Republica Moldova la 25 de ani

C o o r d o n a t o r i :

Petru Negură

Lector la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă" din Chișinău. Doctor în sociologie la École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris. A fost cercetător invitat la Centrul Franco-German Marc Bloch, Berlin, EHESS, Paris, și UC Berkeley. Este autorul cărții *Ni héros, ni traîtres. Les écrivains moldaves face au pouvoir soviétique sous Staline*, Paris, L'Harmattan, 2009 (apărută în română la Editura Cartier, Chișinău, 2014). Este coeditor platzforma.md.

Vitalie Sprînceană

Sociolog și intelectual public, cofondator și coeditor al platformei de gândire critică platzforma.md. A făcut studii de licență în științe politice la Sofia (Bulgaria), master în filosofie la Chișinău (USM); în prezent este doctorand la George Mason University, Fairfax, Virginia, SUA. Interesele sale cuprind sociologia urbană, sociologia religiilor, sociologia politică, mișcările sociale, filosofia politică, literatura, critica literară, cinematografia.

Vasile Ernu

Absolvent al Facultății de Filosofie (Universitatea „Al.I. Cuza", Iași, 1996) și al masterului de filosofie (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj, 1997). Autor de rubrici la mai multe ziare și reviste. Vasile Ernu este unul din fondatorii și coordonatorii platformei CriticAtac. Volume principale: *Născut în URSS* (Polirom, 2006); *Ultimii eretici ai Imperiului* (Polirom, 2009), *Sectanții. Mică trilogie a marginalilor* (Polirom, 2016).

REPUBLICA MOLDOVA

LA

25

DE ANI

O încercare de bilanț

CARTIER
istoric

CARTIER

Editura Cartier, SRL, str. București, nr. 68, Chișinău, MD20l2.
Tel./fax: 022 20 34 91, tel.: 022 24 01 95. E-mail: cartier@cartier. md
Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, București.
Tel/fax: 022 210 80 51. E-mail: romania@cartier. md
Suport juridic: Efrim, Roșca și Asociații
www. cartier. md

Cărțile CARTIER pot fi procurate online pe www.shop.cartier.md
și în toate librăriile bune din România și Republica Moldova.
Cartier eBooks pot fi procurate pe iBooks, Barnes & Noble și pe www.cartier.md

LIBRĂRIILE CARTIER

Librăria din Centru, bd. Ștefan cel Mare, nr. 126, Chișinău. Tel./fax: 022 21 42 03.
E-mail: librariadincentru@cartier. md
Librăria din Hol, str. București, nr. 68, Chișinău. Tel.: 022 24 10 00.
E-mail: librariadinhol@cartier. md

Comenzi CARTEA PRIN POȘTĂ
CODEX 2000, Str. Toamnei, nr. 24, sectorul 2, 020712, București, România
Tel./fax: (021) 210.80.51
E-mail: romania@cartier.md
www.cartier.md
Taxele poștale sunt suportate de editură. Plata se face ramburs, la primirea coletului.

Colecția *istoric* este coordonată de Virgil Pâslariuc
Editor: Gheorghe Erizanu
Lector: Anda Yrsan
Coperta: Vitalie Coroban
Design/tehnoredactare: Marina Darii
Prepress: Editura Cartier
Tipărită la Bons Offices

Petru Negură, Vitalie Sprînceană, Vasile Ernu
REPUBLICA MOLDOVA LA 25 DE ANI
Ediția I, septembrie 2016

© 2016, Editura Cartier pentru prezenta ediție. Toate drepturile rezervate.
Cărțile Cartier sunt disponibile în limita stocului și a bunului de difuzare.

Aprobat de Comisia de selecție pentru editarea cărții naționale
și editat cu contribuția Ministerului Culturii.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții
Republica Moldova la 25 de ani : O încercare de bilanț / coord.: Petru Negură, Vitalie Sprînceană, Vasile Ernu. – Chișinău : Cartier, 2016 (Tipogr. „Bons Offices"). – 360 p. – (Colecția „Cartier istoric", ISBN 978-9975-79-902-7).
500 ex.
ISBN 978-9975-86-101-4.
323(478)+94(478)(082)
R 46

Cuprins

Vitalie Sprînceană, Petru Negură. Tranziția în Republica Moldova: instrucțiuni de utilizare. Introducere 7

Petru Negură. Republica Moldova la un sfert de veac de tranziție: între un comunism ratat și un capitalism neînceput? 19

Ion Marandici. Statul fără autonomie: o istorie de succes la periferia Uniunii Europene? 53

Florin Poenaru. România – pământ basarabean 79

Andrei Deveatkov. Conflictul transnistrean: situația actuală și perspectivele de soluționare 95

Viorel Gârbu. Economia Republicii Moldova între indiferență și incompetență. 25 de ani de ezitări și eșecuri 116

Dorina Roșca. Economia mixtă de tranziție în Republica Moldova. O analiză instituțională a reformelor din anii '90 146

Victor Gotișan. O scurtă istorie a presei din Republica Moldova (1991-2016) 179

Snejana Druță-Sulima. Evoluția protecției drepturilor omului în Republica Moldova (1990-2015) 208

Vitalie Sprînceană. Cum ne revoltăm? O istorie subiectivă a protestelor în Republica Moldova (1989-2016) 224

Rebecca Chamberlain-Creangă. Minorități prinse între suflet și bani: transformarea relațiilor de muncă și economia morală într-o întreprindere globală din Republica Moldova postsovietică 257

Diana Cheianu-Andrei. Migrația după independența Republicii Moldova: dimensiuni, valori, proiecte de viață 299

Jennifer Cash. Limitele renașterii culturale: Viața sătească și mișcarea folclorică din Republica Moldova 338

Tranziția în Republica Moldova: instrucțiuni de utilizare. Introducere

Aniversările, mai mult sau mai puțin oficioase, reprezintă niște prilejuri de reflecție asupra intervalelor de timp „aniversate". Cei 25 de ani de independență ai Republicii Moldova constituie o ocazie mai mult decât potrivită pentru o suspendare (temporară, desigur) simbolică și reflexivă din timpul istoriei, ca să aruncăm o privire înapoi pentru a vedea ce am făcut în raport cu ce ni se întâmplă în toți acești 25 de ani.

De ce aniversarea a 25-a constituie un prilej mai special decât altele care au mai fost sau care vor urma?

Răspunsul ar trebui să țină nu atât de particularitățile și caracteristicile intrinseci ale numerelor, cât mai ales de realitățile sociale care dau substanță acestor numere. Cei 25 de ani reprezintă un număr semnificativ, „rotund", atât pentru Republica Moldova și moldoveni drept comunitate, cât și pentru cetățenii luați în parte, fiecare cu poveștile sale individuale.

La 25 de ani de independență, Republica Moldova are o întreagă generație de adulți care au trăit doar în cadrul acestui stat independent. O generație care s-a născut în primele zile ale independenței, a urmat liceul și universitatea și a făcut deja primii pași în viața publică (în politică, în afaceri, în știință sau în școli). Această generație post-independență nu a trăit nicio zi în vreuna din realitățile din care Republica Moldova își trage, simbolic, originile – Uniunea Sovietică sau România Mare.

Ea conviețuiește alături de alte câteva generații, ai căror reprezentanți au traversat perioade diferite ale istoriei sovietice. Există o generație (chiar dacă în scădere continuă) care a prins valul traumatizant al transformărilor sociale radicale de la începuturile instaurării puterii sovietice în Basarabia: deportările, industrializarea,

colectivizarea, foametea. Alături de aceasta există și o altă generație, care a prins mai ales vremurile relativ liniștite și fericite, privite retrospectiv, ale unei alte fețe a realității sovietice: învățământul gratuit, protecție socială și medicală asigurată, construcția fabricilor și uzinelor, creșterea nivelului de trai și a consumului. Mai există, desigur, și alte generații – una care a prins și realitățile de dinaintea instaurării puterii sovietice în Basarabia, alta (din care fac parte și autorii) care s-a născut într-un sistem ce se destrăma chiar sub ochii lor și care s-au maturizat deja într-un alt sistem…

De ce această nouă generație de adulți – să-i spunem generația „independenței" – ar fi atât de interesantă de vreme ce celelalte au istorii cel puțin la fel de remarabile prin tragismul, eroismul sau banalitatea lor? Din două motive, cel puțin. Pentru că, pe de o parte, această „nouă" generație a fost formată într-un climat social și politic în care fiecare dintre generațiile precedente a încercat să proiecteze asupra ei o anumită versiune a trecutului ca fiind singura adevărată (uneori prin intermediul unor pârghii politice la îndemână), fiecare a insistat ca celelalte adevăruri să fie declarate minciuni, să fie descalificate moral sau chiar să fie scoase în afara legii, fiecare a încercat să se prezinte drept singura depozitară legitimă a trecutului.

În același timp, fenomene mai largi, precum globalizarea economică, revoluția tehnologiilor informaționale, explozia internetului și a rețelelor sociale, au afectat și ele, la rândul lor, stilurile de viață și felul de a fi ale acestor noi generații de adulți din Republica Moldova, expunându-le unor procese despre care generațiile precedente nu prea aveau știință și experiență: consumerismul, realitatea virtuală a jocurilor electronice, migrația de masă, comunicarea instantanee.

Generația post-independență e prima care a rupt ciclul tradițional de transmisiune a cunoașterii de la bătrâni la tineri: e o generație care concomitent învață, adică predă (abilități de utilizare a noilor tehnologii) și învață (experiență de viață în același timp).

E adevărat, totodată, că transformările dure prin care a trecut societatea noastră după 1990 au creat niște inegalități sociale și economice profunde, care au fracturat generațiile – inclusiv „generația independenței" – în interiorul lor. Astfel încât aceeași generație cunoaște o paletă de stiluri de viață determinate de accesul inegal la re-

surse economice și culturale. Vom da doar un exemplu extrem: pe de o parte, avem un cetățean X, născut în 1991 într-o familie îmbogățită în ultimii 25 de ani, care învață la Harvard, și pe de alta, un cetățean Y, născut și el în 1991, dar într-un mediu de țărani pauperizați, care își întreține familia muncind temporar pe șantierele de construcții din Moscova. Între aceste două cazuri extreme, există, desigur, o variație de mobilități ascendente sau descendente, mai mult sau mai puțin spectaculoase. Totuși, este de remarcat că mecanismul mobilităților sociale este progresiv eliminat din sistem, accesul la resurse educaționale și culturale devine mai inegal, iar formarea unor clase sociale distincte și tot mai izolate pare greu de stăvilit.

„Tranziția" moldovenească se caracterizează printr-un soi de „pluralism by default", după cum a definit expresiv un politolog străin societatea și sistemul nostru politic din primul deceniu de după independență[1] (observație valabilă și pentru vremurile de mai târziu). Din motivul acestui „pluralism fără voie", vechile generații – și ideologiile lor – nu au fost descalificate în măsura în care să fie excluse din viața publică. Dimpotrivă, mulți cetățeni integrați reușit în vechiul sistem, capitalizând putere politică și resurse economice, s-au acomodat cu succes și la provocările „tranziției". Această toleranță relativă față de resursele, moștenirile și discursurile contradictorii ale trecutului, care definește unul din paradoxurile și farmecele „tranziției" moldovenești (în raport cu cea a statelor baltice, de exemplu, în care s-a dus o politică extrem de restrictivă față de trecut și memoria istorică), a condus la sudarea unor solidarități între generații, reproducând diverse culturi, etosuri, discursuri ideologice și feluri de a fi care au avut șansa de a coexista.

Astfel, avem astăzi tineri adulți din „generația independenței" care cred că URSS a fost singurul cadru politic în care se putea trăi acceptabil și care își croiesc preferințele și comportamentele politice și electorale în funcție de această convingere. Există, totodată, un alt grup de reprezentanți ai aceleiași generații care împărtășesc cu

[1] Lucan Way. *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore, Maryland, 2015.

părinții și bunicii lor (sau unii dintre ei) credința că România Mare a fost unica perioadă în care basarabenii au dus-o bine și împlinit. Până la urmă, așa cum a arătat-o Ion Marandici în studiul din acest volum după exemplul clasei noastre politice, „noile" generații au făcut casă bună cu cele „vechi" – de exemplu, noii politicieni-businessmeni cu președinții RM, foști aparatcici ai sistemului sovietic, atunci când i-a apropiat un interes comun, acela de a face din statul RM un plan de afaceri profitabil.

Așa sau altfel, această „generație a independenței" este, zice un adevăr banal, viitorul țării. Ea reprezintă viitorii politicieni, oameni de afaceri, intelectuali, ingineri, contribuabili care vor achita pensiile generațiilor curente (inclusiv a noastră). E important deci să evaluăm, în acest punct, „moștenirea" pe care generația în cauză o primește cu titlul de „realitate" de trăit și de modelat mai departe.

Tocmai din acest motiv – al necesității unei evaluări –, cu toată subiectivitatea asumată, a apărut volumul de față. Ce ar scoate la iveală o asemenea evaluare?

Că, după 25 de ani de „tranziție", RM pare să se afle azi într-un impas greu de depășit. Impasul are mai multe dimensiuni:

- Politică: o societate captivă administrată de un regim politic oligarhic (un grup restrâns de persoane care, fără a avea o legitimitate politică deplină, dețin pârghiile de control asupra instituțiilor statului).
- Economică: o societate sărăcită cu o economie la pământ și care are de plătit, din bani publici, un furt comis de un grup restrâns de persoane (vezi mai sus).
- Socială: o societate în care între 1/5 și 1/4 din populație muncește permanent sau temporar în afara hotarelor țării, o societate în care migrația masivă a destrămat familii, iar împreună cu sărăcia a făcut din Republica Moldova una din marile surse de trafic de persoane, o societate cu o scădere demografică dramatică.
- Instituțională: toate instrumentele ce pot schimba situația se află sub controlul unor mâini (și minți) care nu doresc schimbarea și care au un interes major, ca situația să rămână la fel.

Astfel, riscul instituționalizării unui regim oligarhic pare, în acest moment istoric, mai evident ca oricând.

– Intelectuală: nu există, în momentul de față, o viziune închegată asupra modului în care această societate ar putea funcționa în următorii 10-20-30 de ani (ceea ce s-ar numi un proiect de țară). Toate proiectele discutate intens în spațiul public – integrarea europeană și aderarea la UE, aderarea la Uniunea Vamală sau orice altă entitate inspirată de Federația Rusă, unirea cu România – sunt emanate de absența unui proiect de țară, de vreme ce fiecare dintre aceste opțiuni presupune atașarea țării la proiecte deja existente, exterioare spațiului RM. Lipsa unor asemenea proiecte de țară – ce ar miza pe eforturi, resurse și pe inteligență locale – face foarte dificilă construirea unei reflecții critice coerente asupra regimului politic actual.

Impasul profund în care ne aflăm, după 25 de ani de independență, este un prilej în sine de a ne întreba, și a încerca să căutăm răspunsuri, asupra acestei crize complexe, ce pare greu surmontabilă.

Când se termină tranziția?

Pentru noi, niciodată. Nu pentru că ar fi un blestem al destinului. Și nici pentru că ar fi inevitabilă. Ci pentru că e înscrisă în logici istorice și politice mai largi pe care nu le mai putem controla.

Republica Moldova a intrat, ca majoritatea țărilor postsocialiste, fără voia ei în tranziție (ieșind din altă paradigmă conceptuală eșuată – „restructurarea"/ *rus.* перестройка). Din punct de vedere intelectual, tranziția a devenit perspectiva pe care o parte hegemonică a lumii – în general Occidentul – a interpretat realitățile din fostul lagăr socialist. Aceste lentile au fost folosite intens, constant și au fost legate de diverse suporturi (epistemologic, financiar, politic) încât au ajuns să devină singurii ochelari prin care societățile postsocialiste se priveau și se înțelegeau pe ele însele.

---

[2] Pentru o istorie critică mai elaborată a „tranziției" și a ideologiei tranziției vezi: Rudolf L. Tőkés. *„Transitology": Global Dreams and Post-Communist Realities*. In: *Central Europe Review*. Vol 2, No 10, 13 March 2000; Boris Buden. *Zonă de trecere:*

O scurtă incursiune în istoria conceptului de *tranziție*[2] ar revela că acesta avea, în momentul apariției sale, în anii ’60, o aplicare destul de restrânsă – el definea trecerea de la un regim politic la altul în țări considerate „periferice”, precum cele din America de Sud, Asia, Africa sau Europa de Sud (de exemplu, Grecia). Termenul era aplicat întotdeauna retrospectiv și pretindea, cel puțin la nivel formal, că este doar descriptiv[3].

Situația s-a schimbat dramatic după prăbușirea sistemului socialist, când „tranziția” a început să fie utilizată nu doar ca o descriere post-factum (acest aspect este foarte important!) a unor procese politice, ci și ca o rețetă de transformare (pe viitor!) în vederea obținerii unui anumit fel de schimbări politice.

Opusul tranziției este, așadar, nu stagnarea sau menținerea neschimbată a unui regim politic, ci o multitudine de tranziții, cu o mulțime de alternative. Nu am avut însă luxul de a alege între mai multe tranziții, ci am avut de „luat” ce ni s-a dat, în acest caz, un singur fel de „tranziție”.

Conceptul de „tranziție” a devenit, prin urmare, prescriptiv. Și deci ideologic. Produs și reprodus intens în centrele epistemologice, politice și economice din Vest. Și adoptat necritic de intelectualii locali din fostele țări socialiste ca o „descriere adecvată”, singura valabilă, a direcției evoluției proceselor politice din țările lor.

„Tranziția” a contopit, într-un mod nepermis (și mult prea optimist), democrația liberală (componenta politică) și o versiune radicală a economiei de piață – neoliberalismul[4]. O contopire nepermisă, deoarece ignoră tensiunile profunde dintre capitalism și democrație pentru care, în Vestul Europei, partidele de centru-stânga și centru-dreapta găsiseră un antidot temporar în anumite reinterpretări ale

---

despre sfârșitul postcomunismului. Cluj-Napoca: Tact, 2012, pp. 39-56; Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты/ А.Ю. Мельвиль // Политология: Лексикон/ Под ред. А.И. Соловьева. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – С. 123-134.

3 Boris Buden, *Zonă de trecere…*, p. 42

4 Cornel Ban. *Dependență și dezvoltare: economia politică a capitalismului românesc*. Cluj-Napoca: Tact, 2014, pp. 94-97.

creștin-democrației[5] sau în a Treia Cale a social-democraților britanici[6]. Această sinteză economico-politică a avut efectul de a arunca „cererile de democrație economică sau de protecție față de dislocările produse de piață la coșul de gunoi al proiectelor radicale nefezabile sau complet periculoase”[7]. Altfel spus, mariajul dintre democrația liberală și economia de piață în varianta neoliberală a constituit un troc din care a avut de câștigat cea de-a doua.

Demontarea statului social, slăbirea sindicatelor, scăderea protecției drepturilor muncii – toate acestea vin ca rezultat al acestui troc.

Prin urmare, întrebarea cu privire la ieșirea din tranziție ar trebui poate reformulată cam în felul următor: și dacă tranziția nu există de fapt, iar noi suntem prinși în niște relații de putere la nivel local, regional și global? Din această perspectivă, „tranziția” nu este în niciun fel o descriere a unei situații, ci un mecanism prin care se reproduc relațiile de putere. Și dacă „tranziția” nu este necesară, ci este doar un proces impus? Iar conceptul de „tranziție” este poate doar unul dintre modurile șirete de a ne face să acceptăm fără crâcnire (și cu entuziasm chiar) niște experimente politice concepute în afară și care ni se impun în aceeași logică ca și cele (de genul furtului miliardului) care ne sunt administrate din interior?

Pentru că, dincolo de aspectul superficial, ideologic și extern, discursul „tranziției” poate avea o încărcătură și mai nocivă, prin formule pe care ea le legitimează, de genul „e și firesc ca anumite lucruri (corupție, injustiție socială, inegalități) să se întâmple așa, de vreme ce suntem încă în tranziție”, nu constituie în niciun caz descrieri ale situației în care ne aflăm, ci moduri în care suntem solicitați (și depunem efortul de a o face) să ne adaptăm la aceste realități, să le considerăm „normale”, să le „naturalizăm” de fapt.

Un ultim aspect al discuției despre „tranziție” vine dintr-o neconcordanță a conceptului cu conținutul său formal. Dacă tranziția

---

5 Nicholas Huntington and Tim Bale. „New Labour: New Christian Democracy?” *The Political Quarterly* 73, no. 1 (January 2002): 44–50.

6 Anthony Giddens. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Malden, Mass: Polity Press, 1999.

7 Cornel Ban. *Dependență și dezvoltare*…, p. 95.

e, așa cum zice o parte a discursului dominant, un proces de imitare[8] – adică un mecanism prin care unele instrumente „standard" ale economiei de piață: proprietatea privată, democrația, concurența, pot fi introduse și pot funcționa în orice context, trebuie să constatăm că, pe de o parte, „tranziția postsocialistă" nu poate imita nimic deoarece nu a existat vreodată anterior vreun proces de transformare a unei economii socialiste în una capitalistă, iar pe de altă parte, „economia de piață" însăși (sau, pentru a fi mai exacți, capitalismul) funcționează într-o serie multiplă de adaptări și contextualizări locale[9] ce se deosebesc mult între ele: a spune că modul de organizare economică al SUA este similar cu cel al Suediei reprezintă o simplificare grosolană.

Greutatea de a defini și a teoretiza „tranziția" în Republica Moldova ține de câteva aspecte:

- absența unei reflecții locale critice asupra conceptului de „tranziție" și asupra modurilor sale de uz ideologic;
- conceptul fiind de proveniență „străină", criteriile de evaluare și măsurare a progresului, dar și finalizarea procesului de tranziție sunt în altă parte, adică arbitrare[10];
- absența unor jaloane/borne clare atât în etapele intermediare, cât și la sfârșitul procesului de „tranziție";
- posibilitatea unor traiectorii multiple: dacă tranziția poate produce deopotrivă democrații precum Cehia, regimuri conservator-autoritare precum Ungaria sau mai recent Polo-

---

8 David Stark, and Laszlo Bruszt. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. Cambridge Studies in Comparative Politics*. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1998, p. 5.

9 Această abordare a generat o întreagă școală de economie politică ce studiază diversele moduri în care capitalismul s-a adaptat la diferite contexte locale. Vezi: Hall, Peter A. and David W. Soskice, eds. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford [England]; New York: Oxford University Press, 2001.

10 De unde, în România, de exemplu, un consens general în discursul public că tranziția s-ar fi încheiat în 2007, odată cu aderarea țării la Uniunea Europeană. Vezi: Constantin Rudnițchi. „La revedere, tranziție! Bun venit, economie emergentă!" Sursa: http://www.rfi.ro/economia-reala-80293-la-revedere-tranzitie-bun-venit-economie-emergenta.

nia, state autoritare precum Rusia, e legitimă întrebarea dacă aceasta mai poate în genere avea o finalitate unică.

Dacă „tranziția" a reușit în vreun domeniu, atunci acesta este fără îndoială cel economic. Sistemul economic actual – un neoliberalism deșănțat în care nu doar că, bunăoară, educația nu mai este gratuită, ci elevii din gimnazii trebuie să ia cu chirie manualele de la stat – reprezintă unicul rezultat palpabil (și, probabil, unicul sens ascuns al tranziției). În doar 25 de ani de „tranziție" s-a reușit demontarea statului social, dezindustrializarea aproape completă a țării (fără ca vreo altă industrie să ia locul industriei grele dispărute), prăbușirea agriculturii intensive sovietice până la nivelul unei agriculturi de subzistență (exemplificată, anectodic, de demontarea tractoarelor din colhozuri și transformarea plugurilor metalice în sape), monopolizarea completă a unor sectoare în mâinile unui grup restrâns de indivizi (de la plan la clan, vorba unui politolog[11]).

În plan simbolic, unica constantă a „tranziției" a fost anticomunismul, un termen vag, dar folosit excesiv. „Anticomunismul" a fost un container ce a transportat o mulțime de sensuri și a legitimat o serie întreagă de intervenții economice și politice. Anticomunismul a însemnat deopotrivă intense și secătuitoare bătălii simbolice cu trecutul (mai ales în partea de onomastică a străzilor, conținutul manualelor de istorie, monumentele de for public etc.), dar și lupta contra revendicărilor sociale sau introducerea unor măsuri economice dureroase.

Unde (și când) suntem?

Unul din însemnele autocolonizării intelectuale ține de poziționarea mentală spațială și temporală a societății moldovenești în raport cu lumea. În plan spațial, competiția dintre dorința apartenenței la spațiul european și dorința apartenenței la spațiul rusesc a devenit un sport intelectual mai atractiv (și mai violent, cel puțin din punct

[11] Stark, D. „*Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan?*" East European Politics & Societies 4, no. 3 (September 1, 1990): 351-92.

de vedere retoric) decât campionatele europene/ mondiale de fotbal. În această bătălie dintre cele două apartenențe (considerate de către susținătorii lor, unicele posibile), opțiunea aruncată la o parte a fost cea corectă: înțelegerea că aflându-se la granița a două lumi geopolitice (UE și Rusia), cu rădăcini și afinități deopotrivă în ambele, Republica Moldova nu-și poate permite să promoveze o politică externă (și o autoidentificare internă) unilaterală spre Vest sau spre Est.

În termenii temporali, discursul preferat este cel al „înapoierii": suntem la 50 sau la 100, sau la x ani distanță de lumea pe care o considerăm a fi „normală" și „civilizată". Trăim, cum ar veni, concomitent într-un prezent trecut și în același timp într-un trecut care stă să devină prezent. Altfel spus, trăim simultan viața noastră socială și pe cea a altora.

Aceasta este matricea temporal-spațială în care ne autoîncadrăm. Este unica posibilă? Desigur că nu. Ce ar fi dacă am inversa perspectiva și dacă am regândi poziția noastră nu ca o rămânere în urmă, ci ca o situație într-un fel de avangardă?

De exemplu, atunci când ne raportăm cronologic la alte țări, ne poziționăm, de obicei, ca fiind în urmă (înapoiați, avem de recuperat, suntem cu zeci de ani în urma nu știu cui etc.). Ceea ce e adevărat în multe domenii – nivel de trai, protecție socială, calitatea educației. Dar nu în toate. Pentru că în alte domenii suntem în avangardă. Adică nu neapărat mai dezvoltați, ci mai degrabă un fel de poligon experimental pe care se testează anumite strategii de guvernare. Care ulterior vor putea fi aplicate în altă parte. Iată o listă scurtă a ingredientelor situației din 2016:

- guvernare oligarhică a câtorva inși care dețin toate pârghiile puterii fără a avea o suficientă legitimitate politică;
- aceste grupuri dețin un control sporit asupra instrumentelor statului pe care le folosesc în scopuri proprii;
- legitimarea acestui fel de guvernare de către actorii externi (și interni) din motivații geopolitice;
- scheme transnaționale complexe (cu participare de bănci locale și străine, intermediari în off-shore) prin care sunt evacuate bogățiile țării;

– alterarea democrației reprezentative prin trucarea „tehnică” a alegerilor;
– utilizarea războaielor identitare și a războaielor culturale (pe identitate, trecut, adevăruri istorice) ca instrument de guvernare a maselor.

Aceste elemente nu sunt doar o anormalitate moldovenească, emanații ale unei „tranziții” tulburi, ci, posibil, o nouă tehnologie de guvernare ce urmează a fi aplicată în contexte similare. Unele din ele pot fi găsite și în alte contexte, dar probabil nicăieri în altă parte nu se întâlnesc în această combinație. E ca în Chile al anilor ’70, când regimul Pinochet testa neoliberalismul… Era ușor să descrii evenimentele ca pe o situație tipică latinoamericană: o dictatură militară dintr-un colț insignifiant al lumii. Era mult mai greu să pricepi că în Chile era testată o rețetă politico-economică ce urma să fie ulterior aplicată în restul lumii, inclusiv după disoluția URSS, la noi. Această inversare de perspectivă ne-ar permite să ne apreciem trecutul recent într-o lumină nouă.

Acest volum colectiv oferă mai multe perspective epistemologice și disciplinare prin care prezintă și analizează un anumit aspect al tranziției moldovenești. Contribuțiile, diferite ca stil și ca tematică, abordează doar o mică parte din transformările produse în spațiul Republica Moldova. Nu am pretins deloc să epuizăm toată paleta de aspecte și problematici care ar merita să fie analizate pe îndelete într-un asemenea volum. Aceste contribuții reprezintă mai degrabă niște incursiuni preliminare într-o temă foarte complexă, ce merită și sperăm că va fi explorată mai temeinic și mai cuprinzător în viitorul apropiat. Cu siguranță, aceste incursiuni ar trebui continuate dincolo de temele istoriei „convenționale” și extinse spre zonele puțin explorate până acum: instituțiile culturale independente, transformările lumii rurale, evoluția și tendințele consumului, uzurile tehnologiei, manifestările religiozității etc., etc.

Totuși, acest volum realizează, sperăm, o încercare de deschidere spre o epocă în sine care se întinde pe un sfert de veac (pentru a aduce un reper istoriografic, cam tot atât a durat și stalinismul sovietic sau interbelicul românesc). Ne-am dori ca acest volum să facă alte

încercări de acest fel în viitor mai ușoare și ceva mai bine informate, pentru a produce analize mai ample și mai profunde.

Mai multe articole din acest volum se înscriu într-o discuție asupra a ceea ce este tranziția, care are loc într-un mediu mai mult sau mai puțin academic la nivel regional și internațional. Dar aceste articole sunt tot atâtea invitații la discuții în jurul fiecăruia din aceste aspecte, care ne preocupă de două decenii încoace. La o discuție centrată pe întrebări de genul „de ce Republica Moldova nu reușește?" sau „de ce Republica Moldova a eșuat ca stat?", mai multe studii din acest volum oferă informații suficiente și instrumente de analiză pentru a chestiona realitatea dincolo de asemenea constatări cu pretenție de adevăr incontestabil, care de fapt închid orice discuție, în loc să ofere oportunități de dialog și cunoaștere autentică. Tentativa de a pune problemele pe care le pun aceste studii reprezintă o contestare în sine a unor profesiuni de credință care fac prohodul Republicii Moldova, pentru a legitima adoptarea unor proiecte noi-vechi și astfel a evada cu arme și bagaje – altfel spus, cu tot cu teritoriu și populație – într-un proiect de entitate politică ce ar însemna dispariția Republicii Moldova ca stat și dizolvarea moldovenilor în calitate de comunitate. Totodată, acest volum nu dă dovadă de vreun patriotism interesat, ci identifică și abordează problemele cu care se confruntă societatea noastră cu o rigoare și luciditate deloc patriotice.

Cititorul va nota, de altfel, că și filtrele ideologice din care au scris autorii textele lor sunt destul de diverse. Până la urmă, el, cititorul, va găsi buna măsură dintre datele și faptele prezentate și pertinența sau credibilitatea modelelor de interpretare, făcându-și propria lectură a acestei istorii recente, pe care fiecare dintre noi a cunoscut-o pe pielea proprie, din propria perspectivă socială, culturală și cognitivă.

Îi dorim lectură plăcută și utilă.

Coordonatorii: Vitalie Sprînceană
Petru Negură

Petru Negură

Lector la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă" din Chișinău. Doctor în sociologie la École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris. A fost cercetător invitat la Centrul Franco-German Marc Bloch, Berlin, EHESS, Paris, și UC Berkeley. Este autorul cărții *Ni héros, ni traîtres. Les écrivains moldaves face au pouvoir soviétique sous Staline*, Paris, L'Harmattan, 2009 (apărută în română la Editura Cartier, Chișinău, 2014). Este coeditor platzforma.md.

Republica Moldova la un sfert de veac de tranziție: între un comunism ratat și un capitalism neînceput?

Mișcarea de emancipare națională, care a culminat cu independența Republicii Moldova (RM), proclamată la 27 august 1991, a produs o efervescență de aspirații în sânul noilor elite ascendente și al oamenilor „de pe baricade". Aceste aspirații vizau, în general, crearea unui stat independent, democratic și prosper. Ajutată de statele occidentale, Republica Moldova urma, potrivit acestor așteptări, să se alăture țărilor dezvoltate. Se aștepta o tranziție directă, univocă, armonioasă spre democrație și economia de piață. Schimbările care aveau loc la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90 în toată Europa de Est și fostele republici sovietice păreau să confirme, la rândul lor, caracterul inevitabil și ireversibil al acestei tranziții spre o societate liberă și prosperă.

În realitate, „tranziția"[1] s-a făcut simțită, imediat, ca o criză economică gravă, cu repercusiuni și sechele, din care societatea mol-

[1] Termenul de „tranziție", folosit pe larg în studiile societăților postcomuniste, a fost contestat de multiple analize. Aceste critici contestau semnificația moale, eufemistică a termenului de „tranziție" față de realitatea, mult mai dură, a transformării postcomuniste. S-a discutat, de asemenea, caracterul pasager prin definiție al semnificației termenului, în conflict cu o stare „hibridă" mult mai durabilă. Pentru o

doveană nu și-a revenit nici astăzi. Într-un deceniu de „tranziție", nivelul general de trai al populației a scăzut de câteva ori[2]. În loc să producă bunăstarea așteptată, reformele economice liberale din anii '90 și 2000 au fost asociate cu sărăcia, corupția și inegalitățile galopante.

În acest eseu, voi trece în revistă evenimentele, considerate cele mai importante din întreaga perioadă care a urmat independenței RM, și voi încerca să analizez și să sintetizez cauzele principale ale întârzierii acestei „tranziții", precum și consecințele sociale și politice ale acesteia.

Începuturile unui pluralism fără voie

În țările fostei URSS, tranziția spre democrația liberală și economia de piață a fost precedată și pregătită de reformele întreprinse de conducerea sovietică în a doua jumătate a anilor '80, în timpul guvernării lui M. S. Gorbaciov, perioadă numită „perestroika" („restructurare"). În RSS Moldovenească/ RSS Moldova, ca și în alte republici sovietice, această perioadă a fost cunoscută prin așa-zisa mișcare de „eliberare națională", în urma emergenței unui pluralism politic (odată cu apariția Mișcărilor Pentru Susținerea Restructurării, ulterior Frontul Popular, Interfront „Unitate-Edinstvo" și Gagauz Halkî) și prin adoptarea primelor reforme economice care au

---

discuție a termenuluide „tranziție", a se vedea, între altele, Michael Burrawoy & Katherine Verdery (coord.) *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Cumnor Hill/ Oxford, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., vezi *Introduction*. Despre pertinența unui cadru de analiză a „tranziției" în țările post-sovietice, din perpsectivă politică, a se vedea Vladimir Gelman, „Post-Soviet Transitions and Democratization: Towards Theory-Building". In: *Democratization*, Vol. 10, No. 2, Summer 2003, pp. 87–104. Vom folosi aici termenul de „tranziție" (cu ghilimelele de rigoare) în lipsa altui termen mai potrivit și neunivoc care ar defini perioada de transformare economică, socială și politică ce a urmat căderii regimurilor comuniste în Europa de Est.

[2] În RM, veniturile din 2001 reprezentau 26% față de cele din 1989. Mihaly Simai, „Poverty and Inequality in the Eastern Europe and the CIS Transition Economies", *DESA Working Paper,* No 17, Feb. 2006, p, 12.

creat cadrul legal pentru liberalizarea economică și apariția întreprinderilor private.

Ultimul Soviet Suprem (organ legislativ) al RSS Moldovenești, ales în februarie 1989, a devenit, totodată, și primul Parlament al Republicii Moldova, care și-a exercitat mandatul până în februarie 1994. Parlamentul și Guvernul s-au impus, într-un termen relativ scurt, ca instituții viabile, cu reală putere de decizie. Odată cu crearea și consolidarea instituțiilor de justiție, au fost puse bazele unei separări a puterilor în stat, premisă de bază pentru edificarea unei democrații și a unui stat de drept emergente[3].

După proclamarea independenței, în sfera politică moldovenească și-au făcut apariția mai multe partide, care și-au declarat afilierea la doctrine democratice occidentale (creștin-democratică, social-democratică, liberală etc.)[4]. Partidul Comunist a fost interzis imediat după independență, iar patrimoniul său, naționalizat. Totuși, în 1994, un partid autointitulat „al Comuniștilor din Republica Moldova", compus în general din reprezentanți ai fostelor elite de partid, este înregistrat la Ministerul Justiției[5].

Pluralismul politic în gestație al tânărului stat RM ascundea cu greu, în fapt, o divizare greu conciliabilă a elitelor intelectuale și politice ale acestui stat asupra căii de dezvoltare pe care statul trebuia să o urmeze pe termen scurt[6]. În ciuda unei percepții admise, ultimul Soviet Suprem și respectiv primul Parlament moldovean ales pe cale democratică a fost compus în proporție de 27% (sau 94 din cele

---

[3] Pentru o analiză a sistemului politic din anii '90, a se vedea Mihai Cernencu, Igor Boțan, *Evoluția pluripartitismului în Republica Moldova*, ADEPT, Chișinău, 2009.

[4] *Cf.* Mihai Cernencu, Igor Boțan, *Evoluția pluripartitismului în RM*; A se vedea, de asemenea, platformele și doctrinele partidelor din RM: http://www.e-democracy.md/parties/. La alegerile din februarie 1994, au participat 33 de concurenți electorali, inclusiv 4 blocuri electorale, 9 partide sau mișcări social-politice și 20 de candidați independenți. Sursa: ADEPT. URL: http://www.e-democracy.md/elections/parliamentary/1994/

[5] *Cf.* „Partidul Comuniștilor din Repubbica Moldova", ADEPT. URL: http://www.e-democracy.md/parties/pcrm/

[6] *Cf.* Lucan Way, „Pluralism by Default in Moldova", *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 4 October 2002, pp. 127-141.

380 de locuri) de către susținătorii Frontului Popular, ceilalți fiind membri ai Partidului Comunist („conservatori" și „reformatori") și reprezentanți ai fostelor elite administrative și de partid[7]. Acești aleși ai poporului, foarte diverși după parcurs și convingeri, au votat independența republicii, mânați de conjunctura politică imediată (era doar la câteva zile după eșecul puciului de la Moscova) și în contextul mai larg al mișcărilor naționale, al căderii comunismului în țările din Europa de Est și al destrămării URSS. În scurt timp după proclamarea independenței, aripa „conservatoare" – majoritară – a conducerii RM (formată din reprezentanții fostei elite administrative) a făcut front comun împotriva „reformatorilor" naționaliști și reformelor promovate de aceștia[8], favorizând, odată mai ales cu începutul lui 1993[9], o „restaurație de catifea", după expresia lui Adam Michnik[10].

Nici societatea moldoveană nu era mai omogenă din punct de vedere cultural și politic. Ea era formată în proporție de aproape 40% din populație neromânofonă (în general slavă și rusofonă), împărtășind poziții politice diverse[11]. Republica Moldova a sabotat organizarea, în martie 1991, a unui referendum cu privire la rămânerea RSS Moldovenești în componența URSS sau pentru o eventuală desprin-

---

7 Anatol Țăranu, „Parlamentul Independenței și conflictul transnistrean", *Akademos*, nr. 3(22), septembrie 2011, p. 13; Charles King, *Moldovenii, România, Rusia și politica culturală*, Chișinău, Arc, 2005, p. 150; P. C. Lucinschi, „Ob itogah vâborov narodnâh deputatov Moldovaskoi SSR i mestnâh sovetov", 19 martie 1990: Arhiva Organizațiilor Social-Politice din RM (AOSPRM), Fond 51, inventar 74, dosar 92, filă 68 (de acum înainte: AOSPRM, 51/74/92, f. 68).

8 Ch. King, *op. cit.*, p. 150-155.

9 Mai exact, odată cu 28 ianuarie 1993, când Președintele Parlamentului Alexandru Moșanu, vicepreședintele Parlamentului Ion Hadârcă, președintele Comisiei pentru mass-media Valeriu Matei și președintele Comisiei de relații externe Vasile Nedelciuc își prezintă demisia din funcțiile respective, motivându-și gestul prin dorința de a preveni opinia publică „asupra pericolului restaurării depline a regimului totalitar în Republica Moldova".

10 Adam Michnik, Irena Grudzińska-Gross, *Letters from Freedom: Post Cold War Realities and Perspectives*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1998.

11 A se vedea mai jos datele sondajelor din 1990-1991.

dere de aceasta. Spre deosebire de republicile baltice, RM nu a organizat niciun alt referendum local în această privință. Astfel, declararea independenței la 27 august 1991 apare ca un eveniment decis în exclusivitate de elitele vremii, sub presiunea contextului regional și a mișcărilor din stradă, fără însă un plebiscit popular real. Puținele sondaje făcute în perioada 1989–1991 arătau o populație divizată cu privire la viitorul RM[12]. Astfel, într-un sondaj de opinie realizat în ianuarie 1991 pe un eșantion reprezentativ de 1133 de respondenți, la întrebarea „Cum [în ce format] vedeți viitorul Moldovei?", 43% dintre respondenți au văzut-o în componența URSS, 42% – independentă și 3% – în cadrul României. Luat pe grupe etnolingvistice în parte, 55% dintre respondenții etnici moldoveni (români) își doreau independența, 9% dintre ruși, 8% dintre ucraineni, 12% dintre bulgari și 26% – alte naționalități. Pentru rămânerea RSS Moldovenești în componența URSS s-au exprimat 30% dintre moldoveni, 76% – ruși, 73% – ucraineni, 95% – găgăuzi, 81% – bulgari și 61% – alte naționalități[13]. Cu toate rezervele metodologice pe care le putem avea acum față de aceste sondaje, ele au oferit date plauzibile, luate în considerație de elitele politice de la acea vreme, care au respins posibilitatea unui referendum local în privința independenței RM, până la proclamarea oficială a acesteia. Un referendum consultativ a fost organizat abia pe 6 martie 1994, în care majoritatea covârșitoare a participanților (95%) au votat pentru independența RM (și deci, implicit, contra alipirii la România sau la Rusia), în contextul unor dispute geopolitice, iscate în unele cercuri intelectuale și politice, cu implicarea politicienilor „agrarieni", adepți ai „moldovenismului"[14].

După proclamarea independenței, autoritățile RM au decis acordarea dreptului de cetățenie tuturor locuitorilor Republicii Moldova până la data proclamării independenței, spre deosebire de statele

---

12 A se vedea, între altele: AOSPRM, 51/74/106, f. 7-8; AOSPRM, 51/74/106, ff. 16-21; AOSPRM, 51/74/107, ff. 21-30.

13 AOSPRM, 51/74/107, ff. 21, 30.

14 Charles King, „Moldovan Identity and the Politics of Pan-Romanianism", în *Slavic Review*, vol. 53, Nr. 2, 1994, pp. 345-368.

baltice, unde minorităților slave li s-a refuzat dreptul la cetățenie. Acest pluralism politic și cultural în fază incipientă (Way, 2002) a condus la elaborarea și aplicarea unei politici de cetățenie și de circulație a limbilor, considerată de către observatori drept un model de integrare pașnică și democratică a minorităților etnolingvistice. Limba rusă a devenit în RM – și a rămas până în prezent – „limbă de comunicare interetnică", beneficiind astfel de un statut relativ privilegiat, deși ambiguu și deci interpretabil[15].

O altă dovadă a pluralismului democratic emergent al anilor '90, apărută în continuarea reformelor de democratizate aplicate în perioada perestroikăi, a fost proclamarea și respectarea libertăților cetățenești, în speță a libertății de exprimare, ceea ce a dus la apariția unei serii de ziare și reviste de orientare politică și culturală diversă, atât în română, cât și în rusă[16]. O politică permisivă față de mass-media străine a condus, totodată, la o difuzare largă în spațiul mediatic local a posturilor de radio și TV străine, din România și mai ales din Federația Rusă, acestea din urmă devenind (mai exact, rămânând) mult mai populare decât posturile autohtone, încă slab dezvoltate. Această popularitate în spațiul mediatic moldovenesc a posturilor străine a permis o difuzare amplă a strategiilor de comunicare privind politicile „de vecinătate" dinspre fostele capitale, București și mai ales Moscova[17]. În același timp, toate guvernele RM au încercat

---

15 Vezi Igor Caşu și Igor Șarov (coord.), *Republica Moldova de la Perestroika la independență 1989-1991*, Seria „RSSM în documente", Chișinău, Cartdidact, 2011; A se vedea, de asemenea, Frederica Prina, *Linguistic Divisions and Language Charter – The Case of Moldova*. ECMI Working Paper Nr. 64, Marc 2013, p. 7. Charles King, *Moldovenii…*, p. 172-173.

16 În 1995 apăreau 200 de titluri de ziare (un tiraj total de 1,5 milioane de exemplare), dintre care 77 în limba română, și 87 de reviste și alte publicații periodice, dintre care 43 în română (cu un tiraj total de 700.000 ex.). Biroul Național de Statistică al RM. URL: http://statbank.statistica.md/pxweb/Database/RO/10%20CUL/CUL01/CUL01.asp/ A se vedea și Ludmila Barbă, „Mass-media din Republica Moldova și Pactul de Stabilitate", IPP Moldova, 2002. URL: www.ipp.md/public/files/Publicatii/2002/

17 Potrivit Strategiei Consiliului Coordonator al Audiovizualului (CCA) de acoperire a teritoriului național cu servicii de programe audiovizuale (2007–2010), iulie 2007

să controleze presa în propriul folos de promovare politică. O tendință, observată de asemenea în anii 2000 și mai ales după 2009, este controlul posturilor mass-media de către lideri politici, cu influență și în mediul de afaceri[18].

Recunoașterea și suportul internațional nu s-au manifestat tot atât de ferm și imediat ca în cazul țărilor baltice, de exemplu. Elitele și populațiile republicilor baltice păreau mult mai hotărâte să îmbrățișeze, de timpuriu, o tranziție „prooccidentală", beneficiind foarte repede de un suport puternic al țărilor occidentale (în primul rând al celor din vecinătate). În scurt timp după proclamarea independenței și puciul ratat din august 1991, aceste republici au fost recunoscute pe larg de comunitatea internațională, iar în septembrie 1991 acestea au fost admise în Organizația Națiunilor Unite[19]. În contrast cu țările baltice, Republica Moldova a fost recunoscută în perioada imediat următoare declarației de independență doar de România, Georgia și Lituania. Recunoașterea RM de către țările străine și structurile internaționale a venit abia după destrămarea oficială și definitivă a

(URL: http://www.cca.md/STRATEGIA_CCA.doc), audiovizualul autohton este dezavantajat în Republica Moldova față de posturile de radio și TV străine. Astfel, „la un raport de 72% reprezentând etnia majoritară și 13% reprezentând minoritatea rusă, în Republica Moldova există peste 80 de posturi de radio și TV care retransmit programe în limba rusă și numai 13 posturi emit preponderent în limba română". Angela Sârbu, „Provocările și performanțele presei moldovenești", CIJ: http://ijc.md/Publicatii/provocari.pdf; Potrivit Barometrului Opiniei Publice, realizat în aprilie 2002 la comanda IPP, 48% dintre respondenți manifestau deplină încredere în posturile TV din Rusia (50% în TV națională). Potrivit sondajului de opinie realizat de IMAS Inc. la comanda CIJ, în 2003, la întrebarea „La ce posturi vă uitați cel mai des?" au fost înregistrate următoarele răspunsuri: „1) ORT (postul public TV din Rusia): 30,9% prima mențiune (și 24,2% a doua mențiune), 2) TV Moldova: 30,6% (18,2%), 3) România 1: 31,1% (10,6%). Audiența TV în Republica Moldova, IMAS, Octombrie 2003. URL: http://ijc.md/Publicatii/sondaj/tv_octombrie_2003.pdf

18 Doina Costin și Mamuka Andguladze, *Transparența proprietății mass-media în Republica Moldova*, Centrul de Jurnalism Independent, Chișinau, 2012.

19 Andrea Kasecamp, *A History of the Baltic States*, Plagrave Macmillan, 2010, p. 172; Lithuania profile: history. U.S. Department of State Background Notes. URL: http://www.state.gov/outofdate/bgn/lithuania/191349.htm

URSS în decembrie 1991, și mai ales după primirea RM, în martie 1992, în Organizația Națiunilor Unite[20].

Relațiile Republicii Moldova cu România au evoluat pe parcursul perioadei care a urmat independenței RM la două nivele, unul exprimat în proiecte cu caracter identitar și simbolic, cele mai vizibile, și altul cu caracter economic și pragmatic. Relațiile de comerț (import/export) dintre RM și România, deși devansate de cele dintre RM și Rusia, au fost în creștere în anii 2000, iar în 2014 ele au întrecut relațiile comerciale cu Rusia[21]. Decizia guvernelor RSS Moldovenească și României din mai 1990 de a permite unui număr mare de studenți moldoveni să-și facă studiile la liceele și universitățile din România[22] a făcut posibilă o completare semnificativă a formării elitelor din Republica Moldova, în condițiile scăderii calității studiilor liceale și universitare din RM și ale accesului redus la studii în fostele centre universitare din Federatia Rusă.

---

[20] „Printre obiectivele cele mai importante figura, în mod firesc, cel al recunoașterii internaționale a Republicii Moldova drept subiect al dreptului internațional. Procesul de consacrare internațională a independenței Republicii Moldova a fost unul anevoios și destul de lung: el a demarat odată cu deciziile de rigoare, luate chiar în ziua de 27 august de către Guvernele României și Georgiei, după care a urmat o perioadă incertă, până în decembrie 1991, când Moscova, obținând angajamentul fostelor republici (bineînțeles, cu excepția celor baltice) de a adera la CSI, s-a arătat dispusă să stabilească relații diplomatice cu Chișinăul. Acest pas al Moscovei a deschis calea spre recunoașterea independenței Republicii Moldova și de către puterile occidentale, după care a urmat aderarea țării noastre la ONU la 2 martie 1992, astfel încheindu-se prima etapă, extrem de importantă, în afirmarea Republicii Moldova pe arena internațională." Iurie Leancă, „Evoluția relațiilor externe", în *Tranziția: retrospective și perspective*, ADEPT, URL: http://www.e-democracy.md/publications/tranzitia/3evolutia/

[21] Conform datelor BNS. URL: http://www.statistica.md/category.php?l=ro&idc=336& A se vedea, în special, datele seriale pe ani (1997-2013) ale exportului și importului RM cu alte țări.

[22] În mai 1990, premierul RSS Moldova Mircea Druc și ministrul Învățământului Nicolae Mătcaș, împreună cu omologii lor români, au decis admiterea unui număr de circa 2000 de tineri moldoveni pentru studii în universitățile și liceele din România. Conform mărturiei lui M. Druc (pentru autor, P.N., din arhivă proprie). Vezi de asemenea și „Pentru tinerii care vor să-și facă studiile în România". *Făclia*. 24/08/1990. p. 10.

Conflictul armat de pe Nistru, desfășurat în perioada septembrie 1990 – iulie 1992, s-a soldat cu mai mult de 1000 de victime[23]. Acest conflict a separat de facto Republica Moldova în două entități: Republica Moldova propriu-zisă, cu capitala la Chișinău, și așa-zisa Republică Moldovenească Nistreană, nerecunoscută până în prezent de comunitatea internațională (nici de Rusia). Evenimentul, dureros și traumatizant în sine pentru populațiile de pe ambele maluri ale Nistrului, a produs de asemenea un șir de consecințe nefaste din punct de vedere politic, social și economic pentru dezvoltarea ambelor teritorii. Menținerea unui contingent de armată al Federației Ruse în această regiune, susținută de liderii și locuitorii din partea stângă a Nistrului, a marcat întregul teritoriu al Republicii Moldova drept zonă de interes și de influență a Rusiei. În plus, nefiind recunoscută pe plan internațional, republica separatistă din stânga Nistrului a servit mult timp, mai ales până în ianuarie 1999[24], când s-a decis crearea unor puncte de control vamal la punctele de trecere în și din Transnistria, drept un „paradis" al traficului informal de mărfuri (inclusiv mărfuri ilicite)[25]. Acest fapt a întreținut mult timp o influență negativă asupra climatului investițional din Republica Moldova, pe ambele maluri ale Nistrului. Negocierile bilaterale și în diferite formate au continuat de la o guvernare la alta, fără consecințe pozitive simțitoare asupra nivelului de trai al populațiilor de pe cele două maluri[26].

---

23 *Cf.* Arcadie Barbăroșie, Oazu Nantoi (coord.), *Aspects of the Transnistrian Conflict*, Institutul de Politici Publice, Chișinău, 2004.

24 Artur Radziwitt, Octavian Șcerbațchi, Constantin Zaman, *Financial Crisis in Moldova: Causes and Consequences*, Center for Social and Economic Research, Warsaw, 1999, p. 68.

25 *Idem*, p. 28.

26 Despre evoluția negocierilor dintre Chișinău și Tiraspol: Igor Boțan, *Reglementarea transnistreană: o soluție europeană*, ADEPT, 2009; a se vedea și Vitalie Gămurari, „Statutul forțelor pacificatoare în dreptul internațional: cazul Republicii Moldova", PROMO-LEX, 2015; a se vedea un interviu cu autorul la Radio Europa Liberă, URL: http://www.europalibera.mobi/a/26817340.html

Anii ’90: reformele economice liberale și prima fază a „capturării statului”

Spre deosebire de țările fostului lagăr socialist din Europa de Est, fostele republici sovietice au trecut printr-o criză economică mai profundă și mai durabilă din motivul integrării lor în sistemul industrial și energetic sovietic, de care erau – și au rămas în mare măsură – interdependente și după 1991. Marile întreprinderi industriale sovietice din RM, o treime dintre care se aflau în Transnistria, s-au dovedit în mare parte ineficiente după căderea URSS, fiind dependente de materia primă și energia din Rusia și de piețele de desfacere din fosta URSS. Energia electrică și carburanții, importați din Rusia, au devenit de pe o zi pe alta resurse scumpe, pe care industria și populația, ambele secătuite, au fost forțate să le achite cu sacrificii însemnate în celelalte planuri[27].

Odată recunoscută pe plan internațional, Republica Moldova s-a avântat, împreună cu toate celelalte țări ex-comuniste, inclusiv Rusia, într-o adevărată „revoluție” economică și socială – o „tranziție” spre economia de piață –, pe care urma să o întreprindă cu asistența tehnică și financiară a insituțiilor financiare internaționale, în primul rând Fondul Monetar Internațional (FMI), Banca Mondială (BIRD) și Banca Europeană pentru Reforme și Dezvoltare (BERD). „Liberalizare, stabilizare, privatizare” au devenit cuvintele de ordine ale noii „revoluții liberale”. Liberalizarea prețurilor, aplicată la începutul lui 1992, a dat frâu liber unei inflații de proporții uriașe (de 1670% în 1992 și 2706% în 1993)[28], prețurile fiind controlate până atunci în mod centralizat, prin mecanisme financiare, camuflând deficiențe-

---

[27] Astfel, costul importurilor de energie a crescut de la 1,4 miliarde de ruble în 1991 la 40 de miliarde de ruble în 1992, echivalentul a 55% din costul tuturor importurilor (ele constituiau 14% în 1987). *Cf.* World Bank – Moldova: *Moving to a Market Economy*, 1994 (Washington D.C.: The World Bank), p. 6. Per Ronnas & Nina Orlova, *Moldova’s Transition to Destitution*, Sida Studies, 2000, p. 17.

[28] *Cf.* BNS. Alte surse dau date puțin diferite în acest sens, și anume de 1280% în 1992 și 1184% în 1993, vezi *Financial Crisis in Moldova*, p. 6; EBRD, *Transition Report*, 2003, tabel A.3.3, p. 58; David E. Altig, Ed Nosal (coord.), *Monetary Policy in Low-Inflation Economies*, Cambridge University Press, 2009, p. 218.

le profunde ale sistemului economic și financiar sovietic[29]. Această inflație de proporții[30] a devalorizat economiile populației, sărăcind majoritatea cetățenilor RM. Ravagiile hiperinflației au fost stăvilite către sfârșitul anului 1993, când a fost creată, datorită susținerii FMI, moneda națională: *leul moldovenesc*[31]. Prin aplicarea consecventă a unor politici de *stabilizare monetară*, din 1993 până în 1997, leul s-a impus ca o valută stabilă, raportat la dolarul american, redobândind încrederea populației, pierdută – se părea, definitiv – în anii hiperinflației[32]. Aplicarea sârguincioasă de către guvernele moldovene (conduse de Valeriu Muravschi, apoi de Andrei Sangheli) a politicilor de liberalizare și de stabilizare monetară i-a atras Republicii Moldova laudele instituțiilor financiare internaționale, așa încât, în 1995, revista *The Economist* califica RM drept „un model de reforme corecte"[33], realizat pe fundalul unei crize bugetare profunde.

---

[29] Despre deficiențele sistemului economic sovietic, a se vedea un punct de vedere critic, venit din tabăra unui liberal rus, implicat în reformele economice din Rusia după 1991: Yegor Gaidar, *Collapse of an Empire. Lessons for Modern Russia*, Brookings Institutions Press, Washington DC, 2006. Autorul susține, între altele, că sistemul economic sovietic era deja prăbușit înainte de a se fi pus bazele noului sistem capitalist.

[30] Unii economiști califică această inflație drept o hiperinflație (estimată după o definiție mai puțin precisă, cum este aceasta: „Extremely rapid or out of control inflation. There is no precise numerical definition to hyperinflation. Hyperinflation is a situation where the price increases are so out of control that the concept of inflation is meaningless.", dată de Investopedia (URL: http://www.investopedia.com/terms/h/hyperinflation.asp). Radziwitt, Șcerbațchi & Zaman, p. 6.; Ronnas & Orlova, p. 72-73. Totuși, după o definiție mai precisă (ex.: „Hyperinflation is very high inflation. Although the threshold is arbitrary, economists generally reserve the term „hyperinflation" to describe episodes when the monthly inflation rate is greater than 50 percent.", Michael K. Salemi, „Hyperinflation", The Concise Encyclopedia of Economics, URL: http://www.econlib.org/library/Enc/Hyperinflation.html), procesul de devaluare monetară din RM în anii 1991-1993 poate fi etichetat drept o „inflație de proporții", nu însă și drept o „hiperinflație" *stricto sensu*.

[31] *Idem*, p. 7-8.

[32] Depunerile în valută națională în băncile din RM au crescut de la mai puțin de 400 mln lei în ianuarie1994 la cca 1,6 mlrd lei în decembrie 1997. Radziwitt, Șcerbațchi & Zaman, *Financial Crisis in Moldova*, p. 15.

[33] „Moldova is a model of correct reform, and the fact that it is a small country transforms it into a perfect laboratory for running reforms. *The Economist*, March 1995", citat de Angela Munteanu, în „The social costs of the transition in Moldova", *SouthEast Europe Review for Labour and Social Affairs*, issue: 03 / 2000, p. 3543.

Acest succes de moment a avut însă un preț ridicat. Chiar dacă pornise la drum în august 1991 fără datorii externe (Rusia asumându-și datoriile fostei URSS), Republica Moldova nu a avut în 1991 rezerve de valută și aur (spre deosebire de țările baltice și Rusia, aceasta din urmă moștenind majoritatea rezervei de aur a URSS[34]). Prin urmare, pentru a asigura dezvoltarea țării, autoritățile moldovene au contractat de la instituțiile financiare internaționale (în principal, FMI și Banca Mondială) un șir de credite pe termen mediu, cu o rată de dobândă de aproximativ 5%[35]. Această rată, deși mult mai mică decât rata de dobândă la credite pe piață[36], era mai ridicată în perioada 1993-1997 decât după 1997[37]. În 1997, atunci când se afla în pragul crizei economice, RM a dobândit statut de țară în curs de dezvoltare conform IDA, PIB-ul său pe cap de locuitor fiind recunoscut suficient de mic pentru a primi credite *consesionale* (cu rată de dobândă subvenționată). În 1997, RM devenise una din țările cele mai îndatorate din regiune, raportat la PIB per capita[38]. Stocul datoriei externe acumulate a atins cca 1,3 mlrd. dolari SUA la 1 ianuarie 1999, ceea ce reprezenta aproape 80% din PIB-ul țării[39]. Aceste datorii, cu tot cu ratele lor de dobândă, au fost returnate pe parcursul anilor următori până în 2007, constituind o adevărată povară pentru

---

34 Radziwitt, Șcerbațchi & Zaman, *idem*, p. 6.

35 A se vedea tabelul cu creditele acordate de FMI în perioada 1993-2013. URL: http://www.imf.org/external/np/fin/tad/extrans1.aspx?memberKey1=672&endDate=2015-03-31

36 Potrivit unor calcule în baza adiționării ratelor practicate de LIBOR (London Interbank Offered Rate) și marjei de risc (sau SPREAD suveran), dobânda pentru credite comerciale de care Republica Moldova ar fi putut beneficia în perioada 1993-1997 putea fi de circa 10%.

37 Întrucât R. Moldova, ca și alte țări din regiune, nu se califica pentru statutul de țară „în curs de dezvoltare", potrivit IDA/DAC (International Development Association), neavând Produsul Intern Brut suficient de scăzut, după calculele făcute de Banca Mondială la acea vreme (care, potrivit unor experți, se conducea după niște date sovietice neactualizate referitoare la Produsul Intern Brut pe țară al RM). Ronnas & Orlova, 2000, p. 11, 48-49.

38 *Idem*.

39 Ponderea datoriei externe raportată la exporturi a crescut de la 17% în 1997 la 30% în 1998. Radziwitt, Șcerbațchi & Zaman, *idem*, p. 65.

dezvoltarea economică a țării[40]. Când țara devenise calificată pentru credite concesionale din partea instituțiilor financiare, aceste instituții au încetat pe o durată de doi ani a-i mai acorda credite Republicii Moldova, penalizând guvernul acesteia pentru o repartizare considerată dezechilibrată a bugetului public (autoritățile au încălcat recomandările de austeritate ale instituțiilor financiare de a diminua cheltuielile publice (inclusiv cele sociale)[41]. S-a remarcat totuși că guvernele RM au beneficiat în anii '90 de datorii externe și de împrumuturi interne importante (inclusiv de la populație, prin salarii neplătite la timp), fără însă a le justifica prin investiții solide și vizibile în proiecte de infrastructură, modernizarea întreprinderilor sau ameliorarea serviciilor publice[42]. Ne putem întreba: care a fost beneficiul economic și social al datoriilor externe și interne contractate de guvernele RM în anii '90?

Stabilizarea economică fragilă din 1997 a fost însă zdruncinată și de un alt factor extern: criza economică și financiară din Rusia din august 1998. Pe fundalul crizei financiare din Asia de Sud-Est și al scăderii extreme a prețului la petrol, Rusia a intrat în faliment, recunoscut ca atare în interior și în exterior, eveniment care părea să marcheze eșecul unei căi de dezvoltare trasate cu ajutorul experților internaționali și al instituțiilor financiare internaționale[43]. Așa cum

---

40 Despre asistența financiară și tehnică externă pentru RM, a se vedea Valentin Lozovanu, „Asistență externă și dezvoltare. În ce măsură asistența externă a contribuit la dezvoltarea Moldovei?", plazforma.md (partea 1 și 2), iunie 2014. URL: http://www.platzforma.md/asistenta-externa-si-dezvoltare-in-ce-masura-asistenta-externa-a-contribuit-la-dezvoltarea-moldovei-1/; Valentin Lozovanu, *Foreign aid and development: Success or failure in promoting Moldova's development?*, Master of Arts thesis in Global Political Economy, University of Kassel, 2014; Iurie Gotișan, „Economia Moldovei și FMI", în *Guvernare și Democrație. Revistă de analiză și sinteză*, ADEPT, 2009, pp. 59-61; Maia Sandu, „Asistența externă", în *Priorități de guvernare*, UNDEF / ADEPT, 2009.

41 Ronnas & Orlova, 2000, p. 65.

42 A se vedea, de exemplu, Radziwitt, Șcerbațchi & Zaman, 2006.

43 A se vedea sintezele a două perspective asupra crizei din Rusia, una favorabilă reformelor liberale: Anders Aslund, *How Capitalism Was Built. The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia*, 2nd Edition, Cambridge University Press, 2013, și alta critică: Jacques Sapir, *La Transition russe,*

Republica Moldova și-a menținut și dezvoltat relațiile comerciale în mod excesiv cu Rusia, economia fragilă a Republicii Moldova intrase și ea într-o fază de recesiune apropiată de faliment[44]. Pentru a ieși din criză, guvernul Ciubuc și cele care i-au urmat în 1999 și 2000 (I. Sturza și D. Braghiș) au fost forțate să aplice reforme de austeritate și să continue într-un ritm susținut programul de privatizare, început pe durata guvernelor Sangheli.

A treia fază a modelului pe care Republica Moldova trebuia să-l urmeze pentru a realiza tranziția la economia de piață era *privatizarea* întreprinderilor de stat și a gospodăriilor agricole colective (*colhozuri*). Începând cu 1 ianuarie 1994, au fost distribuite populației *bonuri patrimoniale* (așa-zisele „vaucere") cu care se puteau cumpăra bunuri de stat și cote de acțiuni ale întreprinderilor scoase la privatizare prin licitație. Potivit estimărilor Guvernului din 10 iulie 1996, „Pe parcursul unui an și jumătate au fost organizate 15 licitații republicane cu subscriere la acțiuni, 94 de licitații cu strigare și 11 concursuri publice. Au fost privatizate contra bonuri patrimoniale 2235 de întreprinderi (integral sau parțial) și 191 de mii de apartamente."[45] Această reformă urmărea, în mod declarat, să creeze „premise pentru dezvoltarea pieței hârtiilor de valoare și a celei imobiliare, restructurarea întreprinderilor privatizate și constituirea mecanismelor de administrare corporativă" (*idem*). În realitate, potrivit unor observatori independenți și Curții de Conturi[46], procesul

vingt ans après, Paris, Ed. Des Syrtes, 2012. Pentru o analiză economică ce anticipează premisele crizei din 1998 din Rusia, a se vedea Sergiu Cioclea, „Y a-t-il une vie après la stabilisation russe?", *Conjoncture*, Décembre 1997, nr. 11, Paribas, p. 1-8.

[44] Ronnas & Orlova, 2000, Radziwitt, Șcerbațchi & Zaman, 2006.

[45] HOTĂRÂRE Nr. 305 din 10.06.1996 privind totalurile privatizării contra bonuri patrimoniale și sarcinile etapei postprivatizare, Publicat: 04.07.1996 în *Monitorul Oficial* nr. 45, art. Nr: 382 (modificat: HG511/03.06.99, MO59/10.06.99). URL: http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=296094

[46] Citām din Raportul Curții de Conturi din 03.04.1998: „Ministerul Privatizării și Administrării Proprietății de Stat, ca organ central al puterii de stat care realizează politica de stat în domeniul deetatizării și privatizării patrimoniului de stat, a comis în activitatea sa încălcări grave ale legislației în vigoare privind privatizarea patrimoniului de stat contra bonuri patrimoniale (BP), precum și contra mijloace

de privatizare a întreprinderilor a decurs într-un mod netransparent și cu încălcări grave din partea Ministerului Privatizării, întreprinderile profitabile fiind preluate de către grupuri de interese apropiate guvernărilor de atunci (în care Partidul Agrarian era majoritar) la prețuri mult mai joase decât valoarea lor reală. Populația, în schimb, s-a trezit cu niște hârtii „de valoare" complet devalorizate. Partea bună a acestui proces de privatizare pentru populație a fost privatizarea practic „gratuită" a apartamentelor de către deținătorii respectivelor locuințe. Totuși, și în acest domeniu s-au comis numeroase fraude în urma cărora mai multe persoane vulnerabile (sărace și neinformate) și-au pierdut locuința[47].

Demarat în mod oficial imediat după independență, procesul de privatizare a terenurilor și a bunurilor agricole a întâmpinat greutăți și rezistențe și mai mari decât în cazul privatizării întreprinderilor. Până în 1997, greutățile tehnice și legale de privatizare a terenurilor agricole erau provocate de rezerva guvernelor agrariene (guvernele Sangheli 1 și 2: 1992–1997), dar și din motivul rezistențelor venite „de jos", din partea lucrătorilor agricoli, de a pune în aplicare acest program prin desființarea gospodăriilor agricole colective.

---

bănești. (…) După primul control efectuat asupra activității ministerului în anul 1995 situația privind legalitatea desfășurării procesului de privatizare practic nu s-a schimbat, încălcările depistate fiind și mai grave". RAPORT[ul] Curții de Conturi a Republicii Moldova privind rezultatele controlului efectuat în anul 1997 asupra administrării și utilizării resurselor materiale și financiare publice, HOTĂRÂRE Nr. RAP din 03.04.1998. URL: http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=306317

47 Conform estimărilor Centrului de Găzduire și Orientare a Persoanelor Fără Adăpost, un număr mare de persoane fără adăpost ajung în această condiție din motivul fraudelor la care au fost supuse. Vezi Petru Negură, „De ce homelești americani sunt vizibili, iar bomjii moldoveni – nu?" (martie 2015, platzforma.md și blogul Petru Negură) URL: http://petrunegura.blogspot.com/2015/02/normal-0-21-false-false-false-en-us-x.html. A se vedea, de asemenea: Petru Negură, „Persoanele fără adăpost din Chișinău: forme de excluziune și strategii de adaptare", platzforma.md, 30/12/2015. URL: http://www.platzforma.md/persoanele-fara-adapost-din-chisinau-forme-de-excluziune-si-tactici-de-supravietuire-1/; Petru Negură, „Ei îs niște paraziți ai societății…". Muncă și subzistență printre persoanele fără adăpost din Chișinău", platzforma.md, 26/02/2016. URL: http://www.platzforma.md/ei-is-niste-paraziti-ai-societatii-munca-si-subzistenta-printre-persoanele-fara-adapost-din-chisinau/.

Abia în 1997, sub presiunea organismelor financiare internaționale, guvernul Ciubuc a realizat, cu asistența Băncii Mondiale, în cadrul programului „Pământ", cadrul legal necesar pentru deblocarea procesului de privatizare a proprietăților agricole de stat și înregistrarea lor într-un cadastru de stat. Procedura de privatizare s-a dorit transparentă și echitabilă prin distribuirea cotelor-părți de teren agricol, fiecărui lucrător agricol, inclusiv pensionarilor, revenindule în medie câte 1,5 ha de teren[48]. Programul „Pământ" a dus la o desființare sistematică a colhozurilor și asociațiilor agricole create în baza lor, prin împroprietărirea țăranilor cu pământ. În ciuda bunelor intenții ale arhitecților și realizatorilor acestui program, decolectivizarea și privatizarea terenurilor agricole a fost urmată de o scădere drastică a productivității (producția agricolă s-a înjumătățit din 1991 la 1999[49]). Trebuie să amintim că procesul de privatizare a proprietăților agricole a demarat și s-a desfășurat într-un context general de descreștere economică, perioadă în care investițiile statului în agricultură au fost reduse la minimum. Această perioadă de incertitudine economică, întreținută de guvernele agrariene, a permis, totodată, comiterea unor furturi și delapidări de proporții ale bunurilor fostelor colhozuri și sovhozuri[50]. Experiența statului

---

48 Despre privatizarea gospodăriilor agricole, a se vedea Nora Dudwick, Karin Fock, David Sedik, *Land Reform and Farm Restructuring in Transition Countries. The Experience of Bulgaria, Moldova, Azerbaidjan, and Kazakhstan*, World Bank Working Paper No. 104, the World Bank, Washington DC, 2007.

49 *Idem*, p. 19. Totuși, odată cu 2000, producția agricolă crește treptat.

50 Între 1995 și 2001, numărul total de infracțiuni înregistrate variază între 38,409 și 37,830. Dintre acestea, delapidarea averii proprietarului reprezintă respectiv 26,877 și 26,906. În 1998, din numărul total de infracțiuni (36,195) 13,393 au fost comise în mun. Chișinău, restul – 22,802 – în județe și celelalte orașe. *Anuarul statistic al RM*, 2002, BNS, p. 224. De asemenea, „În anul 1998, colaboratorii Departamentului Control Financiar și Revizie au efectuat 9506 revizii documentare și controale operative, cu 2353 mai puține decât în aceeași perioadă a anului 1997. În pofida acestui fapt, suma totală a pagubelor cauzate agenților economici și statului, legate de cheltuieli nelegitime, lipsuri și delapidări a constituit 87,4 mln lei, față de 36,3 mln lei în 1997 (creștere de 2,4 ori)." (236) Lilia Carașciuc, „Corupția în Moldova: Impactul macroeconomic", în *Corupția. Studii privind diferite aspect ale corupției în Republica Moldova*, Ed. Arc, Chișinău, 2000, p. 236. A se vedea și *Raportul Național asupra dezvoltării umane „Coeziunea socială"*, UNDP, 1997, p. 36.

de privatizare a bunurilor publice efectuate pe parcursul anilor ’90, proces care a continuat și în deceniul următor, a încetățenit o practică, continuată în măsuri diferite de toate guvernările ulterioare, de „colonizare” a statului de către persoane și grupuri de interese private în detrimentul beneficiului public. La fel, procesul de colectare a impozitelor pe venit era aplicat într-un mod nesistematic, permițând evaziuni fiscale masive[51] și favorizând în mod nejustificat anumiți agenți economici în detrimentul altora[52]. Aplicarea distorsionată a politicilor de privatizare crea un mediu de afaceri fragil, minat de practici de corupție și relații clientelare dintre agenții economici și funcționarii statului. Crimele economice – corupția, șantajul și protecția informală (așa-zisul „acoperiș”, din rus. *krîșa*) –, în care erau implicați laolaltă grupuri private și (înalți) funcționari ai statului, au șubrezit simțitor mediul de afaceri și climatul investițional al tinerei economii emergente, întreținând o neîncredere crescândă a cetățenilor față de noile structuri ale statului[53].

Efectele sociale ale „tranziției” anilor ’90

În ciuda eforturilor guvernelor Sangheli și Ciubuc 1 de a menține un suport suficient al statului în domeniul social (educație, sănătate și protecție socială), aceste servicii au suferit o criză profundă către sfârșitul anilor ’90, pe fundalul micșorării susținerii financi-

---

51 Potrivit Liliei Carașciuc, *idem*, „evaziunea fiscală în Republica Moldova a crescut de la 4% din venitul bugetului consolidat în 1994 până la 30% în anul 1998 și 22% în 1999. Volumul mediu total al evaziunilor pe un contribuabil a crescut de la 7 mii lei în 1997 (10 mii de lei la persoane juridice) până la 12 mii de lei în 1998 (23 de mii de lei la persoane juridice) și 8 mii de lei în 1999 (15 mii de lei la persoane juridice). Densitatea contravențiilor în numărul celor supuși controalelor fiscale a crescut de la 30% în 1994 până la 59% în 1999” (p. 236).

52 Radziwitt, Șcerbațchi & Zaman, p. 47.

53 Astfel, în baza unei anchete cu agenții economici din 20 de țări din Europa Centrală și de Est, R. Moldova deținea ultimul loc (al 20-lea) conform indicelui de calitate a guvernării („governance index”). Tabel 6.1, *EBRD Transition Report 1999*, p. 116 (a se vedea aici și altele). La fel, percepția de „capturare a statului” era de 46%, față de 15% în Estonia, 17% în Lituania, 27% în România, 41% în Rusia și 60% (cota maximă) în Azerbaidjan. *Idem*, grafic 6.3, p. 119.

are a statului[54], al întârzierii prelungite a plății salariilor angajaților din instituțiile de stat și al creșterii inegalităților accesului la aceste servicii, accentuate de introducerea unor tarife locale legale și, mai cu seamă, informale, în aceste domenii (mai ales în instituțiile de sănătate și educație). Criza economică profundă, agravată în anii 1998–1999 de criza regională și de neplata prelungită a salariilor, a împins 70% din populație (sau 84,6%, după standarde internaționale[55]) sub limita sărăciei absolute[56] și 50% (sau 55,4%) din populație sub limita sărăciei extreme[57]. În același timp, inegalitățile de venit

---

54 Cheltuielile din bugetul public al RM pentru educație și cercetare au fost (în mln. lei) de 567 (în 1995), 833 (1996), 890 (1997), 640 (1998), 567 (1999); pentru sănătate: 366 (1995), 521 (1996), 537 (1997), 393 (1998), 358 (1999). În ciuda cheltuielilor aparent mari, raportate la bugetul public și la PIB (9,8% în 1996 și 7,7% în 1997), aceste cheltuieli au devenit de trei ori mai mici față de 1989, din motivul inflației. Ronnas & Orlova 2000, p. 65.

55 World Bank, *Making Transition Work for Everyone*, Oxford, Oxford University Press, 2000, table 1.1; UNECE population estimates [URL: www.unece.org/stats/data.htm], apud *Economic Survey of Europe*, 2004 No. 1, p. 169.

56 Pragul sărăciei absolute „reprezintă suma de bani necesară pentru a asigura consumul alimentar de 2282 kcal pe zi și procurarea articolelor nealimentare de primă necesitate și a serviciilor, componența și costul cărora de asemenea se stabilesc în baza modelului de consum al celor nevoiași." Natalia Șonțu, *Fenomenul sărăciei – problema mondială și națională: cauze, consecințe, soluții*. Teză de doctorat în economie. Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, 2012, p. 50-59.

57 „Pragul sărăciei extreme este bazat pe valoarea monetară a unui coș alimentar, definit în termeni de consum minim zilnic de calorii. În 2002, în R. Moldova a fost stabilit pragul alimentar de 2282 kcal/zi. Totuși, dacă în loc de minimul mediu pe o persoană ar fi fost folosită media pe o persoană echivalent adultă, atunci minimul consumului mediu de calorii pe o persoană echivalent adultă ar fi de 3004 calorii/persoană/zi." Natalia Șonțu, 2012, p. 52.

58 Coeficientul Gini (care indică diferența dintre veniturile cele mai mici și cele mai mari) era de 0,25 în 1989 („Poverty in the Eastern Europe and CIS", în *Economic Survey of Europe*, 2004 No. 1, p. 166). Indicele Gini s-a ridicat simțitor pe parcursul anilor '90, dar s-a micșorat în 2006-2007, pentru a se mări din nou în 2008 (an de criză): 0,41 (1992), 0,43 (1993) (*idem*, p. 117); 0,38 (1994), 0,39 (1995), 0,44 (1999), 0,42 (2000), 0,43 (2001), 0,42 (2002), 0,39 (2003), 0,40 (2004), 0,41 (2005), 0,315 (2006), 0,298 (2007), 0,38 (2008). Această estimare este făcută de N. Șonțu în baza datelor BNS. N. Șontu, 2012, p. 56. Potrivit Băncii Mondiale, coeficientul Gini a continuat să scadă în RM la începutul anilor 2000: 32.1 (2010), 30.6 (2011) (URL: http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI). Pentru comparație, în Letonia, coeficientul Gini a evoluat într-un mod mult mai echilbrat: 0.244 (1989), 0.333 (1992),

au crescut[58], caracterizate prin reducerea păturii de mijloc la un segment relativ îngust, considerat, desigur, favorizat în asemenea circumstanțe, și la apariția unui nou grup, încă foarte restrâns, dar în ascensiune, de oameni bogați[59].

Tăierile drastice din bugetele destinate sănătății și educației și neplata cronică a salariilor „bugetarilor", și așa cele mai mici față de salariul mediu pe economie, au justificat, într-o percepție împărtășită pe larg, actele de corupție la toate nivelele. Neîncrederea față de structurile statului și scăderea veniturilor au fost asociate cu o creștere fără precedent a comportamentelor anomice (violență, alcoolism, dependență de droguri etc.[60]) și a criminalității, furturile ocupând de-a lungul anilor '90 un nivel de vârf[61]. Retragerea masivă a angajaților din instituțiile publice (educație și sănătate) și din agricultură[62] a favorizat un întreg șir de strategii de supraviețuire: de-

---

0.283 (1993), 0.325 (1994), 0.346 (1995), 0.349 (1996), 0.336 (1997), 0.332 (1998), 0.333 (1999), 0.337 (2000), 0.322 (2001). *Economic Survey of Europe*, 2004 No. 1, p. 167.

59 Raportul dintre veniturile a 10% din populația cel mai bine asigurată și cel mai prost asigurată este de 9,3 (1995), 10,0 (1996), 16,0 (1997), 12,3 (1998), 14,4 (1999), 10,4 (2000), 9,7 (2001). Anuarul statistic al R. Moldova, 2002, p. 103. Acest raport era, în 2000, de 7,2 în România și de 20,3 în Rusia. Mihaly Simai, „Poverty and Inequality in Eastern Europe…", p. 15-17.

60 Numărul persoanelor (la 100.000 de locuitori) dependente de substanțe narcotice crește constant de la 7,1 (1995), la 9,6 (1996), 22,3 (1997), 31,5 (1998), 34,2 (1999), 33,2 (2000). Numărul persoanelor care suferă de alcoolism rămâne constant între 1995 și 2000, între 110 și 120 la 100.000 de locuitori. *Anuarul statistic al RM*, 2002, p. 198.

61 A se vedea în nota 49 date produse de BNS despre evoluția criminalității, și în special a furturilor în anii '90. Anumiți experți în criminologie estimează o creștere de proporții a crimelor violente în această perioadă. Astfel, „Coeficientul distructiv în ultimii ani [față de 2007 – n.n.] a constituit 8,4 unități anuale, în timp ce în 1985 el alcătuia doar 1,5. Aceasta înseamnă că procesul de intensificare a violenței în societate a sporit până în 1985 de 5 ori, iar din 1986 până în prezent de 24 de ori. Aceste concluzii pot fi confirmate și prin alte date. Astfel, dacă nivelul infracțiunilor menționate a sporit în ultimii 20 de ani cu 464%, atunci nivelul populației în aceeași perioadă cu 120,7 %." Igor A. Ciobanu, *Criminologie*, Universitatea de Stat din Moldova, 2007, vol. 2, p. 38.

62 Astfel, din 1990 până în 1998, numărul angajaților în agricultură a scăzut de la 678 la 411 mii, în domeniul asistenței medicale, de la 115 la 86 de mii, în educație, de la 232 la 142 de mii. *Anuarul statistic 1994* (1995: 90); *Anuarul statistic 1996* (1997: 127-128); citat de Ronnas și Orlova, 2000, p. 74. Numărul salariaților (în sectorul formal) a scăzut, din 1996 în 2001, în învățământ, de la 147 la 90,9 mii, în sănătate și asistență socială,

plasarea în sectoare de activitate economică informale (cu precădere comerțul informal și micul trafic de frontieră)[63] și, odată cu sfârșitul anilor '90, migrația de muncă peste hotare (vezi mai jos).

Corupția este o practică informală compensatorie, favorizată de un context de precarizare și de scădere drastică a investițiilor din instituțiile publice, dar ea relevă, totodată, un fenomen cultural (bazat pe relații clientelare și pe schimburi de favoruri și daruri), care și-a găsit un sol fertil în contextul moldovenesc[64]. Corupția produce efecte distructive în plan economic, subminând principiul competitivității oneste, fapt care, la rândul său, întreține slaba dezvoltare economică[65]. Totodată, încetățenirea unei „culturi" a corupției și fraudei produce efecte nefaste și în domeniul educației, unde practicile informale (de corupție și plagiat) au devenit un sistem paralel de *curriculum ascuns*, care pregătește indivizi adaptați pentru contexte tulburi de „tranziție", nu însă și cetățeni loiali și contribuitori corecți la bunăstarea generală[66].

---

de la 90,9 la 54,1 mii. *Anuarul statistic al RM 2002*, p. 78. Potrivit unei estimări făcute de Centrul pentru Studii Strategice și Reforme, în 1999, sectorul informal reprezenta 65% din economie. UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME, National Human Development Report. 2000, United Nations: Chisinau. *Apud* MacLehose, L. in McKee, M. (coord.) *Health care systems in transition: Republic of Moldova*. Copenhaga, European Observatory on Health Care Systems, 4(5) (2002), p. 7.

63 Pentru o descriere etnografică a fenomenului micului trafic informal de frontieră în țările CSI în anii '90, a se vedea, între altele: Ruth Mandel și Caroline Humphrey (coord.) *Markets and Moralities. Ethnographies of Postsocialism*. Oxford / New York, Berg, 2002; Friederike Welter and David Smallbone (2008) „Entrepreneurship in a cross-border context: the example of transition countries". În: *53rd International Council for Small Business (ICSB) World Conference 2008*: „Advancing Small Business and Entrepreneurship: From Research to Results"; 22-25 iunie 2008, Halifax, Nova Scotia, Canada.

64 Vezi *Corupția. Studii privind diferite aspecte ale corupției în Republica Moldova*, Ed. Arc, Chișinău, 2000 (în special studiile lui Lilian Negură, Ion Gumenâi și Virgil Pâslariuc). Despre corupție ca fenomen cultural a se vedea Elena Ledeneva, *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge University Press, 1998.

65 Lilia Carașciuc, în *Corupția…, op. cit.*

66 A se vedea la acest capitol: P. Negură, „Învățăm, învățăm și iarăși învățăm… a copia, a mitui și a fenta sistemul", www.platzforma.md, 25/07/2014. URL: http://www.platzforma.md/invatam-invatam-si-iarasi-invatam-a-copia-a-mitui-si-a-fenta-sistemul/

Incapacitatea, lipsa de motivare a funcționarilor și slăbiciunea statului de a controla efectele colaterale ale „tranziției" (pauperizarea masivă, corupția și „capturarea" statului de către interese private) au creat o bază fragilă pentru dezvoltarea de mai departe a unui stat de drept, a unei economii prospere și a unei societăți civile active.

În acest context de pauperizare masivă, neîncredere generalizată a populației față de structurile „democratice" ale statului și față de un mediu economic generator de precaritate și inegalități, venirea la guvernare a Partidului Comuniștilor în urma alegerilor anticipate din februarie 2001 a fost ajutată de un vot contestatar, de decepția generalizată față de structurile de putere prezente și de „nostalgie restaurativă" (Svetlana Boym[67]) în raport cu o ordine politică apusă.

Anii 2000: o recuperare ambiguă

Pe fundalul unei creșteri economice, ajutată de un context global și regional favorabil, grație cadrului de reforme elaborat și consolidat de guvernele liberale din perioada 1999–2000 și favorizată și de o creștere a remiterilor și a consumului populației, economia moldoveană a revenit după 2001 pe o direcție de dezvoltare ascendentă, până la criza economică internațională și regională din 2007–2009[68]. După o fază de ezitări în ceea ce privește politica fiscală și cu privire la privatizarea întrerpinderilor mari, care a justificat o întrerupere în 2002 a finanțărilor din partea organismelor internaționale, autoritățile comuniste au continuat, mai cu seamă după 2004, programul de reforme liberale începute în perioadele precedente. În 2004 relațiile politice ale RM cu Rusia se răcesc, pe fundalul refuzului

---

67 Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, 2001.

68 James Roaf, Ruben Atoyan, Bikas Joshi, Krzysztof Krogulski and & IMF Staff Team, *25 Years of Transition Post-Communist Europe and the IMF*, Regional Economic Issues Special Report, Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2014; Stuart Hensel & Anatol Gudim, „Moldova's Economic Transition: Slow and Contradictory". În: *The EU & Moldova. On a Fault-line of Europe*. Edited by Ann Lewis. Federal Trust. London, 2000; OECD (2011), *Development in Eastern Europe and the South Caucasus: Armenia, Azerbaijan, Georgia, Republic of Moldova and Ukraine*, OECD Publishing. URL: http://dx.doi.org/10.1787/9789264113039-en

președintelui Voronin de a semna Memorandumul de federalizare a Republicii Moldova, propus de oficialul rus D. Kozak[69]. Totodată, în 2003 are loc lansarea de către UE a programului Politica europeană de vecinătate (care prevedea, între altele, asistență sporită țărilor din vecinătatea UE). În acest context, conducerea Republicii Moldova își reia treptat cooperarea cu organismele financiare internaționale (FMI și BM) și declară în mod oficial integrarea europeană drept prioritate de stat[70]. Politica fiscală a fost revizuită, într-un context internațional de moderare a politicilor liberale și de atenție sporită manifestată de instituțiile internaționale (BIRD, ONU) față de politicile de combatere a sărăciei, excluziunii, inegalităților și de favorizare a „dezvoltării sociale" și „dezvoltării durabile" (ecologice)[71]. RM a aderat la acest acord în 2000[72]. Programele elaborate de Guvernele Republicii Moldova pe parcursul anilor 2000, cu asistența instituțiilor internaționale – Strategia de creștere economică și reducere a sărăciei (SCERS), lansat în 2004, Planul de acțiuni RM – UE (2005), apoi Strategia națională de dezvoltare (SND) pentru anii 2008-2011 și Strategia națională pentru dezvoltare 2020 – își propuneau succesiv să creeze un cadru favorabil unei dezvoltări economice și în același timp sociale a țării.

---

69 Vezi Igor Boțan, „Efectele Planului Kozak", e-democracy.md, 30 noiembrie 2013. URL: http://www.e-democracy.md/monitoring/politics/comments/200312031/

70 A se vedea în acest sens interviul cu Igor Boțan (pentru proiectul de film documentar realizat sub regia lui Victor Ciobanu), 23 aprilie 2015, dar și, între altele, Maia Sandu, „Asistența externă", *Prioritățile de guvernare*, 2009.

71 „Pe plan global, necesitatea racodării asistenței externe la prioritățile naționale a fost formulată explicit doar la începutul anilor 2000, când, ca răspuns la acuzațiile de impunere a programelor de reformă din exterior, FMI și Banca Mondială au lansat inițiativa elaborării de către țări a strategiei de reducere a sărăciei (PRSP)." Maia Sandu, „Asistența externă", 2009, p. 316. Această schimbare a fost favorizată și de concepția promovată de PNUD de „dezvoltare socială", bazată pe concepția lui Anmartya Sen, reflectată în Programul Obiectivele de dezvoltare a mileniului (UN Millenium Project), la care R. Moldova a aderat în 2000. Acest program își propunea să reducă, între altele, inegalitățile, excluziunea și sărăcia, prin eliminarea completă a sărăciei extreme și a foametei. Vezi detalii: http://www.unmillenniumproject.org/goals/

72 Despre angajamentul RM de aderare la Obiectivele de dezvoltare a mileniului: http://www.undp.md/rom/mdg_r/moldova.shtml

Reluarea colaborării cu instituțiile financiare internaționale începând cu 2004-2005 a mers mână în mână cu o îmbunătățire calitativă a mediului de afaceri și a climatului investițional[73]. Totuși, corupția nu s-a diminuat pe parcursul anilor 2000. Dimpotrivă, în anii 2005–2007 acest fenomen a fost perceput de populație drept unul în creștere, pe fundalul înregistrării unui număr sporit de fapte de corupție. În contrast cu numărul mărit de cazuri de corupție înregistrate, condamnările în aceste cazuri au atins cote minime[74]. Sub guvernarea comunistă, a continuat procesul, stabilit în anii '90, de „capturare" și „privatizare" a statului de către grupuri de interese private[75]. Guvernările ulterioare vor continua să exploateze această falie a instituțiilor statului, creată și întreținută de-a lungul anilor '90 și 2000.

Migrație și/sau dezvoltare?

La progresele făcute în plan economic de autoritățile moldovene în anii 2000 a contribuit în mod substanțial populația Republicii Moldova, în mod aparent paradoxal, plecând din țară pentru a munci în străinătate. Banii trimiși de migranții moldoveni din Rusia și Europa Occidentală – așa-zisele remiteri („remitențe") – au crescut masiv pe parcursul anilor 2000, ajungând să atingă o proporție de 30-35% din PIB (în 2007, remiterile depășeau de câteva ori volumul investițiilor străine și asistenței externe)[76]. În mod evident, fără aceste contribuții majore provenite din remiteri, economia Republicii Moldova s-ar fi dezvoltat mult mai anevoios (să nu uităm că, până

---

[73] Valeriu Prohnițchii „Climatul investițional: provocări pentru noua guvernare", în *Priorități de guvernare*, p. 151-170.

[74] Astfel, „pe parcursul anului 2007, niciuna dintre persoanele condamnate pentru săvârșirea infracțiunilor de corupție [152 din 542 de cazuri înregistrate] nu a fost privată de libertate. În plus, „în privința unor condamnați nu a fost aplicată pedeapsa sub forma privării de dreptul de a ocupa anumite funcții [administrative]." Cristina Cojocaru, „Eficiența anticorupție, măcinată între formalism, influențe politice și neîncredere", în *Priorități de guvernare*, p. 93-94.

[75] Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next?*. Princeton / New Jersey, Princeton University Press, 1996.

[76] Maia Sandu, „Asistența externă", *art. cit.*, p. 314.

în 2007, țara noastră și contribuabilii ei au continuat să returneze datoriile externe acumulate în anii ’90).

Dar migrația forței de muncă a creat, inevitabil, un număr mare de efecte adverse: depopularea satelor, hemoragia de cadre la toate nivelele, grija scăzută acordată copiilor și bătrânilor, mai cu seamă în zonele rurale; iar migrația de muncă cuprinde segmentele cele mai active ale populației RM, eliminate practic din câmpul muncii din Republica Moldova în contextul crizei economice de la sfârșitul anilor ’90. Pe de o parte, remiterile mențin nivelul de lichidități care permite economiei RM să se dezvolte. Pe de altă parte, acest influx de bani, injectat aproape constant în economia RM, împiedică într-un fel dezvoltarea economică pe termen mediu și lung, 1) din motivul că aceste persoane plecate sunt cele care ar fi putut contribui la o dezvoltare economică și socială, aici în țară (creând și realizând proiecte economice, sociale și culturale), 2) prin crearea unei dependențe a economiei moldovenești de aceste surse de finanțare externe, favorizând excesiv sectorul serviciilor și consumul, în detrimentul producției efective în industrie, tehnologie și agricultură și 3) încurajând relaxarea decidenților în domeniul economic (acest influx de bani asigurând un nivel de lichidități suficient pentru a preveni o eventuală criză economică iminentă)[77].

Revoluția furată: o eurointegrare pe picior greșit

Victoria anunțată și contestată a Partidului Comuniștilor la alegerile parlamentare din aprilie 2009 a mobilizat un șir de manifestații de stradă, care au degenerat în ziua de 7 aprilie în ciocniri vio-

[77] A se vedea în acest sens: Alexandru Culiuc, „Utilizarea productivă a remitențelor. Perspective pentru Moldova, 4 februarie 2007 (Versiunea 2.1) Memo” (versiunea originală disponibilă: http://www.culiuc.com/papers/aculiuc_2006_sypa.pd); Mateusz Walewski, Maia Sandu, Georgeta Mincu, Eugen Hristev, Beata Matzysiewicz, *Efectele migrației și remitențelor în zonele rurale din Moldova. Studiu de caz privind gestionarea migrației în Polonia*, Polish Aid, CASE – Centrul de Investigații Sociale și Economice, 2008.

lente cu poliția și devastarea clădirilor Parlamentului și Președinției. Partidele autoproclamate „liberale" și „democratice" din opoziție au exploatat reușit aceste evenimente, descalificând felul în care guvernarea comunistă a gestionat protestele de la 6-7 aprilie[78]. Alegerile anticipate din iunie 2009 au adus la guvernare o coaliție de partide „democratice", eveniment salutat de puterile occidentale și forurile internaționale. Guvernele AIE-1 și AIE-2 au preluat conducerea într-o perioadă de criză economică, pe care ultimele guverne comuniste au agravat-o prin mărirea bugetului pentru cheltuieli publice[79]. Noua conducere democratică a promovat un șir de reforme economice, susținute prin asistență tehnică și financiară din partea organismelor financiare internaționale și a țărilor donatoare, de investiții străine în creștere și de remiteri. Prioritățile schițate de instituțiile financiare internaționale erau privatizarea Băncii de Economii, a serviciilor aeriene (inclusiv aeroportul) și a Căii Ferate din RM și a Moldtelecomului. În planul bugetului public, ele prevedeau reformarea sistemului de pensii[80]. Avantajate de atenția sporită față de Republica Moldova în contextul conflictului dintre Rusia și Ucraina, guvernele Vladimir Filat 1 și 2 (septembrie 2009 – mai 2013) și Iurie Leancă (mai 2013 – decembrie 2014) au reușit să convingă Uniunea Europeană că RM este capabilă de a continua reformele în plan politic și economic. La 27 iunie 2014, la Bruxelles, liderii RM și UE au semnat Acordul de asociere dintre Republica Moldova și Uniunea Europeană, care cuprinde și Acordul de liber schimb aprofundat și comprehensiv RM–UE[81]. De asemenea, în același context, începând

---

78 A se vedea dosarul dedicat evenimentelor din aprilie 2009: Adrian Cibotaru (ed.), *Revoluția Twitter. Episode One: Moldova*, Chișinău, Ed. Arc, 2010.

79 „(…) cheltuielile publice globale au crescut constant ca pondere în PIB de la 30,3% în anul 2001 la 41,6% în 2008, care este determinată de volumul resurselor acumulate la dispoziția statului, fără schimbări majore în structura și conținutul acestora." Angela Casian, Angela Baurciulu, „Implicațiile politicii bugetar-fiscale asupra managementului finanțelor publice", în *Priorități de guvernare*, 2009, p. 132-133.

80 OECD Development in Eastern Europe and South Caucasus, 2011, p.

81 *Cf.* Deutsche Welle, „Acordul de asociere Republica Moldova – UE a fost semnat. URL: http://www.dw.de/acordul-de-asociere-republica-moldova-ue-a-fost-

cu 28 aprilie 2014 a fost liberalizat regimul de vize pentru cetățenii RM în spațiul Schengen[82].

Creșterea economică înregistrată la începutul anului 2010 și succesele în planul integrării europene marcate de guvernele Filat și Leancă au fost totuși umbrite de crize politice și tensiunile dintre grupurile politice de la guvernare. Cazul „Pădurea Domnească", în care un om de afaceri a fost ucis din neglijență la o vânătoare într-o perioadă interzisă vânătorilor, la care au participat persoane din nivelele de vârf ale instituțiilor statului alături de oameni de afaceri[83], a arătat gradul avansat de interferență dintre instituțiile statului și anumite cercuri de afaceri. Difuzarea unor convorbiri telefonice, interceptate prin mijloace ilegale, dintre lideri de vârf de partide cu persoane din ministere, justiție și fisc a scos la iveală un mecanism, până atunci invizibil, de imixtiune și de trafic de influență din partea anumitor lideri de partid în instituțiile statului, care în teorie ar fi trebuit să fie autonome. În sfârșit, delapidarea Băncii de Economii, a Băncii Sociale și Unibank cu aproximativ un miliard de dolari SUA[84], caz în care este presupusă implicarea unor cercuri de vârf din guvernarea precedentă (2009–2014) și cea actuală (în 2015), a arătat

---

semnat/a-17742325. A se vedea, de asemenea, Igor Boțan, *Prevederile Acordului de asociere Republica Moldova – Uniunea Europeană. Ghid*, Chișinău, Ed. Arc, 2014.

82 Acest acord a fost obținut „prin modificarea Regulamentului UE nr. 539/2001 privind abolirea obligației de viză pentru călătoriile de scurtă durată pentru cetățenii RM posesori ai pașaportului biometric în spațiul Schengen". *Cf.* Ministerul Afacerilor Externe și Integrării Europene al Republici Moldova, „Dialogul RM-UE privind liberalizarea regimului de vize". URL: http://www.mfa.gov.md/liberalizarea-regimului-vize/

83 Vezi despre acest caz Iurie Sanduța și Victor Moșneag, „Vânătoare de oameni în Pădurea Domnească", Ziarul de Gardă, 10 ianuarie 2013, URL: http://www.zdg.md/editia-print/investigatii/vanatoare-de-oameni-in-padurea-domneasca; Petru Negură, „Traficul de influență ca practică de guvernare. Sau din nou despre vânători, interceptări și cabliști", platzforma.md, ianuarie 2014, preluat pe blogul Petru Negură, URL: http://petrunegura.blogspot.com/2014/01/traficul-de-influenta-ca-practica-de.html

84 Despre acest caz, vezi o sinteză (a se vedea și referințele) la Vitalie Sprînceană, „Căderea leului moldovenesc în 5 povești", platzforma.md, 20 februarie 2015, URL: http://www.platzforma.md/caderea-leului-moldovenesc-in-5-povesti/

limitele înguste ale statului de drept și nivelul critic al „capturării" statului de către grupuri de interese private în RM. Analiști economici și experți de la Banca Mondială[85] au anunțat pentru următorii ani o recesiune economică, motivată de factori externi (scăderea exporturilor în Rusia, a investițiilor și a „remiterilor") și interne („criza" bancară din RM). Aceste afaceri netransparente au produs o stare de frustrare și neîncredere crescândă în sânul populației de rând și al elitelor intelectuale. Un sondaj de opinie recent arată că 85% din populație se consideră săracă. Același sondaj înregistrează o creștere cu aproape 20% a preferințelor respondenților pentru o apropiere a Republicii Moldova de Uniunea Vamală (58%) față de cei care își doresc eurointegrarea (40%)[86]. Expertul politic Igor Boțan estima, în contextul difuzării datelor acestui sondaj, că „Cei care au guvernat țara și s-au numit partide pro-europene au făcut un mare deserviciu Republicii Moldova, de fapt au subminat vectorul european"[87]. Pentru a susține procesul de apropiere a RM de UE, este nevoie, punctează un alt autor, ca instituțiile europene și internaționale să condiționeze mai ferm suportul său financiar cu reforme efective realizate de conducerea RM, nu doar mimând reformele[88].

Venirea partidelor „democratice" la putere în iunie 2009 a favorizat apariția în spațiul mediatic a câtorva posturi TV independente. Această realizare a noii guvernări are însă un revers: lipsa de transparență în ceea ce privește proprietatea acestor posturi.

---

85 Alexandru Fala, „Diagnosticul deprecierii leului moldovenesc", Expert-Grup, 13 martie 2015, URL: http://www.expert-grup.org/ro/biblioteca/item/1090-studiu-mdl&category=7; Vlad Vasilcov, „Banca Mondială prognozează intrarea în recesiune a Republicii Moldova", agora.md, 9 aprilie 2015, URL: http://agora.md/stiri/7544/banca-mondiala-prognozeaza-intrarea-in-recesiune-a-republicii-moldova

86 Sondaj IPP aprilie 2015: http://www.ipp.md/libview.php?l=ro&idc=156&id=733&parent=0

87 Interviu cu Igor Boțan (Alla Ceapai), „Eurointegrarea în pierdere de teren conform Barometrului Opiniei Publice", Europa Liberă, 16/04/2015. URL: http://www.europalibera.org/content/article/26961475.html

88 Alexandr Voronovici, „Cele câteva fețe ale eurointegrării Republicii Moldova", platzforma.md, 2015/03/27. URL: http://www.platzforma.md/cele-citeva-fete-ale-eurointegrarii-republicii-moldova/

Potrivit unor analize, mai multe posturi TV din RM au devenit în ultimii ani proprietatea unor oameni care au capitalizat în ultima perioadă putere politică și economică[89]. Acest lucru prezintă un risc de creștere a imixtiunii din partea anumitor grupuri cu influență politică și economică asupra spațiului mediatic moldovenesc și de „îmblânzire" a discursului jurnalistic cu privire la forțele politice de la guvernare. Pe parcursul ultimilor ani, guvernările „democratice" au manifestat câteva tentative de limitare a libertății de exprimare, prin închiderea postului NIT TV și, mai recent, prin proiectul de lege propus de PD și PLDM care își propunea, în mod declarat, să elimine propaganda străină, iar în fapt realiza o tentativă de control al spațiului mediatic din RM[90].

O societate civilă amorfă și divizată

În ciuda înregistrării, după 1991, a unui număr mare de organizații neguvernamentale (peste 8200 în 2012) și a unui suport financiar consistent, societatea civilă moldovenească rămâne încă embrionară și puțin perceptibilă în spațiul public. Una din cauzele acestei slăbiciuni este finanțarea exclusiv din surse străine[91], ceea ce este și facto-

---

89 Costin și Andguladze, *Transparența proprietății mass-media…*; Vlada Ciobanu, „Mass-media din Republica Moldova: pluralism fără libertate (partea 1 și 2), platzforma.md, septembrie 2014, URL: http://www.platzforma.md/mass-media-din-republica-moldova-pluralism-fara-libertate/ (1) și http://www.platzforma.md/mass-media-din-republica-moldova-pluralism-fara-libertate-partea-2/

90 Vitalie Călugăreanu, „Atac frontal împotriva libertății de exprimare, mascat prin dorința de a opri propaganda rusească", Deutsche Welle, 2 aprilie 2015. URL: http://www.dw.de/atac-frontal-%C3%AEmpotriva-libert%C4%83%C8%9Bii-de-exprimare-mascat-prin-dorin%C8%9Ba-de-a-opri-propaganda-ruseasc%C4%83/a-18359411

91 Câteva studii arată că bugetul organizațiilor neguvernamentale este acoperit în mod exclusiv din granturi obținute de la instituții finanțatoare străine (85-95%), mult mai puțin din venituri interne (servicii contractuale cu plată: 6-13%) și într-o proporție și mai mică din contul investițiilor publice și al donatorilor privați locali (2-5%). Pentru comparație, în țările din Europa Centrală (România, Polonia, Ungaria, Republica Cehă, Slovacia), majoritatea resurselor financiare ale ONG (aproximativ 43%) provin din modalități interne de generare a veniturilor, inclusiv cotizații de membru și servicii contra plată. În aceste țări, suportul sectorului public este o sursă semnificativă de venit, de aproximativ 35%. La aceste surse, se adaugă venituri ce

rul principal care a făcut posibilă apariția acestei „societăți civile". O parte din „vină" pentru acest fenomen poate fi atribuită și moștenirii sovietice, în URSS activismul civic fiind coordonat și controlat de sus. Astăzi, multe ONG-uri au devenit o sursă de venit și de statut, în loc să izvorască dintr-un activism civic autentic. Dovadă a acestui lucru este și slaba implicare a voluntarilor în activitatea ONG-urilor în sectorul asociativ din Republica Moldova[92].

Biserica este scindată din punct de vedere politic (și geopolitic), iar în discursul său public este axată exclusiv pe chestiuni de ordin ideologic și moral, fără să se preocupe prea mult de probleme sociale majore (de ex. sărăcie și opresiune). Trebuie să menționăm totuși în acest context excepția fericită a Misiunii Sociale „Diaconia" de pe lângă Mitropolia Basarabiei, care, din 2009, continuă să-și extindă activitatea în planul asistenței sociale a diverselor grupuri de persoane vulnerabile[93].

De 25 de ani încoace, intelectualii publici din RM se implică în spațiul public local prin discuții cu caracter exclusiv simbolic și iden-

---

rezultă din filantropia privată (22%), inclusiv facilități fiscale pentru agenții privați, facilități fiscale individuale și contribuția voluntarilor. USAID (2011). *2010 NGO Sustainability Index*, p. 141, apud SDSC, 2012, p. 10. Vezi și P. Negură, „Suntem oare o societate bolnavă? Despre solidaritate, filantropie și finanțarea ONG-urilor sociale în Republica Moldova", platzforma.md, 15/12/2013. URL: http://www.platzforma.md/sintem-oare-o-societate-bolnava-despre-solidaritate-filantropie-si-finantarea-ong-urilor-sociale-in-republica-moldova/

92 Strategia pentru dezvoltare a societății civile în Republica Moldova, 2012-2015 (SDSC), Chișinău, 2012. A se vedea și Nicolae Procopie, „Raport de monitorizare a implementării acțiunilor de voluntariat din Obiectivul general 3 al Planului de acțiuni al Strategiei de dezvoltare a societății civile (SDSC) 2012-2015", Chișinău, 2013. P. Negură, „Avem o societate bolnavă?", *idem*.

93 A se vedea rapoartele de activitate ale Misiunii Sociale Diaconia a Mitropoliei Basarabiei pe site-ul Misunii: http://www.diaconia.md/pageview.php?l=ro&idc=307&t=/Despre-noi/Raport-de-activitate; A se vedea, de asemenea, interviul cu Marco Povero, coordonator de program „Cantina socială mobilă", platzforma.md, septembrie 2015. Prima parte, URL: http://www.platzforma.md/marco-povero-incercam-sa-nu-judecam-si-sa-oferim-ceea-ce-putem-oferi-un-prinz-cald-si-sa-fim-aproape-de-aceste-persoane-cit-mai-mult-posibil/ și partea 2, URL: http://www.platzforma.md/marco-povero-incercam-sa-nu-judecam-si-sa-oferim-ceea-ce-putem-oferi-un-prinz-cald-si-sa-fim-aproape-de-aceste-persoane-cit-mai-mult-posibil-2/

titar, sustrăgând astfel atenția publică dinspre subiecte sociale, politice și economice la zi. Cazul delapidării celor trei bănci, făcut public recent și dezbătut intens în spațiul public și mediatic de la Chișinău, a aținat spiritul critic al mai multor intelectuali și formatori de opinie moldoveni. Totuși, întrunirile publice ale acestora continuă să fie marcate de chemări cu caracter identitar, cu anumite accente sectare (ex.: „Unire…!" sau „Jos coloana a cincea…!"), revendicări care continuă să fragmenteze coeziunea și solidaritatea societății din RM în fața abuzurilor comise de către anumiți funcționari de nivel înalt.

De ce țările baltice par să fi reușit experimentul „tranziției"?…

De multe ori, la sfârșitul anilor '80 și la începutul anilor '90, RM a fost comparată cu republicile/ țările baltice. Țara noastră părea să se asemene, într-adevăr, cu aceste republici/ țări după mai mulți parametri: suprafață, numărul și structura etnică a populației, amplasarea geopolitică etc. Evoluția acestor țări pe parcursul anilor '90 și 2000 și situația actuală a acestor țări, devenite membre ale UE în 2004, sunt totuși cu totul diferite de „tranziția" și situația actuală a Republicii Moldova. PIB-ul nominal pe cap de locuitor în Letonia, de exemplu, era în 2014 de 10 ori mai mare decât cel din RM (RM: $2,232 *vs* Letonia: $20,291). Conform Indicelui dezvoltării umane, măsurat în 2014 (HDI – indice stabilit de ONU care reflectă calitatea vieții și potențialul de dezvoltare umană al țărilor), Letonia are un HDI de 0.810, printre țările cu HDI „foarte înalt" (alături de Croația și Argentina), pe când Republica Moldova are un HDI de 0.663, aflându-se printre țările cu HDI „mediu" (alături de țări ca Salvador și Bolivia)[94].

RM și țările baltice au avut un start diferit în „cursa tranziției". Populația și elitele țărilor baltice s-au caracterizat printr-o voință politică puternică, manifestată timpuriu, de ieșire din URSS și din spațiul euroasiatic. Referendumurile organizate local, în 1989 și

[94] A se vedea clasamentul țărilor în funcție de HDI din 2014, URL: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_Human_Development_Index

1990, au conferit legitimitate acestei voințe politice. De la declararea independenței și mai ales după puciul ratat de la Moscova din august 1991, țările baltice s-au bucurat de o susținere politică și economică pe măsură din partea Occidentului (țările europene, SUA, instituțiile internaționale etc.).

Mai cu seamă Estonia și Letonia (și într-o mai mică măsură, Lituania) au fost regiuni puternic industrializate, agricultura având o proporție minoră în sursele naționale de venit ale acestor foste republici sovietice (11-15%, comparativ cu 35% în RSSM în 1992). În plus, aceste țări au avut în 1991 rezerve de valută și aur, depozitate în bănci din străinătate înainte de anexarea acestor țări de către URSS în 1940[95]. După un declin la începutul anilor '90, dezvoltarea economică a țărilor baltice a fost în continuă creștere după 2000 (cu excepția perioadelor de criză externă). Pe lângă asistența financiară și tehnică externă, dezvoltarea acestor țări a fost ajutată mai ales de o calitate a guvernării ridicată și prin aplicarea sistematică a reformelor care urmau să facă posibilă tranziția spre economia de piață. Indicii de corupție și de „capturare" a structurilor statului de către grupuri de interese private au fost în descreștere începând cu mijlocul anilor '90, ceea ce s-a reflectat pozitiv asupra climatului de afaceri și investițional[96].

În 1994, ultimele trupe rusești au părăsit țările baltice. Acest lucru a marcat o renunțare oficială a interesului geopolitic din partea Rusiei asupra acestui teritoriu, ceea ce a permis o desprindere rapidă, din punct de vedere economic și politic, a țărilor baltice de spațiul euroasiatic și o apropiere de Occident, până la admiterea, în 2004, a acestora în UE.

Este de remarcat totuși că mai mulți analiști consideră că modelul neoliberal radical adoptat de țările baltice a neglijat, față de țările de la Visegrád sau Slovenia, între altele, dezvoltarea industrială și protecția (incluziunea) socială[97]. Nu dorim, prin urmare, să sugerăm

---

95 Ineta Ziemele (2005). *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia*. Martinus Nijhoff Publishers, p. 85.

96 A se vedea nota 52 și tabelul 6.1, *EBRD Transition Report 1999*, p. 116.

97 Dorothee Bohle & Bela Greskovits, ‚Neoliberalism, embedded neoliberalism and neocorporatism: Towards transnational capitalism in Central-Eastern Europe', *West*

aici că țările baltice trebuie luate drept model de dezvoltare de către R. Moldova. Acest model de dezvoltare rămâne a fi căutat și elaborat, iar R. Moldova are cel puțin avantajul, în această etapă de dezvoltare incipientă, de a-și alege un model viabil de dezvoltare, axat în același timp pe dezvoltare economică (agricolă, industrială, servicii), fără să se neglijeze dezvoltarea socială, care asigură durabilitatea și *calitatea socială*[98] a oricărei societăți. Exemplele altor țări (de ex. țările baltice, statele de la Visegrád sau Slovenia) ne-ar putea sugera o cale de dezvoltare mai potrivită structurii economice și sociale proprii Republicii Moldova.

… Și de ce Republica Moldova nu reușește?

În Republica Moldova, în contrast cu țările baltice, sondajele făcute în 1990 și 1991 arătau, dimpotrivă, preferința majorității populației pentru păstrarea republicii în componența URSS. Mișcarea națională și de independență, deși a avut un avânt de masă la sfârșitul anilor '80, a fost mai degrabă circumscrisă elitelor intelectuale românofone. Susținerea internațională de care a beneficiat RM după 1991 a fost una întârziată și mai curând conjuncturală.

Economia Republicii Moldova a fost una preponderent agrară, cu o producție industrială redusă (mai ales că în Transnistria erau amplasate 28% din toate întreprinderile industriale din R. Moldova). Creditele acordate de instituțiile financiare internaționale în 1993–1997 au îndatorat RM pentru un deceniu înainte, fără să producă o modernizare a infrastructurii și economiei. Reformele care urmau

---

European Politics, 30:3, 443 – 466; Martin Wolf, „Why the Baltic states are no model", *Financial Times*, 30 aprilie 2013, URL: http://www.ft.com/cms/s/0/090bd38e-b0c7-11e2-80f9-00144feabdc0.htm; Fredrik Erixon, „Baltic Economic Reforms: A Crisis Review of Baltic Economic Policy", *ECIPE WORKING PAPER*, No. 04/2010. Îi mulțumesc lui Valentin Lozovanu pentru aceste recomandări bibliografice și pentru sugestia privind modelul de dezvoltare baltic.

98 A se vedea despre conceptul de calitate socială, între alte resurse teoretice: Pamela Abbott & Claire Wallace, „Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society", *Social Indicators Resource* (2012) 108:153–167.

să ușureze tranziția spre democrație liberală și economia de piață au fost făcute, în perioada 1991-1998, cu ezitări și rezerve; ezitări ce pot fi înțelese, în condițiile în care acei care trebuiau să întreprindă aceste reforme erau reprezentanții elitelor vechiului sistem, iar reformele liberale, mai ales privatizarea, erau percepute ca un factor distructiv asupra modului de producție și indirect a patrimoniului economic național (avutul întreprinderilor și gospodăriilor agricole colective fiind delapidat masiv), fără să producă un sistem economic viabil pe termen scurt și mediu. Aceste elite de la guvernare, formate în principal din reprezentanții Partidului Democrat Agrar, nu au avut suficientă competență, abilitate și nici viziune să administreze eficient și corect împrumuturile de la instituțiile financiare internaționale pentru a realiza reforme efective, dar nici să negocieze cu insitutuțiile financiare internaționale condițiile de împrumut și de realizare a reformelor mai favorabile țării noastre.

În sfârșit, conflictul din Bender și Transnistria a avut un efect dezastruos asupra economiei Republicii Moldova, pe ambele maluri. Acest conflict și poziționarea armatei Federației Ruse pe teritoriul Transnistriei (de jure, al RM) au marcat țara noastră ca una de potențial conflict, poziționată în zona de influență a Rusiei. În anii în care țările baltice, între altele, s-au focalizat pe realizarea reformelor, Republica Moldova își irosea energiile în război. Conflictul de pe Nistru a descurajat mult timp investițiile străine. Acum însă, la 22 de ani după încheierea conflictului, „sperietoarea" investițiilor străine este lipsa de stabilitate și gradul de „capturare" a statului în dreapta Prutului.

Odată cu virajul geopolitic realizat de PCRM în 2004 prin îmbrățișarea vectorului european, investițiile din/și relațiile comerciale cu țările occidentale au crescut constant (devansându-le în 2006 pe cele din CSI și Rusia), concomitent cu volumul asistenței financiare și tehnice a instituțiilor financiare internaționale. Ezitarea geopolitică a elitelor și a societății și practicile de guvernare deficiente au continuat însă. În 2015, statul RM a atins o fază critică de „acaparare" de către grupuri private. Această ezitare geopolitică, aflată în relație indirectă cu proasta guvernare a elitelor proeuropene, continuă să submineze orice proiect durabil de modernizare și integrare europeană.

Epilog

Un cercetător occidental (Way, 2003) califica în 2003 Republica Moldova cu termenul deloc măgulitor de „pluralism by default" – altfel spus, un „pluralism fără voie". Potrivit acestei analize, pluralismul – nu democrația, încă embrionară – din Republica Moldova ar fi fost un efect advers al slăbiciunii statului și instituțiilor sale, incapabile să promoveze consecvent un program de modernizare, acestea fiind pe deasupra „capturate" de interese private. Un alt motiv al acestui „pluralism involuntar" ar fi divizarea elitelor acestei țări între mai multe discursuri identitare și orientări geopolitice. Din perspectiva autorului acestei analize, o democrație viabilă și un stat de drept (ca și un regim autoritar, de altfel, spune autorul) presupun un „stat puternic", adică o activitate a instituțiilor statului nealterată de interese private și de oscilații geopolitice conjuncturale.

Continuând în cheia acestei analize, perfect valabilă și astăzi, se poate trage concluzia că eșecul „tranziției" din RM este cauzat în porțiuni variabile de: 1) slăbiciunea instituțiilor statului, acaparate de grupuri de interese private, 2) lipsa de fermitate și oscilațiile politice și geopolitice ale elitelor de la guvernare, 3) deficiența societății civile, divizată din punct de vedere cultural, identitar și geopolitic, fiind astfel incapabilă să facă front comun pentru o guvernare mai bună și mai onestă.

Cheia succesului pentru ieșirea din criză este ruperea lanțului acestui „pluralism by default" al „tranziției", prin acționarea la cele trei nivele enumerate mai sus. Până la o reînnoire a elitelor și o reformare reală a instituțiilor statului, acest cerc vicios al subdezvoltării ar putea fi rupt de către societatea moldoveneană însăși, prin întărirea coeziunii și solidarității în interiorul ei, dincolo de pluralitatea – firească și cu potențial constructiv – a culturilor și a preferințelor identitare, politice și geopolitice și prin susținerea unui activism autentic, prin care să se facă presiune asupra elitelor și decidenților pentru a-i motiva să lucreze, onest și cot la cot cu cei guvernați, la construirea unui cadru de locuire și dezvoltare armonioasă în comun.

Ion Marandici

Lector, doctorand în cadrul Facultății de Științe Politice, Universitatea Rutgers, New Jersey, SUA. Fost bursier al Institutului pentru o Societate Deschisă (New York), al Institutului Confucius (Republica Populară Chineză) și al Ministerului Afacerilor Externe al Republicii China (Taiwan). Cercetează transformările politico-economice din fostele state comuniste.

Statul fără autonomie: o istorie de succes la periferia Uniunii Europene?

În Republica Moldova, dispariția comunismului a însemnat mai mult decât instituirea pluripartidismului. Vorbim despre o tranziție multiplă, începută în condițiile unei intense polarizări etnolingvistice. Concomitent, elitele politice încearcă construirea unei economii de piață, edificarea unui stat independent, și, în cazul guvernării comuniste, promovarea unei construcții identitare inspirate din trecutul sovietic. În absența unei revoluții anticomuniste autentice, care ar fi adus la guvernare elite noi, transformările politice au la origine un pact tacit între facțiuni ale elitei comuniste încheiat sub presiunea protestelor grupului identitar majoritar. Cronologic, parcursul postcomunist al Republicii Moldova poate fi divizat în cinci etape distincte: mobilizarea etnolingvistică (1990–1994), perioada agrariană (1994–1998), etapa reformelor parțiale (1998–2001), guvernarea Partidului Comuniștilor (2001–2009) și statul capturat (2009–2016). Acestui traseu istoric nu îi corespunde o teleologie anume, pentru că, în mare parte, elitele politice formate în anii '90 s-au menținut pe scena politică, fie la putere, fie în opoziție.

Dacă examinăm atent biografiile celor patru președinți moldoveni de după proclamarea independenței țării, observăm reflectată în ele continuitatea între trecutul sovietic și perioada postcomunistă. Cei patru președinți ai Republicii Moldova postcomuniste, fără excepție, au ocupat funcții importante în cadrul regimului comunist. Primul președinte, Mircea Snegur, a activat în cadrul Comitetului Central

al Partidului Comunist al Moldovei din 1985 până în 1989. Cel de-al doilea președinte, Petru Lucinschi, a fost, probabil, unicul moldovean care a avut o carieră de succes în cadrul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Astfel, în noiembrie 1989, Petru Lucinschi deținea funcția de prim-secretar al Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei, după ce deținuse funcții importante în Tadjikistan și la Moscova. Al treilea și cel mai longeviv președinte, Vladimir Voronin, în calitate de ministru de Interne al RSSM, în perioada 1989-1990 persecuta participanții la Mișcarea de Renaștere Națională, opunându-se de facto suveranității și independenței statului la cârma căruia se va afla pentru un deceniu. Actualul președinte, Nicolae Timofti, lucrează din 1980 la Judecătoria Supremă a RSSM. În 1987, judecătorul Timofti îl trimite la tratament psihiatric forțat pe disidentul Gheorghe David. Admite că a greșit abia după divulgarea acestui episod de către presă și sub presiunea opiniei publice. Adaptabilitatea foștilor oficiali comuniști în noul regim politic este remarcabilă. Cei care întrerup cumva această perpetuare la guvernare a foștilor nomenclaturiști sunt oligarhii, indivizi fără un trecut comunist. Ei sunt beneficiarii principali ai tranziției la economia de piață. Nu nomenclaturiștii, ci oligarhii dețin controlul real asupra economiei. Etapa oligarhică în politica moldovenească merită o discuție amănunțită, întrucât firava speranță a integrării în marea familie europeană, apărută pe la sfârșitul anilor '90, este strivită, după 2009, tocmai de către partidele cu platforme electorale proeuropene finanțate de către oligarhi.

Adoptând discursuri prooccidentale, oligarhii reușesc să stabilească controlul asupra statului. Recent integrată în discursul politic, sintagma stat capturat a făcut carieră în câmpul semantic autohton. Ni se spune, de la un timp, că statul moldovean a fost capturat de către oligarhi. Originea sintagmei în spațiul pruto-nistrean trebuie căutată în 2009, când, după cea de-a doua rundă de alegeri, partidele conduse de către cei mai bogați dintre moldoveni ajung în Parlament, formează alianțe, fac și desfac guverne, de multe ori, în spatele ușilor închise. În acea perioadă, termenul oligarh devine tot mai des utilizat cu referință la două personaje – Vlad Filat, președintele Partidului Liberal-Democrat din Moldova (PLDM), și Vlad Plahotniuc, sponsorul principal al Partidului Democrat din Moldova (PDM). Anterior, în

perioada guvernării comuniste (2001–2009), fiul președintelui Vladimir Voronin – Oleg Voronin –, perceput la acea vreme ca find cel mai bogat om de afaceri, câștigase titlul de oligarh.

Oligarhii moldoveni cooperează doar la nevoie. Rivalitățile și emulația au devenit normă printre ei. În 2012, cu chipul lui Che Guevara pe tricou, Oleg Voronin, anchetat privind cheltuirea a 65 de milioane de lei de pe un card bancar ce îi aparținea, declara că este un boschetar în comparație cu cei doi oligarhi actuali[1].

Ion Sturza, fost premier și acționar la FinComBank, bancă controlată de către Oleg Voronin, susținea că în 2006 doar trei moldoveni dețineau avioane private – el, Anatol Stati și Nicolae Ciornâi. Îndemnându-i să renunțe la aeronavele private, Sturza menționa că în 2012 din clubul select de proprietari de avioane mai fac parte Vlad Filat, Vlad Plahotniuc și familia Voronin[2]. Exemplele ar putea continua. Etalarea mașinilor luxoase, organizarea unor concerte grandioase cu participarea unor artiști extrem de scumpi, trimiterea copiilor să studieze la instituții private din Occident sunt forme de consum ostentativ, menit să confirme statutul noilor îmbogățiți în societatea de tranziție.

Abia după eșecul electoral din 2010, opoziția comunistă (PCRM) adoptă discursul antioligarhic, sugerând că țara este condusă de către un contrabandist și un păpușar. Dincolo de lipirea acestor etichete, opoziția comunistă nu a monitorizat atent activitatea guvernului, pe alocuri chiar cooperând cu puterea pentru a ascunde opiniei publice anvergura dezastrului din sistemul bancar. Este adevărat că PCRM-ul, partidul-cheie în sistemul politic moldovenesc timp de două decenii, e în moarte clinică. Concurenți mai tineri, mai radi-

---

1 Anastasia Nani, Interviu cu Oleg Voronin, „Sunt un boschetar în comparație cu clica de la guvernare", *Adevărul*, 24 decembrie 2012. http://adevarul.ro/moldova/politica/exclusiv-interviu-oleg-voronin-fiul-liderului-pcrm-sunt-boschetar-comparatie-clica-guvernare-1_50d801c5596d7200912f494a/index.html accesat pe 25 iunie 2016.

2 Ion Sturza, *Cabinetul din umbră*, Jurnal TV, 3 iulie 2014. http://jurnaltv.md/ro/news/2014/7/4/ion-sturza-la-cabinetul-din-umbra-10042488/#1 accesat pe 25 iunie 2016.

cali iau locul PCRM-ului. În campania electorală din 2014, Partidul Socialiștilor, desprins din PCRM, câștigă alegerile mizând pe tema antioligarhică. Liderii socialiștilor folosesc cu succes imaginea președintelui rus Vladimir Putin pe panourile electorale și promit fără ezitări anularea Acordului de asociere cu Uniunea Europeană. Pe de altă parte, alegătorul moldovean, la fel ca în alte părți, nu poate fi acuzat de pasivitate. Electoratul reacționează doar atunci când proporțiile unor fraude devin deosebit de evidente. Astfel, falimentarea Băncii de Economii generează, în perioada 2014–2015, un val de nemulțumire populară, care era absolut indispensabil pentru coagularea forțelor antioligarhice. Apar mișcări sociale și politicieni noi. Surprinzător, protestele împotriva oligarhilor depășesc clivajul etnolingvistic. Pentru prima dată în istoria politică moldovenească, vorbitori de rusă și română protestează împreună, în mare parte, pentru că și unii, și alții consideră statul capturat drept problema majoră a societății. Chiar dacă este de conjunctură, această alianță temporară denotă posibilitatea solidarității interetnice, atunci când problema corupției primează asupra tensiunilor identitare. Evident că, dincolo de aceste proteste legitime, oligarhii și statul capturat au devinit un fel de baubau al politicii autohtone invocat la fiecare pas.

Aruncată în dezbateri fără precauție, expresia stat capturat cere o examinare mai atentă din cel puțin trei motive. În primul rând, o serie de probleme economice, cu o genealogie mai adâncă, sunt explicate prin aducerea drept argument, cu titlu de cauză principală a lor, capturarea statului. Furtul miliardului și îndatorarea statului, deci sărăcirea cetățenilor, sunt deseori puse pe seama unui stat incapabil să reziste presiunilor venite din partea unor actori privați, cunoscuți în spațiul postcomunist sub denumirea de oligarhi. În mod similar, absența unei prese independente, depopularea satelor, apariția politicienilor populiști, moartea speranței europene, migrația sunt explicate în totalitate prin faptul că statul este capturat. Așadar, menționarea statului capturat nu este doar un procedeu retoric, utilizat deopotrivă de către politicienii din opoziție și de către activiștii din societatea civilă, dar și o modalitate de a lămuri la nivel discursiv unele transformări sociale majore din istoria politică și economică de după proclamarea independenței. În consecință, prezentismul de

care suferă discursul politic local ar trebui combătut prin folosirea mai atentă a expresiei stat capturat.

În al doilea rând, o cercetare detaliată a fenomenului statului capturat relevă faptul că problema respectivă nu este eminamente de natură politică, ci ține în mare măsură de modul în care s-au format relațiile dintre politic și mediul de afaceri în cei douăzeci și cinci de ani de tranziție. Într-o lume ideală, existentă în mințile multor economiști din mediul academic american, cele două sfere, statul și piața, ar trebui să fie autonome, pentru că ele funcționează pe principii diferite. Oficialii statului apără și reprezintă interesul public, pe când actorii privați în economia de piață sunt ghidați de interese private, mai cu seamă de motivul profitului, adică obținerea de beneficii materiale personale. În mod natural, un stat capturat de către afaceriști va apăra cu tot aparatul său represiv interesele private, interesele pieței. Nu corupția la scară largă, un efect secundar al capturării statului, ci controlul politic al oligarhilor asupra statului devine principala problemă după declinul PCRM. Statul este văzut aici din perspectiva lui Max Weber drept o organizație ce deține monopolul asupra aplicării violenței pe un anumit teritoriu. Ei bine, statul capturat nu poate aplica violența legitimă, pentru a apăra statul de drept, pentru că aparatul coercitiv al statului este aservit intereselor private. Asistăm nu doar la privatizarea democrației, ci și la privatizarea aplicării violenței legitime pe teritoriul statului prin controlul partidelor oligarhice asupra ministerelor de forță. Totuși neutralizarea capacității coercitive a statului nu este suficientă pentru a proteja proprietățile oligarhilor. Deloc surprinzător, armate private, mai pregătite și mai bine plătite decât administratorii aparatului represiv al statului, protejează averea oligarhică. Devine clar că două sunt elementele esențiale ale fenomenului statului capturat: inabilitatea instituțiilor publice de a formula independent politici publice și incapacitatea de a utiliza aparatul coercitiv al statului pentru a ghida comportamentul capitaliștilor locali în acord cu politicile publice formulate. Soluțiile propuse pentru sporirea autonomiei statului, adică scoaterea statului de sub influența excesivă a oligarhilor, trebuie să vizeze simultan cele două dimensiuni ale problemei.

În al treilea rând, pe plan internațional, statele se află într-o continuă competiție pentru influență politică, economică, culturală și științifică. Succesul, în această lume globalizată, revine statelor conduse de elite politice competente, de multe ori, educate în Occident, care înțeleg natura competiției globale, vorbesc engleza și cunosc cum să valorifice avantajele locale. Evident că, în această concurență globală, statele mari sunt avantajate. Chiar dacă după încheierea Războiului Rece, Statele Unite ale Americii domină militar mapamondul, influența americană pe plan global este în declin. Cu SUA în declin și o Uniune Europeană scârțâind din toate încheieturile, Rusia, în cazul în care își revine după criza economică, va deveni mai activă în Estul Europei. Nu este o noutate că după destrămarea URSS, Rusia tratează fostele republici ca pe niște teritorii înstrăinate făcând parte din sfera sa de influență. În pofida neutralității constituționale, Moscova menține trupe militare în regiunea transnistreană. Cu trupe militare în zona de est și o elită politică divizată între pro-ruși și pro-occidentali, oficialii ruși își permit să vorbească de pe poziții de forță cu statul moldovean. În teorie, statele mici dețin atuul flexibilității, pot să se adapteze rapid la diverse șocuri economice, câștigă la capitolul educație. Din păcate, un stat mic și capturat, condus de elite de o calitate îndoielnică, nu poate reacționa eficient la diverse crize economice, pentru că interesele private și soluțiile preferate de aceste interese primează asupra interesului public. Astfel, un stat capturat nu are cum să se smulgă din capcana subdezvoltării, rămânând mereu codaș în competiția globală.

În continuare, propun o abordare mai largă, comparativă, a problematicii statului capturat. Voi analiza cinci aspecte ce țin de acest subiect: teoriile statului capturat, dimensiunea comparativă a fenomenului oligarhic, necesitatea unui model economic autohton, paradoxul expansiunii statului în plină epocă neoliberală și scenariile eliberării statului de sub influența oligarhică.

În căutarea autonomiei pierdute: un scurt periplu teoretic

Sintagma stat capturat apare menționată pentru prima dată în studiile cu referire la cazul rusesc. În 2000, un studiu al Băncii Mondiale definea capturarea statului drept „influența asupra formării regulilor de joc prin intermediul plăților ilicite și netransparente către oficialii publici"[3]. Astfel definită, capturarea statului nu se deosebește mult de corupție. Soluția provizorie propusă de studiul Băncii Mondiale constă în deschiderea instituțiilor politice pentru perdanții tranziției, neutralizându-se, în acest mod, influența excesivă și nefastă în politică a învingătorilor tranziției. Un alt grup de cercetători consideră că exploatarea statului poate fi diminuată prin încurajarea unei competiții politice intense. În condițiile unei asemenea competiții politice, partidele, prin monitorizare reciprocă, vor curma încercările de capturare și exploatare a statului[4]. A treia contribuție la această dezbatere pune accentul pe ideologia elitelor aflate la guvernare. Potrivit acesteia, statul este capturat atunci când elitele politice nu cred în valorile democratice, ci construiesc partide-firme urmând logica corporativă[5]. Ancorată adânc în postcomunism, literatura academică consacrată statului capturat ignoră atât contextul ideologic global în care are loc fenomenul, cât și dezbaterile anterioare referitoare la autonomia statului vizavi de elitele economice.

Cu greu poate fi negat faptul că statul proaspăt ieșit din comunism devine ținta atacurilor ideologice venite din două direcții. Pe de o parte, variile școli și teorii ce se adună sub umbrela neolibera-

---

[3] Joel Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, *Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition.* (Washington, DC: Policy Research Working Paper 2444, 2000), 5.

[4] Anna Grzymala-Busse, „Beyond Clientelism: Incumbent State Capture and State Formation," Comparative Political Studies 41, no. 4/5 (April – May 2008).

[5] Abby Innes, „The Political Economy of State Capture in Central Europe", Journal of Common Market Studies 52, no. 1 (2014): 88-104. Pentru un studiu despre fenomenul organizațiilor de partid construite după modelul firmelor în contextul Europei Occidentale vezi Jonathan Hopkin și Caterina Paolucci, „The Business Firm Model of Party Organization: Cases from Spain and Italy", European Journal of Political Research 35 (1999): 307-339.

lismului cer reducerea și optimizarea statului[6]. Pe de altă parte, criticii de stânga acuză statul că face jocul elitelor economice. Odată cu dezintegrarea monopolului ideologiei comuniste, întreținut de aparatul represiv al statului, societățile postcomuniste se adâncesc într-o pâclă ideologică profundă. Libertatea de expresie generează un peisaj ideatic autohton pe cât de diferit, pe atât de bizar. Diverși antreprenori politici împrumută, adoptă și propagă idei conservatoare, neoliberale, naționaliste, creștine, socialiste, unioniste și reacționar-nostalgice fără a ține seama de specificul local. În zadar vom căuta proiecte de modernizare inteligente, în întreaga Europă de Est, cu mici excepții, dezindustrializarea cu ajutorul antreprenorilor politici locali și integrarea europeană devin normă. În Republica Moldova și Ucraina nu există un consens politic privind calea optimă pentru modernizarea țării. Există însă o constantă în tot acest mișmaș ideologic postcomunist. Statul controlat de vechii nomenclaturiști rămâne perceput, la fel ca pe vremea perestroikăi, drept o întruchipare a ineficienței, corupției și birocratizării, un actor central al acestor transformări, care trebuie reformat fără întârziere.

Mantra de inspirație neoliberală a primului deceniu postcomunist, propagată cu sârg de organizații și fundații internaționale, cataloga intervențiile statului în economie drept răul absolut. Odată eliminat statul din anumite sectoare economice, se spera că piața, ghidată de o mână invizibilă, le va așeza pe toate la locul lor, preluând, în mod automat, roluri ce odinioară reveneau statului. Privatizarea sănătății publice, crearea fondurilor private de pensii, optimizarea sistemului educațional, reducerea alocațiilor pentru șomeri, pensiile mici, toate acestea și multe alte exemple, pe care nu le enu-

---

[6] Neoliberalismul este un termen cu multiple definiții. Pentru a clarifica lucrurile, utilizez termenul aici cu referire la curentul de idei economice ce se inspiră din școala monetaristă de la Chicago și culminează cu formularea în perioada 1989-1999 a Consensului de la Washington. Ideile respective au fost implementate în Chile, în America Latină, unele state din Estul Europei după căderea comunismului și state occidentale conduse de conservatori. În mare parte, neoliberalismul pune accentul pe rolul redus al statului în economie, privatizare, disciplină fiscală, reducerea inflației în detrimentul creării locurilor de muncă, reforme de piață radicale, dereglementarea sectorului bancar-financiar și slăbirea statului social.

măr aici, sugerează că statul, care acum douăzeci și cinci de ani se bucura de o autonomie și de o influență excesivă, specifică statelor autoritare, acum bate în retragere. Paradoxal, în timp ce capacitatea și autonomia statului cunosc un declin accentuat, orientările vizavi de stat formate în perioada comunistă rămân implantate în mentalul colectiv. Politicile economice combinate cu eforturile politicienilor nu au reușit să le dezrădăcineze. Posibilitățile statului par să fie într-un total dezacord cu așteptările perdanților tranziției economice. Cei din urmă speră că statul îi va apăra și proteja de vicisitudinile pieței, fără să înțeleagă că au de-a face cu un stat neputincios, prins în cleștele globalizării, un stat capturat temporar de către adversari, capturat de către câștigătorii tranziției[7].

Logica deetatizării neoliberale pornește de la modelul politicianului oportunist. Acesta, controlând resursele statului, este mereu tentat să le utilizeze în scopuri private sau de partid. Prin urmare, potrivit aceleiași logici, privatizarea proprietăților de stat diminuează prada politicienilor de carieră, creând, în același timp, în persoana noilor proprietari, un grup de susținere a reformelor economice neoliberale[8]. Argumentul deetatizării, popular în postcomunism, se bucură de o genealogie bogată. În 1944, Friedrich Hayek declara în *Drumul către servitute* că intervenția adâncă a statului în economie este primul pas către autoritarism și suprimarea libertății individuale[9]. Discutând în 1962 rolul statului democratic în capitalism, Milton Friedman sugera că acesta trebuie să se limiteze la rolul de arbitru între grupuri sociale aflate în conflict[10]. Drept răspuns la concepția

---

7 Joel Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, *Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition.* (Washington, DC: Policy Research Working Paper 2444, 2000); Joel Hellman and Daniel Kaufmann, „Confronting the Challenge of State Capture in Transition Economies," Finance & Development: A Quarterly Magazine of the IMF 83, no. 3 (September 2001).

8 Boycko, Maxim, Andrei Schleifer, and Robert Vishny, *Privatizing Russia* (Cambridge: MIT Press, Cambridge, 1995)

9 Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom* (1944), Chicago: The University of Chicago Press, 2007.

10 Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, 40th edition, Chicago: The University of Chicago Press, 2002.

dreptății ca echitate, articulată de către John Rawls, de pe poziții anarhisto-libertariene, Robert Nozick formulează poate cel mai elocvent argument în favoarea statului minimal[11]. În anii '80, neoliberalismul promovat de către republicanii americani și conservatorii britanici domină cercurile politice din Statele Unite și Marea Britanie. Reaganomics și politicile Doamnei de Fier lovesc în statul social în numele competitivității. Instituțiile financiare globale acordă împrumuturi statelor ieșite din comunism, dar condiționează asistența financiară de restructurarea statului și economiilor postcomuniste potrivit consensului de la Washington. Încheierea Războiului Rece marchează apogeul neoliberalismului, unii chiar anunțând pripit victoria modelului democrației liberale și sfârșitul istoriei[12].

De cealaltă parte, criticii de stânga acuză statul că servește interesele elitelor economice. Dezbaterile din interiorul stângii occidentale cu privire la rolul statului, prea puțin cunoscute în Estul Europei, pornesc de la aserțiunea celebră a lui Marx și Engels conform căreia „executivul statului modern nu este decât o comisie pentru a administra treburile comune ale întregii burghezii"[13]. Ortodoxia marxistă adoptă această viziune instrumentalistă asupra statului. Cu toate acestea, alte pasaje din texte scrise de Marx și Engels sunt mai puțin categorice în privința lipsei de autonomie a statului capitalist abordând, spre exemplu, paradoxul autonomiei statului bonapartist și apariția autonomiei în perioade de criză economică. Crizele economice, după cum se știe, sunt ciclice în economiile de piață. În perioada 1965–1975, disputele dintre marxiștii instrumentaliști și structuraliști scot la iveală două viziuni teoretice distincte asupra autonomiei statului. Ralph Miliband, urmând ortodoxia marxistă, prezintă date empirice substanțiale demonstrând că statul britanic se află sub influența excesivă a elitelor economice. Reproduc aici un citat elocvent despre

---

11 Robert Nozick, *Anachy, State and Utopia*, New York: Basic Books, 1974.

12 Francis Fukuyama, „The End of History?", The National Interest, iunie-august 1989.

13 Friedrich Engels and Karl Marx, *The Communist Manifesto*, Marx/Engels Selected Works, Vol. 1, Progress Publishers, Moscow, 1969, pp. 98-137. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/ accesat pe 20 aprilie, 2016.

funcționari: „Birocrația statului, cu toate rotițele ei, nu este un element impersonal, deideologizat, apolitic al societății, aflat deasupra conflictelor de clasă, conflictelor de interese și disputelor între grupări rivale. Din contra, în virtutea predispozițiilor ideologice, întărite de propriile interese, birocrația de stat reprezintă un element important și angajat în menținerea și apărarea structurii de putere și privilegiilor specifice capitalismului avansat”[14]. Structuraliștii, mă refer aici mai ales la Nicos Poulantzas, susțin că statele capitaliste moderne sunt relativ autonome. O autonomie determinată obiectiv, pe de o parte, de necesitatea menținerii sistemului economic pe timp de criză, iar pe de altă parte, de protecția sistemului economic în perioade de conflict între capitaliști[15]. Pare firesc, așadar, că keynesismul, cu accentul său pe intervenția statului în economie, este reabilitat tocmai în perioada ce urmează Marii Recesiuni din 2008-2009. Statul devine, în această viziune, salvatorul și garantul economiei de piață. Teoreticienii autonomiei statului s-au axat mai mult pe experiența statelor cu economii avansate din Occident. Care este însă situația la capitolul autonomiei statului în spațiul ex-comunist?

Fenomenul oligarhic în postcomunism

Tranziția de la economia planificată la cea de piață generează apariția unei cruste de capitaliști autohtoni în toate statele postcomuniste. Aceștia, cooperând cu elitele politice, stabilesc controlul asupra unor sectoare economice imporante. Însă, după asigurarea ascensiunii economice, oligarhii încearcă să elimine politicienii, adică intermediarii, și să dicteze ei regulile jocului. În absența unor forțe,

---

14 Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society*, New York: Basic Books, 1969, p. 129.

15 Nicos Poulantzas, „The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau”, New Left Review I/95, 1976, pp. 71–72. Also see Nicos Poulantzas, „The Problem of the Capitalist State”, New Left Review I/58, 1969, pp. 72–74. Nicos Poulantzas, „Preliminaries to the Study of Hegemony in the State”, Les Temps Modernes no. 234 and 235, 1965 published in *The Poulantzas Reader: Marxism, Law, and the State*, ed. James Martin, London: Verso, 2008, p. 106. http://ouleft.org/wp-content/uploads/Poulantzas_Reader_Marxism,.pdf accessed June 24, 2015.

care ar contrabalansa ofensiva oligarhică, cei mai bogați cetățeni postcomuniști devin președinți, premieri sau ocupă Parlamentul.

Pentru a scăpa de iluzia excepționalismului moldovenesc, tema statului capturat trebuie abordată din perspectiva comparativă[16]. Marile averi în postcomunism sunt construite pe baza unor scheme corupte și au nevoie de protecție politică. Oligarhii moldoveni, în mare parte, născuți și crescuți la sat, comit păcatul originar al tranziției economice[17]. Pentru iertarea păcatului originar, oligarhii cumpără indulgențe de la politicieni. Dar dacă indulgențele sunt prea scumpe? Implicarea politică poate fi mai ieftină. După 1991, odată cu extinderea participării politice, accesul la politică este democratizat, oricine are dreptul să se implice. Dar nu oricine își poate permite implicarea politică. Inegalitatea economică stârbește din egalitatea politică. În timp ce săracii își vând voturile, cad în apatie sau pleacă din țară, noii îmbogățiți văd politica ca pe o garanție a dreptului la proprietate. În statele postcomuniste, implicarea politică a oligarhilor are deseori drept scop acoperirea schemelor corupte din trecut, protecția averii existente și augmentarea acesteia prin exploatarea statului. Oligarhii ca grup reprezintă interesele a 0.01% din populație. Oligarhizarea politicii înseamnă pur și simplu că deținătorii puterii economice, cei 0.01%, exercită puterea politică în detrimentul celor 99.99% din moldoveni, care nu fac parte din acest grup privilegiat.

Tranziția spre capitalism are loc în etape. În prezent, multe state postcomuniste trec prin etapa Vârstei de Aur a SUA, când așanumiții *robber barons*, echivalentul oligarhilor din postcomunism, corup figuri politice importante și își afișează ostentativ bogăția[18].

---

[16] Pentru un volum bogat în material empiric pe marginea fenomenului oligarhic în R. Moldova vezi Bogdan Țârdea și Victor Ciobanu, *Oligarhiceskaia Moldova* (*Moldova oligarhică*), Chișinău, 2014.

[17] Despre păcatul originar al tranziției economice în Rusia vezi Timothy Frye, „Original Sin, Good Works, and Property Rights in Russia" in *World Politics 58* (July 2006), pp. 479-504; Aslund, Anders, „Comparative Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States," in *Europe after Enlargement*, edited by Anders Aslund and Marek Dabrowski, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

[18] Există și excepții. Estonia și Polonia par să nu fie afectate de fenomenul oligarhic.

În istoria politico-economică americană, această perioadă de polarizare extremă a veniturilor și a consumului ostentativ dă naștere mișcării progresiste, antioligarhice. La acea vreme, un rol crucial în mobilizarea opiniei publice revine așa-numiților *muckrakers*, jurnaliști de investigație, care demască schemele corupte ale trusturilor americane controlate de către Jay Gould, Andrew Carnegie, John D. Rockefeller, Cornelius Vanderbilt, John P. Morgan și alți magnați[19]. Puținii jurnaliști de investigație din R. Moldova joacă un rol similar în demascarea schemelor corupte. Din păcate, în postcomunism presa scăpată de cenzura ideologică a devenit dependentă financiar de magnații zilei, care, de multe ori, intervin pentru a stabili ce ar fi bine să știe alegătorii despre ei. Pentru că în spațiul postcomunist observăm interludii oligarhice similare perioadei *robber barons* în SUA, merită să facem o scurtă trecere în revistă a acestora, tocmai pentru a scăpa de iluzia unicității cazului moldovenesc.

Cazul clasic al statului capturat după căderea comunismului este cel rusesc[20]. În Rusia, viitorii oligarhi apar odată cu liberalizarea economică. Inițial, se ocupă mai ales cu comerțul exterior, prestarea serviciilor și activitatea bancară. După acumularea inițială a capitalului, oligarhii ruși profită de programul de privatizare acțiuni-contra-împrumuturi, inițiat de către reformatorii din preajma lui Elțîn, devenind mari industriași. Semibankirșcina sau guvernarea celor șapte bancheri după prezidențialele din 1996 reprezintă culmea influenței oligarhice. În 1996, proaspeții capitaliști în alianță cu reformatorii ruși, mobilizați de pericolul revenirii comuniștilor la putere, îi pun la dispoziție lui Elțîn resurse mediatice și financiare enorme, asigurându-i victoria asupra contracandidatului comunist. Trebuie reținut că oligarhii și reformatorii ruși se despart atunci

---

19 Peter d'A. Jones (ed.), *The Robber Barons Revisited*, D.C. Heath and Company, Lexington, 1968.

20 Vezi Ion Marandici, *Oligarhii: origini, influență și democrație*, Platzforma, 21.01.2014. http://www.platzforma.md/oligarhii-origini-influenta-si-democratie-2/ accesat pe 12 mai, 2016; Freeland, Chrystia, Sale of the Century, (New York: Crown Business, 2000); Hoffman, David, Oligarchs, (Public Affairs, 2001); Klebnikov, Paul, Godfather of the Kremlin: Boris Berezovsky and the Looting of Russia (New York: Harcourt, 2000).

când cei din urmă încearcă să extragă mai multe resurse de la oligarhi în favoarea statului organizând licitații de privatizare corecte. Încercarea de a restabili autonomia statului îi costă scump pe reformatori, ei fiind demiși de către Elțîn. La scurt timp după căderea reformatorilor, începe declinul oligarhilor, pecetluit de criza guvernamentală asociată defaultului din 1998, care îl aduce la guvernare pe Evgheni Primakov, un politician cu puternice rădăcini în nomenclatura comunistă. În mod paradoxal, oligarhi precum Berezovski, fără a bănui adevăratele intenții ale viitorului președinte, contribuie la ascensiunea lui Putin. Odată ajuns președinte, acesta utilizând arbitrar aparatul represiv al statului, domesticește oligarhii lui Elțîn și redirecționează resurse din bugetul statului către apropiați de-ai săi, creându-și propriii oligarhi.

În Ucraina, pentru că reformele economice au întârziat, oligarhii apar abia la finele anilor '90[21]. De două decenii, Rinat Ahmetov, Ihor Kolomoiskii, Petro Poroșenko, Dmâtro Firtaș domină topurile celor mai bogați ucraineni. Fiecare dintre ei are afilieri politice. Rinat Ahmetov a fost un susținător al Partidului Regiunilor și al fostului președinte ucrainean, Viktor Ianukovâci. Dmâtro Firtaș se află pe lista sancțiunilor europene. Devenind guvernator al Dnipropetrovskului, Ihor Kolomoiskâi revine din Elveția pentru a-și apăra activele din Estul Ucrainei. Ulterior, folosește detașamente de voluntari înarmați pentru a-și proteja controlul asupra unei companii de stat. Petro Poroșenko vine la cârma statului după alungarea lui Ianukovici, promițând că renunță la fabricile sale din Rusia. Dezvăluirile din Panama Papers demonstrează că oligarhul ucrainean proeuropean nu vrea să se despartă de afacerea sa. Interesele materiale domină interesele de stat.

Țările Baltice, campioane la capitolul reforme economice și membre ale Uniunii Europene, s-au confruntat și ele cu privatizarea democrației. În Letonia, supranumită tigrul baltic, încă în 1998, fostul ministru al Economiei, viitorul oligarh Ainārs Šlesers, se lamenta:

---

[21] Slawomir Matuszak, *The Oligarchic Democracy. The Influence of Business Groups on Ukrainian Politics*, Studiul nr. 42, Varșovia, septembrie 2012. http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_42_en.pdf accesat pe 15 aprilie 2016.

„Adevărul trebuie spus răspicat. Adevăratul lider al guvernului este primarul de Ventspils, Aivars Lembergs. La ședințele guvernului, premierul cere mereu opinia lui Lembergs înainte de a adopta decizii importante”[22]. În perioada 2006–2010, partidele celor trei oligarhi – Aivars Lembergs, Andris Šķēle, și Ainārs Šlesers – controlează forul legislativ suprem al țării, Seimul, și formează guverne. Fiecare dintre cei trei a deținut funcții publice importante. Andris Šķēle a fost de două ori premier în prima decadă postcomunistă. Lembergs este primar al importantului oraș portuar Ventspils din 1988. Criza economică din 2007-2008 slăbește oligarhii. De două ori, în 2007 și în 2009, o suită de proteste violente doboară două guverne formate de oligarhi. Opinia publică blamează oligarhii pentru criza economică. În 2010, după ce Seimul refuză să ridice imunitatea lui Andris Šķēle spre a fi cercetat pentru corupție, președintele Valdis Zatlers cere organizarea unui referendum pentru a dizolva parlamentul. În apelul său televizat, prin care anunța inițierea referendumului, Zatlers declara că Letonia se află sub controlul absolut al celor trei oligarhi, ceea ce subminează bazele democrației letone și înrăutățește situația economică din țară[23]. 94% din cei care participă la plebiscit votează pentru dizolvarea Seimului. Alegerile anticipate din 2011 sunt câștigate cu 21% de către Partidul Reformelor, un partid antioligarhic, fondat de fostul președinte cu câteva luni înainte de alegeri. Guvernul format de către actorii antioligarhici nu mai include partidele oligarhice, însă clivajul etnolingvistic, ce structurează sistemul de partide leton, îl constrânge pe Zatlers să ignore formațiunea ce reprezintă vorbitorii de rusă și să încheie o alianță cu dreapta naționalistă.

---

[22] Mel Huang, *Wannabe Oligarchs: Tycoons and Influence in the Baltic States*, Sussex University: Conflict Studies Research Centre, mai 2002, pp. 7-8.

[23] Pauls Raudseps, Latvia before the Elections: against the Odds and the Oligarchs, Stockholm: Stockholm Free World Forum Report, September 15, 2011. http://frivarld.se/rapporter/latvia-election-odds-oligarchs/ accesat pe 15 mai, 2015; Center for Eastern Studies, Latvia: Oligarchs Join Forces before the Election, Warsaw, 16 iunie, 2010. http:/www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2010-06-16/latvia-oligarchs-join-forces-election accesat pe 15 martie, 2016; Gabriel Curis, „Outfoxing the Latvian Oligarchs”, Foreign Policy Magazine, 6 mai, 2013. http://foreignpolicy.com/2013/05/06/outfoxing-the-oligarchs-in-latvia/ accesat pe 10 mai, 2016.

În Caucazul de Sud, cel mai bogat georgian, Bidzina Ivanișvili, devine premier (2012–2013) câștigând alegerile parlamentare în fruntea coaliției Visul Georgian. Ivanișvili, unul dintre cei mai bogați oameni ai planetei, devine miliardar în Rusia. După alegerile prezidențiale din 2013, nu mai ocupă funcții publice, continuând să influențeze guvernarea din umbră. La fel ca în R. Moldova, Ivanișvili, se află în afara sistemului instituțional, dar continuă să influențeze politicile guvernului. Pentru că nu se află formal la guvernare, acesta nu poate fi tras la răspundere pentru eșecurile executivului. În Armenia, clanuri afiliate actualului (Serj Sargsian) și precedentului președinte armean (Robert Kocearian) controlează economia țării. În Azerbaidjan, dinastia Aliev controlează economia țării, beneficiind de pe urma prețurilor mari la țiței. În fostele republici sovietice, care au evoluat în autoritarism, oligarhii fac parte din familia dictatorului. Belarusul lui Lukașenko, Rusia lui Putin, statele central-asiatice (cu excepția Kârgâzstanului) utilizează arbitrar violența pentru a ține în frâu oligarhii.

În România postdecembristă, după ce Dan Voiculescu, Gigi Becali și Sorin Ovidiu Vântu susțin campania de demitere a lui Băsescu, acesta consolidează justiția. După alegerile prezidențiale din 2009, Direcția Națională Anticorupție îi trimite unul câte unul după gratii. În Bulgaria, în 2013, protestele antiausteritate se soldează cu demisia guvernului Borisov. Numirea lui Delean Peevski în funcția de director al Agenției Naționale pentru Securitate Națională dă naștere celui de-al doilea val de proteste, care conduc la demisia guvernului Oreșarski. În Cehia, Andrej Babiš, supranumit Babisconi, pe locul doi în topul celor mai bogați cehi, fondează partidul Ano 2011, intră în Parlament și devine ministru de Finanțe. În Ungaria, Viktor Orbán câștigă alegerile denunțând oligarhii socialiști, dar, într-un final, creează, după modelul rusesc, oligarhii proprii, un caz descris cu lux de amănunte de Balint Magyar, fost ministru al Educației[24].

[24] Balint Magyar, *The Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*, Budapest: CEU Press, 2015.

Această înșiruire a reacțiilor antioligarhice în fostele state comuniste ar trebui să ne pună pe gânduri. Statul postcomunist a fost construit în epoca de glorie a neoliberalismului, o epocă în care statul minimal, pe calapod american, este în vogă. Instituțiile financiare internaționale propagă un anumit set de idei economice, care trec cu vederea experiența economică a tigrilor asiatici, state înzestrate cu autonomie suficientă, care, în două-trei decenii, scot societățile respective din subdezvoltare. Aceste state au adoptat modele de dezvoltare alternative, atunci când din Occident li se spunea că vor eșua. Ce model economic a adoptat Republica Moldova? O întrebare firească, fără un răspuns satisfăcător.

Ce tip de capitalism pentru Republica Moldova?

Poate că cea mai mare greșeală a unor intelectuali publici din Estul Europei, inclusiv din Republica Moldova, ține de neînțelegerea fenomenului capitalist. Potrivit multor lideri de opinie, de obicei de dreapta, realitatea economică globală este una binară, împărțită în sisteme capitaliste și economii de comandă comuniste. Distincția respectivă trebuie repudiată, pentru a evita discuțiile sterile. Starea de lucruri este mult mai nuanțată, mai puțin categorică decât construcțiile artificiale, inspirate din trecutul comunist. Numai în perioada comunistă, retorica de partid clasifica sistemele economice în capitaliste și comuniste. Acum vorbim despre varietăți ale capitalismului. Nu există un singur tip de capitalism, ci mai multe.

Discuțiile despre viitorul capitalismului în Republica Moldova sunt necesare, mai ales pentru că multă lume reacționează cu îngrijorare, atunci când în dezbaterile publice este utilizat termenul capitalism. Reflexul vine, probabil, din perioada comunistă, când capitalismul occidental reprezenta inamicul numărul unu al economiei planificate. Acum, în Republica Moldova, capitalismul este construit peste mentalitatea etatistă și moștenirea instituțională a economiei de comandă, care varia și ea de la țară la țară. Numai examinând apariția și funcționarea capitalismului în contexte culturale diferite, vom reuși să înțelegem particularitățile sistemelor economice adunate sub termenul-umbrelă capitalism. Spre exemplu, sistemul economic suedez

diferă de capitalismul american, cel german (în germ. *soziale Marktwirtshaft*) și cel mediteraneean. Există o întreagă literatură pe tema *varieties of capitalism* (în rom. *varietăți ale capitalismului*), care investighează modul în care economiile capitaliste avansate, supuse presiunilor globalizării, identifică aranjamentele instituționale potrivite pentru a combina deopotrivă echitatea socială și competitivitatea[25].

Dacă Republica Moldova ar avea o alegere, ar avea la dispoziție câteva modele distincte pe care să le adopte. Astfel, distingem în Occident câteva tipuri de capitalism. În Nordul Europei domină modelul scandinav, cu o distribuție relativ egalitară a veniturilor, cu sindicate puternice, cu rate mici ale șomajului, cu protecție socială a angajaților, cu subsidii pentru dezvoltare profesională, cu concedii de maternitate/paternitate generoase, cu investiții substanțiale în educație ș.a.m.d.[26] Modelul continental este mai puțin generos, în timp ce economiile de piață liberale, vorbim aici despre Marea Britanie și Statele Unite, reprezintă sisteme economice în care statul social, mai ales în Statele Unite, este practic absent. Modelul capitalist american, în care capitalul financiar și bursa joacă roluri-cheie, atinge performanțe economice mai bune decât economiile europene mai ales datorită unor factori ce țin de investițiile în inovație și cercetare, de capacitatea firmelor de a se adapta pe timp de criză, de lipsa unor sindicate puternice și de slaba protecție a angajaților contra abuzurilor patronilor. Rata șomajului și nivelul taxării sunt mai mici în SUA în comparație cu Europa. Mai există modelul statului dezvoltării, predominant în Asia, despre care nu se prea vorbește în Occident. În Asia, un stat puternic, de obicei autoritar, asistat de grupuri de experți și în colaborare cu elitele economice locale, ghidează activitatea economică, controlând sindicatele și adoptând politici favora-

---

[25] Vezi Peter A. Hall and David Soskice (eds), *Varieties of Capitalism: The Institutional Advantage of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

[26] Republica Moldova ar trebui să studieze și să implementeze sistemul educațional finlandez, probabil cel mai bun din lume. Pentru amănunte vezi Lynnell Hancock, „Why Are Finland's Schools Successful?", Smithsonian Magazine, septembrie 2011. http://www.smithsonianmag.com/innovation/why-are-finlands-schools-successful-49859555/?no-ist accesat pe 10 mai 2016.

bile mediului de afaceri. La fel, în Europa Centrală și cea de Est, unii cercetători disting câteva tipuri de capitalism autohtone apropiate ca structură mai mult de sistemele occidentale decât de cele din Asia[27].

Republica Moldova nu a adoptat un model oarecare și nu a implementat reforme economice radicale ca Polonia sau Estonia. Oligarhii, dezindustrializarea, sărăcia, migrația și remitențele sunt elementele definitorii ale noii ordini economice. Cei din interiorul țării consumă remitențele și fondurile venite din străinătate, cheltuindu-le, nu pe producție locală, care e absentă, ci pe bunuri importate din alte state. Nu statul, ci porozitatea frontierelor a permis migrației să rezolve parțial problema sărăciei, dar a creat un șir de alte probleme. Sectorul industrial este în declin, însă numărul persoanelor cu venituri de peste un million de lei crește de la an la an (vezi Figura 1). Circa 20% din actualii parlamentari sunt milionari. Potrivit Credite Suisse, în R. Moldova locuiesc 2700 de milionari în lei[28]. Adoptarea unui model economic are implicații diferite pentru diverse grupuri sociale. Economia de piață creează bunăstare, dar una dintre condiții este ca elitele economice să investească în țară și să contribuie la dezvoltarea economiei locale. Problema majoră a Republicii Moldova este că oamenii de afaceri încearcă să-și protejeze averile, plasându-le în offshore-uri sau în bănci elvețiene. Criticile la adresa sistemului economic apărut în postcomunism sunt văzute de multe ori ca un atac asupra instituțiilor democratice și economice ale pieței. Cei care pun în discuție echitatea reformelor economice și inegalitatea economică crescândă din Republica Moldova riscă să fie etichetați drept nostalgici, comuniști sau bolșevici cu adăugarea prefixelor de rigoare: cripto-, anarho-, neo- etc.

Capitalismul moldovenesc poate fi clasificat fără dubii drept unul comercial-oligarhic. Masa semnificativă de țărani, mereu solicitând

---

[27] Recomand recentul volum semnat de Dorothee Bohle și Bela Greskovitz. Vezi Dorothee Bohle și Bela Greskovits, *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*, New York: Cornell University Press, 2012.

[28] Ion Preașcă, *Câți milionari are Moldova?*, Adevărul, 12 mai 2014. http:/adevarul.ro/moldova/economie/cati-milionari-republica-moldova-1_537039e10d133766a891fd5b/index.html accesat pe 17 mai, 2016.

subsidii de la stat, și apariția oligarhilor ce parazitează pe seama statului nu permit consolidarea acestuia. Statul nu are autonomie suficientă în raport cu elitele economice, pentru a extrage mai multe resurse din economie. În fața presiunilor venite din partea unor grupuri economice organizate, statul cedează. Indivizii ce dețin controlul asupra celor mai importante întreprinderi economice ale țării solicită tratament preferențial, drepturi monopoliste, formează carteluri etc. În aceste condiții, slăbirea statului poate fi interpretată ca o consecință a formării unui sistem economic comercial-oligarhic în perioada de tranziție.

Figura 1. *Numărul persoanelor cu venit anual de peste un milion de lei (2004–2014)*

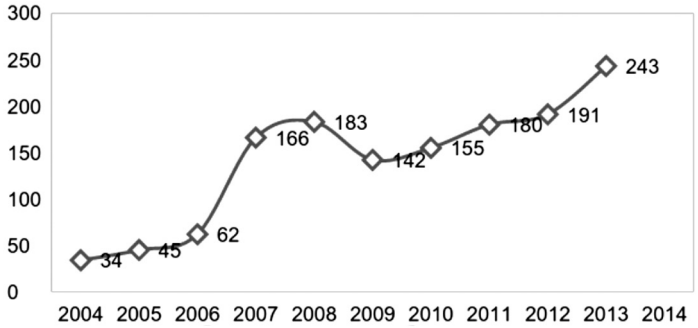

Sursa: Calculele autorului în baza datelor anuale prezentate de către Inspectoratul Fiscal de Stat

Contrastul cu experiența occidentală nu poate fi mai mare. În Occident, potrivit lui Weber, capitalismul și statul modern, bazat pe criterii rațional-legale, cunosc o evoluție paralelă. Funcționarii statului și capitaliștii urmăresc aceleași scopuri. Și unii, și alții sunt interesați în pacificarea societății (în germ. *Pazifizierung der Gesellschaft*), adică eliminarea violenței arbitrare. Birocrații, într-un mediu bazat pe coduri legale de conduită, pot să extragă mai multe resurse de la actorii economici, astfel acoperind cheltuielile pentru întreținerea aparatului de stat. În același timp, burghezia preferă un mediu lipsit de violența arbitrară, caracteristică Evului Mediu, bazat pe reguli raționale, pen-

tru a putea planifica eficient proiecte de afaceri[29]. Deloc surprinzător, statul capturat se pliază pe sistemul economic format în cei douăzeci și cinci de ani de tranziție, rămânând blocat la mijloc de drum, între statul patrimonial caracteristic feudalismului și cel modern.

Paradoxala expansiune a statului în perioada oligarhică

În pofida ofensivei neoliberale în Estul Europei, sectorul public din R. Moldova, după o reducere bruscă pe parcursul primului deceniu postcomunst, se extinde în perioada 2010-2015. În 2000, 21% din persoanele aflate în câmpul muncii lucrau în sectorul public. Peste un deceniu, în 2010, numărul celor plătiți de stat atinge 26%. Statistici oficiale din 2015 indică faptul că 26,5% din populația activă este angajată în sectorul public[30]. Crește și numărul funcționarilor publici[31]. Remarcăm următorul paradox: sectorul public, statul, în plină epocă neoliberală, în pofida diverselor optimizări, crește. Care ar fi cauza acestei expansiuni a statului?

---

[29] În *Economie și societate*, Weber afirmă următoarele: „Pacificarea societății și expansiunea pieței sunt transformări ce evoluează în paralel cu 1) monopolizarea violenței legitime de către organizația politică pe care în epoca modernă o numim stat reprezentând sursa ultimă a utilizării de orice tip a violenței fizice și 2) raționalizarea regulilor aplicării acesteia culminând în conceptul regimului legal legitim" (p. 909). În privința cronologiei celor două procese, Weber spune: „Pe de o parte, capitalismul în perioada modernă a dezvoltării sale are nevoie de o birocrație, chiar dacă ambele au origini istorice diferite. În mod similar, capitalismul este cea mai rațională bază economică pentru administrația birocratică contribuind la dezvoltarea ei într-o formă rațională, în special pentru că, din punct de vedere fiscal, capitalismul furnizează resursele financiare necesare pentru funcționarea birocrației de stat" (p. 224). Mai scrie Weber că „superior birocrației în cunoașterea tehnicilor și faptelor este antreprenorul capitalist în domeniul său de interes" (p. 225). Vezi Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley: University of California Press, 1978, p. 54; p. 902.

[30] Biroul Național de Statistică, *Forța de muncă în Republica Moldova: ocuparea și șomajul în anul 2015, Comunicat de Presă*, 1 aprilie 2016. http://www.statistica.md/newsview.php?l=ro&idc=168&id=5147 accesat pe 10 mai 2016.

[31] La trei funcționari în R. Moldova revin câte doi șefi, Noi.md, 2 iulie 2015. http://www.noi.md/md/print/news_id/64152 accesat pe 13 iunie 2016.

Explicația rezidă în relațiile clientelare formate între susținătorii unui partid și liderii acestuia. Expansiunea sectorului public și a aparatului de stat în R. Moldova nu este singulară. Un studiu empiric serios sugerează că aparatul birocratic al unor state din Europa de Est s-a umflat în perioada postcomunistă[32]. Oferirea funcțiilor în administrația publică reprezintă un mod răspândit de a recompensa susținătorii loiali ai unui partid și de a consolida organizația de partid. Astfel, pe de o parte, politicienii răspund așteptărilor activiștilor de partid, care sprijină partidul în speranța unei viitoare angajări la stat după o victorie electorală. În mod similar, în calitate de mită electorală, alegătorii de rând primesc alimente, bani, concerte, tricouri și chiar ceasuri în schimbul votului[33]. În preajma alegerilor locale din 2015, un antreprenor a fost pedepsit pentru că a creat un website, propunând cumpărarea și vânzarea voturilor online[34]. Exprimarea votului și loialitatea politică devin obiecte de târguială.

Colonizarea aparatului de stat cu membri de partid contribuie la construirea unei organizații de partid. În cazul funcțiilor administrative, sistemul existent în R. Moldova seamănă cu *spoils system*, ce funcționa în Statele Unite în secolul al XIX-lea. Acolo, învingătorii în alegerile prezidențiale, sub pretextul nobil al reformelor, concediau funcționarii administrației precedente, substituindu-i cu membri de partid. S-a ajuns chiar la înlocuirea poștașilor cu simpatizanți de partid. La fel, în R. Moldova, pentru a plasa susținătorii partidului învingător în câmpul birocratic, au loc diverse ajustări organizaționale. Sunt create noi agenții, reinventate cele vechi, totul se face pentru ca statul să fie colonizat cu funcționari loiali partidului. Această practică slăbește organizarea statală în favoarea celei de partid. Evident

---

32 Connor O'Dwyer, „Runaway State Building: How Political Parties Shape States in Postcommunist Eastern Europe", în World Politics 56, July 2004, pp. 520-553.

33 Jurnal TV, *Voturi pe bani și ceasuri la Nisporeni*, 16 noiembrie 2014. http://jurnaltv.md/ro/news/2014/11/16/voturi-pe-bani-si-ceasuri-la-nisporeni-10075385/ accesat pe 20 mai 2016.

34 Jurnal TV, *Comerț cu voturi online*, 21 mai 2015. http://jurnaltv.md/ro/news/2015/5/21/comert-cu-voturi-online-10123913/ accesat pe 20 mai 2016.

că în loc să urmeze coduri de conduită, reguli elaborate de-a lungul anilor, funcționarii, mai ales cei veniți pe cote de partid, acționează în baza instrucțiunilor șefului de partid. Relevant este aici cazul șefului Inspectoratului Fiscal, care „înverzea" inspectoratul fiscal, amenda și hărțuia companii în funcție de indicațiile primite de la partid[35]. De multe ori, acești funcționari sunt plasați în zone profitabile ale aparatului de stat, pentru a sustrage resurse de la stat, ulterior direcționate către haznaua partidului sau buzunarul propriu. De multe ori, linia de demarcație între public și privat nu este clară, o altă trăsătură a statului patrimonial. Când partidele pierd controlul asupra acestor funcționari, aceștia, în lipsa unor competențe ce le-ar asigura promovarea meritocratică în aparatul de stat, își schimbă loialitatea politică. În acest fel mecanismele construirii organizației de partid se bat cap în cap cu logica edificării unui stat modern.

Dincolo de relațiile clientelare, relațiile de rudenie sunt un alt impediment pentru realizarea saltului de la un stat patrimonial către unul modern. Pe de o parte, s-ar părea că rezistența acestor relații de rudenie în fața comercializării intense și urbanizării întârziate a societății postcomuniste este un factor pozitiv pentru sănătatea comunității. În condițiile unui stat social impotent, trăinicia relațiilor de rudenie pare preferabilă atomizării caracteristice capitalismului avansat. În R. Moldova, copiii încă nu își trimit părinții în vârstă la azilurile de bătrâni, așa cum se obișnuiește prin SUA. Bolnavii și bătrânii sunt îngrijiți de multe ori de rude pe tot parcursul vieții. Migrația începută la sfârșitul anilor '90 distruge, încetul cu încetul, aceste legături organice caracteristice comunităților rurale. Totuși, mai ales în rândul etniei majoritare, ele rămân suficient de puternice. Transpuse din mediul rural direct în aparatul de stat, aceste rețele bazate pe relații de rudenie împiedică apariția unu stat modern.

---

[35] Publika.md, Interceptări telefonice care ar putea crea un nou scandal politic (AUDIO), 18 februarie 2013. http://www.publika.md/interceptari-telefonice-care-ar-putea-crea-un-nou-scandal-politic--nume-citate--filat--vicol--recean--ciocan--strelet-audio_1265141.html accesat pe 20 mai 2016.

Eliberarea statului din captivitate: trei scenarii imperfecte

Putem distinge trei scenarii pentru scoaterea statului din captivitate: alternativa democratică, calea autoritară și opțiunea tehnocrată. Nu sunt fără cusur aceste scenarii, dar fiecare ar putea fi o alternativă preferabilă statului capturat. Soluția democratică presupune mobilizarea cetățenilor. Participarea la protestele antioligarhice este una dintre posibilele forme de implicare. Participarea la alegeri și votul propriu-zis în favoarea partidelor antioligarhice ar reprezenta cea de-a doua formă de implicare civică. Cazul Republicii Moldova seamănă izbitor de mult cu situația din Letonia. Președintele acestei republici parlamentare a folosit poziția sa oficială pentru a consolida forțele antioligarhice într-un singur partid. Neîncrederea alegătorilor moldoveni în partidele politice este, probabil, cel mai important obstacol pe care trebuie să-l depășească aceste formațiuni la viitoarele alegeri. Cu regret, constat că invocarea integrării europene și-a pierdut din forța mobilizatoare, mai ales după ce acest tip de discurs a fost abuzat de către partidele proeuropene, aflate sub influența oligarhilor. Uniunea Europeană, prin susținerea necondiționată și complice acordată oligarhilor moldoveni în preajma furtului miliardului, și-a pierdut din credibilitate. În aprilie 2016, mai mulți moldoveni ar fi votat pentru aderarea la Uniunea Rusia-Belarus (53%) decât pentru aderarea la Uniunea Europeană (41%).[36] Este salutar faptul că unioniștii și vorbitorii de rusă, în mare parte socialiști, prin apeluri la solidaritate, și-au unit eforturile, uitând de clivajul etnolingvistic, care a structurat sistemul de partide moldovenesc în perioada sa de formare.

Scenariul autoritar, de fapt o antisoluție, implică venirea unei figuri autoritare la guvernare. Cu excepția tendințelor în această direcție ale guvernării comuniste și a încercării fostului președinte Lucinschi de a impune republica prezidențială, R. Moldova a evitat

[36] Barometrul Opiniei Publice, Institutul pentru Politici Publice, Chișinău, aprilie 2016. http://www.ipp.md/libview.php?l=ro&idc=156&id=773 accesat pe 10 mai 2016.

derapajul spre autoritarism. Acest lucru nu înseamnă că s-a format deja o cultură civică compatibilă cu instituțiile democratice. Datele ultimului Barometru al Opiniei Publice arată că 29% dintre moldoveni se pronunțau în favoarea unei guvernări autoritare, a unei guvernări fără Parlament. Televiziunile de limbă rusă probabil că influențează modul în care locuitorii Republicii Moldova percep politicienii. Cea mai populară personalitate politică în R. Moldova nu este un politician autohton, ci, deja de ani buni, Vladimir Putin, care se bucură de încrederea a 62% dintre moldoveni[37]. Chiar și după agresiunea rusească asupra Ucrainei, președintele rus rămâne cel mai popular om politic în R. Moldova. Popularitatea unui președinte autoritar în această fostă republică sovietică spune multe despre psihologia politică a alegătorului moldovean. Votanții moldoveni nu sunt însă o excepție. Modelul autoritarismului rusesc este exportat și în Occident, mai ales în Ungaria, unde derapajele antidemocratice ale lui Viktor Orbán sunt asemănătoare celor putiniste. Opțiunii autoritare nu i se face publicitate direct, ci prin intermediul populismului. Promisiunea apariției unui lider charismatic, un salvator al țării, un Vlad Țepeș, care va domestici oligarhii, corespunde așteptărilor multor alegători iritați de incapacitatea parlamentarismului moldovenesc de a rezolva problema oligarhilor.

Desigur, ar mai fi o a treia cale, de mijloc, semidemocratică. În acest caz, apariția unui consens politic privind necesitatea separării statului de mediul de afaceri ar preceda profesionalizarea birocrației prin recrutarea meritocratică a funcționarilor în baza unor examene de competență așa cum se face, spre exemplu, în Taiwan. Ulterior, ar putea fi create insule autonome în cadrul aparatului de stat, inaccesibile pentru imixtiunile politicului. Deocamdată, politicienii compromit apariția unui stat modern prin distribuirea funcțiilor administrative pe criterii de loialitate partizană sau de rudenie[38]. Scenariul

---

[37] *Ibidem*.

[38] Connor O'Dwyer, „Runaway State Building: How Political Parties Shape States in Postcommunist Eastern Europe" în *World Politics 56*, July 2004, pp. 520-553.

tehnocratic poate fi o consecință a căii democratice de dezvoltare, după modelul Letoniei. Dar el poate fi și un rezultat al tranziției spre autoritarism, așa cum s-a întâmplat în Brazilia lui Vargas. Preferabilă este prima opțiune. În acest sens, numirea unei persoane independente și integre în fruntea Centrului Național Anticorupție, cu o reputație de incoruptibil, ar fi un prim pas în direcția corectă. Criticile majore, în fond justificate, la adresa oricărei tehnocrații, mai ales pe timp de austeritate, vizează absența unui control democratic asupra unor asemenea instituții, adevărate insule autonome, formate în interiorul statului. La douăzeci și cinci de ani de la proclamarea independenței, apariția unei insule de autonomie în stat este, totuși, preferabilă existenței unui stat fără pic de autonomie.

Florin Poenaru

Antropolog (Doctorat la Central European University) și coeditor al site-ului CriticAtac. A fost Fulbright Visiting Fellow la City University of New York și Postdoctoral Teaching Fellow la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj.

România – pământ basarabean

În România, în discursul academic, precum și în comentariul jurnalistic, Republica Moldova este descrisă ca un stat slab, dacă nu chiar un stat eșuat (*failed state*)[1]. Din această perspectivă instituțiile statului sunt caracterizate drept disfuncționale și corupte – o înțelegere mai generală ce a caracterizat de fapt întreaga analiză *tranzitologică* a postcomunismului din care această teorie a statelor slabe face în mod necesar parte. Accentul analizei cade în mod inevitabil asupra câtorva subiecte predilecte, precum cetățenie, etnicitate, granițe, migrație, corupție sau economie informală. Problema cu această abordare nu e doar că izolează în mod nejustificat o serie de procese economice și de acumulare întotdeauna globale și cu o istorie mai amplă decât cea strict locală și națională, ci și că, mai ales, reafirmă în subtext, ca presupoziție, distincția dintre stat și societatea civilă. Prin urmare, când statul este considerat slab, „societatea civilă" este chemată să intervină și să suplimenteze rolul statului, preluându-i mare parte din funcții.

În bine cunoscutul său studiu, Benedict Anderson a observat că fiecare comunitate este o comunitate inventantă (*invented community*)[2]. Ceea ce definește o comunitate, așadar, nu este adevărul istoriei sale, ci stilul în care se realizează acest proces de imaginare. Numai că Anderson a uitat să includă în acest proces modul în care

[1] Un exemplu tipic: Monica Henitz, *Stat slab, cetățenie incertă*, București. Curtea Veche, 2007.

[2] Benedict Anderson. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londra. Verso, 1983.

o comunitate este imaginată nu doar de ea însăși, ci și de către alții. Uneori modul în care alții își imaginează o comunitate este mai important, și are efecte practice mai puternice, decât felul în care o fac membrii acelei comunități.

Aici trebuie plasat raportul dintre România și Republica Moldova. Cum este imaginată Republica Moldova în România, de către cine și cu ce scop? Am sugerat că modul în care România își imaginează Republica Moldova este derivat dintr-o practică colonială[3]: pentru România, Republica Moldova (și implicit locuitorii acesteia) este un subiect-obiect de *policy*. Republica Moldova nu este o țară, ci un teritoriu în legătură cu care și asupra căruia trebuie intervenit în mod activ cu politici publice elaborate și implementate deopotrivă de agenții guvernamentale și neguvernamentale[4]. Tocmai pentru că Republica Moldova este considerată un stat slab sau eșuat, aflat mereu în primejdia de a fi confiscat de forțele rusești, este imaginată ca având nevoie de ajutor extern, de intervenții dinspre România pentru a putea supraviețui.

Desigur, o asemenea formă de imaginare a Republicii Moldova nu este decât o reluare a modului în care România a fost imaginată dinspre NATO și Uniunea Europeană ca subiect postcomunist de *policy* în vederea aderării. Raporturile de subordonare și practicile de inferiorizare și infantilizare prin care România a fost interpelată au fost transferate de aceasta asupra Republicii Moldova. Aceste practici coloniale sunt mascate atât de retorica salvatorului, cât și, mai ales, de discursul naționalist al „fratelui mai mare". Transformarea Republicii Moldova în subiect-obiect de *policy* se face cu siguranța și mulțumirea de sine a îndeplinirii unei misiuni istorice. Ca orice părinte autoritar, și România știe când să îmbine generozitatea cu severitatea. Așa a fost cazul, de exemplu, când în 2015, nemulțumită de

---

[3] O primă formulare a acestui argument se poate găsi aici: Florin Poenaru, „Republica Moldova ca sindrom", *CriticAtac*, 16 august 4 2012: http://www.criticatac.ro/18342/republica-moldova-ca-sindrom/

[4] Raportul dintre puterea de a elabora și a implementa *policy*, de a imagina un teritoriu ca subiect-obiect al *policy*-ului și colonialism a fost examinat de Timothy Mitchell. *Colonizing Egypt*. Berkeley. University of California Press. 1988.

situația politică și economică din Republica Moldova, administrația prezidențială românească a anunțat că împrumutul către Republica Moldova se va face doar în urma îndeplinirii unor condiții foarte clare[5]. România și-a asumat practic, în mod cât se poate de concret, rolul pe care UE și FMI l-au jucat ani de zile față de aceasta. Elevul silitor a devenit profesorul model.

Republica Moldova joacă astăzi pentru România rolul unui mecanism compensatoriu. Condensată, printre altele, în formula anexionistă, *Basarabia, pământ românesc*, Republica Moldova este pământul imaginar, mitic, de fapt mitologic, în care se proiectează toate fantasmele românești de naționalitate și puritate. Sigmund Freud a scris că simptomele nu provin direct din memorie, ci din fantasmele construite pe acestea. Astfel, fantasmele au foarte puțin bază istorică, fiind generate de propriile noastre contradicții și traume. Republica Moldova nu este altceva decât spațiul în care ne proiectăm propriile noastre fantasme de mărire și de civilizație, singurul spațiu în legătură cu care ne simțim superiori. Iubim Basarabia/ Republica Moldova aici în România pentru că este singurul spațiu în care noi ca români suntem priviți ca civilizați și europeni – practic iubim narcisist privirea care ne privește ca europeni. Basarabia/Republica Moldova este astfel modul în care reușim să ne simțim buni și europeni, în ochii celor cărora le putem da sfaturi și expertiză. Doar în Republica Moldova România înseamnă Europa și civilizație, fiind astfel singurul loc în care ne putem permite ironii în legătură cu starea de înapoiere a altora. Astfel, modul în care ne raportăm noi la moldoveni este modul în care ceilalți din Europa se raportează la noi, românii. Republica Moldova este modul în care ne luăm revanșa simbolică față de aceștia: frustrările acumulate sunt sublimate sub forma unui impuls civilizator, educațional și superior adresat celor din Republica Moldova.

Pentru a traversa această fantezie, în textul de față propun o abordare istorică și geopolitică a formării statului român la mijlocul seco-

[5] Știrea poate fi consultată aici: http://www.wall-street.ro/articol/Social/196689/imprumutul-de-150-de-milioane-euro-catre-r-moldova-a-fost-aprobat-de-camera-deputatilor-acesta-fusese-blocat-in-2015-de-iohannis.html. Accesat 30 iunie 2016.

lului al 19-lea și a Republicii Moldova ca urmare a disoluției URSS la finalul secolului 20. Această istorie relativizează complexul de superioritate al românilor, arătând că România este de fapt „pământ basarabean" – adică un teritoriu periferic constituit la intersecția unor forțe economice și geopolitice globale. Totodată, o astfel de istorie rupe legătura organică pe care istoria națională și naționalistă o imaginează între România și Republica Moldova. Genealogia celor două state este marcată de secvențe istorice și contexte politice diferite, ce nu justifică juxtapunerea acestora într-o presupusă istorie națională comună.

No man's land

Istoria care ne preocupă aici începe în 1697 la Amsterdam, unde țarul Rusiei Petru cel Mare se află într-o vizită de studiu *incognito*. Amsterdam era în acel moment centrul financiar și de comerț al lumii[6]. Scopul inițial al lui Petru a fost coagularea unei coaliții antiotomane, dar cum acest plan nu a găsit prea mulți aderenți, acesta s-a mulțumit cu învățatul. El s-a angajat ca muncitor la șantierul naval al Companiei Olandeze a Indiilor de Est – practic principala corporație a Olandei responsabilă cu extragerea de surplus din comerțul cu Asia. Dobândind meșteșugul construirii de nave, Petru a învățat totodată că o putere globală – ambiția sa în legătură cu Rusia – nu se poate realiza decât pe baza unei flote militare și comerciale puternice. Altfel spus, o putere globală este o putere maritimă. Exemplul Angliei, principalul rival al Olandei la momentul respectiv, și forța capitalistă cea mai dinamică în Europa, era de asemenea elocvent. Anglia depășise stadiul de regiune periferică a lumii mediteraneene, așa cum era în secolul al 16-lea, și se ridicase la nivelul unei puteri cu ambiții globale prin monopolizarea rutelor de schimb deschise de portughezi și de spanioli în Atlantic și apoi în Pacific. Visul lui Petru era să racordeze Rusia la această lume capitalistă în expansiune și să emuleze Olanda și Anglia.

---

[6] Giovanni Arighi. *The Long twentieth century. Money, Power and the Origins of our time*. London. Verso, 2010.

Întors acasă, Petru începe punerea acestui plan în acțiune. În 1700 a declarat război Suediei, ce domina atunci comerțul și lumea politică în Marea Baltică. În 1703, pe teritoriile preluate de la suedezi, țarul a construit Sankt Petersburg, realizat după modelul Amsterdamului. Mai mult, orașul de pe râul Neva anunța prezența Rusiei din nou la Marea Baltică după ce fusese gonită de acolo în 1617 de către suedezi în urma Tratatului de la Stolbovo. Astfel se puneau primele baze ale încercării de a transforma Rusia în putere navală. Însă, pentru ca acest fapt să devină o realitate, accesul la Marea Baltică nu era suficient. Mediterana, care putea conecta Imperiul Țarist atât la comerțul din Atlantic, cât și la Extremul Orient, era miza principală. Domnia lui Petru a inaugurat, așadar, o politică de expansiune spre vest și spre sud ce va rămâne neschimbată ca direcție până la mijlocul secolului al 19-lea.

Această politică va aduce Rusia în conflict inevitabil cu Imperiul Otoman, care avea la momentul respectiv monopolul asupra Mării Negre și asupra strâmtorilor spre estul Mediteranei. Numai că în timp ce Rusia era un imperiu în plină expansiune la începutul secolului al 18-lea, Imperiul Otoman intra într-o lungă perioadă de declin, ce va dura două secole. Eșecul încercării de a cuceri Viena în 1683 a reprezentat criza de semnal a Imperiului Otoman și a marcat începutul retragerii sale din centrul Europei în favoarea Austriei. Tratatul de la Karlowitz din 1699 a consfințit acest lucru, Imperiul Otoman fiind nevoit să cedeze Croația și Ungaria Austriei, Dalmația Veneției și regiunea Azov (care oferea un prim access la Marea Neagră) Rusiei.

În urma înfrângerii în 1709 la Poltava a regelui Suediei, Carol al 12-lea, Rusia și-a întărit poziția la Marea Baltică și putea să se orienteze acum spre sud. Impulsionat de o alianță militară atât cu domnitorul Moldovei, Dimitrie Cantemir, cât și cu cel al Țării Românești, Constantin Brâncoveanu, Petru cel Mare pătrunde în câmpia Prutului în 1711. Aici însă rușii sunt înfrânți de trupele turcești, atât ca urmare a unei insuficiente pregătiri a bătăliei, cât și din cauza faptului că Brâncoveanu nu-și respectase înțelegerea din tratat. Această bătălie va marca însă abia începutul confruntării ruso-turce din regiune și, concomitent, atragerea țărilor române în această dispută.

Ralierea domnilor români la cauza rusă în 1711 avea motive interne. Dominația otomană asupra țărilor române, exercitată cu precădere după 1500 și exprimată prin obligația de a plăti tribut și prin presiunea de a orienta exporturile la tarife preferențiale către Constantinopol, a însemnat slăbirea autorității centrale a domnitorului. Boierii locali erau astfel principala forță politică și economică a țărilor române. Autonomia de care aceștia se bucurau însemna că ei puteau acumula nestingheriți averi prin deposedarea țăranilor de pământ și de produsul muncii lor. Totodată însă, plata tributului, dependența comerțului de Poartă și instabilitatea geopolitică produsă de interesele politicii externe otomane însemnau că boierii români trebuiau să renunțe la o parte din profiturile reale și virtuale.

Prin urmare, boierii pământeni se aflau într-o poziție ambiguă în raport cu Poarta Otomană: pe de o parte, raportul de vasalitate față de aceasta împiedica formarea unei puteri centralizatoare sub domnitor căreia aceștia îi erau subordonați (așa cum fusese inițial cazul după formarea statelor românești) și, totodată, externaliza costurile militare asupra Imperiului Otoman; pe de altă parte, boierii trebuiau să cotizeze în mod substanțial la plata tributului, ceea ce însemna o presiune și mai mare pentru acumulare, fapt ce ridica mereu costul extragerii de muncă și de produse de la țărani. Creșterea valorii tributului în secolele 16 și 17, precum și incapacitatea Porții de a asigura protecția țărilor române începând cu secolul al 18-lea au dus la o ruptură între interesele boierilor locali și cele ale Porții.

Prima formă pe care această ruptură a luat-o a fost revolta antiotomană a boierilor munteni și moldoveni din 1594–1595[7], urmată la scurt timp de încercarea lui Mihai Viteazul de a uni Transilvania, Valahia și Moldova într-un stat suveran. Unirea lui Mihai Viteazul a avut un fundament economic și a izvorât din interese de clasă, nu din sentimente naționale. Fost comerciant, Mihai Viteazul a devenit cel mai mare deținător de sate din țările române. El a fost cel care a confirmat legarea de glie a țăranilor, făcând imposibilă mișcarea

[7] Bogdan Murgescu. *Țările române între Imperiul Otoman și Europa creștină*. Iași. Polirom, 2012.

acestora între sate sau între domeniile boierești, tocmai în vederea exploatării muncii acestora în satele cumpărate de boieri. Unirea propusă de Mihai avea în vedere tocmai teritorializarea puterii boierești și articularea acesteia sub formă de stat independent care să nu mai plătească tribut. Doar într-un stat independent, condus de un reprezentant al clasei lor, boierii locali își puteau prezerva și spori averile.

Aventura lui Mihai Viteazul a fost de scurtă durată și demersul său a eșuat. Însă aspirațiile boierești au rămas intacte. Secolul al 17-lea a înregistrat o creștere permanentă a averilor boierești, dublată de militantism împotriva Porții. Însă abia înfrângerea Porții de către Habsburgi la Viena survenită spre finalul secolului și expansiunea Rusiei în regiune au oferit boierilor locali posibilitatea unor alianțe regionale concrete împotriva otomanilor. Plata tributului către Poartă, slaba centralizare administrativă și externalizarea costurilor cu apărarea însemna, totodată, și faptul că boierii români nu puteau dispune de forțe armate. În vederea realizării aspirațiilor lor de clasă, aceștia erau astfel nevoiți să se ralieze disputelor geopolitice din regiune. Acest fapt a imprimat un caracter particular situației locale în sensul în care dinamica internă a țărilor române era inseparabilă de modificările geopolitice regionale și globale. Începând cu secolul al 18-lea Austria și Rusia au devenit aliații de clasă naturali ai boierilor locali împotriva otomanilor.

Atitudinea boierilor români a determinat Poarta să introducă regimul domniilor fanariote. Prin această decizie însă, otomanii nu au făcut decât să întărească conștiința de clasă a boierilor locali și să despartă și mai mult interesele acestora de cele ale Porții. Mai mult, caracterul etnic al domniilor fanariote a permis treptat formularea intereselor boierilor locali nu doar în termeni de clasă, ci și în termeni naționali și chiar religioși. Imperiul Țarist apărea acum ca un apărător al populațiilor subjugate de otomani și al ortodoxiei, fapt ce putea fi speculat de boierii locali.

Domniile fanariote sunt consemnate în istoriografia românească mai ales pentru caracterul arbitrar al acestora și pentru înăsprirea exploatării otomane asupra țărilor române. Practic, sub domniile fanariote, țările române nu erau decât zone de extracție colonială

directă în favoarea Porții. Pe de altă parte însă, domniile fanariote, au marcat în fapt transformarea țărilor române într-un *no man's land*: zone de dispută teritorială și militară între Imperiul Țarist, cel Otoman și cel Habsburgic. După 1711 și până în 1856 la finalul Războiului Crimeei, țările române au devenit teren de bătălie și monedă de schimb între cele trei imperii. Acestea nu existau ca subiect politic sau juridic decât în coordonatele trasate de diferitele tratate încheiate la sfârșitul numeroaselor războaie dintre cele trei imperii. Aceasta era una dintre consecințele inevitabile ale politicii de clasă dusă de boierii locali, care viza nu formarea unui stat autonom, ci trecerea principatelor sub suzeranitatea unui imperiu binevoitor față de interesele lor economice.

Numai că în urma Tratatului de la Passarowitz din 1718, ce încheia un nou război între otomani și habsburgi, Austria a ocupat, printre altele, Oltenia și Bucovina. Aceste provincii au fost apoi reorganizate de către austrieci cu scopul de a produce grânele necesare armatei austriece. Cele două teritorii deveneau practic zone de producție pentru Imperiu. Boierii locali, atât cei din Țara Românească, cât și cei din Moldova, au fost excluși de la acest proces de reorganizare a economiei, afectând interesele lor de acumulare încă legate de economia pastorală. Politica austriacă în cele două provincii, cuplată cu experiența țăranilor transilvăneni, a făcut ca Imperiul Austriac să-și piardă atractivitatea pentru boierii locali. În plus, direcția de expansiune a Austriei înspre sudul și estul Europei se făcea prin Croația, Banat și Serbia, prin urmare țările, române jucau mai degrabă un rol de tampon față de Rusia.

La polul opus, teritoriile țărilor române erau esențiale pentru expansiunea Rusiei la Dunăre și Marea Neagră. Această expansiune a fost accelerată de venirea la tron a Ecaterinei cea Mare în 1762. Imediat, în 1768, se declanșează un nou război ruso-turc, pretextul de această dată fiind amestecul țarist în Polonia. Trupele ruseşti ocupă Moldova, iar o flotilă rusească este trimisă din Marea Baltică în estul Mediteranei, pentru a lupta cu trupele otomane pe mare. Este prima incursiune de acest gen a Rusiei, vădind clar ambițiile acesteia. Războiul se încheie cu Pacea de la Kuciuk-Kainargi în 1774 și cu o victorie de proporții a Rusiei.

Tratul oferea acesteia teritoriile dintre Nistru și Bug ce aparținuseră până atunci Hanatului Crimeei (care devine indepedent, urmând să fie integrat Imperiului Țarist în 1783). Rusia a obținut, totodată, posibilitatea comerțului liber în Marea Neagră și acces neîngrădit la Mediterana, precum și dreptul de a numi consuli la Constantinopol, privilegiu pe care îl aveau până atunci doar Anglia și Franța. Din punctul de vedere al țărilor române, Tratatul din 1774 marchează începutul influenței directe a Rusiei. Imperiul Țarist putea numi acum consuli la Iași și București și putea interveni în alegerea domnitorilor pentru Țara Românească și Moldova. Deși *de jure* încă sub suzeranitate otomană, după Kuciuk-Kainargi țările române trec *de facto* sub controlul rusesc. Influența țaristă este atât de puternică, încât Rusia a oferit Austriei Bucovina fără ca Poarta sau boierii moldoveni să se poată opune.

Dobândind acum accesul mult dorit la Marea Neagră, următorul pas în expansiunea rusă devenea inevitabil destrămarea Imperiului Otoman și împărțirea restului teritoriilor acestuia din Europa și Asia. În acest context apare pentru prima dată ideea unirii țărilor române într-un singur stat sub suzeranitatea Rusiei, fapt acceptat de boierii locali[8]. Pentru a duce la îndeplinire acest plan, Rusia a declarat război din nou Imperiului Otoman în 1787, iar de partea sa s-a raliat și Austria. Trupele rusești și austriece ocupă, din nou, țările române. Numai că planurile rusești sunt stricate de evenimentele internaționale. Declanșarea Revoluției Franceze și unda de radicalism propagată în Europa de aceasta determină Austria să încheie pace cu Poarta și să se concentreze pe situația din centrul Europei. Între timp, Suedia declară război Rusiei, iar împreună cu complicațiile generate de împărțirea Poloniei readuc centrul de gravitație al politicii rusești de la Marea Neagră la Marea Baltică.

Între timp, începutul secolului al 18-lea aduce modificări semnificative în politica europeană. Deja în 1798 Franța, sub conducerea

[8] Vezi Barbara Jelavich. *Russia and the formation of the Romanian national state (1821-1877)*. London. Cambridge University Press. 2005. pp 7.

lui Napoleon, atacă Egiptul, principalul grânar al Imperiului Otoman. Politica externă expansionistă a lui Napoleon, intenția sa de a transforma Franța într-un imperiu global, reconfigurează balanța politică a Europei în primul deceniu și jumătate al secolului al 18-lea. Sub presiunea Franței, Poarta Otomană este forțată la o alianță cu Rusia, în schimbul căreia Rusia primește acces nelimitat în estul Mediteranei și controlul total asupra țărilor române în 1803. La vremea respectivă, von Metternich considera că Rusia a căpătat suzeranitatea de facto asupra acestora[9].

Această suzeranitate a fost exercitată în mod direct din 1806, când Rusia, aflată acum în alianță cu Franța napoleoniană, a ocupat principatele în urma declarației de război făcută de Poarta Otomană. Anexarea Țării Românești și a Moldovei de către Imperiul Țarist a fost consființită la întâlnirea de la Erfurt din 1808 dintre Alexandru I și Napoleon. Rusia guvernează inițial principatele prin intermediul boierilor locali ai domnului Constantin Ipsilanti, fost domn atât al Moldovei, cât și al Țării Românești, cel care ceruse trupelor rusești ocuparea celor două țări române în 1806.

Administrarea directă, de zi cu zi, a țărilor române s-a dovedit însă foarte anevoioasă și ridica probleme politice și logistice insurmontabile rușilor. Principala problemă o constituia preponderența relațiilor pastorale în agricultură și insuficienta dezvoltare a producției de grâne. Prin urmare, țările române nu puteau genera necesarul de hrană pentru armata țaristă. Costul întreținerii armatei și administrației țariste depășea, totodată, jumătate din bugetul anual al celor două state, iar mare parte din resurse erau îndreptate către acest scop. Această situație a creat numeroase tensiuni atât în rândul țăranilor, a căror muncă era exploatată și mai brutal pentru extragerea de surplus de muncă și bunuri, cât și în rândul boierilor locali, care își vedeau propriile interese de acumulare afectate de noua configurație.

Sub aceste presiuni, administrația țaristă a încercat o serie de reorganizări interne, inclusiv transformarea pe baze raționale a

[9] *Idem*. pp 11.

birocrației de stat. În 1807 Ipsilanti a fost înlocuit de oficialul rus Serghei Kușnikov, asistat de un mic aparat birocratic adus din Rusia. Dar și acesta va fi înlocuit după numai trei ani în urma rezultatelor nesatisfăcătoare. Încercările de reformă ale economiei și birocrației de stat s-au lovit de inerțiile specifice celor două țări, de implicarea boierilor locali și a reprezentanților militari ruși în treburile de stat, precum și de antagonismele de clasă inerente. Ocupația rusă a avut mai mult succes în plan cultural însă, convertind boierii români la practicile europene ale vremii, precum folosirea limbii franceze și a stilului de a servi masa *à la russe*.

Dificultatea guvernării efective a țărilor române a fost dublată de presiunile externe exercitate de Franța napoleoniană, aflată în plină expansiune spre est. Războiul franco-rus devenea inevitabil. Sub această dublă presiune, Rusia a căutat încheierea păcii cu Imperiul Otoman în vederea asigurării flancului sudic și a evitării unei campanii comune franco-otomane. Țările române au redevenit monedă de schimb în această negociere cu Poarta. În urma Tratatului de la București din 1812, Rusia recunoaște din nou suzeranitatea Porții asupra țărilor române, mai puțin a unei părți din Moldova cuprinsă de la vest la est între Prut și Nistru, iar de la nord la sud între Hotin și gurile Dunării. Această regiune, ce va fi denumită Basarabia, va fi încorporată Imperiului Țarist. Inițial, Rusia ceruse trasarea graniței pe râul Siret, dar o astfel de împărțire ar fi însemnat cedarea portului Brăila de la Dunăre, controlat direct de otomani. Rusia va obține însă propriul acces la Dunăre prin portul Chilia și posibilitatea de a face comerț pe Dunăre.

Desprinderea Basarabiei de Moldova nu poate fi considerată o anexare din moment ce nu exista un stat suveran căruia aceasta să-i aparțină. A fost rezultatul unei decizii strategice a Rusiei în contextul invaziei napoleoniene și al dificultăților întâmpinate de către Imperiul Țarist în administrarea întregului teritoriu al țărilor române. Crearea și încorporarea Basarabiei a fost rezultatul unei strategii de *realpolitik* în contexul geopolitic al momentului între două forțe imperiale asupra cărora boierii locali nu aveau nicio posibilitate de control.

Charles King a scris că boierii moldoveni s-au opus deciziei Porții de a diviza Moldova în favoarea Rusiei, pe motiv că acest teritoriu

nu era juridic parte din Imperiul Otoman[10]. Prima observație care se impune este aceea că King nu menționează nici măcar o sursă în susținerea argumentului său. Din contră, ceea ce apare ca fiind real este faptul că anexarea Basarabiei nu a fost întâmpinată nici de proteste ale boierior, nici de răscoale ale țăranilor. Din contră, populația locală, cunoscând exemplul transformării Bucovinei sub adminstrația austriacă, aștepta mai degrabă impunerea influenței ruseşti (considerată modernizatoare) în detrimentul celei otomane. Apoi, faptul că atât Imperiul Otoman, cât și cel Rus puteau împărți teritoriul țărilor române în funcție de interese arată foarte clar lipsa de personalitate juridică a acestora. Dacă aceasta exista, era dată doar de textul celui mai recent tratat de pace.

În Basarabia a fost organizată totuși, după 1818, o mișcare de autonomie sub conducerea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, dar aceasta a fost de scurtă durată și în orice caz principala sa urmare a fost păstrarea privilegiilor boierilor locali în raport cu adminstrația rusă până la integrarea treptată a acestora în rândul nobilimi ruse.

Ieșită învingătoare din războaiele napoleoniene, Rusia a devenit una dintre principalele puteri ale Europei și un membru de bază al concertului Europei după 1815. În acest context a reapărut ideea partajării Imperiului Otoman, mai ales după ce unul dintre aliații tradiționali ai acestuia, Franța, fusese învinsă de coaliția europeană. Pentru Rusia acest pretext a fost oferit de izbucnirea războiului grec de independență în 1821. Invocând conexiunile oferite de ortodoxie, Rusia a încurajat și a susținut direct mișcarea greacă de independență. Pacea de la Adrianopol, ce a pus capăt războiului cu Poarta purtat în 1828-1829 (menit a salva mișcarea de independență grecească), a oferit din nou Rusiei controlul total asupra țărilor române (ce se va menține până în 1856). Tratatul a liberalizat, totodată, comerțul în Marea Neagră și accesul la strâmtori spre estul Mediteranei. Aici, navele ruseşti s-au întâlnit cu cele britanice staționate în Marea Ionică, în condițiile în care Anglia domina deja restul Medi-

[10] Charles King. *The Moldovans. Romania, Russia and the Politics of Culture*. Hoover Institute Press. 2000. Pp. 20.

teranei în urma înfrângerii Franței lui Napoleon. Tratatul de la Adrianopol a reprezentat momentul de semnal al rivalității directe dintre Imperiul Britanic și cel Rus la Marea Neagră și în estul Mediteranei (cele două imperii fiind oricum deja angajate în rivalități imperiale în Asia). Pentru Marea Britanie devenea clar că orice dizolvare a Imperiului Otoman nu s-ar fi făcut decât în favoarea Rusiei. Ca urmare, după 1830 politica britanică, la care s-au raliat Franța și Austria, a fost aceea de a menține integritatea teritorială a Imperiului Otoman și de a stopa avansarea Rusiei în Balcani.

Ocuparea țărilor române de către administrația rusă a găsit un climat schimbat față de cel din urmă cu un sfert de secol. Ecoul întârziat al Revoluției Franceze, dar mai ales mișcările de independență națională din Europa și Balcani au generat sentimente liberale, naționale și revoluționare printre boierii locali. Aceștia nu mai erau deloc aliații naturali ai Imperiului Rus, care acum era una dintre forțele conservatoare ale continentului ce viza menținerea statu-quo-ului de după 1815. Astfel că, deși Rusia a trebuit să susțină mișcarea de independență grecească în detrimentul Porții, s-a văzut nevoită să reprime aspirații similare în regiune, în special în țările române. Mai mult, administrația Kiseleff s-a lovit de probleme similare precum cele întâmpinate de adminstrațiile ruseși de la începutul secolului, însă la acest moment istoric producția agricolă era din ce în ce mai mult axată pe producția de cereale și grâne, fapt accelerat de liberalizarea comerțului după 1829. Devenea posibilă, cel puțin teoretic, participarea boierilor români la comerțul internațional, ceea ce ar fi permis acestora acumularea unor profituri considerabile. Astfel că interesele de clasă locale se aflau în relații antagonice cu cele imperiale ruseșți.

Această dublă conjunctură, economică și națională, a făcut ca ideea unirii celor două principate să capete din nou contur (era vorba, totodată, și de crearea unei piețe de desfacere mai mari), formulată inițial chiar de către administrația rusă. Însă aceasta a putut deveni realitate tot în urma unei conjuncturi geopolitice. Declanșarea Războiului Crimeei în 1853 a forțat Marea Britanie să intre în război de partea Imperiului Otoman împreună cu Franța, în virtutea politicii descrise mai sus. Înfrângerea Rusiei în război, stipulată prin Tratatul de pace de la Paris din 1856, a dus la excluderea acesteia din

zona Mării Negre și a pus astfel capăt ambițiilor sale imperiale atât în regiune, cât și globale.

Tratatul a consfințit, totodată, scoaterea țărilor române de sub administrarea Rusiei, pregătind terenul pentru unirea acestora sub patronatul puterilor europene. Noul stat urma să joace rolul unei zone-tampon în calea expansiunii Rusiei înspre sud. Un stat independent, cu interese proprii, contradictorii celor rusești, și aliat cu puterile vestice, a fost una dintre soluțiile imaginate de strategii Imperiului Britanic împotriva intereselor rusești în regiune. Astfel, încă de la apariția sa ca stat, România a trebuit să joace în mod explicit un rol antirusesc, iar în acest scop încorporarea Basarbiei a devenit un trop important al discursului naționalist al noului stat în a doua jumătate a secolului al 19-lea. Născut în urma unor conjuncturi economice și geopolitce foarte precise în intervalul marcat de înfrângerea Revoluției de la 1848 peste tot în Europa și războiul pentru supremație imperială purtat în Crimeea, statul român a trebuit să își dezvolte o identitate națională *după* formarea sa. Din acest punct de vedere nu este cu nimic diferit de modul în care statul moldovenesc a trebuit să-și dezvolte o identitate națională *după* formarea sa în 1991, desigur într-un context diferit.

Republica Moldova

Unul dintre reflexele istoriei naționaliste este de a conecta mereu istoria Basarabiei de istoria României și împreună de istoria contemporană a Republicii Moldova. Acest demers nu are o bază reală în trecut, ci doar o speranță în viitor: ideea cum că cele trei se vor regăsi unite la un moment dat. Transpunerea istoriei Basarabiei în pre-istoria Republicii Moldova de azi are de asemenea rolul de a ofusca relațiile sociale și mecanismele politice mai recente care au dus la formarea statului în 1991.

În cadrul diviziunii muncii din timpul URSS, RSSM, precum Nordul Caucazului – o zonă comparabilă – a deținut un rol periferic. RSSM a avut un sistem industrial mult mai puțin dezvoltat, astfel încât agricultura și industria ușoară asociată acesteia au fost predominante. Această lipsă a industrializării pe scară largă a menținut

caracterul rural al regiunii și astfel predispoziția la identificări pe baze etnice locale și nu sovietice. Concomitent, producția de mărfuri agricole a facilitat posibilitatea vânzării acestora pe piața neagră în orașele industrializate din URSS, mai ales spre finalul perioadei sovietice dominate de lipsuri, ducând astfel la însemnate acumulări de capital pentru elitele locale. Nomenclatura comunistă din R. Moldova a putut extrage profit și privilegii din banii obținuți din traficul de produse agricole, însă în lipsa unei baze industriale puternice care ar fi putut fi mobilizată pentru pretenții politice (cum a fost cazul în bazinul Donbass din Ucraina, ceea ce a asigurat întâietate oligarhiei locale în politica ucraineană post-independență), nomenclatura a trebuit să mobilizeze și să exacerbeze sentimentele etnice existente pentru a-și consolida propriile poziții de putere și influență la sfârșitul URSS-ului.

R. Moldova este astfel un caz exemplar. O parte a elitei comuniste moldovene (în special partea subordonată a acesteia) a mobilizat sentimentele proromânești încă din 1989, pe fundalul nu al Revoluției Române, ci pe cel al mișcărilor naționaliste din întreg spațiul URSS, cerând mai multă autonomie față de elitele ce aveau legături strânse la Moscova. Această fractură a devenit cu adevărat vizibilă în urma independenței, urmată de proclamarea independenței Transnistriei, zona cea mai industrializată și rusofilă. Desigur, pentru o elită politică conducând o regiune încă puternic ruralizată și agrară, mobilizarea sentimentelor care țin de țară, neam și pământ era o strategie evidentă de consolidare a puterii și de formulare a unor cereri politice – nu este însă nimic inerent naționalist sau patriotic aici. Așadar, contrar interpretărilor comune, conflictele ce au marcat finalul URSS nu au fost conflicte etnice (la fel cum nu au fost conflicte etnice în Iugoslavia), ci lupte în interiorul nomenclaturii de partid comuniste, care împreună cu aliații lor din birocrația de stat au mobilizat sentimente etnice în vederea consolidării propriilor poziții în interiorul, iar mai apoi, în urma URSS-ului[11].

[11] Giorgi Derluguian. *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus*. Chicago University Press. 2005.

De cele mai multe ori aceste consolidări au însemnat de fapt un adevărat proces de constituire a unui stat – dar nu cu scopul național din secolul al 19-lea, așa cum au crezut observatorii vestici sau patrioții români, ci cu acela ceva mai pragmatic de extragere de resurse. În definitiv, cam asta știau să facă foștii nomenclaturiști comuniști – să folosească structurile statului pentru extragerea de profit și acumularea de capital. Astfel, departe de a sugerea un stat slab, o asemenea strategie a dovedit intuiția perfectă pe care foștii nomenclaturiști o aveau cu privire la rolul extrem de important al statului în acumularea (primitivă) de capital și redistribuția de resurse. Prin urmare, atât Republica Moldova, cât și Transnistria, dar și o serie de alte state postsovietice, nu exprimă nimic inerent etnic, ci doar convingerea (foarte întemeiată de altfel) a elitelor sovietice și postsovietice că deținerea controlului asupra statului, și, prin urmare, constituirea unor formațiuni statale ad-hoc, este singura formă de perpetuare și sporire a propriilor privilegii[12].

Că lucrurile stau așa este evident și din virajul dinspre naționalismul de tip românesc din perioada 1989–1994 spre naționalismul de tip moldovenesc promovat de Partidul Comuniștilor. Desigur, ideea de moldovenitate și de etnicitate specific moldovenească cu pre-istorie proprie datează din interbelic și, în ciuda unora dintre absurdițățile sale, trebuie totuși mai degrabă privită ca o formă de imaginare a unei comunități cu mize în prezent decât cu nostalgii în trecut. În definitiv, tipul acesta de istorie naționalistă nu este cu nimic mai fantasmagoric decât oricare altă istorie naționalistă din regiune, inclusiv cea românească.

[12] Astfel mă aflu în opoziție totală cu teza lui Venelin I. Ganev, care spune că elitele postcomuniste au avut un interes în a menține statele slabe și destructurate în perioada postcomunistă pentru a-și facilita acumularea de capital și influență – o poveste mult prea vastă, care nu poate fi abordată aici, deși exemplul Republicii Moldova este esențial.

Andrei Deveatkov

Candidat în științe istorice, cercetător senior la Centrul de Studii Postsovietice al Institutului de Economie de pe lângă Academia de Științe din Rusia, cercetător la Laboratorul de Istorie, Geografie și Studii Regionale al Universității de Stat din Tiumen, Rusia. În 2012–2014 a fost cercetător invitat la Colegiul Noua Europă (București), Centrul pentru Studii privind UE și Rusia la Universitatea din Tartu (Estonia) și Stiftung Wissenschaft und Politik (Germania).

Conflictul transnistrean: situația actuală și perspectivele de soluționare

Conflictul transnistrean, care există deja de mai mult de 25 de ani, are un șir de caracteristici care îl fac deosebit chiar și printre așa-zisele conflicte înghețate din spațiul post-sovietic. Ca și alte conflicte, el se manifestă prin două dimensiuni, una locală și una internațională.

La nivel local, printre principalele sale caracteristici este lipsa unui conflict interetnic între cele două maluri ale Nistrului. În plan social, frontiera dintre Republica Moldova și Transnistria rămâne a fi una destul de permeabilă și permite un număr mare de contacte și tranzacții între cetățeni și agenți economici. Contradicțiile majore dintre Republica Moldova și Transnistria țin de absența unor garanții pentru partea transnistreană în ceea ce privește o politică lingvistică proprie, recunoașterea rezultatelor privatizării, posibilități pentru elita locală de a stabili principalele priorități în domeniul educației, relațiilor economice externe, politica personalului, păstrarea prezenței militare și politice a Rusiei în regiune. În momentul de față părțile conflictului oscilează între poziții diametral opuse, vorbind, pe de o parte, despre un „divorț civilizat", iar pe de altă parte, conducând negocieri privind o eventuală integrare a Transnistriei în cadrul statului unitar Republica Moldova, cu oferirea unui statut special regiunii din stânga Nistrului.

În ceea ce privește dimensiunea internațională a conflictului transnistrean, acesta se înscrie nu doar în contextul relațiilor ruso-

moldovenești, ci mai ales în contextul relațiilor dintre Rusia și Uniunea Europeană. Starea procesului de reglementare a conflictului transnistrean e o hârtie de turnesol pentru a evalua calitatea relației dintre Moscova și Bruxelles. Deloc întâmplător, reglementarea transnistreană a devenit cea mai importantă problemă inclusă pe agenda internațională, în special în legătură cu Memorandumul Kozak din 2003, eșecul căruia a demarat epoca de confruntare dintre Rusia și Occident, sau în legătură cu semnarea Memorandumului Meseberg în care Rusia s-a angajat să ia măsuri pentru soluționarea crizei transnistrene în schimbul perspectivei de consolidare a parteneriatului cu Uniunea Europeană în domeniul securității.

În acest articol vom analiza atât dinamica locală, cât și cea internațional-politică a conflictului transnistrean. De asemenea, ne vom întoarce la chestiunea cu privire la perspectivele de soluționare a conflictului transnistrean, una deosebit de actuală pe fundalul reluării negocierilor în formatul 5+2, preconizat pentru a doua jumătate a anului 2016.

Funcționarea statului de facto

Pe întreaga durată a existenței Transnistriei ca stat oficial nerecunoscut, imaginea ei a căpătat trăsături mitice, mai ales în Occident[1]. De cele mai multe ori discuțiile despre esența acestei formațiuni politice era redusă la regimul primului președinte, Igor Smirnov, și/sau la interesele sale economice, însă în același timp, era ignorat faptul că însăși ideea existenței Transnistriei în calitate de comunitate politică independentă nu s-a confruntat până la momentul actual cu vreo rezistență nici din partea opoziției transnistrene și nici din partea moldovenilor sau ucrainenilor transnistreni (discuțiile s-au purtat doar în privința formei de dezangajare cu Chișinăul). Deja în 1993, un raport OSCE menționa prezența în regiune a sentimentului

[1] Stefan Troebst, *Staatlichkeitskult im Pseudo-Staat. Identitätsmanagement in Transnistrien*, în: „Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens, 53". Jahrgang, Heft 7/Juli 2003, S. 963-983.

unei identități specifice care îi consolidează pe transnistreni în fața unui viitor incert în limitele unui stat comun cu Republica Moldova. Acest sentiment se baza în primul rând pe istorie și limbă[2].

Transnistria reprezintă totuși un sistem politic ce posedă un anumit grad de legitimitate internă, iar această legitimitate este confirmată în mod regulat, deși nu prin proceduri pur democratice, ci prin instrumente de mobilizare electorală. Deja din 2005 putem observa în Transnistria o diferențiere a scenei politice, una din manifestările căreia a fost victoria opoziției la alegerile pentru organul legislativ regional – Sovietul Suprem. Din acest moment, datorită competitivității între autoritățile legislative și executive, activitatea social-politică din regiune s-a dinamizat mult, demonstrând vitalitatea sistemului politic transnistrean.

Cu toate acestea, în Transnistria putem vorbi mai mult despre o identitate teritorială (regională) decât despre una națională. Identitatea transnistreană rămâne până în prezent oarecum amorfă, în mare parte negativistă, reprezentând o construcție politic instabilă. Cunoscutul istoric transnistrean Nicolae Babilunga remarca în această privință că, potrivit sondajelor, doar 44% dintre transnistreni sunt pe deplin siguri de ceea ce se poate înțelege prin identitate transnistreană[3].

Problema constă în faptul că, în timpul perioadei active a conflictului, propria statalitate era concepută în Transnistria mai degrabă ca un instrument protector față de politica etnocrată a Chișinăului și de românizarea „latentă". Odată însă cu încetarea conflictului armat, aceste amenințări au căpătat un caracter în mare parte virtual, iar astăzi este tot mai evidentă oboseala societății față de politica „cetății asediate". Mai mult, după înghețarea conflictului, Transnistria nu a reușit totuși să devină o entitate statală funcțională: în goana pentru supraviețuire, locuitorii din regiune obțin cetățeniile rusă, ucraineană, moldovenească și chiar română, orientându-se către țările vecine atât în ceea ce privește interesele economice, cât și cele de identitate.

---

[2] Report Nr. 13, CSCE Mission to Moldova. Chisinau, 1993, S. 3, http://www.osce.org/moldova/42307?download=true

[3] Государственность Приднестровья: история и современность. – Тирасполь: Полиграфист, 2007. – с. 139-144.

O viziune dominantă (care însă nu e unica) în interiorul regiunii ține de ideea că Transnistria e „pământ rusesc", în sensul că în spațiul public se vorbește preponderent în limba rusă (chiar dacă, în mod oficial, poporul transnistrean este proclamat ca fiind unul multinațional). De asemenea, în discursurile oficiale se vorbește despre apartenența regiunii la lumea slavă, despre necesitatea unirii cu Rusia și participarea la procesele de integrare euro-asiatică. Ideea unirii cu Rusia este foarte populară deoarece populația Transnistriei consideră că Rusia este principalul lor apărător, dar și cea mai importantă sursă de existență (datorită ajutorului financiar, livrării de gaze, prezenței pacificatorilor și posibilității de a merge la muncă în Rusia). La referendumul din anul 2006, discuția despre proclamarea independenței față de Republica Moldova includea și perspectiva de aderare la Rusia. Mai mulți experți consideră că, fără această „opțiune" suplimentară, era foarte puțin probabil ca autoritățile să fi putut obține din partea populației sprijinul de aproape 100% pentru această inițiativă. Pe de altă parte, trebuie să menționăm și faptul că numeroasele promisiuni (toate nerealizate) ale autorităților transnistrene cu privire la unirea cu Rusia au subminat în mod semnificativ credința transnistrenilor că aceasta se va mai întâmpla vreodată.

Un al aspect important este că Rusia și Transnistria nu au granițe comune. Din cauza lipsei unei ieșiri la mare și a unui aeroport internațional, Transnistria e nevoită să comunice cu lumea externă prin intermediul Ucrainei sau al Republicii Moldova, iar aceste circumstanțe fac ca Tiraspolul să fie dependent de procesele politice din țările vecine. Astfel, Ucraina a sprijinit efectiv statalitatea Transnistriei până în anul 2005 (de exemplu, în 2001, pe timpul așa-numitei blocade economice din partea Republicii Moldova, susținută de Rusia), atunci, cu începere din 2006, Kievul a contribuit activ la reintegrarea Transnistriei în spațiul vamal al Republicii Moldova. În ceea ce privește comerțul extern, Transnistria nu doar că face parte din spațiul vamal al Republicii Moldova (în planul exportului), fiind de acord în cele din urmă să participe la regimul de comerț liber aprofundat și cuprinzător cu Uniunea Europeană, dar depinde în mare măsură de comerțul cu R. Moldova, Ucraina și țările Uniunii Europene. Conform datelor pe 11 luni ale anului 2015, aproape jumătate din

exporturile transnistrene au mers spre R. Moldova, în Ucraina – 8.2%, în țările UE – aproape 33%, în timp ce către Rusia – doar circa 8%[4].

În ultimii ani fundamentele economice pentru existența independentă a Transnistriei sunt subminate din ce în ce mai mult, iar dependența regiunii față de Rusia este în creștere. Pe fundalul recesiunii social-economice și instabilității politice din țările vecine (inclusiv criza economică din Rusia), autoritățile din Transnistria se confruntă cu problema stagnării marilor producători (în aprilie 2015, de exemplu, a fost anunțată oprirea celei mai mari fabrici de textile „Tirotex"[5]) și scăderea încasărilor fiscale în bugetele de toate nivelurile. De la mijlocul anilor 2000, modelul de acoperire a uriașului deficit bugetar se baza pe vânzarea gazelor naturale rusești, pe care autoritățile transnistrene le primeau practic gratis, dar le vindeau consumatorilor interni la prețurile ce se apropiau de cele de piață. Astfel, în 2016, prețurile de vânzare pentru marii producători de produse industriale constituie cel puțin 150 de dolari americani pentru o mie de metri cubi[6]. Veniturile din vânzarea gazelor erau acumulate în așa-numitul cont de gaze din care ulterior erau finanțate, între altele, plățile sociale (salariile din sectorul public și pensiile). În condițiile reducerii PIB-ului (de exemplu, în 2015 acesta a scăzut cu 20% comparativ cu anul precedent) și ale producției industriale (în aceeași perioadă cu aproape 8%[7]), suplinirea contului de gaze a încetinit. În consecință, în regiune întârzie plata salariilor și a pensiilor, iar cheltuielile pentru aparatul de stat și apărare sunt subfinanțate. Astfel, autoritățile din regiune sunt nevoite să ia împrumuturi comerciale pentru a acoperi măcar o parte a deficitului.

---

4 Приднестровский экспорт в 2015 году упал на 17%, импорт – на 30%, http://novostipmr.com/ru/news/15-12-17/pridnestrovskiy-eksport-v-2015-godu-upal-na-17-import-na-30

5 Тиротекс прекратил работу, http://newspmr.com/novosti-pmr/proizvodstvo/13035

6 Отпускные тарифы на природный газ на 2016 год, http://www.ttgpmr.com/content/тарифы-для-юридических-лиц-на-2016

7 Основные макроэкономические показатели развития Приднестровской Молдавской Республики в 2015 году (по данным Государственной службы статистики ПМР), http://www.cbpmr.net/resource/omep_2015_05_04_16.pdf

În plus, suportul financiar al Rusiei pentru Transnistria (bani care în principiu sunt destinați pentru pensionari) a scăzut în valoare exprimată în dolari SUA (în legătură cu scăderea semnificativă a cursului rublei față de dolar de la 15 la 9 dolari SUA, dar și cu faptul că autoritățile acestei republici nerecunoscute mențin un curs înalt al rublei transnistrene față de dolar). Având în vedere aceste circumstanțe, autoritățile transnistrene au apelat la Moscova pentru un suport financiar suplimentar, dar au primit refuz în cele din urmă[8].

În Transnistria se reduce de asemenea semnificativ activitatea agenților economici ruși. În ianuarie 2015, Alișer Usmanov, care deține pachetul de control în cadrul holdingului „Metalloinvest", a transmis activele sale de la „Uzina Metalurgică Moldovenească" (pe care le deținea din 2004) către autoritățile transnistrene, făcând trimitere la conjunctura negativă de pe piața oțelului[9].

Este puțin probabil că în Transnistria vor avea loc tulburări sociale pe scară largă (deși fantoma revoluției portocalii bântuia Transnistria în anii 2009-2011), dar, așa cum populația activă social pur și simplu pleacă din regiune (conform datelor oficiale, populația totală din regiune a scăzut de la 700 de mii de oamenii în anul 1989 până la 528 de mii în 2011[10] și 476 de mii în 2015[11]). Cu toate acestea, autorităților din Transnistria le va fi extrem de dificil să mențină stabilitatea în condițiile de neplată a salariilor și pensiilor. Modelul conform căruia obligațiile sociale față de electoratul loial „ideii transnistrene" erau achitate din contul surselor externe (vânzarea gazului rusesc pe piața internă, tranșe individuale pentru stabiliza-

---

8 По сусекам. Как Россия финансирует Приднестровье в кризис, https://slon.ru/posts/66931

9 Акции Молдавского металлургического завода переданы государству, https://tv.pgtrk.ru/news/20150130/27990

10 Социально-экономическое развитие Приднестровской Молдавской Республики. Тирасполь: Государственная служба статистики Министерства экономики ПМР, 2011. С. 41.

11 Опубликованы краткие предварительные итоги переписи населения Приднестровья 2015 года, http://www.vestipmr.info/articles/2016/05/13/opublikovany-kratkie-predvaritelnye-itogi-perepisi

rea macroeconomiei din contul bugetului rusesc etc.) s-a epuizat de la sine. Nu este clar cum va arăta modelul ce îl va înlocui.

Economia Transnistriei are nevoie nu doar de o revenire la statu-quo (care presupunea un acces relativ stabil al regiunii pe pieţele mondiale), ci şi de o repornire completă a mecanismului economic, de investiţii străine semnificative. Autorităţile Transnistriei, în efortul lor de a reface bugetul, au majorat brusc în ultimii ani preţul de vânzare a gazelor pe piaţa internă, ceea ce a dus la oprirea mai multor întreprinderi. Acesta a fost unul dintre principalele motive al conflictului dintre Sovietul Suprem al Transnistriei (unde domină partidul „Obnovlenie", care este asociat cu monopolistul transnistrean principal, grupul „Sheriff") şi preşedintele Evgheni Şevciuk, care a inundat deja spaţiul public, iar pe fundalul viitoarelor alegeri de la sfârşitul anului 2016 s-a transformat în competiţie electorală. În particular, vicepreşedintele Sovietului Suprem din Transnistria, Galina Antiufeeva, l-a acuzat de nenumărate ori pe Evgheni Şevciuk că acesta ar extrage fonduri din instituţii importante ale statului prin indermediul unor scheme off-shore[12].

Unul dintre cei mai cunoscuţi experţi în problema transnistreană din Europa, Stefan Troebst, crede că identitatea transnistreană, bazată pe conceptul de suveranitate şi independenţă, este un construct încă reversibil[13]. În ultimii ani, factorii social-economici au contribuit doar la faptul că politica de construcţie a Transnistriei ca stat de facto a ajuns, după toate aparenţele, în impas.

Democraţia şi construcţia naţional-statală în Republica Moldova

Construcţia naţional-statală din Republica Moldova nu este finalizată până în prezent. Din această cauză apar două dificultăţi în rezolvarea conflictului transnistrean. În primul rând, în cadrul eli-

[12] Заявление вице-спикера, http://vspmr.org/news/video/zayavlenie-vitse-spikera.html

[13] Stefan Troebst, We are Transnistrians! Post-soviet identity management in the Dniestr Valley, in: Abimperio/ 2003, Nr. 1.

telor moldovenești lipsește o unitate cu privire la viitorul Republicii Moldova. În R. Moldova există un grup puternic de suporteri pentru unirea cu România (unioniștii), care este capabil să mobilizeze în sprijinul său o parte din populație. Unioniștii percep R. Moldova ca un rezultat al ocupației sovietice a Basarabiei, care, la rândul său, potrivit lor, este o parte inseparabilă din istoria României. Cu toate că aceștia sunt în minoritate, ei au reușit, pe parcursul întregii perioade postsovietice, să împiedice realizarea inițiativelor strategice ale altor forțe politice (în special cea a comuniștilor, care aveau ideea de a introduce limba rusă ca obiect de studiu obligatoriu în școli). Radicalizarea situației din timpul evenimentelor din aprilie 2009, când la Chișinău s-au desfășurat protestele împotriva presupuselor încălcări comise la alegerile parlamentare în favoarea comuniștilor, s-a produs cu participarea directă a unioniștilor. Unioniștii sunt reprezentați destul de bine în cadrul elitelor de la guvernare, printre susținătorii lor fiind liderul Partidului Liberal Mihai Ghimpu și mai mulți politicieni din Partidul Liberal-Democrat.

Valul naționalist din R. Moldova, care a crescut mult imediat după prăbușirea URSS, a început să scadă, către 1994, când, la referendumul din acel an, majoritatea absolută a moldovenilor au votat împotriva reunificării cu România[14]. Potrivit sondajelor din 2015, deja 21% dintre moldoveni se pronunță în favoarea unirii cu România[15]. Cu toate acestea, trebuie să remarcăm că fenomenul creșterii simpatiilor proromânești din R. Moldova este legat în primul rând de corupția care a penetrat toate sferele vieții, de justiția selectivă și instabilitatea politică, lucruri care au subminat drastic credința cetățenilor moldoveni în succesul și temeinicia propriei țări.

În ceea ce privește România, mișcările prounioniste de acolo de asemenea s-au intensificat. În luna martie 2015, un grup din 41 de

---

[14] Transdniestrian conflict: origins and main issues. Based on the background paper „The Transdniestrian Conflict in Moldova: origins and main issues", Vienna, 10 June 1994, CSCE Conflict Prevention Centre, http://www.osce.org/moldova/42308?download=true

[15] Barometer of Public Opinion, P. 83, http://ipp.md/public/files/Barometru/Brosura_BOP_11.2015_first_part_ENGLISH_V1.pdf

parlamentari români au creat platforma „Prietenii Unirii", care au sarcina de a dinamiza relațiile cu Chișinăul în toate sferele, iar pe o durată mai lungă – reconstruirea „României Mari". Fundația Universitară a Mării Negre, condusă de expertul influent Dan Dungaciu, servește drept platformă permanentă pentru discuția problemelor principale ce țin de unirea Republicii Moldova cu România. În România opinia publică față de o eventuală unire cu Republica Moldova este inversă: potrivit unui sondaj elaborat de ziarul *Adevărul*, 68% dintre români ar susține unirea cu Republica Moldova până în anul 2018 (aniversarea evenimentelor din 1918)[16]. Totodată, elita politică din România se comportă foarte atent în această privință, din teama față de eventualele sancțiuni din partea statelor importante din UE, care se pronunță împotriva modificării granițelor Europei.

În Transnistria, chiar și ideea ipotetică a unirii Republicii Moldova cu România este privită cu cea mai mare îngrijorare (mai ales în contextul memoriei istorice a victimelor ocupației românești din 1941–1944). În Transnistria societatea urmărește cu anxietate reducerea influenței limbii și culturii rusești, activitatea instituțiilor culturale românești și diversele inițiative filoromânești ale Alianței pentru Integrare Europeană: de exemplu organizarea unei ședințe comune a guvernelor român și moldovean (care desigur că are o valoare simbolică importantă).

Totuși, nu atât diferențele ideologice reale din cadrul clasei politice moldovenești sunt importante, cât lupta pentru putere între forțele politice din R. Moldova, care „instrumentalizează" cu entuziasm în conflictele lor chestiuni ideologice (atitudinea față de moștenirea sovietică, România, Rusia etc.).

A doua dificultate în relația dintre cele două maluri ține de principiul statului unitar, care stă la baza abordării moldovenești cu privire la reglementarea conflictului transnistrean. În conformitate cu Constituția, Republica Moldova este un stat unitar, ceea ce nu este o

[16] Sondaj INSCOP: Două treimi dintre români vor Marea Unire cu Republica Moldova până în 2018, http://m.adevarul.ro/news/politica/doua-treimi-romani-vor-marea-unire-republica-moldova-2018-1_55ba236df5eaafab2c1877c0/index.html

problemă în sine, însă democrația moldovenească, în comparație cu Marea Britanie sau Spania, de exemplu, este foarte fragilă, cu nuanțe etnocratice. În Transnistria acest fapt constituie un motiv de îngrijorare – orice autonomie din R. Moldova poate deveni fictivă.

Există suficiente temeiuri pentru astfel de temeri, și acestea reies din reacția Chișinăului la așa-numitul Plan Iușcenko pentru soluționarea conflictului transnistrean din 2005, care prevedea, între altele, organizarea unor alegeri parlamentare libere în Transnistria, iar pe viitor – elaborarea în comun a legii cu privire la statutul regiunii ca parte a Republicii Moldova. Parlamentul Republicii Moldova a adoptat în mod unilateral o lege proprie, în care nu au fost incluse un număr de puncte importante ale Planului Iușcenko, și anume: includerea Transnistriei în procesul de politică externă a Republicii Moldova; crearea unui comitet comun compus din reprezentanții părților implicate în conflict și mediatori pentru rezolvarea eventualelor neînțelegeri; dreptul Transnistriei la secesiune în cazul unirii Republicii Moldova cu România[17]. Mai mult, într-o declarație specială, Parlamentul Republicii Moldova a definit regimul transnistrean drept unul separatist și autoritar, punând accentul pe necesitatea de demontare a acestuia. Condiția de desfășurare a alegerilor independente a fost limitarea numărului de alegători doar la cetățenii Republicii Moldova, ceea ce a însemnat, de fapt, privarea multor transnistreni de a-și exprima votul. Potrivit aceleiași declarații, poliția secretă din Transnistria urma să fie lichidată, să fie reformat sistemul de drept, să fie asigurat accesul mass-mediei și al partidelor politice din Republica Moldova în regiune[18].

Acest caz a arătat că după semnarea acordului cu privire la soluționarea definitivă, pentru Transnistria există un risc major ca rezultatul reunificării să se transforme într-o absorbție totală.

---

17 Moldovan Parliament's Declaration on Ukrainian initiative to settle Transnistrian conflict, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/fd/dmd20050621_09/dmd20050621_09en.pdf

18 Statement of the Parliament of the Republic of Moldova on principles and conditions to demilitarize Moldova's Transnistrian region, http://www.osce.org/secretariat/15702?download=true

Din acest motiv mulți cetățeni din Transnistria rămân loiali ideii statalității transnistrene în ciuda dificultăților social-economice. La fel de important este faptul că majoritatea acestora nu cunosc limba română (singura limbă de stat a Republicii Moldova), din acest motiv trecerea regiunii sub jurisdicția moldovenească nu le oferă perspective promițătoare.

Pe de altă parte, în R. Moldova este răspândită o imagine negativă față de Transnistria, discuțiile gravitând în jurul temelor privind „gaura neagră a Europei" și forțele străine care susțin „separatiștii", aici avându-se în vedere în primul rând Rusia. Chișinăul insistă în mod oficial că Rusia trebuie să-și retragă imediat trupele militare din R. Moldova, care păzesc stocurile de armament încă neevacuate ale fostei Armate a 14-a, precum și înlocuirea lor cu forțe pacificatoare internaționale.

În R. Moldova, reunificarea cu Transnistria (urmată eventual de federalizarea și regionalizarea țării) este privită în mare parte ca o problemă, pentru că acest lucru necesită o transformare completă a statului moldovenesc. Autoritățile de la Chișinău au dubii dacă acest efort merită, dat fiind faptul că R. Moldova însăși trebuie să treacă printr-o cale dificilă de reforme și apropiere treptată de UE. Efectele integrării Transnistriei sunt destul de neclare mai ales dacă aceasta va dispune de unele pârghii de influență asupra politicii interne și externe ale statului unit. Prin urmare, de multe ori negocierile cu malul stâng sunt înghețate sau promovate de pe poziții ferme. Unica excepție, probabil, a fost perioada când la conducere s-au aflat Partidul Democrat Agrar (la mijlocul anilor '90) și Partidul Liberal-Democrat în frunte cu Vlad Filat. Filat înțelegea că fără soluționarea conflictului transnistrean nu poate fi realizată apropierea de UE. Fiind un politician pragmatic, acesta a făcut de mai multe ori concesii Tiraspolului. În cadrul discursului politic moldovenesc curent, problema transnistreană e cumva amânată pentru o perspectivă îndelungată – la ea urmând a se reveni abia atunci când R. Moldova va deveni un stat european cu drepturi depline, cu un nivel ridicat de viață, care ar putea dicta de pe poziții de forță condițiile de reintegrare a Transnistriei (care, conform acestui scenariu, va dori să adere la statul moldovenesc din proprie inițiativă).

Adică, pe de o parte R. Moldova nu este încă pregătită pentru un compromis real cu regiunea separatistă, iar pe de altă parte, nimeni nu încearcă să se „dezică" de Transnistria. Totuși, momentan, moldovenismul (înțeles ca ideea existenței Republicii Moldova în granițele ei de jure) este baza conștiinței sociale moldovenești, iar pierderea unei părți semnificative a teritoriului statului este percepută aici ca un indicator ce ar arăta R. Moldova drept nimic altceva decât „*failed state*", un stat eșuat.

În acest mod, inerția conflictului politic este puternică pe ambele maluri ale Nistrului. O eventuală soluție de împăcare ar cere de la ambele părți concesii în discursurile dominante, în practicile și instituțiile politice. Prin urmare, pentru a rezolva conflictul este necesară o mediere externă complexă, bazată pe o abordare cooordonată a tuturor actorilor externi cointeresați.

Aspectele politice internaționale ale conflictului transnistrean

Până recent medierea politică a relației dintre Tiraspol și Chișinău nu a adus rezultate semnificative, actorii externi legând în mod inevitabil soluționarea conflictului transnistrean de atingerea propriilor scopuri și obiective geopolitice.

Rusia a fost actorul politic cel mai activ în regiune. Pe de o parte, conflictul transnistrean oferă Rusiei posibilitatea de a-și asuma rolul de mediator cu statut special în soluționarea conflictelor din spațiul postsovietic, punând accent pe existența unui sistem de securitate european unic cu participarea Rusiei. Pe de altă parte, este și o modalitate de a influența vectorul politicii externe al Republicii Moldova, în special în problema păstrării statutului politico-militar de neutralitate (neaderare la NATO) și suveranitatea națională (prevenirea unirii Republicii Moldova cu România). Adițional, în legătură cu politizarea bruscă a problemei de asociere politică a Ucrainei cu UE (momentul culminant fiind atins la summitul Parteneriatului Estic din Vilnius), apropierea Republicii Moldova de UE a fost percepută de către o parte a elitei politice externe rusești, pentru o bună perioadă de timp, ca fiind o provocare raportată la interesele rusești din regiune.

Dacă analizăm istoria procesului de reglementare transnistreană, atunci nu există un factor mai controversat și mai ambiguu decât contribuția Rusiei. Politica rusă în procesul de reglementare transnistreană nu a fost consecventă în ultimele două decenii. Putem evidenția o serie de etape:

1. 1991 – luna mai a anului 1992 – păstrarea neutralității în condițiile escaladării conflictului cu implicarea Armatei a 14-a slab controlată de Moscova;
2. Iunie 1992–1993 – impunerea păcii (rus. *принуждение к миру*) cu ajutorul forțelor armate și trecerea la procesul de soluționare politică;
3. 1994–1997 – medierea activă între părțile în conflict cu implicarea OSCE și semnarea Memorandumului cu privire la normalizarea relațiilor dintre Republica Moldova și Transnistria;
4. 1998–2000 – reducerea activității de negociere în contextul turbulențelor politice dintre Rusia și Republica Moldova;
5. 2001 – mai 2004 – mediere activă în vederea îndeplinirii angajamentelor de la Istanbul și activarea prevederilor Tratatului cu privire la forțele armate convenționale în Europa;
6. Iunie 2003–2008 – transformarea râului Nistru într-o linie de confruntare politică cu Occidentul și R. Moldova;
7. 2009–2011 – medierea activă cu scopul de a diminua efectul negativ de după conflictul ruso-georgian și integrarea în sistemul de securitate european (prin procesul Meseberg);
8. 2012–2015 – reîntoarcerea la confruntarea politică în condițiile de activare a programului Parteneriatului Estic al UE;
9. 2015 – în prezent, revenirea Rusiei la un dialog pragmatic cu UE și Republica Moldova cu privire la Transnistria[19].

Unul din motivele incoerenței politicii rusești rezidă în existența unor dezacorduri serioase în interiorul elitei politice externe rusești.

[19] Pentru detalii, a se vedea: Девятков А.В. *Перед вызовом европеизации: политика России в приднестровском урегулировании (1992-2012 гг.)*. Тюмень, 2012.

În discursul social-politic modern rusesc cu privire la viitorul Transnistriei evidențiem trei puncte principale de vedere. Sub aspect istoric, poziția dominantă este cea potrivit căreia Transnistria reprezintă o regiune de importanță geopolitică majoră pentru Rusia, jucând mai ales rolul de pârghie pentru a spori influența Rusiei în Sud-Estul Europei în general și în R. Moldova în particular.

Susținătorii acestei concepții sunt dispuși să abordeze Transnistria mai degrabă din punct de vedere instrumental, considerând totuși că pentru Rusia Republica Moldova este prioritară ca stat recunoscut la nivel internațional, membru CSI, dar o zonă istorică importantă, pentru care se duce încă o confruntare latentă cu România. Din acest motiv Moscova nu își poate permite să recunoască independența Transnistriei, dar în același timp trebuie să facă tot posibilul ca regiunii să-i fie oferită cât mai multe pârghii în cadrul statului moldovenesc unitar, inclusiv garanții militare maxime din partea Rusiei[20].

Al doilea punct de vedere afirmă că Rusia nu are interese naționale foarte importante în Transnistria și din acest motiv nu trebuie să recurgă la o confruntare cu Occidentul și Republica Moldova din cauza Transnistriei și nici să continue să facă cheltuieli colosale pentru susținerea statalității de facto a Transnistriei. Printre susținătorii acestei idei găsim atât analiștii politici liberali, cât și pe pragmaticii de la guvernare. Anume ei au sprijinit ideea procesului Meseberg din 2010, în cadrul căruia Rusia și Germania au convenit ca reglementarea conflictului transnistrean să fie un proiect-pilot de cooperare între UE și Rusia în domeniul securității. Tot atunci s-au făcut câțiva pași în comun care au provocat câteva dinamici pozitive în procesul de soluționare a conflictului.

Un al treilea punct de vedere, împărtășit de experți precum M. Kolerov, V. Kașirin, N. Haritonova, ține de percepția că Rusia a pierdut aproape toate pârghiile de influență din R. Moldova (care se apropie tot mai activ de UE și NATO), acesta fiind motivul pentru care R. Moldova menține o linie politică tot mai antirusească.

---

[20] A se vedea, de exemplu, Затулин К. «План Козака»: новое прочтение, http://izvestia.ru/news/602740

În același timp, Vestul (în special SUA și Alianța Nord-Atlantică controlată de ei) tinde să înlăture Rusia din regiune, insistând asupra retragerii Grupului Unit al trupelor rusești, ce păzesc depozitele fostei Armate a 14-a, dar și asupra internaționalizării trupelor de menținere a păcii pe Nistru. În asemenea condiții, susținătorii acestui punct de vedere consideră că interesul național veritabil al Rusiei constă în recunoașterea independenței Transnistriei și încheierea unui acord pentru staționarea permanentă a trupelor rusești în regiune. În această perspectivă Transnistria ar reprezenta un stat realizat, unde locuiește o populație multinațională transnistreană, unit printr-un proiect civic și nicidecum prin identitate etnică (ca în R. Moldova)[21].

Ca rezultat, politica Rusiei în privința problemei transnistrene este diferită în diferite momente – rezultatul realizării viziunii unui anumit grup influent sau a unui compromis dintre aceste grupuri, în funcție de factorii „iritanți" din exterior sau situația social-economică din Rusia, precum și în regiune.

Pentru Moscova în acest moment (când Federația Rusă întâmpină dificultăți bugetare și economice din ce în ce mai mari) devine tot mai greu să mențină Transnistria pe linia de plutire. Un eveniment semnificativ a fost faptul că Moscova s-a împăcat cu ideea că Transnistria a intrat cu R. Moldova în Zona de Liber Schimb cu UE de la începutul anului 2016 (deși nu sunt clare condițiile acesteia și dacă în genere aceasta va fi realizată). Condiționările materiale împing autoritățile rusești să abandoneze ideea de a sprijini Transnistria și să depună eforturi pentru a ajunge la un compromis privind reglementarea conflictului transnistrean cu un câștig maxim. Totuși, la fel ca opțiunea privind majorarea suportului bugetar al Transnistriei, această opțiune este inacceptabilă pentru oficialitățile de la Moscova. Soluția în cauză nu se potrivește cu discursul „patriotic" pe intern al guvernului rus, iar beneficiile pe plan politic internațional (în condițiile actuale) pot fi iluzorii. Mai ales că cercurile conservatoare

[21] См., напр., Харитонова Н.И. *Приднестровский конфликт* (1988-2012 гг.). Москва, 2015.

ale elitei politicii externe ruseşti au suficiente motive informaționale pentru păstrarea statu-quoului în jurul procesului de reglementare a conflictului moldo-transnistrean. Unul dintre cele mai recente evenimente au fost exercițiile militare americane pe teritoriul Republicii Moldova, despre care au informat cele mai importante mijloace de informare în masă din Rusia.

În aceste condiții manevrele tactice sunt un mecanism eficient pentru realizarea intereselor politicii externe ruseşti în regiune. Acest lucru înseamnă că, la modul practic, Moscova va tinde să asigure condiții politice internaționale și economice favorabile pentru existența Transnistriei prin intensificarea dialogului politic cu Republica Moldova și Uniunea Europeană. În același timp, pe direcția transnistreană, progresele semnificative sunt puțin probabile. Momentan, Germania conduce prin rotație OSCE, iar Berlinul păstrează un interes constant față de reglementarea conflictului transnistrean ca un proiect-pilot de cooperare cu Rusia încă de pe timpurile Memorandumului Meseberg din 2010. Anul acesta au avut loc discuții între mediatori și părțile în conflictul cu scopul de a relua în scurt timp negocierile în formatul 5+2 (OSCE, Rusia, Ucraina și părțile implicate în conflict în calitate de membri, precum UE și SUA în calitate de observatori)[22]. Ultima rundă de negocieri active din 2011 a adus progrese semnificative în soluționarea unor probleme practice în relația celor două maluri ale Nistrului, însă din 2012 discuțiile au fost înghețate.

Pe câmpul diplomatic a avut loc o apropiere bilaterală între Rusia și R. Moldova. Ministrul moldovean de Externe, Andrei Galbur, a efectuat o vizită la Moscova în aprilie 2016, în cadrul căreia, împreună cu Serghei Lavrov, și-au declarat disponibilitatea de a coopera. În procesul de pregătire a acestei vizite, ministrul adjunct de Externe Grigori Karasin a efectuat o vizită în Republica Moldova, unde de asemenea a vizitat și Tiraspolul, subliniind astfel importanța problemei transnistrene pentru cooperarea bilaterală.

---

[22] Transnistrienkonflikt: Intensive Bemühungen um Wiederaufnahme der Verhandlungen, http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/Laender/Aktuelle_Artikel/Moldau/160411_Meier-Klodt_Chisinau.html

Eventuala abandonare a Transnistriei de către Rusia, lucru la care visează unii comentatori politici, nu reprezintă o opțiune realistă. Este vorba mai curând despre o diplomație priceputǎ, cu ajutorul căreia Kremlinul resetează relațiile cu R. Moldova și anulează constrângerile reciproce ori de câte ori are nevoie (Rusia a impus restricții comerciale pentru R. Moldova, iar R. Moldova împiedică permanent accesul militarilor ruși pe teritoriul său, introduce anumite restricții de trafic pentru Tiraspol, deschide dosare penale oficialilor transnistreni etc.). Situația politică din Republica Moldova, în pofida haosului care domină în țară, contribuie semnificativ la acest lucru: Guvernul Filip, în spatele căruia stă oricum oligarhul Vlad Plahotniuc, este mai clar și mai pragmatic pentru Kremlin decât guvernele proeuropene ale lui Vladimir Filat și Iurie Leancă, care s-au aflat la putere până în 2013.

În ceea ce privește politica occidentală în reglementarea conflictului transnistrean, până în 2003, și anume până la pregătirea „extinderii spre est" al UE și NATO, prioritățile acestor organizații erau integrarea țărilor din Europa Centrală, precum și stabilitatea politică în Balcani. Însă, în legătură cu situația din jurul Memorandumului Kozak (2003) constatăm o activizare bruscă a diplomației occidentale, în special a celei europene. Pentru Bruxelles conflictul transnistrean devine un teren de elaborare a propriilor operațiuni pacificatoare, acesta de asemenea fiind interpretat ca o provocare majoră la adresa securității frontierei externe a Uniunii Europene. Din acel moment s-a format o viziune stabilă a Uniunii Europene față de procesul de reglementare a conflictului transnistrean. Conform acestei viziuni, Chișinăul și Tiraspolul trebuie să unească într-un stat unic funcțional (și nu în vreo confederație sau federație putredă), a cărui politică externă să fie orientată spre integrarea europeană. La modul formal, Bruxelles-ul nu a înaintat un plan propriu de reglementare, însă poziția sa a devenit clară prin faptul că, în 2005, a sprijinit Legea Republicii Moldova cu privire la statutul de autonomie al raioanelor din stânga Nistrului, în care s-a propus autonomia Transnistriei (dar în deplină concordanță cu legislația actuală a Republicii Moldova).

În Uniunea Europeană conflictul transnistrean este perceput ca fiind mai degrabă unul geopolitic, cu presupoziția că prin buna

voință a Moscovei, acesta poate fi rezolvat în câteva luni[23]. În privința Transnistriei, UE preferă acțiuni unilaterale pornind de la evaluările mai degrabă negative ale politicii externe a Moscovei. Faptul că în 2010 Germania a venit cu inițiativa Meseberg, fără o coordonare cu celelalte state membre ale Uniunii Europene, arată cât se poate de bine atmosfera generală a neîncrederii față de Rusia[24].

Creșterea interesului față de Transnistria, mai precis față de eventuala integrare a regiunii în cadrul statului Republica Moldova, se exprimă, printre altele, și prin crearea unei misiuni UE la frontiera moldo-ucraineană pentru monitorizarea circulației mărfurilor către și din Transnistria (EUBAM), care funcționează și în prezent. În mod oficial aceasta a fost creată pentru prevenirea unor acțiuni de contrabandă (care, conform misiunii, nu a fost atât de semnificativă), iar unul dintre obiectivele UE era privarea regimului transnistrean de veniturile din această contrabandă.

În afară de acestea, Bruxelles-ul a făcut o mulțime de lucruri pentru consolidarea zonei vamale a Republicii Moldova. Cu suportul direct al UE, în martie 2006 a fost introdus un nou regim vamal pentru exporturile transnistrene, în cadrul cărui agenții economici transnistreni sunt înregistrați de acum încolo în vama moldovenească. Odată cu intrarea Republicii Moldova în zona de liber schimb aprofundat și cuprinzător cu UE, Bruxelles-ul a refuzat să-i acorde Transnistriei un statut special, fapt care practic a silit Tiraspolul să urmeze noile reguli ale jocului.

După anexarea Crimeei de către Rusia, Washingtonul a început să acorde o atenție sporită Republicii Moldova. Acest lucru se datorează faptului că R. Moldova este percepută de autoritățile SUA ca o frontieră geopolitică în confruntarea cu Rusia. Astfel, între 3 și 20 mai 2016, la Chișinău s-au desfășurat exerciții militare americano-

---

[23] A se vedea, de exemplu, „Im Transnistrien-Konflikt wäre ein Kompromiss in sechs bis zwölf Monaten möglich", http://www.eurasischesmagazin.de/artikel/Im-Transnistrien-Konflikt-waere-ein-Kompromiss-in-sechs-bis-zwoelf-Monaten-moeglich/20080305

[24] Ремлер Ф. Безрезультатные переговоры: Россия и Германия не нашли общий язык, http://carnegie.ru/publications/?fa=52807

moldovenești cu participarea a 200 de soldați ai Armatei SUA. Aceste exerciții au fost concepute pentru a transmite un mesaj specific Moscovei, iar simbolismul lor este cu mult mai semnificativ datorită faptului că aceste date au coincis cu celebrarea zilei de 9 mai (Ziua Victoriei, sărbătorită în CSI, iar anterior în URSS). În această privință sunt remarcabile cuvintele Ministrului Apărării al SUA, pronunțate de acesta pe 3 mai 2016 la ceremonia privind schimbul de comandă a Armatei SUA în Europa: „Rusia continuă să încalce suveranitatea și integritatea teritorială a Ucrainei, Georgiei și Republicii Moldova, continuînd activ să amenințe țările baltice… SUA a ales o abordare puternică și echilibrată pentru contracararea agresiunii rusești. Ne consolidăm capacitățile, planurile și investițiile strategice, dar și pe aliații și partenerii noștri"[25]. Astfel SUA și-a securizat prezența sa pe tot perimetrul frontierei cu Rusia, iar pe parcurs își va mări potențialul militar pentru a putea „tempera" influența rusă.

De asemenea Statele Unite ale Americii și-au întărit influența politică în Republica Moldova. La începutul lunii ianuarie 2016, Victoria Nuland, în calitate de asistent al Secretarului de Stat al SUA pentru Europa și Eurasia, a sprijinit formarea guvernului Filip. Acest lucru a avut loc în pofida protestelor masive desfășurate la Chișinău împotriva corupției și capturării puterii din Republica Moldova de către cercurile oligarhice. La începutul lunii mai 2016 a avut loc o vizită neașteptată a lui Vlad Plahotniuc în SUA, la invitația Consiliului Atlantic, o organizație americană influentă. În cadrul întâlnirii Plahotniuc a purtat discuții cu aceeași Victoria Nuland, dar și cu reprezentanții FMI (cu scopul de a relua creditarea Republicii Moldova, care a fost întreruptă din cauza crizei guvernamentale). Majoritatea observatorilor au căzut de acord, că în acest caz, politica valorilor a fost învinsă de geopolitică.

În concluzie trebuie să remarcăm faptul că actorii internaționali nu doar că n-au reușit să apropie părțile aflate în conflict în ulti-

[25] Remarks at EUCOM Change of Command, As Delivered by Secretary of Defense Ash Carter, Stuttgart, Germany, May 3, 2016, http://www.defense.gov/News/Speeches/Speech-View/Article/750946/remarks-at-eucom-change-of-command

mele două decenii, ci, dimpotrivă, putem constata că au contribuit la perpetuarea confruntării politice din regiune. Chiar atunci când Rusia și Occidentul au încercat să poarte un „dialog strategic", inclusiv cu privire la reglementarea conflictului transnistrean, ei au negociat mai mult în culise, încercând să rezolve numeroase probleme „din mers".

Soluționarea conflictului ca o necesitate urgentă

În decembrie 2011, cetățenii din Transnistria au votat pentru platforma reformatoare a lui Evgheni Șevciuk, care a încercat să utilizeze pragmatic tactica „pașilor mici" pentru a soluționa un număr mare de probleme practice cu care se confruntă cetățenii și agenții economici din regiune, ca o consecință a nerecunoașterii oficiale a regiunii. În 2012 Tiraspolul, sub influența Rusiei, a inversat politica apropierii de Chișinău, și a trecut de la relații bilaterale la practica de incriminare, restricții și ciocniri periodice în zona de securitate. După eliminarea treptată din politica moldovenească a lui Vlad Filat, azi la Chișinău nu există forțe politice pentru care soluționarea problemei transnistrene ar constitui o prioritate serioasă, actori care ar fi gata să investească propriul capital politic în această problemă.

O serie de factori – stagnarea de pe piețele mondiale, recesiunea economică din Rusia, politica restricțiilor impusă de autoritățile de la Chișinău, criza politică și economică din Ucraina – conduc pe moment la erodarea bazei economice a statalității de facto a Transnistriei. Economia Transnistriei are însă nevoie de un mediu politic stabil. Lipsa legitimității și recunoașterii sale oficiale limitează dezvoltarea întreprinderilor transnistrene (iar uneori chiar pune în pericol însăși existența lor) – acestea nu pot obține credite pentru a face investițiile necesare, nu pot procura active externe în mod liber și sunt permanent nevoite să se teamă de noi poveri fiscale, de creșterea prețului la gaze, de noi restricții cu privire la activitatea economică venite din partea Republicii Moldova, Ucrainei și UE. Iar prin erodarea bazei economice, chiar dacă ținem cont de revânzarea gazului rusesc pe piața internă și plățile suplimentare pentru pensi-

onari din bugetul rus, autoritățile transnistrene nu sunt în stare să suporte povara nevoilor sociale.

Securitatea și dezvoltarea Transnistriei inevitabil depind de o rezolvare a problemei statutului regiunii, iar în acest sens următorii câțiva ani sunt cruciali. Economia transnistreană nu mai are vreo marjă de siguranță, iar tactica „măcar să supraviețuim" poate să nu mai funcționeze.

Deocamdată medierea internațională nu aduce rezultatele corespunzătoare, dar faptul că autoritățile rusești, probabil, au ajuns la concluzia că confruntarea politică cu Occidentul privind R. Moldova și Transnistria este inutilă reprezintă deja o schimbare importantă. La rândul lor, UE și SUA de asemenea merg în direcția conștientizării (deși nu e clar dacă vor și accepta acest lucru) faptului că fără o participare semnificativă a Rusiei, nici procesul de reglementare transnistreană și nici viitorul Republicii Moldova în genere nu pot lua forme pozitive și clare.

Traducere de Sergiu Bejenari
și Vitalie Sprânceană

Viorel Gârbu

A obținut licența în economie în 1999 la Universitatea de Vest din Timișoara. A lucrat în cadrul Ministerului Finanțelor al RM, a fost consultant principal în cadrul Aparatului Guvernului în domeniul coordonării asistenței externe, consilier al Președintelui AȘM în domeniul dezvoltării economice și inovațiilor, a colaborat cu IDIS „Viitorul". În prezent e angajat în calitate de consultant în domeniul social în cadrul oficiului de țară UNICEF R. Moldova.

Economia Republicii Moldova între indiferență și incompetență. 25 de ani de ezitări și eșecuri

Performanța economică a Republicii Moldova văzută la distanța 25 de ani de la declararea independenței este una de-a dreptul dezolantă. În anul 2015, R. Moldova se situa, din perspectiva celui mai uzual indicator al realizărilor în plan economic – Produsul Intern Brut (PIB) per capita, exprimat în termenii parității puterii de cumpărare, pe poziția a 3-a de la coadă în rândul fostelor republici sovietice. Valoarea pentru anul 2015 a indicatorului menționat a fost de 5,006.8 USD[1], R. Moldova fiind, totodată, cel mai sărac stat de pe continentul european. Următorul stat european cu cea mai modestă performanță economică pentru anul 2015 a fost Bosnia și Herțegovina, care a înregistrat totuși față de Republica Moldova a înregistrat o valoare dublă a PIB, situată la nivelul a 10,084.5 USD[2].

În perioada de după destrămarea URSS, R. Moldova fost condusă de 18 guverne, fiecare contribuind într-o măsură mai mare sau mai mică la situația economică și socială din țară pe care o atestăm în prezent.

În teorie, creșterea economică rezultă din creșterea productivității muncii și a dotării cu capital, ca urmare a progresului tehnologic.

[1] Conform statisticilor FMI.

[2] *Ibid.*

Potențialul de creștere economică este diferit pentru statele dezvoltate față de cele în curs de dezvoltare. Dacă statele dezvoltate înregistrează în medie o rată de creștere economică de maximum 3% anual, ca urmare a progresului tehnologic, pentru statele în curs de dezvoltare rata media anuală de creștere economică pe o durată lungă de timp[3] poate fi de aproximativ 3 ori mai mare[4]. Creșterea economică a statelor în curs de dezvoltare rezultă din importul de tehnologii și metode eficiente de organizare a activităților economice, și se exprimă, de obicei, prin cota de prezență pe piețele statelor dezvoltate (implicit volumul în creștere al schimbului de bunuri și servicii, dar excluzând exportul de materii prime). Creșterea economică necesită surse de finanțare care pot lua forma unor investiții directe străine (IDS)[5] sau/și a mijloacelor alocate de guvern[6] sau de sectorul bancar pentru retehnologizarea întreprinderilor autohtone și stimularea exporturilor.

Istoria economică a Republicii Moldova cuprinde cinci perioade pe durata cărora s-au întreprins acțiuni care ne-au adus la situația actuală.

Situația inițială

În conformitate cu estimările Băncii Mondiale[7], performanța economiei Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești (RSSM) se situa în anul 1990 la nivelul a 80% din performanța medie pentru

---

[3] În teorie, această perioadă de timp este corelată cu PIB-ul per capita al statelor-lider pe moment, limita fiind situată între 50 și 70% din PIB-ul per capita al statelor dezvoltate, atunci când ritmul de creștere economică al statelor în curs de dezvoltare se aplatizează.

[4] Japonia avea, în perioada 1950-1970, rata medie de creștere economică – 9,2%, Singapore, în perioada 1967-1987, a înregistrat o rată medie de creștere economică de 8,6%, Taiwan, Coreea de Sud, Hong-Kong, China au înregistrat rate medii de creștere economică în mărime similară de peste 8% pe durata a peste 20 de ani.

[5] Finanțare privată.

[6] Finanțare publică.

[7] World Bank (WB), *Measuring the incomes of economies of the former Soviet Union*, 1992, p. 20.

URSS[8]. RSSM la acea dată era situată pe poziția a opta din lista fostelor republici sovietice, lider fiind Estonia, cu o valoare de 142% față de media pe URSS[9]. Economia Republicii Moldova deținea o ponderе de aproximativ 1,25%[10] din economia URSS, estimată în prețuri curente ale anului 1990, fiind a noua ca mărime.

În 1990, economia Republicii Moldova era caracterizată, așa cum de altfel a rămas și în prezent, printr-o pondere înaltă a sectorului agricol, care contribuia cu peste 40% la valoarea Produsului Material Net (PMN) al țării. La aceasta se adăuga și aproximativ jumătate din producția industrială totală[11], creată de sectorul agroindustrial[12]. În 1990, R. Moldova dispunea de o economie puternic dependentă de comerțul exterior.

Exporturile interrepublicane ale Republicii Moldova în anul 1990 erau formate în proporție de 35,7% din produse agricole, 21,2% reprezentau mărfuri ale industriei ușoare și 19,6% – echipamente și bunuri din metal. Exporturile extrarepublicane erau asigurate în proporție de 40,4% de industria alimentară și 29,8% de industria ușoară.

Din totalul populației de 4,4 mil.[13] în 1990 – 46,9% reprezentau populația urbană[14]. Forța de muncă era repartizată pe sectoarele economiei naționale în proporție de 35,9%[15] în agricultură, 27,9%[16] în industrie și 36,2%[17] în sectorul serviciilor.

---

8 Produsul Național Brut per capita al Republicii Moldova în anul 1990 a constituit 2,360 USD, media pentru URSS fiind de 2,870 USD, considerabil mai mică față de liderul la acea dată din cadrul URSS – Estonia, cu o valoare de 4,170 USD.

9 WB, *Measuring the incomes of economies of the former Soviet Union*, 1992, p. 4.

10 WB, *Measuring the incomes of economies of the former Soviet Union*, 1992, p. 30.

11 Astfel, cea mai reprezentativă ramură industrială a Republicii Moldova în 1990 era industria alimentară: 48,3%, urmată de industria constructoare de mașini și prelucrare a metalului – 14,4% și industria ușoară – 12,1%. Restul producției industriale revenea fabricării de echipamente electrocasnice (în 1989 RSSM acoperea 26% din consumul de frigidere și mașini de spălat din URSS) și echipamente electronice, legate în parte de sectorul militar.

12 WB, *Moldova – Country economic memorandum*, 1993.

13 WB, *Statistical handbook 1993: states of the former USSR*.

14 Cel mai înalt nivel fiind de 71,3% în Estonia.

15 Cel mai mic nivel fiind de 12,4% în Estonia.

16 Cel mai mic nivel fiind de 43,8% în Estonia.

17 Cel mai mic nivel fiind de 43,8% în Estonia.

Cel mai important sector la formarea PMN, dar și sectorul cu cea mai înaltă productivitate a muncii era sectorul industrial, având o pondere de 44,5%[18], urmat de sectorul agricol, cu o pondere de 41,8%[19].

În sectorul agricol, producția vegetală reprezenta aproximativ 2/3 din total. Sub aspectul formelor de proprietate, producția agricolă era organizată în entități economice cu proprietate colectivă – 56,1%[20]. Parcelele private asigurau 21,7% din producția agricolă la acea dată.

Primii ani de independență, conflictul militar cu Federația Rusă

Perioada 1990-1992 este cea mai dificilă din istoria Republicii Moldova. Aceasta se caracterizează prin destrămarea relațiilor economice dintre fostele republici sovietice care s-a manifestat prin creșterea arieratelor, întârzieri/disfuncționalități în livrarea materiilor prime și a resurselor energetice, barter ca modalitate de schimb, lipsa unei monede naționale, creșterea bruscă a prețurilor (ajustarea prețurilor la nivelul celor din economia de piață) și dezordine bugetară. În afara problemelor menționate, cu care s-au confruntat practic toate statele din fostul bloc comunist, economia țării[21] a fost influențată și de condiții meteo nefaste: 1991 – înghețuri urmate de inundații, iar în 1992, cea mai severă secetă de după 1946. Factorul care totuși a influențat cel mai mult evoluția economică în primii ani de independență a fost conflictul militar cu Federația Rusă, care a dus la redislocarea de surse financiare importante și care s-a finalizat cu pierderea unui sfert din economia națională.

În 1990 pe teritoriul transnistrean locuiau 17% din populația republicii, regiunea respectivă fiind relativ mai intens industrializată decât restul republicii[22]. Astfel, 28% din totalul întreprinderilor industriale erau amplasate în Transnistria, acestea asigurau 21% din

---

18 Cel mai mare nivel fiind de 70,3% în Letonia.

19 Cel mai mic nivel fiind de 16,9% în Estonia.

20 Al doilea cel mai înalt nivel, după Estonia, cu 70,7%.

21 2/3 din economia republicii era bazată pe sectorul agricol.

22 WB, Moldova – Country economic memorandum, 1993.

ocuparea forței de muncă în sectorul industrial și contribuiau cu ⅓ la producția industrială totală a republicii. În regiunea transnistreană erau amplasate aproape integral capacitățile de producere a textilelor, transformatoarelor electrice, echipamentelor electrice și 90% din capacitățile de generare a energiei electrice. De asemenea, regiunea transnistreană asigura 60% din producția de ciment, 25% din producția de foaie metalică, mai mult de jumătate din producția de motoare electrice și ¼ din producția agricolă.

Pe durata anilor 1990–1992, R. Moldova a fost condusă de 2 guverne. Guvernul în frunte cu Mircea Druc s-a aflat la cârma republicii pe durata a 12 luni (mai 1990 – mai 1991) și a fost înlocuit de guvernul condus de Valeriu Muravschi, care a administrat statul pe durata următoarelor 14 luni (mai 1991 – iulie 1992).

Despre performanța economică a acestor guverne vizate nu putem spune prea multe, de vreme ce, la acea dată, economia nu a fost prioritatea principală. Dintre politicile economice abordate de executivele în cauză atrage atenția întârzierea în lansarea procesului de privatizare și în consecință consumarea unui volum semnificativ de resurse publice pentru menținerea unor activități de producție neviabile (care activau pentru stoc) în detrimentul modernizării acestora prin investiții în tehnologii moderne și penetrarea de piețe noi. La începutul anilor ’90 se estima[23] că în R. Moldova erau 7 000 de întreprinderi mici, 440 de întreprinderi medii și 50 de întreprinderi mari, pentru a fi privatizate[24]. Până în 1993 nu s-a progresat în domeniul privatizării, primul program de privatizare fiind aprobat în martie 1993. În 1993, doar în R. Moldova și Turkmenistan exista un singur act normativ major care reglementa procesul de privatizare, în celelalte foste republici sovietice numărul acestora se ridica la 7-10 (în Rusia – 60, Belarus – 5, Azerbaidjan – 3, Armenia – 4, Tadjikistan – 3).

---

[23] WB, *Privatization in the Republics of the former Soviet Union: framework and initial results*, 1993.

[24] În anul 1991, în R. Moldova existau 493 de întreprinderi industriale, care ofereau locuri de muncă pentru 347 de mii de angajați, sau, în medie, 705 angajați pe întreprindere.

Reducerea puterii de cumpărare în întreg spațiul URSS a dus la scăderea cererii pentru electrocasnice, la care s-a adăugat și reducerea cererii pentru echipamente din industria militară. Mai mult, în cadrul liniilor de creditare ale Comunității Europene (CE), Federația Rusă a fost nevoită să achiziționeze produse având originea în statele CE. În consecință, R. Moldova a suferit și o scădere la capitolul exporturilor de produse agroalimentare (vin) pe una dintre cele mai importante piețe de export[25].

Situația în sectorul bugetar era una dificilă. Bugetul de stat pentru anul 1992[26] a fost aprobat la venituri în sumă de 26 mld. rub., iar la cheltuieli, în mărime de 38,1 mld. rub. cu un deficit de 12.1 mld. rub. (46,5% din venituri). Finanțarea deficitului a fost asigurată parțial prin creditele acordate de Banca Națională (2 mld. rub.) la o dobândă anuală de 40%. Din totalul cheltuielilor – 12,4 mld. rub. (32,5%) reveneau finanțării ramurilor economiei naționale (susținerea întreprinderilor de stat existente la acea dată).

Monetizarea deficitului bugetar, dar și inițierea liberalizării prețurilor au dus la o inflație de ordinul a 2.198% pe durata aceluiași an, marcând o reducere substanțială a puterii de cumpărare și implicit a consumului populației.

Perioada 1990-1992 pentru Republica Moldova a însemnat reducerea PIB-ului de la 3,4 mld. USD la 2,3 mld. USD[27]. Văzută ca un indicator de performanță, în perioada vizată R. Moldova a reușit să atragă IDS în mărime de doar 17 mil. USD[28] (81,9 mil. USD în Estonia).

Conflictul militar din Transnistria cu Federația Rusă pe durata primilor ani de independență a făcut ca procesul de modernizare a statului să fie amânat cu 2-3 ani. Acesta a dus și la pierderea unor active importante din economia statului, situate în raioanele de est. PIB-ul per capita în R. Moldova pentru anul 1992 a fost de 2,229,06 USD[29].

---

25 WB, Moldova – Country economic memorandum, 1993.
26 Legea 982/1992 și Legea 1181/1992.
27 Current USD, Conform datelor Băncii Mondiale.
28 Conform statisticilor UNCTAD.
29 Conform statisticilor FMI.

Ignorarea noilor realități, revenirea la relațiile economice „tradiționale"

În primii ani de independență R. Moldova a trecut printr-o deteriorare accentuată a termenilor de schimb, fapt care a însemnat, în termeni cantitativi, scăderea volumului de importuri la un nivel similar al exporturilor. Fenomenul dat, prezent și în alte foste republici sovietice, a fost totuși cel mai pronunțat în cazul Republicii Moldova[30]. Această evoluție nefastă pentru economie a fost o consecință a specializării economiei naționale pe domeniul agricol, moștenită din URSS. Domeniul agricol este unul reglementat excesiv pe plan internațional prin standarde de calitate, cote, bariere și tarife protecționiste, subsidii etc. Din acest motiv, dar și din cauza competiției mari ca urmare a unor cerințe reduse în vederea lansării unei afaceri agricole[31], acesta generează în medie o valoare adăugată mică[32]. Ca urmare a deficiențelor din economie, în special a lipsei livrărilor de materii prime și a resurselor energetice pentru sectorul industrial, în perioada 1991-1994 PIB-ul statului s-a redus, conform estimărilor FMI,[33] cu mai mult de jumătate. În perioada 1991-1994 producția industrială scade semnificativ cu 29,5% în 1992 și cu 30,2% în anul 1994[34], cea mai însemnată scădere fiind înregistrată

---

30 WB, *Moldova – Country economic memorandum*, 1993.

31 Într-o economie de piață, monopolurile sunt cele care generează venit maxim, dar și progres și prosperitate. Competiția, contrar monopolului, semnifică distribuirea valorii adăugate unui număr mare de beneficiari, deci rentabilitate mică pentru fiecare dintre aceștia. Opinia publică indusă de o înțelegere superficială a economiei consideră drept un rău monopolurile, ori impedimentul pentru dezvoltarea economică îl reprezintă renta (venituri nemeritate rezultate din monopoluri care nu pot sau nu se vrea a fi depășite pentru moment – cele impuse prin reglementări administrative, cele de ordin tehnologic sau natural). Or, monopolul reprezentat de produse sau servicii noi lansate pe piață (deci exclusive – monopoliste) duce la diversificarea consumului cetățenilor, deci la creșterea bunăstări materiale. În acest sens un stat care este prins în domenii economice cu competitivitate mare este un stat în care lipsește creativitatea și inovațiile.

32 Agricultura contribuie cu circa 10% la formarea PIB-ului statelor dezvoltate.

33 IMF, Republic of Moldova: recent economic developments, 1998.

34 Exprimată în prețuri constante (prețurile anului 1982), conform datelor BM, producția industrială în R. Moldova în anul 1994 reprezenta 4,776 mil. rub. față de

în industria ușoară – 47,4%. R. Moldova nu a reușit să relanseze și să dezvolte ramurile industriale, ci a degradat economic la nivelul unei dependențe mari față de sectorului agricol. În perioada 1990-1995,[35] producția agricolă vegetală exprimată cantitativ rămâne stabilă, cu excepția producției destinate sectorului animalier care, în perioada vizată, a manifestat o scădere accentuată[36]. În 1995 R. Moldova dispunea deja de o structură economică simplistă, în care unicul sector viabil este reprezentat de producția agricolă vegetală, care la rândul său oferea spațiu de activitate pentru unele ramuri ale industriei prelucrătoare. În 1995, ponderea industriei alimentare din totalul producției industriale ajunge la 52,8%. O concentrare mai mare în sectorul industrial pe un domeniu îngust în anul 1995, dintre statele CSI, a fost înregistrată doar în Azerbaidjan (65,4%) și Turkmenistan (55,3%), ambele în sectorul energetic.

În condițiile incapacității de creștere a volumului producției agricole, dar și ale ruinării sectoarelor industriale, începând cu 1995, demarează un exod treptat al forței de muncă[37] pe un fundal caracterizat prin scăderea substanțială a standardelor de viață ale populației rămase în republică.

Reformarea propriu-zis economică și socială a fost inițiată, deși termenul mai indicat este „*întârziată*", pe durata guvernelor conduse de Andrei Sangheli, în perioada 1992–1996. Guvernarea Sangheli poate fi caracterizată ca una care a ignorat realitățile economice im-

---

10,884 mil. rub. în 1990, inclusiv: industria grea: 2,065 mil. rub. față de 4,591 mil. rub.; industria ușoară: 718 mil. rub. față de 2,456 mil. rub; industria alimentară: 1,885 mil. rub. față de 3,837 mil. rub.

35 WB, *Statistical handbook 1996: states of the former USSR*.

36 În această perioadă se înregistrează reduceri semnificative la creșterea de bovine: 726 de mii de capete de la 1061 de mii de capete, și porcine: la 1015 mii de capete de la 1850 de mii de capete. În consecință scade și producția de origine animalieră: carne – la 137 de mii de tone de la 366 de mii de tone, lapte – la 837 de mii de litri de la 1511 mii de litri, ouă – la 563 mil. buc. de la 1.129 mil. bucăți.

37 Un indicator proxy al exodului forței de muncă este ponderea remiterilor în PIB, or, valoarea acestui indicator a fost de 0,6% în 1995 și deja 5% din PIB în 1996, în următorii zece ani valoarea acestui indicator a tot crescut până la maximul de 34,5% în 2006.

puse de noua ordine socială, bazată pe democrație și economie de piață. Aceasta a dus la amânarea reformelor și promovarea în societate a opiniei false că statul poate progresa bazându-se doar pe o legătură strânsă cu o piață de export tradițională, cea a Federației Ruse – replicând modelul sovietic. Perioada de după 1992 oferea o speranță în vederea modernizării statului printr-o utilizare inteligentă a activelor economice moștenite din URSS, care nu erau încă irosite la momentul respectiv, dar și a potențialul uman existent. Andrei Sangheli este, de altfel, al doilea ca longevitate prim-ministru pe care l-a avut RM în perioada de independență. Deci republica a beneficiat și de o stabilitate politică relativă. Totuși pe întreaga durată a mandatului guvernului Sangheli, R. Moldova a înregistrat scăderi constante ale PIB-ului, implicit de: – 1,2% în 1993, – 31,2% în 1994, – 1,4% în 1995, – 7,8% în 1996. Scăderile PIB-ului în anii 1994 și 1996 sunt o consecință a condițiilor meteorologice nefavorabile (secetă) și a unei economii dependente din ce în ce mai mult de sectorul agricol. O primă creștere moderată în economia Republicii Moldova de după 1990 a fost înregistrată doar în anul 1997. Împreună cu Kazahstan, Rusia și Turkmenistan, R. Moldova este statul în care economia a crescut pentru prima dată atât de târziu.

În perioada 1993-1995[38] R. Moldova a reușit să înregistreze o creștere a exporturilor, în special exporturile către Rusia au crescut cu 209,2%. În anul 1995, în partea ce vizează exporturile, R. Moldova și-a creat o dependență față de piața rusă, care reprezenta la acea dată 77,1% din totalul exporturilor destinate CSI. Doar Kazahstanul și Ucraina au înregistrat pentru anul 1995 valori mai înalte ale dependenței față de o piață de export. Pe când exporturile către statele industrial dezvoltate au scăzut de la 37% la 32% în perioada 1993–1996, ajungând la unele din cele mai mici valori pentru spațiul CSI. În perioada vizată structura exporturilor a suferit schimbări, sectorul agricol și-a crescut dominația[39], pe când ponderea exportu-

[38] WB, *Statistical handbook 1996: states of the former USSR.*

[39] De la 70% în 1993 la 74,5% în 1996.

rilor de echipamente și mașini a scăzut. În schimb ponderea bunurilor de consum curent în importuri a crescut de la 24 la 34%[40].

Ca urmare a schimbărilor în structura economiei naționale, în perioada 1990–1996 se modifică și structura de ocupare a o forței de muncă[41]. Ponderea persoanelor angajate în sectorul agricol a rămas aproximativ la același nivel (circa 40%), pe când volumul forței de muncă angajate în sectorul industrial s-a redus substanțial de la 20% la 12%. Scăderea ocupării în sectorul industrial a fost compensată parțial prin dublarea volumului forței de muncă în sectorul serviciilor[42].

În sectorul public atestăm o incapacitate a autorităților de a impune disciplina bugetară. Eșecurile în dezvoltarea unei economii prospere, care să ofere locuri de muncă și un venit demn cetățeniilor, sunt compensate prin creșterea cheltuielilor bugetare. În perioada 1993–1996 cheltuielile guvernului[43] au crescut semnificativ în PIB de la 31,8% în 1993, la 42,8% în 1996 (44,6% în 1994). Creșterea cheltuielilor guvernului s-a realizat din contul creșterii presiunii fiscale și al îndatorării. Veniturile fiscale au crescut în PIB de la 21% în 1993 la 27,4% în 1996 (cel mai înalt nivel a fost înregistrat în 1995 – 28,8%). Mijloacele financiare atrase suplimentar de executiv au fost folosite pentru destinații de ordin social și nu economic[44]. Perioada respectivă este caracterizată printr-un „populism" ca obiectiv principal al politicilor naționale. În perioada 1993-1996 Bugetul public național înregistra deficite constante, care variau de la 7,7% (1995), 8,8% (1993) până la 10,7% (1996) și 11,1% din PIB (1994). În scopul

---

40 IMF, *Republic of Moldova: Recent Economic Developments*, 1998, p. 52.

41 Este de notat în acest sens că dezvoltarea economică înseamnă creșterea ponderii forței de muncă angajată în sectoare cu valoare adăugată ridicată (industria) în detrimentul sectoarelor cu valoare adăugată mică (agricultura).

42 IMF, *Republic of Moldova: Recent Economic Developments, 1998*, p. 9.

43 IMF, *Republic of Moldova: Recent Economic Developments*, 1998.

44 În perioada vizată, bugetul de stat a înregistrat o creștere a cheltuielilor pentru economia națională de la 1,3% în 1993 la 2,0% în PIB în 1996, dar în special au crescut cheltuielile cu plata dobânzilor de la 1,1% în PIB la 2,8% în PIB în 1996, pe când alocațiile destinate investițiilor capitale s-au diminuat de la 2.3% la 1,7% în PIB.

temperării creșterii deficitelor bugetare, în 1996 s-au înghețat salariile și pensiile[45].

Din cauza indisciplinei bugetare, până în 1997 datoria externă a statului a crescut la 55% din PIB. În 1997 guvernarea Sangheli a lăsat R. Moldova cu o datorie externă în mărime de peste 1 mld. USD, din care 312 mil. USD mijloace atrase în condiții comerciale, serviciul datoriei reprezentând pentru anul 1997 25% din veniturile guvernului sau 17% din exporturi.

Structura PIB în perioada 1993–1996[46] a înregistrat o creștere substanțială a consumului asigurat din importuri. Astfel consumul final ca pondere în PIB a crescut de la 56% la 95,8%, inclusiv consumul gospodăriilor de la 40% la 68,7% și cel al administrației de la 16% la 27,1%. Formarea de capital a scăzut de la 56% în PIB la 24,4%. Sectorul extern a avut un aport negativ la formarea PIB-ului, care a crescut de la -12% în 1993 la -20% în 1996.

Pe durata guvernului Sangheli s-a inițiat procesul de privatizare, dar acesta s-a desfășurat cu multiple întârzieri și amânări[47]. Acest fapt a condus la acumularea lentă a IDS. De asemenea, dezvoltarea cadrului legal nu a fost una pe măsură să impulsioneze creșterea economică în R. Moldova. În întreaga perioadă de după 1990, sectorul bancar a avut un rol modest în dezvoltarea economiei, denotând ritmul lent al reformelor structurale implementate. Ponderea creditelor acordate economiei în perioada 1991–1996 a crescut de la 6% la doar 8% în PIB[48].

În perioada 1992–1996 PIB-ul a continuat să scadă constant, înregistrând o valoare de 1,7 mld. USD[49] în 1996 față de 2,3 mld. USD în 1992. În expresie per capita, PIB-ul a înregistrat valoarea de 1,543,41 USD[50] în 1996. În 1996 ponderea stocului IDS în PIB a ajuns la 7%

---

45 IMF, *Republic of Moldova: Recent Economic Developments*, 1998, p. 14.

46 IMF, *Republic of Moldova: Recent Economic Developments*, 1998, p. 66.

47 Conform constatărilor HP 378/1995.

48 În cazul Estoniei acest indicator a fost în 1996 de 22% din PIB, iar media pentru statele cu venituri mici și mijlocii a fost de 48%.

49 Conform statisticilor Băncii Mondiale.

50 Conform statisticilor FMI.

(17,4% în Estonia). Astfel, până în 1996 Guvernul a reușit să crească stocul ISD[51] până la mărimea de doar 23,7 mil. USD, sau 28,4 USD per capita (pentru comparație – 581,96 USD per capita în Estonia).

Criza modelului economic „tradițional"

În prima jumătate a anilor '90, R. Moldova a înregistrat ritmuri înalte ale creșterii prețurilor de consum. Rata inflației în anul 1995 a fost de 30%, iar în anul 1996 de 24%[52]. În anii 1997–1998 rata inflației scade pe un fundal caracterizat prin aprecierea importantă a ratei de schimb a monedei naționale față de valutele de referință. Fenomenul inflaționist, care își avea sorgintea în dependența consumului populației de importuri, a fost combătut prin instrumente monetare, adică prin măsuri paliative. Acest fapt s-a realizat contrar logicii economice, or, deficitul în comerțul extern se „tratează" prin deprecierea monedei naționale. Legea 548/1995 cu privire la BNM stabilește în articolul 4 în mod explicit ca obiectiv fundamental al politicii monetare – asigurarea și menținerea stabilității prețurilor. Astfel, chiar din primii ani de independență R. Moldova a pornit pe o cale greșită prin încercarea creării unui „climat confortabil" al unor prețuri stabile – care este un fals atâta timp cât nu prea ai economie, în detrimentul încercărilor de a dezvolta economia. Cea mai mare piață de export din statele industrializate pentru R. Moldova în acea perioadă a fost Germania, or, rata de schimb a leului moldovenesc față de marca germană s-a apreciat cu 13,5% pe durata anului 1997, ajungând chiar la o apreciere de 19,5% în luna august a aceluiași an. Leul moldovenesc a crescut semnificativ în valoare și față de leul românesc cu peste 70% în februarie 1997, față de ianuarie 1996, România fiind a doua ca importanță piață de export pentru produsele moldovenești în 1997. Evoluții similare a înregistrat rata de schimb a monedei naționale față de rubla rusească și hrivna ucraineană, inducând scăderea competitivității externe a exporturilor moldovenești.

---

[51] Conform statisticilor UNCTAD.

[52] Conform statisticilor Băncii Mondiale.

În perioada 1997–2001, R. Moldova a fost condusă de 4 guverne[53], cel mai longeviv prim-ministru din acea perioadă fiind Ion Ciubuc, care a deținut 2 mandate și a guvernat statul pe durata a 25 de luni.

Așa cum s-a menționat, guvernarea Sangheli a lăsat Republicii Moldova dependența la export de piața Federației Ruse, iar exporturile erau concentrate în jurul unui număr limitat de bunuri originare din producția agricolă vegetală. În 1997 R. Moldova nu dispunea de un sector industrial competitiv. Finanțele publice se aflau sub presiunea unor datorii excesive acumulate la condiții comerciale. Discordanța dintre politica fiscală (expansivă) și cea monetară (restrictivă) în această perioadă, pe un fundal caracterizat prin lipsa unor reforme structurale, a redus din competitivitatea economiei naționale și a condus la creșterea deficitului de cont curent. În ansamblu, factorii enumerați au creat o situație de volatilitate maximă pentru economia statului.

Criza nu s-a lăsat așteptată, în anul 1997, ca urmare a crizei financiare din Asia de Sud-Est, dobânda la mijloacele financiare externe atrase de guvernul Republicii Moldova a crescut cu 8 puncte procentuale la condiții comerciale. În anul 1998 criza asiatică, prin intermediul scăderilor semnificative ale cotațiilor țițeiului, afectează economia Federației Ruse, care intră în incapacitate de plată. Exporturile Republicii Moldova se prăbușesc în 1998 cu 28% (-34% exporturi în Federația Rusă), iar în 1999 cu alte 27% (-43% exporturi în Federația Rusă). Importurile înregistrează și ele o reducere de 13% în 1998 și de 43% în 1999. Cotațiile monedei naționale se prăbușesc cu aproximativ 253% față de USD pe durata unui an[54]. Rata medie anuală a inflației a urcat la 39,3% în 1999 și la 31,2% în 2000[55].

În anii 1998-1999, PIB-ul a înregistrat scăderi de 6,5% și 3,4%. Pe durata anului 1998, finanțarea externă și internă a deficitului bugetar a fost suspendată, autoritățile acoperind deficitul în special prin mijloacele oferite de BNM și privatizare. Veniturile bugetare s-au

---

53 Ion Ciubuc, (2 mandate), 1/97-2/99, Ion Sturza, 2/99-11/99, Dumitru Braghiș, 12/99-4/01.

54 de la 4,7 lei/USD în iunie 1998 la 11,9lei/USD în iunie 1999.

55 Conform datelor FMI.

redus la 27,3% din PIB în 1999 față de 33,9% din PIB în 1997[56], iar deficitul bugetar a urcat la 10,6% din PIB în 1998 și 5,3% din PIB în 1999[57]. Structura cheltuielilor bugetului public a suferit de asemenea schimbări substanțiale în perioada 1997–1999[58]. În total, cheltuielile publice au suferit o reducere de la 43,2% la 32,7%. Cea mai mare reducere a fost înregistrată în sfera socială, pentru care s-au alocat 9,8% din PIB în 1999 față de 16.4% din PIB în 1997. Cheltuielile cu plata dobânzilor cresc spectaculos până la un nivel mai mare chiar decât fondul social, de 6,6% în 1999 față de 3.7% în 1997. Fondul social scade semnificativ până la nivelul de 6,5% din PIB în 1999 față de 10,4% din PIB în 1997. Aceste schimbări au avut ca efect sărăcirea pronunțată a populației. Rata sărăciei, estimată la nivelul pragului internațional[59], practic s-a dublat în 1998 față de 1997[60] și a crescut și mai mult în 1999 până la nivelul de 39,1%[61]. Salariul mediu pe economie a scăzut de la 47$ în 1998 la 29$ în 1999, drept urmare a deprecierii monedei naționale, dar și a scăderii economice.

Trecerea dintre milenii pentru R. Moldova a însemnat o economie care reprezenta aproximativ 36% în 2000 față de ce a fost în 1990. Mai mult de jumătate din populația republicii trăia în condiții de sărăcie absolută. În plus, R. Moldova a acumulat o povară substanțială a datoriei externe[62].

Începând cu anul 2000, norii s-au risipit deasupra Republicii Moldova. În anul 2000, R. Moldova a reușit privatizarea unor active importante din sectorul vinicol și de distribuire a energiei electrice. De asemenea, R. Moldova a acceptat cedarea sectorului de furnizare a gazelor naturale către Federația Rusă[63]. Stocul IDS per ca-

56 Veniturile fiscale au scăzut la 22,2% în 1999 față de 29,9% în 1997.

57 Conform datelor FMI: http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2001/cr0122.pdf

58 Conform datelor FMI, 2001.

59 Conform datelor Băncii Mondiale.

60 27,6% față de 16,1%.

61 Spre referință, rata sărăciei a fost de 13,4% în 1992.

62 WB, *Moldova: Public Economic Management Review*, 2003.

63 Această dimensiune necesită a fi cuantificată din perspectiva suportului indirect acordat regiunii separatiste prin intermediul arieratelor masive înregistrate la consumul gazelor naturale.

pita s-a triplat în anul 2000, atingând valoarea de 109,28 USD. S-a îmbunătățit și creditarea economiei de către sectorul bancar, care a ajuns la o pondere de 12,4% din PIB. În anii 2000 și 2001 PIB-ul a crescut cu 2.1% și respectiv 6.1% în 2001. Rata de schimb valutar s-a stabilizat, iar inflația a coborât la valori de doar o unitate[64].

Creșterea speculativă

Perioada 2000–2009 este una de avânt economic. În această perioadă PIB-ul a crescut de la 1,3 mld. USD la 5,4 mld. USD, sau de 4,2 ori. Stocul investițiilor directe străine exprimat ca pondere în PIB a crescut de la 34,8% în PIB la 50,1%[65]. Văzut în dinamică, fluxul net al IDS a atins un maxim de 711,5 mil. USD în 2008[66]. Rata populației sărace estimată la nivelul pragului internațional al sărăciei scade rapid după anul 2000, de la 39,1% în 1999 la 7,8% în 2003. În anul 2009 rata sărăciei era deja de aproximativ 1%.

În perioada 2001–2009 R. Moldova a fost condusă de 2 guverne în frunte cu Vasile Tarlev și Zinaida Greceanâi. Vasile Tarlev (prim-ministru pe durata a 2 mandate) este cel mai longeviv prim-ministru din istoria RM care a ocupat această funcție pe durata a 83 de luni.

Din perspectiva macroeconomică, în perioada 2002–2009 R. Moldova a reușit să exporte bunuri și servicii în mărime de 12,8 mld. USD, sau 1,6 mld. USD în medie anual, dar a importat aproape dublu, fapt care a dus la formarea unui deficit de cont curent pe întreaga perioadă de 12.2 mld. USD. Deficitul menționat a fost acoperit prin venituri și transferuri curente în mărime de 9,3 mld. USD, din care ponderea cea mai însemnată au deținut-o remiterile lucrătorilor plecați temporar peste hotare. O altă sursă au reprezentat-o IDS și alte investiții, care s-au cifrat la 3,6 mld. USD (din care 2,1 mld. USD

---

64 6,3% în 2001.

65 Valoarea maximă a acestui indicator din întreaga istorie a RM a fost înregistrată în anul 2010 – 51% din PIB.

66 Perioada de după 2007 este și perioada amnistiei fiscale, instituite de autoritățile comuniste, or, explicația creșterii rapide a IDS în 2007–2008 (în total cu 1,3 mld. USD) poate face referință și la acest aspect.

sunt IDS). Fluxurile respective de valută străină au mers nu doar la acoperirea deficitului de cont curent, ci și la acumularea activelor de rezervă de către BNM (1,2 mld. USD).

Structura PIB-ului relevă factorul major care a stat la baza avansării economice din perioada respectivă. Astfel, consumul final a crescut de la 101% din PIB la 113% din PIB în 2009[67]. O creștere semnificativă ca pondere în PIB o înregistrează consumul administrației de la 14% în PIB la 24% în PIB în 2009, mărimea medie fiind pentru întreaga perioadă de aproximativ 20% în PIB. Consumul populației de asemenea s-a menținut la cote ridicate, oscilând între 82% și 92%. Un factor important fiind și formarea brută de capital care crește ca pondere în PIB de 1,7 ori de la 23% în 2001 la 39% în 2008. Consumul de bunuri, servicii și active economice este asigurat prin creșterea accentuată a importurilor. Sectorul extern a avut o contribuție negativă la creșterea PIB-ului, care a crescut de la -24% din PIB în 2001 la -53% din PIB în 2008.

Potențialul de creștere economică sustenabilă pe perioada guvernării comuniste a fost știrbit prin menținerea unor cheltuieli publice exagerate de către autorități. Astfel, dacă în perioada 1997–2003 cheltuielile publice ca pondere în PIB s-au aflat pe un trend descendent[68] (38,4% din PIB în anul 1997 față de 22,2% din PIB în anul 2003), începând cu 2004 apetitul autorităților crește. Ponderea cheltuielilor în PIB înaintează cu repeziciune, de la 27,3% la 38% în 2009. Proverbul „când pisica nu este acasă, șoarecii joacă pe masă" descrie cel mai bine perioada 2005–2009. În acea perioadă R. Moldova dispunea deja de o economie atipică în care locurile de muncă ale unei părți importante din forța de muncă a statului[69] erau amplasate în afara republicii. R. Moldova, în schimbul „exportului" forței de muncă, înregistra un flux în continuă creștere al remiterilor. În aceste circumstanțe, creșterea cheltuielilor guvernului putea avea

---

67 Conform datelor BNA.

68 Conform datelor Băncii Mondiale.

69 Deci populația cea mai activă economic, dar care a fost lipsită de posibilitatea unei vieți active și în plan social, deoarece se afla în străinătate.

doar o singură motivație, și anume acoperirea necesităților de ordin social și investițional care să facă posibilă în perspectivă schimbarea Republicii Moldova către un model tipic de organizare a unui stat. Cheltuielile cu exercitarea celorlalte funcții ale guvernului puteau fi menținute la nivelul anterior sau chiar reduse din motivul că ansamblul relațiilor juridice și economice aferente activităților economice și sociale ale unei părți importante a cetățenilor moldoveni (și implicit a economiei) erau administrate de guvernele statelor în care erau amplasate capacitățile de producție care ofereau locuri de muncă acestora. Totuși, cheltuielile de ordin social după o creștere de la nivelul a 21% în PIB în 2003 până la 24% în PIB în 2005 se stabilizează pentru perioada următoare. Cheltuielile de ordin economic cresc de la 3,6% în PIB în 2003 până la 5,3% în PIB în 2005, dar în perioada următoare chiar se diminuează. În schimb, în perioada de după 2004 autoritățile comuniste au creat un aparat birocratic care a parazitat din taxarea fluxurilor mari ale remiterilor de care a beneficiat statul și din schemele de corupție create în baza unui sector public expandat. Pentru perioada 2002–2009 cheltuielile guvernului în PIB-ul statelor cu venituri mici, categorie din care făcea parte și Republica Moldova, au înregistrat valori cuprinse între 16,8 și 18,5% din PIB. Acest fapt ne duce la o cifră de cel puțin 15% din PIB, mijloace irosite anual de guvernarea comunistă în această perioadă[70]. Este, de asemenea, de menționat faptul că în perioada 2003–2008 R. Moldova a beneficiat de asistența donatorilor în mărime de 820 mil. USD[71] mijloace debursate, sau 136,7 mil. USD în mediul pe an. Aceste mijloace se adaugă la volumul cheltuielilor publice generate de sectorul guvernamental[72].

În perioada 2001–2009 R. Moldova majorează volumul exporturilor de aproape 2,2 ori, dar importurile cresc și mai rapid (de 3,7

---

70 Cumulativ, PIB-ul în perioada 2004–2009 a fost de 498,5 mld. lei, iar suma mijloacelor irosite este de ordinul a 75 mld. lei.

71 Asistență externă mare semnifică capacități reduse ale aparatului administrativ. Un aparat birocratic eficient nu necesită să fie asistat.

72 O parte din aceste mijloace sunt incluse în veniturile bugetare.

ori), semnalând caracterul fals al ritmului de creștere economică înregistrat în acea perioadă. Trei sectoare economice au excelat din perspectiva volumului exporturilor în anii 2001–2009, denotând performanța politicilor economice implementate pe durata guvernării comuniste. Doar una dintre aceste categorii poate fi considerată ca fiind o reușită a capitalului autohton. Este vorba de produsele de origine vegetală, care au crescut în volumul exporturilor de 3,4 ori, atingând valoarea de 364 mil. USD în 2009 față de 79 mil. USD în 2001[73]. Categoria respectivă este una națională, R. Moldova în perioada vizată neînregistrând vreo infuzie importantă de capital străin în sectorul economic responsabil de această performanță. Celelalte două sectoare s-au dezvoltat cu participarea capitalului străin. Sectorul de producere a materialelor textile și articolelor din acestea s-a aflat pe un trend ascendent și în perioada anterioară. În schimb, sectorul de producere a mașinilor, aparatelor și echipamentelor electrice este unul nou pentru R. Moldova. Aici exporturile au crescut de 4,6 ori de la 30,5 mil. USD în 2001 la 139 mil. USD în 2009.

În partea de importuri, R. Moldova înregistrează creșteri semnificative practic la toate categoriile nomenclatorului mărfurilor. Atrage atenția creșterea de 3,5 ori a importului de produse vegetale și creșterea de 3,7 ori a importurilor de produse alimentare și băuturi alcoolice. Aceste categorii sunt considerate tradiționale pentru o economie agrară precum este cea a Republicii Moldova.

În anul 2009 balanța comercială la capitolul produselor alimentare și băuturi alcoolice devine una negativă. Doi factori explică acest regres. Pe plan extern, în perioada de după 2005 R. Moldova a generat sau s-a lăsat atrasă în conflicte politice și economice cu unii din principalii parteneri comerciali. Conflictul în plan politic dintre conducerea Republicii Moldova și cea a Federației Ruse în jurul a ceea ce s-a numit „Memorandumul Kozak" a dus la impunerea

[73] În politicile sale de stimulare a dezvoltării economice, Guvernul a susținut înființarea plantațiilor viticole, or, sectorul respectiv, îndeosebi ca urmare a embargoului impus de Federația Rusă, a avut un aport modest la creșterea economică în perioada următoare.

unor sancțiuni de ordin economic din partea rusă, mai ales sub forma embargoului asupra vinurilor importate din R. Moldova. Astfel, în anul 2006 exporturile de produse alimentare și băuturi alcoolice scad cu o treime. Un alt factor este lipsa unor politici de dezvoltare economică, care a dus la o performanță relativ proastă (sub aspect regional) a economiei naționale.

Repetente la capitolul de stimulente, autoritățile s-au manifestat „eminent" la capitolul de impedimente. Atrage atenția în acest sens repetarea greșelilor din perioada guvernării Sangheli. Schematic, lanțul evenimentelor a arătat în felul următor: *Creșterea cheltuielilor publice → creșterea deficitului bugetar → creșterea ratei inflației.* Următoarea etapă care trebuia să intervină era *deprecierea monedei naționale*. Această etapă în teorie vine să compenseze dezechilibrul inițial creat de creșterea peste măsura capacităților a cheltuielilor publice și poartă cu sine două categorii de riscuri: cele interne, de ordin politic, și cele externe, ce țin de relațiile cu creditorii. Pe durata acestei etape există riscul intrării în incapacitate de plată a sectorului public, așa cum guvernul trebuie să facă față unor cheltuieli mai mari cu deservirea datoriei externe, dar și riscul schimbării unei guvernări care și-a asumat angajamente bugetare exagerate. Ambele riscuri sunt justificate, politicienii trebuie să răspundă pentru politicile promovate, iar creditorii să poartă răspundere pentru riscurile asumate prin alocarea unui credit, deci de rentabilitatea investițiilor făcute. Importanța acestei etape, de „mahmureală", ca urmare a unui exces, nu poate fi neglijată deoarece aceasta reprezintă o posibilitate de corectare a greșelilor făcute de către ambele părți (creditori și politicieni). În plus, deprecierea monedei naționale, dacă este moderată, duce la stimularea exporturilor și implicit a activităților economice din stat. Realitățile în R. Moldova evoluează nu doar sub presiunea evenimentelor interne, ci și sunt ghidate de interferențele venite din exterior. Derularea firească a evenimentelor a fost întreruptă de către „declanșatorul automat"[74] inclus în legislația națională

[74] Articolul 41 al Legii 548/1995 cu privire la BNM.

de creditori[75] în vederea asigurării returnării mijloacelor creditate[76]. Prezența acestui mecanism în legislația și practica națională asigură ca „reziduu", de asemenea, conservarea în paralel a unor elite politice ineficiente și iresponsabile. Astfel, în perioada 2006–2009, BNM repetă scenariul anului 1997 și intervine în lupta cu inflația în detrimentul economiei naționale. Eforturile BNM de luptă cu inflația prin intermediul politicilor monetare duc la o creștere pronunțată a valorii leului moldovenesc față de valutele de referință, implicit a valutelor principalilor parteneri comerciali. În perioada iulie – septembrie 2006 și ianuarie – februarie 2009, leul moldovenesc se apreciază cu 22% față de USD, 43% față de leul românesc, 42% față de rubla rusească și cu peste 55% față de hrivna ucraineană. În consecință, în perioada 2005-2008 comerțul cu Federația Rusă devine unul deficitar[77]. În comerțul extern cu România, Germania și Ucraina, deficitul comercial, existent deja, se majorează semnificativ[78]. Astfel, povara crizei unor politici „populiste", promovate de politicieni, a fost pusă pe seama mediului de afaceri autohton.

În lupta sa cu economia națională, BNM a dat dovadă de exces de zel, fiind ghidată de un interes „obscur", cel de majorare continuă a activelor de rezervă. În această perioadă, ca urmare a reglementărilor impuse de BNM, volumul rezervelor obligatorii deținute de băncile comerciale pe conturile BNM pentru creditele acordate în lei, au crescut brusc de la 0,9 mld. lei, în ianuarie 2007, la 3,5 mld. lei în septembrie 2008. Volumul rezervelor obligatorii pentru creditele acordate în valută au înregistrat o evoluție similară, de la 0,9 mld. lei în ianuarie 2007, la 3,4 mld. lei în septembrie 2008. În consecință, marja dintre rata medie anuală a inflației și rata medie a dobânzii pentru creditele

---

75 Principalul fiind FMI, instituție care în schimbul mijloacelor financiare oferite cere schimbări legislative, deci de sistem.

76 Inflația, în teoria economică, este fenomenul care realizează redistribuirea activelor economice de la cei avuți către cei săraci.

77 R. Moldova transformă excedentul de 79 mil. USD înregistrat în 2005 în deficit de 352,4 mil. USD în 2008.

78 Astfel, în comerțul cu Romania, deficitul crește de la 145,7 mil. USD la 255 mil. USD; Germania – de la 143,6 mil. USD la 300,7 mil. USD; Ucraina – de la 379,8 mil. USD la 696,2 mil. USD.

acordate de băncile comerciale pe durata anului 2008 a atins valoarea de 13,7 puncte procentuale, față de 5,8 în 2007 sau 4,1 în 2006[79]. Simultan, depozitele la termen în moneda națională se majorează de la 4,4 mld. lei la 10.1 mld. lei, o creștere substanțială înregistrează depozitele la termen în moneda națională ale persoanelor juridice (de 2.2 ori), semnalând o deturnare a preferințelor investiționale în detrimentul investițiilor în active materiale, în condițiile în care în anii 2007–2008 fluxul investițiilor directe străine a fost la valoarea maximă din întreaga istorie a Republicii Moldova. Astfel, după ce în perioada 2000–2006 volumul creditelor acordate economiei naționale de către băncile comerciale a înregistrat o creștere medie anuală de 35%, iar în anul 2007 a crescut chiar și cu 42%, în anul 2008 volumul creditelor acordate crește doar cu 18%[80]. Deși capacitatea de creditare a băncilor comerciale a fost restricționată mult de BNM, baza monetară în sens larg a crescut în perioada vizată de 2 ori sau cu peste 7 mld. lei. Acest fenomen are o explicație în creșterea pe durata anilor 2007–2008 a activelor de rezervă ale BNM cu aproximativ 1 mld. USD. Mecanismul de dezvoltare economică în condițiile unei economii de piață a fost denaturat de către BNM. Prin procurarea valutei străine, BNM, și nu băncile comerciale, a contribuit la majorarea masei monetare. Acest fapt s-a realizat prin înăsprirea substanțială a politicii monetare – de dragul unui singur scop, și anume al celui de acumulare a activelor de rezervă[81]. Acest obiectiv, unul abstract de altfel, deoarece în lipsa unei economii funcționale activele de rezervă ale BNM nu pot evita dezastrul, oricât de mari ar fi acestea[82], a fost atins în detrimentul economiei naționale și al sectorul bancar național.

---

79 Conform datelor BNM.

80 Este de menționat în acest sens că în economiile de piață masa monetară crește ca urmare a sporirii volumului creditelor oferite de băncile comerciale în vederea finanțării activităților de producție sau a consumului, care în final duc la creșterea masei bunurilor și serviciilor create în cadrul unei economii. În acest sens creșterea masei monetare se produce în mod echilibrat cu majorarea volumului bunurilor și serviciilor, astfel asigurându-se creșterea economică, creșterea bunăstării populației, dar și controlul asupra nivelului prețurilor.

81 Un obiectiv care, de altfel, este de asemenea în avantajul creditării.

82 Dar pot servi garanție în vederea restituirii mijloacelor creditare atrase anterior.

Pe durata guvernării comuniste, R. Moldova nu a progresat foarte mult în dezvoltarea cadrului regulatoriu aferent mediului antreprenorial[83]. Cea mai bună performanță înregistrată este cea privind lansarea unei afaceri, unde R. Moldova în anul 2009 se situa la nivelul a 83% față de mărimea de referință. Totuși, în partea ce vizează permisele de construcție, accesarea unui credit, protecția investitorilor minoritari și plata taxelor, performanța Republicii Moldova în anul 2009 era doar la jumătate. Îngrijorătoare pentru anul 2009 era performanța în comerțul exterior de doar 47%, pentru un stat precum R. Moldova, dependent de comerțul extern, dar și de 31% în partea ce vizează insolvența.

Privatizarea nu a mai fost pe agenda publică în perioada 2001–2009. Autoritățile nu au creat instrumente de susținere financiară a mediului de afaceri[84], ba chiar au crescut povara asupra economiei[85]. Deși în perioada 2003–2005 bugetul public național a fost executat cu excedente, în anii după 2005 executarea bugetului de stat s-a realizat cu deficite constante.

În anul 2009, PIB-ul Republicii Moldova per capita urcă la 3,528,8 USD. Pragul care reprezintă nivelul anului 1990 este depășit în anul 2006. Deși economia a crescut de 3,7 ori în perioada 2001–2009 (4,1 ori în perioada 2001–2008), exporturile au crescut mult mai modest, de 2,3 ori (2,8 ori în perioada 2001–2008). R. Moldova în perioada 2001–2009 nu a reușit să se dezvolte prin orientarea către export și să diversifice sectorul industrial, care a rămas reprezentat în mare parte de industria alimentară și de industria ușoară, care continua să activeze în Lohn. În anul 2008 din structura executivului dispare ministerul de profil[86]. Atenția autorităților din acea perioadă a fost îndreptată spre sectorul agricol, în special sectorul viticol, pentru dezvoltarea căruia s-a creat chiar și un fond din care pentru anul

---

83 Conform studiului Băncii Mondiale „Cost of doing business".

84 Anularea impozitului pe venit pentru profitul reinvestit începând cu 2007 este o excepție în acest sens, dar această măsură s-a dovedit a fi puțin eficientă.

85 Veniturile fiscale au avut o pondere în PIB în anul 2003 de 27,3%, în 2007 de 33,6%, iar în 2009 de 32,4%.

86 Legea 49/2008.

2005 s-au alocat 0,2% din PIB sau jumătate cât a fost fondul rutier pentru acel an. Or, chiar începând cu 2006 sectorul vitivinicol a intrat în impas în urma conflictului comercial cu Federația Rusă.

O consecință a eșecurilor în planul politicilor economice este reducerea cu aproape 22%, în perioada 2001–2009, a populației active. Rata de activitate a populației a scăzut de la 57,9% în 2001 la 42,8% în 2009. În perioada 2001–2006 remiterile lucrătorilor plecați temporar peste hotare cresc ca pondere în PIB de la 16,4% la 34,5%, R. Moldova fiind în anul 2006 unul din liderii pe plan mondial la acest capitol, după Lesotho și Tadjikistan. În perioada 2006–2009 volumul în creștere al remiterilor a servit atât pentru creșterea consumului populației, cât și al sectorului guvernamental. Autoritățile nu au reușit canalizarea acestei surse importante de mijloace financiare în activități productive, fapt care a fost cauza crizei economice survenite în 2009, în urma influențelor venite din exterior și care în final a dus la schimbarea partidului aflat la guvernare.

Contribuția activităților economice la formarea volumului producției în perioada 2001–2009 suportă schimbări importante, astfel ponderea sectorului agricol scade de la 21,7% în 2001 la 10,6%. În scădere este și ponderea industriei prelucrătoare de la 27,9% la 21,1%. Creșteri importante sunt înregistrate în sectoarele de servicii, finanțare de remiteri, construcții, comerț, transporturi și servicii financiare.

Criza speranțelor

În anul 2009 economia Republicii Moldova, dependentă în măsură accentuată de remitențe, este afectată de criza financiară internațională. În acest an ponderea remiterilor în PIB scade la 22% față de 31,2% în 2008. Leul moldovenesc se depreciază cu 18% față de USD. Exporturile se reduc cu 19%, iar importurile scad și mai mult, cu 33%. Cheltuielile bugetului public național cresc la 46,2% din PIB, contribuind la formarea unui deficit de 6,9% din PIB.

Criza economică este secondată de criza politică, care duce spre final de an la schimbarea elitei politice și la instalarea în fruntea statului a unor alianțe formate din partide politice autodeclarate ca fiind pro-

europene. În perioada 2009 și până în prezent R. Moldova a fost guvernată de 5 executive în frunte cu 4 premieri[87], cel mai longeviv fiind Vladimir Filat, care s-a aflat în fruntea statului pe durata a 42 de luni.

Noua guvernare primește suportul masiv al comunității internaționale, care alocă statului asistență externă pe durata anilor 2009-2010 în mărime de peste 830 mil. USD, practic cât pentru întreaga perioadă de guvernare comunistă. În perioada următoare totuși, volumul asistenței debursate scade rapid. Astfel, în următorii 4 ani în medie este debursată asistență externă în mărime de 100 mil. USD[88] anual, deși angajamentele donatorilor față de Republica Moldova sunt de aproape 5 ori mai mari[89]. Acest fapt semnalează asupra ritmului lent al implementării reformelor care s-a manifestat deja începând cu 2011. Totuși, partenerii de dezvoltare mențin o relație „forțat" satisfăcătoare cu R. Moldova până în anul 2014, moment în care se realizează semnarea Acordului de asociere (AA) dintre Republica Moldova și Uniunea Europeană.

Semnarea AA a servit drept pretext pentru Federația Rusă în vederea relansării unor conflicte comerciale cu republica noastră. Rusia, chiar și în urma unor relații economice tensionate cu R. Moldova, care s-au manifestat începând cu 2006, reprezenta în 2014 una din cele mai importante piețe de export. Exporturile Republicii Moldova în Federația Rusă în 2014 se reduc cu 33% față de valoarea anului 2013. În anul următor volumul exporturilor se reduce cu alte 44%, reprezentând spre final de an doar 38% față de volumul exporturilor în anul 2013. În perioada 2014–2015, R. Moldova a ratat venituri din exporturi către piața Federației Ruse în mărime estimativă a 599,3 mil. USD, dar a reușit creșterea exporturilor către piețele UE cu doar

---

87 Vladimir Filat 9/09-4/13, Iurie Leancă, 5/13-2/15, Chiril Gaburici, 2/15-7/15, Valeriu Streleț, 7/15-10/15, Pavel Filip: 1/16 până în prezent.

88 În anii 2006-2007 administrația comunistă reușea să deburseze asistență externă practic în mărime dublă.

89 Diferențe esențiale din debursări și angajamente în perioada anterioară nu au fost atestate (excepție este anul 1997, când debursările au reprezentat 48% din angajamente). Începând cu 2010 debursările scad rapid față de angajamente: 61% – 2010; 57% – 2011; 48% – 2012; 16% – 2013; 11% – 2014 și doar 2% în 2015.

189 mil. USD. Astfel, pe durata a 2 ani discordanța dintre aspirațiile politice și realitățile economice a produs o pagubă mediului de afaceri local, exprimată sub forma reducerii în volumul exporturilor, în mărime de 410,3 mil. USD. Exporturile RM în Rusia și UE s-au redus în anul 2015 față de 2013 cu 311 mil. USD, ceea ce semnifică o pierdere de aproximativ 57 de mii de locuri de muncă[90].

Investitorii străini s-au arătat mai rezervați față de schimbările din R. Moldova. În perioada 2009-2014 R. Moldova a beneficiat de fluxuri nete ale IDS în mărime medie de doar 200 mil. USD, sau la nivelul anului 2005. În 2014 stocul IDS per capita ajunge la valoarea de 1,053.59 USD. De asemenea în perioada 2009-2014 creditarea economiei de către băncile comerciale nu înregistrează vreo performanță notabilă, ponderea creditelor comerciale în PIB este de 34,2% în 2014 față de 36% în 2009 (maxima este înregistrată în 2013 – 39,9%)[91]. Astfel, în perioada vizată investiții semnificative în economia națională, realizate fie de investitorii autohtoni, fie de cei străini, nu au fost înregistrate.

În perioada 2009–2014, structura după cheltuieli a PIB a rămas similară anului 2009. Ponderea remiterilor în PIB a crescut de la 22% la 26% (peste 27% în 2012–2013). Totuși, în perioada după august 2014 volumul remiterilor transferate în economia națională scade rapid. Această evoluție este asociată tensiunilor dintre R. Moldova și Federația Rusă, dar și problemelor economice din Rusia. În anul 2015 se reduc cu mai mult de un sfert transferurile în USD și cu mai mult de 43% transferurile în ruble ruseşti[92].

Pe durata anilor 2010–2014 economia statului a crescut în medie cu 5,3%. Schimbări esențiale nu sunt înregistrate nici în domeniul politicilor aferente mediului de afaceri. Guvernul a continuat să mențină o cotă mare a cheltuielilor publice în PIB, în mărime medie a peste 39%.

---

[90] În anul 2015 – 1,2 mil. populația ocupată a creat un PIB în mărime de 6,5 mld. USD, sau estimativ 5,4 mii USD pe lucrător.

[91] Spre referință, acest indicator pentru Estonia a fost în mărimea similară cu R. Moldova în 2001, pentru 2014 media pentru statele cu venituri medii este de 88,9%.

[92] Transferurile în USD și ruble ruseşti sunt asociate transferurilor din Federația Rusă.

Exporturile cresc mai rapid în perioada 2010–2014, față de importuri. Totuși, în contextul tensiunilor comerciale cu Federația Rusă, performanța la export a Republicii Moldova este inferioară perioadelor anterioare. Uniunea Europeană este principala piață de export pentru produsele moldovenești încă din anul 2006. Începând cu 2009 ponderea exporturilor către UE practic nu a înregistrat schimbări[93]. Pe când ponderea exporturilor către statele CSI chiar a scăzut în perioada 2006–2014 de la 40% la 31% în total. Similar au evoluat lucrurile și în partea ce ține de importuri. În anul 2014 ponderea importurilor din UE a fost de 48% din total, comparabil cu valorile înregistrate în perioada de după 1999. Structura exporturilor Republicii Moldova, în perioada 2009–2014, de asemenea nu se schimbă esențial. În anul 2014 principalele categorii de bunuri la export au fost constituite din fructe comestibile (în creștere cu peste 50%), cereale, băuturi alcoolice, îmbrăcăminte și accesorii, mașini, aparate și echipamente electrice (în creștere cu 100%). Categoriile noi care și-au îmbunătățit simțitor performanța în această perioadă sunt produsele farmaceutice, mobilierul, semințele și fructele oleaginoase. În partea structurii importurilor se atestă o creștere importantă a importurilor de produsele farmaceutice (care servesc ca reexporturi, cel mai probabil), aparatele și dispozitivele mecanice și echipamentele electrice.

În domeniul reglementării afacerilor, o performanță notabilă este înregistrată în partea ce vizează facilitarea comerțului extern[94].

Rata medie a inflației pentru perioada vizată a fost de 6%, iar rata medie a dobânzii pentru creditele acordate economiei de către băncile comerciale a fost de 14%, marja dintre acești 2 indicatori fiind menținută la un nivel exagerat, în medie de 8 puncte procentuale.

În perioada 2010–2013 BNM a continuat practica anilor 2007–2008 de procurare masivă a valutei străine[95], impunând în paralel înăsprirea politicii monetare. Astfel, pe durata anilor 2010–2013 ac-

---

93 Exporturile către UE au deținut o pondere în total de 51% în 2006 și de 53% în 2014 (valorile au fost chiar sub 50% în anii 2010–2013).

94 92,39% în 2016 față de 46,67% în 2009 și 53,87% în 2014.

95 În perioada 2010–2013 au fost procurate peste 730 mil. USD.

tivele de rezervă ale BNM cresc cu peste 1,3 mld. USD[96]. Masa monetară în sens larg crește de asemenea de la 13 mld. lei la începutul anului 2010, la 26,1 mld. lei la sfârșitul anului 2013, dar nu în urma intensificării activităților de creditare a economiei de către băncile comerciale, așa cum este și firesc. Capacitatea băncilor comerciale de a oferi credite este limitată de BNM prin impunerea unor cerințe de austeritate față de rezervele obligatorii ale băncilor comerciale care cresc în mărime totală de la 1 mld. lei la începutul anului 2010, la 3 mld. lei în ianuarie 2013. BNM s-a substituit băncilor comerciale în creația monetară, în perioada vizată. Astfel, regulatorul (mai pe înțeles – arbitrul) și-a asumat rolul de jucător activ. Într-un final, în anii următori, 2014–2015, activele de rezervă acumulate anterior de BNM de maniera descrisă mai sus, într-un mod abuziv și sub supravegherea jigărită a aceleiași instituții, au fost scoase din republică în urma furturilor din 3 bănci comerciale. Astfel, în anul 2013 opinia publică află despre pierderile masive la unica bancă comercială deținută majoritar de stat. În anul 2014 soluțiile de depășire a situației respective puse în aplicare de autorități duc în final la o fraudă bancară de peste 10 ori mai mare decât pierderile anunțate inițial. Deși în anul 2013 Guvernul nu a dorit identificarea a 80 mil. lei în vederea soluționării problemelor la Banca de Economii, în anii următori, Guvernul, inducând confuzie în legislația de profil[97], obține de la BNM credit în mărime de aproximativ 14 mld. lei sau aproximativ 12,5% din PIB, pentru acoperirea mijloacelor furate.

Criza din sectorul bancar provoacă panică pe piața valutară. Pe 18 februarie 2015, leul moldovenesc se depreciază cu aproximativ 35% în raport cu USD (26% față de EUR), față de situația de la începutul anului. După acea dată, cotațiile valutare revin la cote mai moderate. Acest fapt denotă caracterul speculativ al deprecierii monedei naționale din februarie 2015. Șocul de pe piața valutară din 2015 este al doilea după gravitate din experiența Republicii

---

96 Aproximativ 500 mil. USD în anul 2012.

97 Articolul 41 al Legii 548/1995 cu privire la BNM specifică în mod expres interdicția creditării „sub orice formă" a statului de către BNM.

Moldova[98]. În decembrie 2015, rata inflației ajunge la 13.6% față de perioada similară a anului trecut. Pe durata a două luni (în perioada 27.11.2014 – 2.02.2015) BNM majorează rata de bază de la 3.5 la 19.5 puncte procentuale, în încercarea de a stăvili deprecierea monedei naționale. Totuși, politica monetară rămâne restrictivă pentru perioada următoare, fapt care blochează activitatea de creditare a băncilor comerciale și implicit economia națională. Pe durata anului 2015 volumul creditelor acordate în lei de băncile comerciale este de 15.2 mld. lei față de 31.3 mld. lei pe durata anului 2014. Volumul creditelor acordate în valută se diminuează și mai accentuat, până la 10.2 mld. Lei față de 21.1 mld. lei în 2014. În total, doar pe durata anului 2015 economia națională a fost lipsită de suport sub forma creditelor acordate de băncile comerciale – în mărime de 27 mld. lei.

Bugetul public național a fost executat pe durata anului 2015 cu un deficit de 2.7 mld. lei.

Post-scriptum

Pe durata a 25 de ani, R. Moldova nu a reușit să se dezvolte economic. Atingerea unor obiective necesită mijloace financiare. Mijloacele respective în acest sens reprezintă expresia financiară a eforturilor depuse.

Pentru finanțarea dezvoltării economice, autoritățile statului puteau folosi resurse publice sau private, externe sau interne. Totuși, din contul resurselor externe publice, alocate sub forma asistenței pentru dezvoltare, R. Moldova a beneficiat într-o măsură foarte mică de investiții pentru susținerea și dezvoltarea sectorului industrial. Partenerii de dezvoltare au preferat să aloce, dar și aici în mărime mică, resurse financiare pentru dezvoltarea sectorului agricol. R. Moldova a beneficiat de resurse străine private, sub forma de IDS, dar în mărime relativ mică. Chiar și așa, o parte din aceste resurse, originare din off-shore, pot fi atribuite mijloacelor deturnate din resursele publice de politicienii aflați la guvernare. În aceste condiții, fluxurile de

[98] Cea mai mare depreciere leul a suferit-o în perioada 1999–2000.

IDS[99] au adus în republică prea puține inovații și cultură economică. Mijloace interne publice pentru dezvoltarea economică nu au fost alocate[100], autoritățile au preferat în schimb să dezvolte și să mențină un aparat administrativ disproporționat de mare, în comparație cu situația din stat și deci necesitățile reale. Sectorul privat a fost lipsit de capacitatea majorării investițiilor în capacități de producție din motivul menținerii unor cote înalte ale cheltuielilor publice în PIB. Nici sectorul bancar autohton nu s-a dezvoltat pe deplin într-un motor de creditare și creștere economică, or, aici BNM a promovat o politică monerară restrictivă, secondată de procurarea (extragerea din circuitul economic a) valutei străine în vederea suplinirii rezervelor[101].

Perioada de creștere economică în R. Moldova este asociată creșterii importante a fluxului de remiteri și consumului (public și privat) finanțat din contul acestora. Or, chiar dacă remiterile au constituit o sursă veritabilă de suport al creșterii economice, persoanele care au participat la constituirea acestei surse de venit sunt lăsate de către autorități de izbeliște. Aceste persoane sunt lipsite de orice suport și asistență socială. În schimb, autoritățile au aprobat legi care să ofere protecție socială[102] mult peste mărimea contribuției achitate – miniștrilor, funcționarilor publici, deputaților, judecătorilor, vameșilor și șefilor de stat, pe care i-a avut R. Moldova. Cu alte cuvinte, pentru acele categorii de cetățeni care în mare sunt responsabili de dezastrul economic în care ne aflăm deja de un sfert de secol.

Pe durata întregii perioade de independență, R. Moldova a beneficiat de asistența donatorilor[103], care s-a ridicat la debursări la peste

---

99 Federația Rusă este țara de origine pentru o cotă importantă a IDS.

100 R. Moldova nici până în prezent nu are creată o bancă funcțională sau un fond de dezvoltare.

101 BNM a „sterilizat" eficient, prin creație monetară și înăsprirea politicii monetare, intrările de valută de care a beneficiat R. Moldova în perioada 2007–2008 și 2010–2013, scoțând mijloacele respective din circuitul economic. În final, în 2014–2015 aceste mijloace au fost reintroduse în circuitul economic, dar deja de alte persoane, în urma a ceea ce s-a numit „jaful secolului" în R. Moldova. Episod care ne duce faima și peste hotare.

102 Povara va fi suportată de generațiile viitoare.

103 Conform datelor oficiale, care pot fi consultate pe adresa http://amp.gov.md/portal/

2.5 mld. USD[104]. Astfel, în ultimii 25 de ani în Republica Moldova s-au implementat sau sunt încă în decurs de implementare – 91 de proiecte[105] finanțate de Banca Mondială în mărime totală de 1.4 mld. USD. Pentru serviciile Băncii Mondiale (excluzând valoarea mijloacelor creditate care necesita a fi returnate) R. Moldova va avea de achitat în următorii 33 de ani 113.6 mil. USD, sub forma de comisioane și dobânzi, sau în medie 70 mil. lei anual la cursul de schimb valutar din momentul scrierii acestei lucrări. Similar, in perioada 1993–2012, R. Moldova a beneficiat și de asistența FMI în sumă de 678.1 mil. DST[106]. Pentru serviciile FMI, R. Moldova a achitat până în acest moment 70.5 mil. DST (aproximativ 100 mil. USD)[107]. Similar, pentru consilierea din partea FMI R. Moldova a achitat în medie pe an peste 100 mil. lei. Comisioanele și dobânda plătită pentru mijloacele atrase de la organizațiile financiare internaționale menționate, care este în mărime medie de 170 mil. lei pe an, se adaugă la volumul și așa exagerat al cheltuielilor administrative ale guvernului menținute pe întreaga durată de independență a Republicii Moldova.

Asistența masivă a donatorilor totuși nu a ajutat dezvoltării statului[108]. Progresul economic, așa cum am specificat și la începutul acestei lucrări, ține de trecerea treptată a forței de muncă din genurile de activitate cu valoare adăugată mică (agricultura, în special în statele subdezvoltate este considerată ramura economică în care productivitatea muncii este cea mai mică) în genuri de activitate cu valoare adăugată mare (industria și sfera serviciilor). Imaginea, dar și explicația performanței mediocre în dezvoltarea economică pe care a reușit-o Republica Moldova pe întreaga perioadă de independență, o reprezintă cifra de 31% a populației ocupate în sfera agricolă în anul 2015, care nu s-a schimbat prea mult față de 36%, cât a fost în 1990.

---

104 Angajamentele sunt de peste 4.6 mld. USD.

105 Estonia a beneficiat, spre comparație, doar de 9 proiecte implementate de BM.

106 Estonia – 62.8 mil. DST.

107 Dobânda efectivă pentru mijloacele FMI fiind de peste 10.4%.

108 Cel mai bun indicator de performanță este credibilitatea sectorului privat, or, în perioada 1992–2014 R. Moldova a atras IDS în mărime de aproximativ 3.9 mld. USD, pe când Estonia, cu o populație de peste două ori mai mică, a atras IDS in mărime de 20.3 mld. USD.

Dorina Roșca

Doctor în socioeconomia dezvoltării, membru al CEMI-EHESS (École des Hautes Études en Sciences Sociales). A predat la Universitatea de Stat din Republica Moldova și la Universitatea Paris-VII «Denis Diderot», Franța. Este membru al consiliului editorial al revistei *Economie și sociologie*, editată de INCE-AȘM (Academia de Științe a Republicii Moldova).

Economia mixtă de tranziție în Republica Moldova. O analiză instituțională a reformelor din anii ’90

Introducere

Debuturile transformării sistemice în statele postsocialiste sunt situate diferit în timp. În mare măsură, acestea au fost provocate de forțe locale chiar dacă celelalte forțe, caracteristice tuturor statelor postsocialiste, își găsesc toată importanța în analiza acestor transformări.

În Republica Moldova, postsocialismul demarează în 1990 – cu un an înainte de prăbușirea Uniunii Sovietice –, fiind provocat de trei evenimente semnificative: alegerile din martie 1990, ce au dus la înlăturarea de la guvernare a Partidului Comunist (PC) – pilon politic al sistemului socialist; proclamarea, la 23 iunie 1990, a suveranității economice, culturale și politice; secesiunea *de facto* a Transnistriei, la 2 septembrie 1990, care s-a tradus prin amputarea unei părți importante din economia moldovenească.

Reformele întreprinse în deceniul 1990 vor duce la crearea unui *sistem economic mixt*[1]. Așa cum adjectivul din această sintagmă îl in-

[1] După KORNAI (1999, p. 331), în procesul de tranziție de la socialism la capitalism și viceversa, există un *sistem mixt* format din elemente ce se găsesc în ambele sis-

dică, „sistemul mixt" presupune un amestec de forme instituționale[2] caracteristice celor două *specii sistemice* (vezi KORNAI, 1996) ce s-au opus de-a lungul secolului al XX-lea, socialismul și capitalismul[3]. De menționat că obținerea unui sistem mixt de tranziție nu a constituit un obiectiv al reformatorilor postsocialiști. Dimpotrivă, ambiția acestora a fost să pună pe picioare o „economie de piață", adică o economie în care principalul mecanism de coordonare să fie cel al pieței.

Adoptând o perspectivă teoretică și epistemologică diferită – instituționalistă, care spune că în economie instituțiile sau regulile contează (*institutions matter!)* –, ne propunem să analizăm aici procesul de transformare postsocialistă din anii '90, din Republica Moldova, altfel decât a fost el interpretat până acum. În loc să comparăm

---

teme, socialist și capitalist. Tranziția este încheiată abia atunci când componentele moștenite din sistemul anterior dispar. David STARK (1998 et 1999) dezvoltă o idee similară. El pune accentul pe *recombinarea* formelor instituționale postsocialiste, constituite prin „dezasamblarea" și ulterior prin „re-asamblarea" fragmentelor instituționale moștenite cu cele noi. Stark avansează ipoteza dependenței de traiectorie (*path dependency)* în procesul de schimbare sistemică: în alegerea vectorului schimbării, actorii sociali sunt constrânși de resursele instituționale existente, adică moștenite din trecut; constrângerile instituționale pot fi pozitive – ele facilitează alegerea strategiilor de acțiune –, dar și negative – ele limitează câmpul de acțiune (STARK *et alii*, 1998, p. 83).

[2] Plasate la nivel mezosocial, instituțiile reprezintă compromisuri de lungă durată. Ele articulează evoluțiile macrosociale/macro-economice (inclusiv rolul statutului) cu cele microsociale/micro-economice (comportamentele indivizilor, ale organizațiilor etc.).

[3] Una din definițiile capitalismului la care aderăm și noi este cea dată de Bernard CHAVANCE (1999). Cele două tipuri de sisteme ce s-au opus dea lungul secolului al XX-lea – capitalismul și socialismul –, autorul le identifică drept *specii sistemice* (vezi deasemenea KORNAI, 1996) aparținând aceluiași gen. *Genul* este definit de caracteristicile comune ale acestor specii și anume de caracterul lor monetar si salarial: sisteme monetar-salariale (CHAVANCE, 1999, p 296.). Definind astfel socialismul, Chavance ajunge la concluzia că socialismul – unde moneda și salariul n-au fost abolite – își are originile intr-un *proto-capitalism* sau *capitalism periferic* (CHAVANCE, 1999, p. 300). Distincția între capitalism și socialism, sau între capitalism și capitalism periferic, este astfel fondată pe o bază non-economică (juridică și politică, adică instituțională) diferită. De aici și importanța instituțiilor în analiza evoluției acestor sisteme.

sistemul postsocialist moldovenesc cu un model abstract și universal valabil – cel al „economiei de piață", promovat de curentul dominant neoclasic din economie –, pentru a spune dacă *a obținut* sau *nu a obținut* Republica Moldova o „economie de piață", obiectivul acestei contribuții este mai degrabă să analizeze principalele reforme postsocialiste modovenești, pentru a înțelege diferențele și continuitățile dintre sistemul socialist și cel postsocialist, precum și felul în care a fost construit un sistem economic mixt.

Astfel, prima parte a acestei contribuții propune o lectură a principalelor elemente teoretice față de procesul de schimbare sistemică postsocialistă, în general. În a doua parte, sunt discutate regulile formale moldovenești ce aveau menirea să încadreze transformarea postsocialistă și să pună pe picioare o „economie de piață". În fine, în a treia parte, este propusă o analiză a reformelor economice propriuzise din Republica Moldova, dublate de tentativa de degajare a principalelor momente de tensiune, a continuităților și a discontinuităților cu fostul sistem.

1. Trecerea la economia de piață. Principii teoretice

Așa cum era de așteptat, prăbușirea regimurilor socialiste a ridicat numeroase probleme de ordin teoretic (vezi ÅSLUND *et alii*, 1996; FARNETTI *et alii,* 1997, ALTVATER, 1998). Una dintre acestea se referea la strategia de trecere la economia de piață pe care ar fi trebuit să o adopte reformatorii, inclusiv cei din Republica Moldova. Unii s-au pronunțat în favoarea *terapiei de șoc*, alții s-au pronunțat în favoarea unei *treceri graduale* la capitalism. Prima implica construirea unui model *teleologic*, a doua implica o viziune *genetică* despre transformarea postsocialistă (ANDREFF, 2007, p. 14).

1.1. „Terapie de șoc" sau „gradualism"

Terapia de șoc reprezintă un ansamblu de măsuri aplicate în bloc cu scopul de a transforma sistemul economic. Ea a fost inspirată de principiile teoretice ale economiei neoclasice și prevedea *trecerea rapidă* la economia de piață – model teleologic –, *retragerea statului* din economie, lăsând loc *legilor pieței* – principalii regulatori econo-

mici (MURRELL, 1993). Argumentul cu privire la necesitatea unei terapii de șoc a fost dublu: economic, pe de o parte, referindu-se la importanța construcției unui capitalism eliberat de tutela statului (BALCEROWICZ, 2001); politic, pe de altă parte, cauționând ideea că schimbările lente riscă să repună pe picioare fostul sistem socialist (CHIRCĂ, 2000; GUȚU, 1998).

Gradualismul se definește prin trecerea progresivă de la socialism la capitalism. El își are originile teoretice în abordările instituționaliste și evoluționiste. Punând în valoare dimensiunile macro și micro ale unui sistem, gradualismul subliniază importanța instituțiilor în dinamica sistemică. Prin reformarea pe etape a sistemului, capitalismul cunoaște diverse forme intermediare dependente de traiectoria politică națională (STARK, 1990), dar și de evenimentele economice și politice succesive care s-au produs spre finele sistemului socialist (KORNAÏ, 1996 et 2001; MAGNIN, 1999; CHAVANCE, 2007). În acest caz, vom vorbi de *transformare postsocialistă,* în loc de „*tranziție la economia de piață*" Această distincție terminologică este importantă, căci contrar concepției despre existența unui singur tip de capitalism, teleologic și universal valabil, inspirat de școala neoclasică din economie, *transformarea postsocialistă* pune accentul pe ideea că, în procesul de trecere de la socialism la capitalism, pot fi observate mai multe *tipuri de capitalism*, dependente de istoria economică, socială și politică a fiecărei țări (vezi o dicuție în MAGNIN, 2006). Gradualiștii au criticat terapia de șoc pentru crearea unui *vid sistemic* care se definea prin decalajul provocat de momentul abolirii vechilor instituții și momentul implementării celor noi.

Dintre cele două abordări, prima – terapia de șoc – a fost reținută în Republica Moldova, datorită, în mare parte, suportului financiar acordat de către principalii săi promotori – Fondul Monetar Internațional (FMI) și Banca Mondială (vezi WORLD BANK, 1991 și 1996). Astfel, viteza de schimbare a sistemului a căpătat o importanță crucială în procesul de „tranziție". În realitate, așa cum constată ANDREFF (2007, p. 16), terapia de șoc și gradualismul au fost combinate în majoritatea statelor postsocialiste, extinzând perioada de „tranziție" la mai mult de doi ani, cât trebuia ea să cuprindă, conform previziunilor inițiale ale reformatorilor.

„Tranziție" sau „transformare sistemică"

Termenul de „tranziție" a fost întrebuințat de adepții terapiei de șoc pentru a desemna trecerea rapidă de la sistemul socialist la *sistemul capitalist liberal de piață*[4]. Acesta era considerat hegemonic și universal valabil. Pentru a pune pe picioare acest sistem, pe care STIGLITZ (2003, p. 473) avea să-l numească „fanatism de piață", a fost reținut un pachet de reforme cunoscut sub denumirea de *Consens de la Washington,* noțiune dezvoltată de John WILLIAMSON (1990).

De inspirație neoliberală, *Consensul de la Washington* a cuprins, inițial, programele de ajustare structurală, din anii '80, din unele state ale Americii Latine, programe ce reprezentau politica economică dusă de FMI, Banca Mondială și administrația americană în aceste țări. La acea vreme, mai multe dintre țările Americii Latine se confruntau cu probleme de hiperinflație și de datorie publică nesustenabilă. Având drept obiective creșterea economică, controlul ratei inflației, menținerea balanței de plăți în echilibru și distribuția echitabilă a resurselor, acest program de ajustare a fost reluat de mai multe state postsocialiste în scopul realizării „tranziției". Astfel, „tranziția" desemna calea *omogenă* pentru toate statele socialiste în trecerea spre un capitalism de tip american (STARK, 1999), numit și „capitalism utopic" (CHAVANCE, 1990, p. 91).

Deseori, definiția „tranziției" a constituit, de fapt, o critică la adresa fostului sistem economic bazat pe planificare (vezi PROHNIȚCHI, 2002). În același mod, criticând sistemul concurent, avocații capitalismului și ai socialismului au definit fiecare dintre sistemele amintite; ambele tabere făcând apel la aceleași argumente și concepte: raționalitate, eficacitate, echitate, modernizare, concep-

---

[4] „Capitalism liberal de piață" este denumirea pe care a dat-o Bruno AMABLE (2005) modelului economic ce se dezvoltă, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, în Australia, Canada, Marea Britanie și Statele Unite ale Americii. Principalele sale caracteristici instituționale sunt: a) piețele de bunuri sunt libere; b) piața muncii este flexibilă; c) sistemul financiar este fondat pe principiul pieței; d) modelul de protecție socială est unul liberal; e) sistemul de educație este bazat pe principiul concurenței (AMABLE, 2005, p. 224).

te ce reprezintă fundamentul normativ al modernității, în general (CHAVANCE, 2003, p. 17).

Abordarea universalistă și teleologică despre capitalismul postsocialist n-a rezistat examenului empiric. Mai târziu, ea a fost criticată, în Republica Moldova, chiar de către cei mai înflăcărați avocați ai săi. Bunăoară GUȚU (1998, p. 28) – între 1991 și 1994, el a fost șeful *Consiliului Coordonator pentru Reforme Economice* și responsabil în Guvern de relațiile cu organismele financiare internaționale –, avea să scrie că «romanticii noului curent au adus drept jertfă raționalismul economic[5], considerând că piața, ca o zână din poveste, peste 2-3 ani ne va arunca în brațele Europei». Diferiți autori, ce se inspiră din tradiția instituționalistă și evoluționistă, au criticat viziunea hegemonică și universalistă despre capitalism, identificând o diversitate de traiectorii naționale ce se cristalizează în procesul de trecere de la socialism la capitalism. Din aceste considerente, noțiunea de *transformare sistemică* în loc de *tranziție* este preferată aici, unde una din ambiții este aceea de a scoate în evidență specificitățile locale în acest proces.

2. „Tranziția" moldovenească pe hârtie

În mai 1990, Guvernul Republicii Moldova adopta „Strategia de tranziție la economia de piață", document ce prevedea că „tranziția" trebuia să cuprindă circa doi ani, din 1990 până la sfârșitul anului 1992. În acest scop, au fost prevăzute două etape principale la care

[5] Explicând sensul *acțiunii individuale raționale* – congenitală individului, în accepțiunea lui Adam Smith, și caracteristică principală a *homo oeconomicus* – și al principiului raționalității economice ce au stat la temelia economiei de piață din secolul al XIX-lea, Karl POLANYI (1983 și 2011) arată cât de eronată poate fi aceasta „extravagantă" filosofie socială. El pune accentele, mai degrabă, pe importanța personalității individuale, precum și pe importanța istoriei (politice și economice) în construcția și dinamica sistemelor. Herbert SIMON (1978) arată că, pentru a fi perfect rațional în procesul de decizie, individul trebuie să fie perfect informat (postulat de bază în tradiția economică dominantă). Or, informația nu e perfectă, și facultățile cognitive ale indivizilor nu sunt egale, fapt pentru care aceste două aspecte limitează raționalitatea (*bounded rationality*).

se alătura o a treia – posttranziție – și care consta în consolidarea funcționării economiei de piață. Aceste etape erau structurate în funcție de trei obiective majore, inspirate de Consensul de la Washington (*infra*): *liberalizarea, privatizarea, stabilizarea.* Guvernul stabilise următoarele etape:

- Din luna mai până în decembrie 1990 – etapă pregătitoare. În această perioadă trebuiau să fie puse bazele juridice ale economiei de piață. Mai exact, accentul trebuia pus pe liberalizarea prețurilor, pe reforma regimului de securitate socială și pe reforma agrară.
- Anii 1991–1992 – implementarea *de facto* a reformelor susmenționate. Guvernul preconiza să dezvolte diferite forme de proprietate, deci să realizeze privatizarea, și să stimuleze libera inițiativă. **Sfârșitul perioadei de „tranziție".**
- 1993–1995 – dezvoltarea intensivă a relațiilor de piață prin limitarea intervenției statului, prin promovarea concurenței loaiale și prin aplicarea unei politici antimonopol.

Conform aceluiași document, începând cu 1996, „economia de piață" avea să devină practicabilă și funcțională și ea avea să fie caracterizată de existența a trei piețe principale: piața de *bunuri și servicii*, piața de *capital* și piața *muncii* (GUȚU, 1998, p. 24). Toate trei ar fi fost reglementate de așa-numita „lege a cererii și a ofertei".

Acesta a fost primul fundament instituțional definit de reformatorii moldoveni. Astfel, cu o viteză uimitoare, au fost adoptate un ansamblu de legi, decrete prezidențiale și decizii guvernamentale, susceptibile să încadreze trecerea la „economia de piață" și buna sa funcționare. Însă, lipsa de experiență, dorința viscerală de a face din trecut *tabula rasa*, constrângerile legate de separatismul politic și economic al Transnistriei n-au întârziat să alimenteze și să acumuleze tensiuni, ce aveau să compromită „tranziția" moldovenească.

În 1992, când, în conformitate cu previziunile din 1990, „tranziția" trebuia să fi fost încheiată, reformatorii se înfundau din ce în ce mai mult într-un anevoios proces legislativ, iar Republica Moldova plonja într-un declin economic fără precedent, cu un PIB cifrat la 64% din cel al anului 1990 (Figura 1, *infra*), pe fond de in-

stabilitate politică internă și externă. Creșterea economică a fost negativă – cu o medie anuală de -7% – pe tot parcursul anilor '90[6]. Nici până astăzi, PIB-ul Republicii Moldova n-a atins nivelul său din 1990. Dintre țările Comunității Statelor Independente (CSI), R. Moldova s-a clasat după Georgia (al cărei PIB_{2000} a reprezentat 29% din nivelul anului 1990) cu cea mai drastică scădere a PIB-ului, pe parcursul anilor '90; cea mai mică scădere a fost înregistrată de Uzbekistan al cărui PIB din 2000 a constituit 95 % din PIB din1990 (BANCA MONDIALĂ, 2002, p. 54).

Figura 1: *Evoluția PIB-ului Republicii Moldova, între 1990 și 2013, MDL constanți, 1990 = 100%*

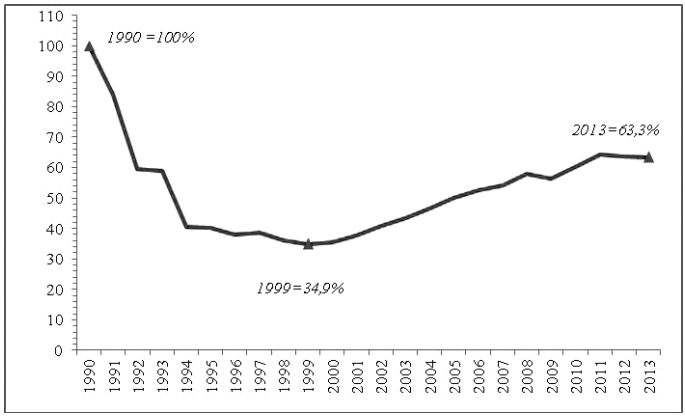

Sursă: GLOBAL INSIGHT, pentru anii 1990–2008, și BNS, pentru anii 2009-2013.

Să revenim la anul 1992. Tot atunci, adoptarea unui nou document – *Programul de activitate al Guvernului Republicii Moldova pentru anii 1992–1995* – avea drept scop completarea „Strategiei" din 1990. În realitate, acest document nu făcea decât să reproducă literalmente prescripțiile „Strategiei". Astfel, etapele descrise mai sus erau reluate de la capăt (sic!), startul fiind dat de etapa de adoptare a

[6] Doar în 1997, creșterea anuală a PIB-ului a fost pozitivă, de 1,3%.

legislației necesare încadrării viitoarei „economii de piață". În primul trimestru al anului 1992, au fost bătute toate recordurile la numărul de documente normative adoptate de către Parlament și Președinte (LES NOUVELLES DE MOSCOU, 12 mai 1992). Pe tot parcursul deceniului 1990, cadrul legislativ al Republicii Moldova a fost încontinuu „perfecționat" – termen uzitat de oamenii politici din R. Molodva –, lăsând impresia populației că „tranziția" rimează doar cu „adoptarea de legi", ignorând măsurile economice și sociale concrete.

La fel ca celelalte state postsocialiste, Republica Moldova a făcut din triada *liberalizare-privatizare-stabilizare* credoul „tranziției". Liberalizarea prețurilor a fost făcută în 1992, în timp ce R. Moldova mai făcea parte din zona rublei și niciun fel de mecanism de indexare a salariilor sau a pensiilor nu fusese încă stabilit. Privatizarea propriu-zisă a început în 1993 și s-a întins pe mai bine de 10 ani. În ceea ce privește stabilizarea economică, Guvernul din 1992 spera s-o obțină prin „privatizare realizarea reformei agrare, crearea unei infrastructuri și a normelor de drept adaptate economiei de piață, luarea de măsuri raționale în reformarea regimului de protecție socială și a regimului comercial", altfel spus, printr-un ansamblu de măsuri care sugerează că transformarea sistemică înseamnă stabilizare economică.

Analiza acestor texte, ce s-au dorit a fi „Strategii" sau „Programme de tranziție", scoate în evidență problemele legate de viziunea reformatorilor asupra conținutului reformelor postsocialiste. În definitiv, rezultatele reformelor postsocialiste moldovenești aveau să fie dezastruoase, motiv pentru care așa-zisa „tranziție" s-a dovedit a fi de o violență extremă pentru populația Republicii Moldova. Să analizăm în continuare conținutul și principalele rezultate ale acestora.

3. „Tranziția" moldovenească pe teren

3.1. Liberalizarea și consecințele ei

Necesitatea liberalizării economice a fost argumentată în felul următor: economia planificată cuprindea două probleme majore, absența factorilor economici incitativi și lipsa informației. Pentru a le eradica, liberalizarea părea să fie calea cea mai potrivită. Se pre-

supunea că, datorită liberalizării, producătorii și consumatorii ar fi avut posibilitatea de a ameliora procesul de decizie cu privire la ceeea ce să producă și/sau să consume, deoarece, în teorie, piața, prin principalii săi regulatori – cererea și oferta –, le-ar fi oferit o informație cvasicompletă. Liberalizarea a fost realizată în două domenii: 1. prețurile, 2. comerțul.

În decembrie 1991, liberalizarea prețurilor a început printr-un decret prezidențial. În ianuarie1992, practica prețurilor libere devenise efectivă[7]. Însă consecințele ei asupra populației Republicii Moldova aveau să fie abominabile.

În 1991, inflația a crescut într-un ritm mediu de aproximativ 8% pe lună. În primul semestru al anului 1992, creșterea atinsese o medie de 75% pe lună (UNDP, 1996, p. 38). În 1992, indicele prețurilor de consum (IPC) a fost mai mare de 1200%[8]. Aceeași tendință, la ritmuri mai mari, s-a menținut în 1993: rata medie lunară de creștere a inflației era de 32%. Abia în 1994 tendința a fost inversată datorită introducerii leului moldovenesc (MDL), la 29 noiembrie 1993. În consecință, ritmul mediu de creștere a inflației scăzuse de la 40%, în ultimul trimestru al lui 1993, la 16%, în primul trimestru al lui 1994. De-a lungul acestui an, rata medie lunară de creștere a inflației a fost de 6,2% (UNDP, 1996, p. 38).

În aceste condiții, apăruse un moment de tensiune: în timp ce prețurile creșteau[9] în ritmuri inegalabil de mari, statul, care regle-

---

[7] Doar prețurile la câteva categorii de produse, cum ar fi pâinea, laptele sau medicamentele, n-au fost liberalizate. Pentru acestea era prevăzută o liberalizare progresivă, până în 1995, an în care toate plafoanele impuse de stat au fost abolite.

[8] Creșterea IPC a fost una dintre cele mai aspre consecințe ale liberalizării în majoritatea statelor în proces de „ tranziție". În 1993, în Ucraina, media sa anuală de creștere atingea un nivel record, de 4736%; în Belarus, ea a atins nivele similare celor din Republica Moldova, de 1200%; în Rusia, media anuală fusese de 875%. În 1994, ritmul de creștere a IPC avea să scadă semnificativ: Ucraina – 375%, Belarus – 710%, Rusia – 200%. (BANCA MONDIALĂ, bază de date on-line.)

[9] În afară de efectele liberalizării, creșterea prețurilor a fost favorizată și de penuriile de bunuri manufacturate, cauzate, la rândul lor, de prăbușirea rapidă a producției industriale și agricole, dar și de „amputarea economică" produsă de secesiunea Transnistriei.

menta salariile și pensiile, nu prevăzuze niciun mecanism de ajustare a acestora la indicele prețurilor de consum. Absență dezolantă, căci în 1992, 79% din populația Republicii Moldova se pomenise astfel sub limita sărăciei[10] (UNDP, 1995, p. 23). Abia în 1995, salariile și pensiile au fost indexate. Chiar și așa, rezultatele au fost departe de a fi satisfăcătoare. Metoda de indexare a veniturilor din așa-zisele categorii vulnerabile (familii numeroase, invalizi, pensionari) a fost cea a *compensațiilor nominative*. Ele variau între 8 și 13 MDL pe lună. Pentru a ilustra această modificare, menționăm că, la acea vreme, cu 8 MDL se puteau cumpăra 2 kg de carne de pasăre sau 18 kg de cartofi. În ciuda indexării – parodie de reformă – decalajul dintre ritmul de creștere a salariilor și pensiilor și cel al indicelui prețurilor de consum a rămas abisal. Astfel, pe parcursul anilor 1991–1995, salariul mediu nominal pe economie a fost înmulțit de 543 de ori, pensia medie nominală – de 582 de ori, iar prețurile de consum – de 1606 ori (UNDP, 1996, p. 46).

Figura 2: *Rata medie lunară a inflației în Republica Moldova, 1991-1996, %*

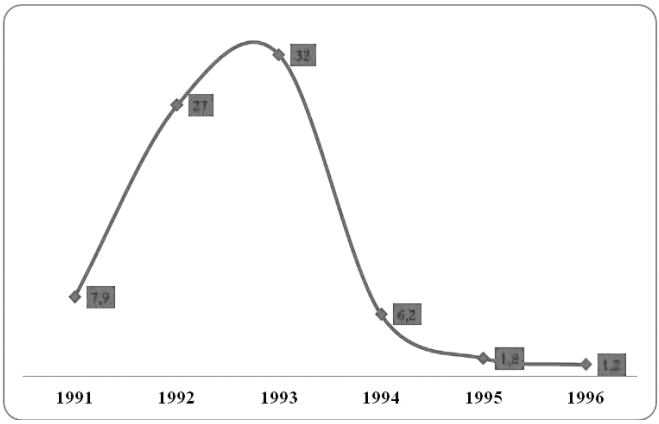

Sursă: UNDP (1997, p. 43) și UNICEF (2001, p. 10).

[10] Pragul sărăciei era estimat de Banca Mondială la 2 USD pe zi.

În paralel cu liberalizarea prețurilor, cea a comerțului a făcut și ea parte din programul de „tranziție". Liberalizarea comerțului nu a fost un scop în sine; reformatorii considerau că aceasta constituia doar o modalitate de ameliorare a funcționării economiei de piață. Prin liberalizarea comerțului se urmărea deci accelerarea ritmurilor de creștere a unui sector privat fondat pe principiile concurenței loaiale. Începând cu 1991, mai multe decrete prezidențiale și guvernamentale au fost adoptate în acest sens, iar legea antimonopol a fost adoptată în ianuarie 1992[11]. Progresiv, până la finele anului 1994, majoritatea barierelor vamale la import și export au fost ridicate și comerțul interior a fost liberalizat.

În ceea ce privește comerțul exterior, Guvernul a stabilit un tarif vamal și unele taxe, precum taxa pe valoarea adăugată (TVA) sau accize la import. Modalitatea de calcul al acestora avea drept bază prețul de cumpărare ce figura în declarațiile de import. Aceasta a generat un nou moment de tensiune, caracterizat de emergența practicilor de evaziune fiscală[12]; prețurile de cumpărare a mărfurilor importate erau subestimate. De exemplu, în 1994, în declarațiile de import, un kilogram de carne de pasăre era evaluat la 45 de bani (GUȚU, 1998, p. 53), or, în magazinele din Chișinău acesta se vindea la un preț de 4-6 MDL (BNS, bază de date on-line). Pentru a corecta această situație, Guvernul a fost constrâns să fixeze, începând cu 1994, prețuri zise „indicative" la import.

---

[11] Pentru descrierea evoluției instituționale formale în domeniul comerțului din Republica Moldova, vezi MINCU (2008).

[12] De origine instituțională, practicile de evaziune fiscală au devenit recurente în postsocialismul moldovenesc. În anii '90, de exemplu, au fost adoptate diferite acte normative care prevedeau exonerări fiscale la import pentru anumite organizații cu caracter social, caritabil ș. a. Or, cum se arată într-un raport al Curții de Conturi (CURTEA DE CONTURI, 1997), un întreg evantai de întreprinderi comerciale beneficiau (ilegal) de aceste exonerări. Bunăoară, în 1996, „Fondul Mitropoliei" – întreprindere creată de Mitropolia Moldovei – a fost exonerată de plata TVA la importul anumitor produse (inclusiv combustibilul). Banii astfel economisiți trebuiau să fie folosiți pentru întreținerea, repararea mai multor localuri de cult și/sau culturale. Însă, de aceste derogări fiscale au beneficiat întreprinderi comerciale, precum „Fidesco". În total, frauda s-a ridicat la 0,7 % din contribuția TVA la bugetul anului 1996 (*loc. cit.*).

În ciuda liberalizării, comerțul interior însă a fost dominat, pe tot parcursul anilor '90, de numeroase controale din partea mai multor instanțe, printre care Ministerul Economiei, Ministerul Finanțelor, Ministerul Afacerilor Interne, Ministerul Sănătății, Departamentul Supraveghere Tehnică, Standardizare și Metrologie, administrația publică locală. *Cu o atare paletă de organizații ce au controlat comerțul interior, liberalizarea n-a întârziat să dea semne de tensiune și să genereze efecte perverse, precum abuzul de putere sau corupția.*

3.2. Privatizarea

Privatizarea a însemnat transferul activelor statului în proprietate privată. Aceasta a constituit cheia transformărilor postsocialiste. Prin intermediul privatizării, reformatorii din Republica Moldova urmăreau două obiective majore. Primul, de natură economică, avea o dublă ramificare: să pună pe picioare economia de piață, dar și să crească rețetele la bugetul de stat. Al doilea, de natură politică, avea și el o dublă ramificare: să distribuie echitabil proprietatea statului, în scopul consolidării protecției sociale a populației, și să „modernizeze" statul moldovenesc.

Reformatorii considerau că ingerința statului în economie s-a dovedit a fi dăunătoare (în special în perioada sovietică). De aceea, rolul său în economie trebuia redus la minimum. Primul pas a constat în liberalizarea prețurilor și a comerțului. Totuși, privatizarea activelor materiale și imateriale ale statului era condiția *sine qua non* pentru ca piețele să devină eficace (datorită libertăților individuale) și pentru ca ele să funcționeze în condiții de concurență loială. Astfel, transferul proprietății de stat în proprietate privată rima cu esența economiei de piață. Vânzarea activelor statului mai avea menirea să aducă și lichidități la bugetul consolidat.

Scopul politic al privatizării era să asigure o „echitate socială" de tip egalitarist, dar și să țină loc de „protecție socială" pentru populație. În ce mod privatizarea putea să răspundă imperativului de protecție socială, nu este clar. De asemenea, în viziunea reformatorilor, privatizarea avea să contribuie la „modernizearea" statului moldovenesc; dincolo de toate eforturile de abolire, acesta încă mai conserva funcția de regulator economic (cel puțin în primii ani de

transformare postsocialistă). „Modernizarea" însemna crearea și întreținerea unui mediu favorabil activității de antreprenoriat, dar și gestiunea unui regim de protecție socială.

Viteza cu care avea să se facă privatizarea conta foarte mult. Cu cât mai rapid avea loc transferul activelor în proprietate privată, cu atât mai repede aveau să devină eficace diferitele sectoare din economie, deci cu atât mai rapid avea să se obțină o creștere economică. Însă privatizarea avea să întârzie chiar dacă legislația fusese adoptată încă din 1991. Abia în 1993 a fost dat startul pentru privatizarea propriu-zisă a activelor nonagricole (1) și agricole (2), proces ce se va întinde pe mai bine de 10 ani, compromițând astfel mult râvnita terapie de șoc.

1. Privatizarea activelor nonagricole. În iulie 1991, Republica Moldova adopta „Legea privatizării" – principalul pilon instituțional în procesul de privatizare. Au urmat alte acte legislative, și anume „Legea cu privire la antreprenoriat și întreprinderi" (ianuarie 1992), ce stabilea formele juridice ale întreprinderilor (SRL, SA etc.). Totuși, procesul de privatizare a fost din start compromis de lipsa unui consens politic, pe de o parte, și de dezordinea financiară și monetară, pe de altă parte. În 1992, *Les Nouvelles de Moscou* anticipa efectele privatizării în Republica Moldova în termeni destul de pesimiști:

„Contradicțiile dintre Guvern și Parlament devin din ce în ce mai vizibile. «Concurența» dintre administrații ia o expresie netă mai ales în relația dintre Comitetul de Stat pentru Reforme Economice și Departamentul de Stat pentru Privatizare. […] În consecință, startul privatizării în această republică este amânat pe o perioadă nedeterminată chiar dacă legea [privatizării] a fost votată cu aproape 12 luni în urmă" (LES NOUVELLES DE MOSCOU, 12 mai 1992).

Inspirându-se din experiența cehă și cea rusă[13], Republica Moldova a adoptat modelul de privatizare pe bază de bonuri patrimoniale. Ca în cazul Rusiei, obiectivul urmărit a fost asigurarea unei echități

[13] Vezi VINCENSINI (2010) pentru descrierea modelului ceh de privatizare. Tot aici sunt descrise și traiectoriile de privatizare în Ungaria și Polonia. Pentru modelul rus de privatizare, vezi BOYCKO *et alii* (1995).

sociale de tip egalitarist. Contrar privatizării din Rusia și Republica Cehă însă, în Republica Moldova toata lumea, inclusiv copiii născuți înainte de 1 ianuarie 1992, trebuiau să beneficieze de privatizare. Fiecare cetățean moldovean a primit *bonuri patrimoniale nominale*[14]. Ele nu puteau fi vândute și/sau cumpărate[15].

În paralel cu privatizarea prin bonuri patrimoniale, numită și „de masă" sau „gratuită", o parte din patrimoniul statului trebuia să fie privatizat prin intermediul licitațiilor (mica privatizare) contra lichidități, iar o parte trebuia să fie vândută în bursă.

Distingem câteva etape ale privatizării în Republica Moldova, ale căror principale caracteristici și rezultate sunt prezentate în Tabelul 1 (*infra*). Astfel, în prima etapă (1993–1994) și în a doua etapă (1995–1996), privatizarea pe bază de bonuri patrimoniale a fost dominantă[16]. Printre bunurile privatizate dominant a fost spațiul locativ din orașe. În a treia etapă, care începe în 1997 și propune să aducă lichidități în bugetul de stat, privatizarea s-a făcut prin intermediul licitațiilor, al vânzărilor în bursă dar și al negocierilor directe cu Guvernul Republicii Moldova. Tot atunci, a început și privatizarea propriu-zisă în agricultură (*infra,* 2). În ceea ce privește întreprinderile industriale, acestea au fost privatizate progresiv, pe parcursul tuturor etapelor enumerate.

---

[14] Valoarea bonurilor patrimoniale era determinată de numărul anilor lucrați *de facto* și de numărul convențional de ani (5 ani), în cazul persoanelor care nu au lucrat niciodată, inclusiv al copiilor născuți înainte de 1 ianuarie 1992.
Astfel, valoarea unui bon patrimonial (Vc) era calculată conform următoarei formule: Unde, **Vc** este valoarea totală a bonului patrimonial, **Ap** este numărul real sau convențional de ani lucrați, **Vtot_ec** este valoarea totală a bunurilor din economie destinate privatizării, **Atot_ec** este numărul total de ani lucrați de toți participanții la privatizare, până la 1 ianuarie 1992.

[15] Bonurile patrimoniale distribuite minorilor puteau fi folosite de către părinții lor în baza certificatelor de naștere ale copiilor și a buletinului de identitate al unuia sau al ambilor părinți.

[16] În procesul de privatizare pe bază de bonuri patrimoniale, un rol important le-a revenit fondurilor de investiții și companiilor fiduciare. Aproape 70% din patrimoniul industrial al statului a fost privatizat prin intermediul acestora (GUȚU, 1998, p. 145).

Statisticile oficiale[17], inclusiv cifrele vehiculate de unele publicații ale oamenilor politici din acea epocă (de exemplu, GUȚU, 1998, CIORNÂI, 2002) sugerează că privatizarea prin bonuri patrimoniale a cuprins o paletă largă de bunuri, printre care numeroase întreprinderi. De asemenea, în jur de trei milioane de moldoveni ar fi beneficiat de privatizare, devenind proprietarii acestor bunuri. Realitățile empirice vin să nuanțeze însă aceste informații statistice: o bună parte dintre „beneficiarii" privatizării nu sunt/n-au fost acționari decât pe hârtie.

Tabel 1: *Etapele privatizării propriu-zise (1993–2005)*

Perioada	1993–1994	1995–1996	1997–2005
Obiectiv	Distribuția echitabilă a: – 1555 întreprinderi (privatizare totală) – 37 construcții neterminate (privatizare parțială) – 19 întreprinderi mari (privatizare parțială)	Stabilizarea, restructurarea și dezvoltarea economiei Dezvoltarea sectorului privat Dezvoltarea pieței valorilor mobiliare Asigurarea protecției sociale a populației	Redresarea finanțelor publice (bugetul de stat)
Modalități	bonuri patrimoniale, licitație Privatizare totală și/sau parțială	bonuri patrimoniale, licitație *(Sfârșitul privatizării în masă)*	Vânzări la licitație, Vânzări de acțiuni în bursă Negocieri directe cu Guvernul Vânzarea întreprinderilor îndatorate la un preț simbolic de 1 MDL Toate tranzacțiile au fost făcute în modedă

[17] Vezi diferitele rapoarte statistice ale BNS sau ale Comisiei Naționale a Pieței Financiare.

Public-țintă	Toată populația	Toată populația	Investitori autohtoni și străini
Tipuri de bunuri	Întreprinderi mari, medii și mici Construcții neterminate Fondul locativ	Întreprinderi mari, medii și mici Construcții neterminate Fondul locativ Pământ, proiectul-pilot «Pământ»	Întreprinderi ce asigurau un serviciu public Exemplu: Moldtelecom (telefonie fixă), Union Fenosa (gestiunea rețelelor electrice)
Rezultate cantitative	628 de întreprinderi (bonuri patrimoniale) 46% din fondul locativ (bonuri patrimoniale) 18 construcții nefinalizate (lichidate)	2235 de întreprinderi (privatizare totală sau parțială, în bază de bonuri patrimoniale sau lichidități): 90% din deținătorii de bonuri patrimoniale au participat la privatizare; 2/3 au partcipat prin intermediul fondurilor de investiții și al societăților fiduciare Mai mult de 80% din fondul locativ (bonuri patrimoniale); 816 mii de persoane au devenit proprietari de locuințe	1997–1998: 1118 întreprinderi 3 rețele de distribuție a energiei electrice O fabrică de ciment 1999–2000: 405 întreprinderi 1549 de terenuri aferente 2 construcții nefinalizate; 1 întreprindere la prețul simbolic de 1 MDL 2001–2005: 156 de întreprinderi, Sfârțitul anului 2005, 95 % din fondul locativ

Sursă cifre: GUMENII (2001, *passim*)

Decalajul, dacă nu chiar contradicția, dintre datele statistice și realitățile empirice se explică prin faptul că majoritatea celor ce sunt (sau au fost) acționari pe hârtie nu exercită niciun control asupra

bunurilor privatizate și nici nu participă la gestiunea lor. Ei nu dispun de informații despre cifra de afaceri, despre profit sau despre deciziile cu privire la investiții ale întreprinderilor privatizate. Unul dintre factorii ce au dus la crearea acestei situații a fost abordarea pur aritmetică a ceea ce Guvernul voia să fie „echitate" de tip egalitarist. Printre acționarii unei și aceleiași întreprinderi se numărau persoane recrutate din toate straturile sociale (pensionari, muncitori, copii, foști lucrători ai colhozurilor, șefi de întreprinderi etc.) și din toate colțurile republicii. Metoda privatizării pe bază de bonuri patrimoniale a comportat dificultăți structurale de gestiune a proprietății din cauza numărului mare de acționari și a caracteristicilor sociodemografice ale acestora.

În plus, au existat practici abuzive de conturnare a bonurilor patrimoniale, cea mai frecvent întâlnită fiind cea generată de Legea cu privire la faliment. Aceasta prevedea că, în caz de faliment, ultimii remunerați erau acționarii, cu condiția că resursele o permiteau. Publicarea legii a declanșat deci un val de falimente care, în realitate, au însemnat doar schimbarea denumirii sociale a întreprinderii. Pe lângă faptul că majoritatea acționarilor nu primeau nimic, această practică a făcut că aceștia au pierdut definitiv dreptul asupra proprietății falimentate.

Privatizarea pământului. Aceasta a avut drept scop creșterea eficacității agriculturii[18] în cadrul economiei de piață. În decembrie 1990, a fost adoptat Codul funciar, intrat în vigoare în 1992. Acest document stabilea modalitățile prin care avea să fie distribuit pământul, precum și categoriile de populație care aveau drept de participare. El stipula că pământul revenea în special angajaților din colhozuri, dar și angajaților din organizațiile nonagricole, din mediul rural. La fel ca în cazul privatizării activelor nonagricole, privatizarea pământului își propunea să urmărească o logică de echitate socială.

Pentru realizarea privatizării pământului reformatorii au anticipat două etape. Într-o primă fază, a fost stabilită cota-parte valorică,

[18] Ea absorbea în jur de 40% din forța activă de muncă.

sau suprafața de teren (în hectare) egală pentru fiecare participant la privatizare. Aceasta era calculată în felul următor: suprafața totală a terenurilor (în hectare) de privatizat era divizată la numărul total de persoane ce aveau dreptul să participe la privatizare. În a doua fază, au fost transmise titlurile de proprietate persoanelor care doreau să părăsească vechile structuri (colhozurile sau sovhozurile[19]).

În ciuda dorinței de a promova echitatea socială de tip egalitarist, inegalitățile au fost congenitale acestei metodologii, deoarece cotele-părți valorice variau de la o localitate la alta în funcție de bunăstarea fostelor structuri, colhozuri și/sau sovhozuri. Astfel, suprafața de pământ corespunzătoare unei cote-părți valorice transmisă în proprietate privată putea să varieze de la 0,5 hectare, în unele localități, la 4,5 hectare, în altele (CHIVRIGA, 2009, p. 11). De asemenea, includerea variabilei „fertilitatea solului" în calculul cotelor-părți valorice a dus la distribuția inegală (în termeni fizici) a suprafețelor de teren privatizat, în cadrul uneia și aceleiași localități. Persoanele ce primeau terenuri cu un sol mai puțin fertil aveau dreptul la o suprafață mai mare de pământ. Însă, un sol mai puțin fertil cere mai multe investiții, iar impozitul funciar era calculat în funcție de suprafața solului și nu ținea cont de variabila „fertilitatea solului". Pe alocuri, cotele-părți valorice, în expresie fizică, au fost egale pentru toți participanții la privatizarea pământului. Însă, aceeași variabilă – „fertilitatea solului" – a generat o parcelare importantă a solului, nesustenabilă pe termen lung; fiecare participant a primit suprafețe egale de sol mai fertil și de sol mai puțin fertil. Astfel, o persoană/familie primea câteva zeci de ari într-o parte, alte câteva zeci de ari în altă parte, la o distanță de câțiva kilometri ș.a.m.d.

E de notat că parcelarea pământului a fost o consecință structurală a privatizării. Căci, în conformitate cu Codul funciar, pământul trebuia să fie privatizat pe categorii: pământ arabil, livadă și vie. Așadar, o cotă-parte valorică le includea pe toate trei. Însă, ținându-se cont de amplasarea lor geografică diferită în interiorul unuia și

[19] La acea dată, numărul sovhozurilor scăzuse semnificativ. În 1990, majoritatea și-au schimbat statutul, devenind colhozuri (DUPOUY, 2006, p. 44).

aceluiași colhoz, parcelarea era inevitabilă, chiar dacă excludem variabila „fertilitatea solului".

Cât despre activele nonfinanciare ale colhozurilor, transferul lor în proprietate privată a fost, și el, încadrat de un set de legi adoptate progresiv de-a lungul anilor '90. De regulă, metodologia de calcul al cotelor-părți a fost aceeași ca în cazul privatizării în masă din sectoarele nonagricole; drepturile de proprietate au fost stabilite în funcție de numărul de ani lucrați. Însă, foarte rapid această metodologie avea să dea semne de tensiune. Șeptelul, de exemplu, a fost privatizat prin această metodă, ceea ce a dus la crearea de situații conflictuale atunci când mai multe persoane/familii s-au pomenit proprietarii aceleiași vaci sau aceluiași tractor. În aceste condiții, utilizarea sau vânzarea bunurilor private a fost din start compromisă.

Absența dispozitivelor instituționale coerente a generat abuzuri în procesul de privatizare a activelor nonfunciare din sectorul agricol. Conducerea organizațiilor agricole și-a însușit o mare parte din aceste bunuri (uilaje, mașini, echipamente) fie prin cumpărarea la prețuri foarte mici ale acestora, fie prin spolierea lor. În general, reforma agrară postsocialistă a suferit un mare eșec. Dincolo de tensiunile și contradicțiile de natură instituțională, contextul politic de la acea vreme a condus și el la acest fiasco (vezi CAZACU *et alii*, 2010, p. 397).

Între 1992 și 1996, reforma agrară s-a limitat la transmiterea titlurilor funciare către populație, fapt ce a i-a determinat pe unii observatori s-o califice drept privatizare „haotică" (MURAVSCHI, 2002, p. 5). Numeroși au fost cei care s-au mulțumit cu recepționarea titlurilor de proprietate fără să părăsească realmente vechile structuri. În 1996, colhozurile încă reprezentau forma dominantă de organizare în agricultură.

În aceste condiții, o schimbare de metodă se impunea. În 1996, un proiect-pilot, numit „Pământ", finanțat de agenția americană USAID, avea să fie implementat în 72 de colhozuri (MURAVSCHI, 2002, p.5). Acesta își propunea să distribuie pământul populației pentru ca aceasta să-l lucreze sub formă de exploatație agricolă individuală, de societate pe acțiuni, de societate cu răspundere limitată sau de asociație de gospodării țărănești. Ultima formă s-a dovedit a fi cea dominantă. Ea aproape că nu se deosebea de cea a colhozurilor.

În cadrul asociației de gospodării țărănești, proprietarii pământurilor erau de fapt salariați care continuau să lucreze colectiv pământurile. Altfel spus, cum remarcă pe bună dreptate DUPOUY (2006), agricultura moldovenească cunoaște un episod de *neocolectivizare*:

„În numeroase sate, colhozul și-a schimbat pur și simplu în mod artificial denumirea în «asociație de gospodării țărănești» fără ca vreo oarecare schimbare organizatorică internă să intervină, fără ca țăranii să primească cotele-părți de pământ sau de patrimoniu. Colhozul s-a transformat deci în asociație în câteva minute. Conducerea a rămas aceeași, președintele de colhoz a devenit președinte [lider] de asociație, sistemul de brigăzi a fost conservat, modalitatea de remunerare a lucrătorilor nu s-a schimbat" (DUPOUY, 2006, p. 78).

Proiectul-pilot a fost văzut ca „un veritabil succes" de către autoritățile moldovenești, ceea ce a dus la demararea, în 1997, a programului național cu același nume, „Pământ". În expresie cantitativă, până în 2000, acesta a permis privatizarea pământurilor în 940 de colhozuri, de care au beneficiat 760 000 de persoane; 84 000 de persoane dintre beneficiari au creat noi întreprinderi agricole, iar 3900 de persoane au devenit *lideri* ai noilor asociații de gospodării țărănești (GUMENÂI, 2001, p. 10). În expresie calitativă, rezultatele au fost opuse, motiv pentru care populația avea să-l numească ironic Programul „Mormânt". Creșterea sărăciei în mediul rural a fost datorată aproape în exclusivitate privatizării pământului care, așa cum am arătat mai sus, a comportat serioase contradicții instituționale și tehnice.

3.3. Stabilitatea financiarã și mixul de politici economice

Alături de liberalizare și de privatizare, *stabilizarea* a fost al treilea element ce a făcut parte din „sfânta treime". În mai multe țări postsocialiste aceasta s-a bazat pe ideea de *stabilitate financiară*. Pornind de la doctrina monetaristă – care explică variația prețurilor prin cantitatea de bani în circulație –, doctrină promovată de FMI și de Banca Mondială, majoritatea guvernelor din țările postsocialiste au transformat lupta cu inflația într-o prioritate a programelor de stabilizare. Republica Moldova a făcut la fel. Conform reformato-

rilor, inflația deforma prețurile și semnalele prețurilor, influențând negativ eficacitatea economică.

Surprinzător, contrar teoriei monetariste, fenomenul inflației din R. Moldova anilor 1992-1993 n-a fost cauzat de o masă monetară excesivă[20]. Dimpotrivă, în 1992, Republica Moldova se ciocnea de o penurie de lichidități ce obligase Guvernul să introducă temporar o monedă suplimentară – pe care a numit-o *cupon* –, în paralel cu rubla rusească[21]. Creșterea prețurilor, așa cum am văzut mai sus, a fost o consecință directă a liberalizării ce a generat comportamente speculative printre agenții economici.

Monetariștii au insistat asupra rolului central al politicii monetare în lupta cu inflația și în obținerea echilibrului macroeconomic. Ideea de stabilizare se baza pe următorul postulat: într-o economie deschisă, echilibrul macroeconomic este sensibil la rata de schimb. Prin urmare, stabilitatea financiară este intim legată de politicile cu privire la rata de schimb.

Pornind de la tezele lui Robert MUNDELL (1960), Republica Moldova va aplica o politică a ratei de schimb fixe[22]. În general, mixul de politici economice (*policy mix*), adică dozajul între politica monetară și politica bugetară, s-a caracterizat printr-o politică monetară restrictivă[23] și o politică bugetară expansionistă[24]. O atare

---

[20] Creșterea prețurilor a fost, mai degrabă, o consecință a penuriei de bunuri, de la începutul anilor '90, aceasta fiind, în mare parte, provocată de scăderea rapidă a producției industriale și agricole.

[21] Republica Moldova a făcut parte din zona rublei până în august 1993. După abolirea rublei, *cuponul* a ținut loc de monedă națională până la adoptarea leului, în noiembrie 1993. Cuponul a reprezentat circa 80% din banii puși în circulație în anul 1993.

[22] Până în 1998, rata de schimb era fixată direct de Banca Națională a Moldovei. Ulterior, aceasta era calculată ca medie aritmetică simplă a mediilor ponderate ale ratelor de schimb leu-dolar, practicate pe piețele intra și interbancare. Această măsură a vizat descentralizarea piețelor de schimb.

[23] Teoria neoclasică are tendința să atribuie o mai mare eficacitate politicii monetare restrictive decât politicii bugetare restrictive. SAMUELSON *et alii* (2005, p. 725) scria: „Datorită independenței lor și rapidității în procesul de decizie, băncile centrale sunt cel mai bine plasate pe linia de defensivă contra șocurilor ciclice specifice activității economice. O politică bugetară restrictivă poate, la fel, să fie aplicată, însă economiștii se îndoiesc de efectele ei contraciclice, anume din cauza asimetriei de

politică economică conjuncturală aproape că i-a fost impusă Republicii Moldova de către FMI și Banca Mondială în schimbul unui important ajutor extern, de 70 de milioane dolari americani[25]. Politica monetară avea drept scop un control riguros al masei monetare, prin intermediul politicilor de creditare internă[26], prin stabilirea rezervelor obligatorii băncilor comerciale și prin controlul cumpărării-vânzării de devize. Altfel spus, politica monetară a constat în aplicarea acelor reguli instituționale al căror obiectiv major a fost stăpânirea inflației. Dincolo de discuțiile pe care le poate suscita politica economică propriu-zisă, este lesne de înțeles că efectele sale au fost limitate din cauză că nu s-a ținut cont de capacitatea actorilor statului de o aplica. E vorba anume de capacitatea limitată a Bancii Naționale a cărei independență, în acea epocă, era destul de limitată. Prin urmare, până în 1994, Guvernul Republicii Moldova era cel care controla politica de creditare internă.

Prin introducerea leului, Republica Moldova s-a dotat cu o monedă puternică și totalmente convertibilă. Numeroși specialiști au salutat această măsură, deoarece ea a permis stoparea inflației galopante de la începutul anilor '90. Însă, din punct de vedere social, anul 1993, în special episodul introducerii monedei naționale, va rămâne gravat în memoria oamenilor ca un episod dureros. Căci, introducerea mo-

---

comportamente generate de modificările de ordin fiscal, dar și de obstacolele politice ce pot fi întâlnite în implementarea ei rapidă."

24 În cazul unei politici bugetare expansioniste, cheltuielile cresc provocând o creștere a consumului global și deci o creștere a deficitului bugetar. Pentru a remedia această situație, e nevoie de o politică monetară restrictivă. Acțiunea politicii monetare este orientată spre o creștere a ratei dobânzii în scopul limitării consumului. În consecință, investițiile scad. Moneda devine mai puternică, ceea ce duce la creșterea importurilor și la scăderea exporturilor.

25 Dea lungul anului 1993, R. Moldova a beneficiat de două tranșe suplementare de ajutor destinat reformelor structurale: unul, din partea FMI-ului, în sumă de 32 de milioane de dolari americani, și altul, din partea Băncii Mondiale, în sumă de 60 de milioane de dolari americani (FINANCIAL TIMES, 17 noiembrie 1993).

26 Creditele preferențiale din sectorul agroindustrial și energetic au fost anulate. Rata dobânzii a fost liberalizată. Începea o perioadă în care distribuția creditelor avea să se facă prin metoda licitațiilor. Între 1994 și 1997, aproape 80% din credite au fost acordate după această metodă.

nedei naționale a dus la prăbușirea caselor de economii, iar majoritatea populației s-a pomenit cu economiile de o viață devalorizate[27].

Din punct de vedere economic, în afară de efectele dezinflaționiste, politica monetară restrictivă post-1993 a dus la crearea unui MDL puternic, ce a favorizat importurile pe fond de scădere cronică a producției industriale și agricole. Astfel, deficitul balanței comerciale a crescut vetiginos. Moneda stabilă nu a constituit însă o condiție suficientă pentru atragerea investițiilor străine directe, care ar fi putut ameliora competitivitatea (mai ales calitatea producției și ajustarea prețurilor pe piața mondială). Numeroși factori, pe care i-am discutat și în altă parte (ROȘCA, 2003) – instabilitate politică, practicile de corupție, mai ales printre guvernanți[28], rezultate macroeconomice dezolante –, au jucat un rol important în procesul de decizie al investitorilor străini[29]. Nivelul investițiilor străine directe de-a lungul anilor '90 a fost foarte scăzut: în 1995, acestea constituau doar 5-6 % din totalul investițiilor în economia Republicii Moldova, ca să crească modest, până în 2000, la aproximativ 25% (CIORNâI,

---

[27] În momentul adoptării leului moldovenesc, paritatea sa contra rublei rusești a fost de 1 MDL la 1000 de ruble. La aceeași dată, un dolar american echivala ceva mai mult de 4 MDL.

[28] De exemplu, în 1998, când compania moldo-franco-română de telefonie mobilă „Voxtel" a intrat pe piața moldovenească, aceasta a obținut din partea Guvernului o licență de exclusivitate pe un termen de 5 ani (vezi textul licenței la http://www.anrceti.md/files/filefield/Voxtel_.pdf). Altfel spus, Guvernul se angaja să garanteze monopolul acestei companii pe piața Republicii Moldova. Totuși, după doi ani, în 2000, Ministerul Transporturilor și Comunicațiilor a emis o licență de activitate altei companii de telefonie mobilă, „Moldcell", întreprindere turcă. Acest exemplu arată că, dincolo de măsurile anticonstituționale de garantare a monopolului unei companii, guvernanții de la Chișinău nu-și țineau promisiunile, ceea ce a știrbit din credibilitatea lor.

[29] Întreprinderea franceză „GEC Alsthom" avea intenția să investească, în 1998, în jur de 1,5 miliarde de franci (echivalentul a 1/3 din PIB-ul de atunci al Republicii Moldova) într-o centrală termică chișinăuiană. Aceasta renunțase rapid la proiect din cauza rezultatelor macroeconomice mediocre. LE FIGARO ECONOMIE (16 iunie 1998) motiva: „Economia Moldovei este cumva «minată». Datoria publică e de 50% din PIB, comerțul exterior este în deficit cronic, costurile energetice sunt exorbitante, iar întreprinderile încă nu s-au adaptat la economia de piață".

2002, p. 131). În expresie monetară, media investițiilor străine directe pe cap de locuitor între 1991 și 2000 a fost de 140 de euro.

Începând cu 1995, Republica Moldova a cunoscut o scădere constantă a exporturilor și o creștere notabilă a importurilor (Tabelul 2), dar și a consumului global. Consumul global a fost stimulat, pe de o parte, de aprecierea leului și, pe de altă parte, de existența unei *constrângeri bugetare slabe* (KORNAÏ, 1980) în domeniul energetic anume[30]. Din cauza absenței unei reforme structurale în domeniul finanțelor publice, această creștere a consumului global devenise nesustenabilă.

Tabelul 2: *Evoluția câtorva indicatori principali, în % din PIB, 1993–1998*

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Exporturi	33	49	52	47	45	37
Importuri	44	58	58	63	60	61
Balanța comercială negativă	13	8	7	12	15	21
Deficit public	7,5	5,9	5,8	9,7	7,5	3,4
Datoria externă	21	55	58	63	66	82
Datoria internă	6	6	7	9	11	17
Rata de schimb MDL/USD (medie)	1,5	4,1	4,5	4,6	4,6	5,4

Sursă: JAROCINSKI (2000, p. 7 sq.), tabel 1, 2 și 3.

Notă: Datoria externă nu o include pe cea din sectorul energetic.

[30] Constrângerea bugetară slabă din sectorul energetic a fost o consecință directă a lipsei de presiune din partea Rusiei – furnisor principal – asupra autorităților moldovenești și deci asupra consumatorului intern (întreprinderi și menaje), în vederea achitării datoriilor la produsele energetice. În această problematică, ipoteza unui „schimb de toleranță" între autoritățile moldovenești și cele rusești – unele cu privire la statu-quoul Transnistriei, altele cu privire la chestiunea energetică – merită verificată. De asemenea, între 1993 și 1997, în fiecare an, Ministerul Finanțelor planifica cheltuielile din sectorul energetic majorate cu 35-40% față de cheltuielile normative (GUȚU, 1998, p. 166).

În exercițiul bugetar au dominat metodele administrative moștenite din economia planificată. În contextul anilor '90, când privatizarea demarase, inflația, chiar dacă controlată, prezenta o amenințare, datoria de stat înregistra ritmuri mari de creștere, procesul bugetar luase o formă haotică.

Regimul bugetar post-1990 din Republica Moldova comporta două nivele: unul republican și unul local. Rețetele bugetului de stat erau constituite din taxe, impozite, donații și alte venituri. Cele ale bugetelor locale cuprindeau taxe și impozite locale, dar mai ales transferuri de la bugetul de stat – consecință a stabilirii unor reguli instituționale rupte de realitățile empirice. De exemplu, rețete de tipul „veniturilor din spații publicitare" nu puteau fi colectate decât în marile orașe, acolo unde agenții economici cumpărau aceste spații publicitare; în sate, acest tip de venituri era, de cele mai multe ori, egal cu zero.

În anii '90, veniturile la bugetul de stat erau direct proporționale cu mărimea economiei statului. Era vorba de importanța ponderii impozitelor plătite de întreprinderile statului. Odată cu privatizarea, ele au diminuat substanțial mai ales din cauza efectelor perverse generate de unele reguli instituționale cum ar fi anularea datoriilor către bugetul de stat ale întreprinderilor falimentare și ale întreprinderilor restructurate[31]. Aceasta a dus la slăbirea disciplinei bugetare, determinându-i pe mai mulți șefi de întreprinderi să suspende toate plățile către bugetul de stat, așteptând anularea datoriei lor. În paralel, ponderea impozitelor indirecte – TVA, accize, taxe vamale etc. – în totalul veniturilor la bugetul de stat a crescut până la 55%, în 1998, iar cea a impozitului pe venitul persoanelor fizice a scăzut până aproape de 30%, la aceeași dată (BNS, bază de date on-line).

Bineînțeles, diferite practici de evaziune fiscală nu au întârziat să apară, printre care ascunderea profiturilor, manipularea prețurilor declarate la vânzare și/sau cumpărare sau plata salariilor la negru. Pe de altă parte, executarea bugetului de stat n-a fost scutită de abuzuri din partea propriilor responsabili. Cazurile recenzate de CURTEA

[31] Legea cu privire la restructurarea întreprinderilor prevedea anularea integrală a penalităților aplicate anterior întreprinderilor supuse procesului de restructurare.

DE CONTURI (1997) arată clar că Ministerul de Finanțe al Republicii Moldova a ocupat locul de frunte la capitolul fraude prejudiciate bugetului de stat, în perioada 1994–1997[32].

Tabelul 3: *Sinteza reformelor postsocialiste din Republica Moldova*

Liberalizarea Liberalizarea prețurilor – totală Liberalizarea comerțului – totală Liberalizarea ratei dobânzii – totală Reglementarea veniturilor nominale – da	**Privatizarea** Metoda principală – bonuri patrimoniale Metoda secundară – vânzări contra lichidități Vânzarea pământului – posibilă doar cetățenilor Republicii Moldova	**Stabilizarea** Rețete fiscale în PIB (1999) – 29 % Rata de schimb – fixă
Sectorul financiar Rata de adecvare a capitalului (1999) – 8 % Garanția depozitelor – nu lege asupra securității tranzacțiilor – da Organism responsabil de reglementarea financiară – da	**Infrastructura** Monopol de stat în domeniul telecomunicațiilor – da Monopol de stat asupra căilor ferate – da Privatizarea parțială a rețelelor de distribuție a energiei elecrice – da	**Reforma socială** Rata sărăciei (1999) – 65 % Reforma pensiilor – da fond privat de pensii – nu

Sursă: BERD (1999, p. 248)

În definitiv, politica monetară avea menirea să conserve un leu puternic și să stimuleze afluxul de capital străin sub formă de investiții străine directe. Primul obiectiv a fost atins, nu și al doilea. Leul puternic a permis monetizarea economiei și stăpânirea inflației galopante din prima jumătate a anilor '90. În schimb, reforma finanțelor statului a fost parțială și haotică, și, în afară de faptul că a stimulat comportamente frauduloase, principalul său rezultat

[32] Pornind de la datele conținute în același document, calculele noastre, chiar dacă aproximative, arată că, între 1994 și 1997, pierderile bugetului de stat cauzate de proasta gestiune a finanțelor publice și fraudelor se ridicau la 140% din rețetele obținute în anul 1996.

macroeconomic a fost să sporească consumul global. În conluzie, mixul de politici economice – expresie exemplară a economiei mixte de tranziție moldovenești – a fost unul nesustenabil.

Concluzii

În pofida ambiției reformatorilor postsocialiști de a pune pe picioare o economie de piață inspirată de teoria economică dominantă (*mainstream*), Republica Moldova a obținut un *sistem economic mixt de tranziție*, definit printr-un melanj de forme instituționale caracteristice atât capitalismului, cât și socialismului. Câțiva factori esențiali au dus la consolidarea acestui sistem.

În primul rând, e vorba de *moștenirea instituțională* din sistemul socialist – constrângere bugetară slabă, agricultură neocolectivizată, caracterizată de sistemul de brigăzi, de regimul salarial etc. În al doilea rând, e vorba de *moștenirea comportamentală*: ierarhie de putere, valori, norme sociale și de comportament[33]. Procesul de privatizare a fost influențat de normele comportamentale hibride – sinteză a noilor și vechilor reguli formale. În al treilea rând, e vorba de *importul instituțional* (introducerea de noi reguli) de la capitalismul liberal de piață, import încadrat de FMI și de Banca Mondială. Printre acestea, liberalizarea prețurilor și a comerțului, care avea menirea să devină piatra de temelie pentru succesul „economiei de piață", a reprezentat o noutate instituțională în procesul de transformare sistemică postsocialistă. Privatizarea de masă s-a caracterizat și ea prin adoptarea de reguli inedite, a căror aplicare în practică avea să interfereze însă cu regulile instituționale și comportamentele individuale moștenite de la vechiul sistem.

În sens larg, aceste observații arată că modelul teoretic al „economiei de piață", inspirat de tradiția walrasiană – care spune că economia constă dintr-un ansamblu de piețe ce se autoregulează –, ineren-

[33] În ciuda faptului că regulile formale se schimbă cu o viteză importantă, regulile informale – norme, valori, datini, comportamente individuale – se schimbă mult mai greu, compromițând eficacitatea celor formale (NORTH, 1990).

tă școlii neoclasice din economie, nu a fost decât un miraj. Această atracție irezistibilă față de iluzia „economiei de piață" ca finalitate a dezvoltării și a prosperității a dus la promovarea, de către reformatorii moldoveni, a unor politici economice ce s-au dovedit a fi rupte de realitățile de teren. Astfel, au fost eludate unele alternative societale ce ar fi putut schimba vectorul de dezvoltare, cum ar fi protecția socială a populației. Astăzi, când în Republica Moldova chestiunea demografică a devenit o povară, veniturile populației sunt cele mai mici din regiune, iar transferurile pentru protecția socială au atins cele mai înalte cote ale absurdului, e nevoie de noi abordări. E nevoie ca Republica Moldova sa-și inventeze propria traiectorie, ținând cont de propria-i istorie, de raporturile dintre forțele sociale, politice și geopolitice ce o caracterizează, de propriile-i condiții economice.

Bibliografie

ALTVATER Elmar, 1998, „Theoretical deliberations on time and space in postsocialist transformation", *Regional Studies*, vol. 32.7, pp. 591-605.

AMABLE Bruno, 2005, *Les cinq capitalismes. Diversité des systèmes économiques et sociaux dans la mondialisation,* Seuil, Paris.

ANDREFF Wladimir, 2007, *Economie de la transition. La transformation des économies planifiées en économies de marché,* Bréal, Paris.

ÅSLUND Anders, BOONE Peter, JOHNSON Simon, FISCHER Stanley, ICKES Barry W., 1996, «How to Stabilize: Lessons from Post-Communist Countries», *Brookings Papers on Economic Activity,* vol. 1996, nr.1, pp. 217-313

BALCEROWICZ Leszek, 2001, *Libertate si dezvoltare. Economia pieței libere*, Compania, București.

BANCA MONDIALĂ, bază de date on-line, www.worldbank.org

BANCA MONDIALĂ, 2002, *Perehodnâi period: analiz i uroki pervogo deseatiletiia*, Ves' Mir, Moscova.

BERD, 1999, *Transition Report 1999. Ten years of Transition,* European Bank for Reconstruction and Development, London.

BNS, Biroul Național de Statistică, bază de date statistice on-line, http://statistica.md.

BOYCKO Maxim, SHLEIFER Andrei, VISHNY Robert, 1995, *Privatizing Russia,* Massachusetts Institute of Technology, Massachusetts.

CAZACU Matei, TRIFON Nicolas, 2010, *Un État en quête de nation. La République de Moldavie,* Non Lieu, Paris.

CHAVANCE Bernard, 1990, «Quelle transition vers quelle économie de marché pour les pays de l'Est», *Revue Française d'Economie,* vol. 5, nr.4, pp. 83-104.

CHAVANCE Bernard, 1999, «Le capitalisme et le socialisme comme espèces systémiques: formation, co-évolution, transformation», CHAVANCE Bernard, MAGNIN Eric, MOTAMED-NEJAD Ramine, SAPIR Jacques, (dir.), 1999, *Capitalisme et socialisme en perspective. Evolution et transformation des systèmes économiques,* La Découverte, Paris, pp. 295-316.

CHAVANCE Bernard, 2003, «The historical conflict of socialism and communism, and the postsocialist transformation», TOYE John (dir.), *Trade and Development. Directions for the 21st Century,* Edward Elgar, Cheltenham, pp. 16-35.

CHAVANCE Bernard, 2007, «L'expérience postsocialiste et le résistible apprentissage de la science économique», *Revue du Mauss,* vol. 2, nr.30, pp. 49-63.

CHIRCĂ Sergiu, 2000, *Evoluția reformelor economice. De la economia planificată la cea de piață*, Litera, Chișinău.

CHIVRIGA Viorel, 2009, *Evoluția pieței funciare agricole în Republica Moldova*, IDIS «Viitorul», Chișinău.

CIORNÂI Nicolae, 2002, *Tranziția la economia de piață și investițiile străine în Republica Moldova,* Prut Internațional, Chișinău.

CURTEA DE CONTURI, 1997, «Raportul Curții de Conturi a Republicii Moldova privind rezultatele controlului efectuat în anul 1996 asupra administrării și utilizării resurselor materiale și financiare publice», nr. 213, publicat în *Monitorul Oficial,* nr. 051, 7 august 1997.

DUPOUY Hervé, 2006, «Entre invention originale et exhumation des pratiques du passé. Les nouvelles élites dans les campagnes de la République de Moldavie», *Transition*, édition spéciale sur la Moldavie «La Moldavie: entre deux mondes», vol. XLV, nr. 2, pp. 43-89.

FARNETTI Richard , WARDE Ibrahim, 1997, *Le modèle anglo-saxon en question*, Economica, Paris.

FINANCIAL TIMES, le 17 novembre 1993, «IMF lightens the gloom in Moldova».

GLOBAL INSIGHT, bază de date statistice, http://ihsglobalinsight.com

GUMENÂI Nicolae, 2001, *Privatizarea în Republica Moldova. Rezultate, oferte*, Presa, Chișinău.

GUȚU Ion, 1998, *Republica Moldova: economia în tranziție*, Litera, Chișinău.

JAROCINSKI Marek, 2000, «Moldova in 1995-1999: Macroeconomic and Monetary Consequences of fiscal Imbalances», *Studies&Analyses CASE, nr. 205,* Center for Social and Economic Research, Warsaw, pp. 1-50.

KORNAÏ Janos, 1980, «*„Hard" and „Soft" budget constraint», Acta Oeconomica*, vol. 25, nr. 3-4, p. 231-246.

KORNAÏ Janos, 1996, *Le système socialiste. L'économie politique du communisme,* Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble.

KORNAÏ Janos, 1999, «Du socialisme au capitalisme: la signification du „changement de système"», CHAVANCE Bernard, MAGNIN Eric, MOTAMED-NEJAD Ramine, SAPIR Jacques (dir.), 1999, *Capitalisme et socialisme en perspective. Evolution et transformation des systèmes économiques,* La Découverte, Paris, pp. 317-348.

KORNAÏ Janos, 2001, *La transformation économique postsocialiste. Dilemmes et décisions*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris.

LE FIGARO ECONOMIE, le 16 juin 1998, «La France aux aguets. Un endettement qui représente 50% du PIB, un commerce extérieur déficitaire…l'économie moldave est un peu minée. Mais sa monnaie est stable et sa croissance atteint 1,3%».

LES NOUVELLES DE MOSCOU, 12 mai 1992, «Le rouble or-numéraire est plus rare en Moldavie que les devises».

MAGNIN Eric, 1999, *Les transformations économiques en Europe de l'Est depuis 1989,* Dunod, Paris.

MAGNIN Eric, 2006, «Transformation postsocialiste et diversité des capitalismes: une question éludée», în KOLEVA Petia, RODET-KROICHVILI Nathalie, VERCUEIL Julien (dir.), 2006, *Nouvelles Europes. Trajectoires et enjeux économiques,* Université de technologie de Belfort-Montbéliard, Belfort, pp. 285-310.

MINCU Georgeta, 2008, *Politica comercială a Republicii Moldova: cerințe de import-export în relațiile cu UE,* Bons Offices, Chișinău.

MUNDELL Robert A., 1960, «The Monetary Dynamics of International Adjustment under Fixed and Flexible Exchange Rates», *The Quarterly Journal of Economics,* Vol. 74, nr. 2, pp. 227-257.

MURAVSCHI Alexandru, 2002, *Dezvoltarea rurală în Moldova. Studiu de caz*, Institutul de Politici Publice, Chișinău.

MURRELL Peter, 1993, «What is Shock Therapy? What Did it Do in Poland and Russia?», *Post-Soviet Affairs,* vol. 9, nr. 2, pp. 111-140.

NORTH Douglas C., 1990, *Institutions, Institutional change, and Economic Performance,* Cambridge University Press, New York.

POLANYI Karl, 1983 (1944), *La grande transformation,* Gallimard, Paris.

POLANYI Karl, 2011, *La subsistance de l'homme. La place de l'économie dans l'histoire et la société,* Flammarion, Paris.

PROHNIȚCHI Valeriu, 2002, «Reformele economice», BOȚAN Igor (ed.), 2002, *Tranziția: Retrospective și perspective*, Gunivas, Chișinău.

ROȘCA Dorina, 2003, «The influence of foreign capital enterprises on the economy and society of Moldova», *South East European Review,* vol. 6, nr. 1-2, pp. 17-26.

SAMUELSON A. Paul, NORDHAUS D. William, 2005, *Economie,* 18e edition, Economica, Paris.

SIMON Herbert, 1978, «Rationality as Process and as Product of Thought», *The American Economic Review*, vol. 68, nr. 2, pp. 1-16.

STARK David, 1990, „Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan?", *East European Politics and Societies*, vol. 4, nr. 3, pp. 351-392.

STARK David, 1999, «Sommes-nous toujours au siècle des transitions? Le capitalisme est-européen et la propriété „recombinante"», *Politix,* Vol. 12, nr. 47, pp. 89-129.

STARK David, BRUSZT Laszlo, 1998, *Postsocialist pathways. Transforming politics and property in East Central Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.

STIGLITZ Joseph E., 2003, *Quand le capitalisme perd la tête,* Fayard, Paris.

UNDP, 1995, *National Human Development Report – 1995. Humain Development in Moldova*, http://undp.md/publications/doc/1995_english_all.pdf.

UNDP, 1996, *National Human Development Report – 1996. State Building and Integration of Society*, http://undp.md/publications/doc/1996_english_all.pdf.

UNDP, 1997, *National Human Development Report – 1997. Social Cohesion*, http://undp.md/publications/doc/1997_english_all.pdf.

UNICEF, 2001, *Poverty and Welfare over the 1990's in the Republic of Moldova: Indicators of Status and Trends,* Department for Statistical and Sociological Analysis, Chişinău.

VINCENSINI Caroline, 2010, *Vingt ans de privatisation en Europe Centrale. Trois trajectoires de propriété,* l'Harmattan, Paris.

WORLD BANK (1991), *World Development Report 1991. The Challenge of Development*, Oxford University Press, New York.

WORLD BANK (1996), *World Development Report 1996. From Plan to Market*, Oxford University Press, New York.

WILLIAMSON John, 1990, «What Washington Means by Policy Reform», WILLIAMSON John, (ed.), 1990, *Latin America Adjustment: How Much has Happened?,* Institute for International Economics, Washington D. C., pp. 5-20.

Victor Gotişan

Licenţiat în teologie (iunie 2004) şi filosofie (iunie 2006). Masterat în iulie 2007 în antropologie la Universitatea de Stat din Republica Moldova. În 2009–2011 este cercetător la Centrul de Studii Sud-Est-Europene din Varşovia. În 2013 îşi ia masteratul în istorie la Universitatea din Varşovia. Este coautor şi autor al mai multor studii de cercetare în domeniul mass-media, printre care „Activitatea Consiliului de Observatori al IPNA „Teleradio-Moldova": între reforme şi „stabilitate" (CJI, Chişinău, 2015).

O scurtă istorie a presei din Republica Moldova

Atunci când cineva trebuie să intervină să apere libertatea presei, înseamnă că societatea sa este bolnavă.

Umberto Eco

A fi proprietarul unui ziar înseamnă a deveni o personalitate: exploatezi inteligenţe, iei parte la plăceri, fără a participa şi la muncă. Nimic nu este mai ispititor pentru spiritele inferioare decât să se ridice prin talentele altora.

Honoré de Balzac

Introducere sau lungul drum al independenţei presei din Republica Moldova

Independenţa presei indică direct gradul de democraţie al unei societăţi. Cu cât presa este mai independentă într-o societate, cu atât şi gradul de democraţie al societăţii respective este mai mare. Acesta, de fapt, este şi unul din principiile „unei societăţi deschise", aşa cum o definea Karl Popper. În sensul clasic al teoriei democraţiei, presa are principala menire de a difuza sau a face publice informaţiile cu privire la viaţa societăţii în general, de asemenea (şi aceasta include una din principalele funcţii ale mass-mediei) să informeze corect şi

la timp cetățenii, care, la rândul lor, dețin puterea de a influența procesul decizional.

Istoria presei în Republica Moldova nu diferă foarte mult de celelalte domenii care s-au „dezvoltat" în toți acești 25 de ani de la independență încoace. Când mai liberă, când mai gâtuită de factorul politic, dar nu numai, presa a servit în multe cazuri, dacă nu chiar în majoritatea lor, drept instrument al unor forțe politice și economice pentru a-și impune agenda. Principala funcție de informare a presei a trecut de multe ori pe locul doi, trei etc. Pentru cei care stăteau în spatele instituțiilor media – la început fondatori, ulterior proprietari de mari trusturi –, informarea cetățeanului nu prea contează, atâta timp cât un ziar, o televiziune, un radio sau, mai nou, o platformă online, poate fi un mijloc de lansare sau de menținere a sa în politică sau în lumea de afaceri din țară. Presa din Republica Moldova se află într-o continuă facere, poate, asta datorită faptului că independența în cazul ei nu e un dat de sus, ci e o valoare pentru care trebuie să lupți zi de zi. Libertatea și independența presei nu se câștigă o dată pentru totdeauna; pentru ea trebuie să te bați în fiecare zi.

Cronologic vorbind, istoria presei din Republica Moldova poate fi așezată în trei perioade, aproximativ egale ca timp între ele. Pentru început avem o perioadă când presa independentă din Republica Moldova începe a face primii pași și când ziarele și revistele sunt cele care dictau moda în acest domeniu (anii '90). Căreia îi urmează o perioadă cu urcușuri și coborâșuri, când „struțo-cămila" de la guvernare face legea atât în țară, cât și în presă (anii 2001-2009). Într-un final, avem o perioadă, anii 2009–2016, în care, sunt sigur, nu prea știm ce fel de presă avem. Exact ca în povestea lui Creangă, „nici liberă, nici controlată, parcă independentă, parcă dependentă…". În articolul de mai jos voi încerca însă să pun pe hârtie câteva detalii în acest sens. Doar că din capul locului țin să menționez că această scurtă povestire a istoriei presei în Republica Moldova nu pretinde a fi o istorie exhaustivă a domeniului, ci mai degrabă o înșiruire a celor mai importante evenimente și apariții pe piața media din Republica Moldova de la proclamarea independenței până în prezent.

Anii ’90, perioada de tranziție eternă. Ascensiunea presei scrise

Istoria presei din Republica Moldova în anii ’90 poate fi divizată în două etape, care, potrivit unora, s-au deosebit între ele prin diferite aspecte. Prima din ele, 1989–1994, s-a caracterizat prin conturarea și apariția primelor elemente, care oarecum creionau ceea ce se poate numi libertatea de exprimare. Aceasta în mare parte putea fi sesizat din modul în care erau reflectate anumite subiecte sensibile în societate: direct, liber, echidistant și fără (mari) presiuni și limitări din partea clasei politice[1]. De asemenea, în această primă etapă presa a fost una destul de critică, mai ales la adresa instituțiilor de stat (Guvern, Parlament, Președinție), fapt care demonstra că aceasta se bucura de un grad sporit de libertate. Începând cu anul 1994, odată cu venirea la putere a Partidului Democrat Agrar din Republica Moldova (PDAM), începe a doua etapă a acestei perioade. Aceasta se caracterizează în mare parte prin politizarea domeniului, instaurarea cenzurii și controlului, elaborarea și adoptarea unui cadru legal defectuos, vor spune experții, care a frânat din start dezvoltarea sectorui media în republica noastră[2].

Problema majoră a acestei perioade (1989-2001) a fost că mai toate guvernele, care s-au perindat pe la conducerea statului, au încercat să-și subordoneze presa existentă, în dauna principiului depolitizării și, cel mai important lucru în acea perioadă, deetatizării acesteia. În mare parte aceasta era un fel de moștenire a perioadei sovietice, care vedea presa doar ca un fel „apendice” și/sau o portavoce a puterii, sau Partidului, dar nu ca ceea ce poate fi numit „a patra putere în stat”, sau „câinele de pază al societății”. Cauza? Probabil e prea scurta perioadă de timp care a fost la dispoziție pentru a apărea, educa

---

1 Vlada Ciobanu, *Mass-media din Republica Moldova: pluralism fără libertate*, accesibil online la http://goo.gl/ZROFvM.

2 Dorin Chirtoacă, *Situația presei în Republica Moldova, 1994-2002*. În revista „Mass-media în Republica Moldova”, iunie 2004.

și dezvolta o generație de jurnaliști buni și capabili să pornească din start în a face presă de calitate[3].

O altă cauză, probabil, ar fi fost și faptul că, în perioada imediat următoare după Declarația de independență, nu a existat o strategie de dezvoltare a sectorului media (de fapt, la drept vorbind, nici în prezent nu avem așa ceva). Majoritatea instituțiilor media post-1989 au apărut fie pe valul emoției stârnite de ideea de eliberare națională (ex: *Țara*, *Glasul Națiunii*, *Flux*), fie au servit drept o moștenire a perioadei anterioare, sovietice (ex: ziarul guvernamental *Moldova suverană* sau Compania de Stat „Teleradio Moldova").

Presa scrisă. În domeniul presei scrise, primele publicații apar la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90. Printre cele mai importante pot fi numite aici: *Glasul* (1988) – primul ziar neguvernamental[4], care la finele anului 1989 ajunge la tiraje de 150 de mii de exemplare/per ediție –, *Țara* (1989), *Săptămâna* (1992), *Flux* (1995). Marea problemă a acestor publicații a fost faptul că acestea nu au fost susținute și încurajate de către stat, așa cum au fost susținute așa-numitele „fițuici ale Consiliilor Raionale" sau cele două „tribune" oficiale ale conducerii țării – *Moldova suverană* și *Nezavisimaia Moldova*. Aceasta a contribuit oarecum la faptul că multe dintre publicațiile scrise independente fie au ajuns tribune de presă ale partidelor politice, fie și-au sistat activitatea.

O caracteristică importantă a acestei perioade este așa-numita „presă de partid" – o constantă a presei din Republica Moldova, care persistă și în prezent în câmpul mediatic din republică. „Partidizarea" presei are loc prin două modalități. Prima din ele: partidele politice din acea perioadă își fondează ziare pe care le diseminează prin tot teritoriul republicii: *Comunistul* (1994) – Partidul Comuniștilor, *Pământ și oameni* (1993) – Partidul Democrat Agrar, *Observatorul de*

---

[3] Ludmila Barbu, *Mass-media din Republica Moldova și Pactul de stabilitate*. În „Moldova și integrarea europeană. Colaborarea în cadrul Pactului de stabilitate", Institutul de Politici Publice, Chișinău, 2002, accesibil online la http://goo.gl/ud2mBD.

[4] Publika.md, *Primul ziar în limba română a fost tipărit în Letonia și a ajuns în Moldova ascuns într-o cisternă*, accesibil online la http://goo.gl/gIdSaZ.

Chișinău (noiembrie 1993 – martie 1994) – Partidul Reformei, *Mesagerul* (1995) – Partidul Forțelor Democratice, *Dialog* (1997) – Partidul Democrat, *Luceafărul* (1995) – Partidul Renașterii și Concilierii etc. A doua modalitate ține de faptul că publicațiile scrise au fost preluate de anumite partide politice și au devenit astfel ziare de partid: astfel *Țara* (1989) a ajuns în proprietatea Partidului Popular Creștin-Democrat.

Sectorul mass-media este divizat din punct de vedere lingvistic în două subsisteme autohtone: publicații în limba română și în limba rusă[5]. Astfel, în această perioadă, pe lângă publicația de stat *Nezavisimaia Moldova* își fac apariția câteva publicații independente de limbă rusă cu acoperire națională. Printre cele mai importante în acest sens pot fi numite: *Economiceskoe obozrenie,* lansat în 1990, *Delovaia gazeta,* lansat în 1991, *Komersant Moldovî* – 1991, *Kișiniovskie novosti* – 1991, *Moldavskie novosti* – 1995, și *Komersant Plius*, care apare pentru prima dată în 2001[6].

Probabil, cea mai importantă apariție editorială în presa scrisă de limbă română este lansarea, în 1999, de către jurnalistul Val Butnaru a săptămânalului *Jurnal de Chișinău*, care va deveni ulterior cotidian și în jurul căruia, la sfârșitul anului 2009, se va consolida grupul media *Jurnal Trust Media*. Val Butnaru fusese anterior unul dintre fondatorii ziarului *Flux*, prima publicație color, cu o echipă bună, care a fost un fel de școală pentru jurnaliștii românolingvi. Val Butnaru fusese nevoit să plece de la *Flux* din cauza unor neînțelegeri cu unul dintre asociați, Iurie Roșca, președintele Partidului Popular Creștin-Democrat.

De asemenea, în această perioadă apar foarte multe publicații scrise locale și regionale. Printre cele mai importante în acest sens

---

[5] Tamara Cărăuș, *Media Ownership in Republic of Moldova*. În „Media Ownership and Its Impact on Media Independence and Pluralism", publicat de Institute for Contemporary Social and Political Studies, Ljubljana, 2014, p. 65, accesibil online în română la http://goo.gl/JRvVtq.

[6] Ziarul „Komsomolskaia pravda v Moldove" a fost fondat în 1995, însă în mare parte, până la începutul anilor 2000, conținutul său era preponderent unul care nu viza evenimentele din Republica Moldova. Pur și simplu era republicată versiunea sa din Federația Rusă cu foarte puțin conținut local.

pot fi numite: *Спрос и предложение*, Bălți (1994); *Business-info,* actualmente *Gazeta de sud*, Cimișlia (1995); *Cuvântul*, Rezina (1995); *Gazeta de vest*, Nisporeni (1996); *Unghiul*, Ungheni (1997); *Observatorul de nord*, Soroca (1998); *Ora locală*, Ialoveni (1998); *Glia drochiană*, Drochia (1999); și altele[7].

Agențiile de știri. Principala evoluție calitativă a presei în această perioadă este înregistrată (doar) pe segmentul agențiilor de știri. Astfel, pe 5 noiembrie 1992, un grup de ziariști care activau la acel moment în redacția ziarului Parlamentului Republicii Moldova *Sfatul Țării*, printre care Valeriu Reniță, Vasile Botnaru, Alexandru Cantâr și Val Butnaru, au lansat prima agenție de presă independentă din republică, *Basa-Press*. Până în 2005, *Basa-Press* este văzută drept etalon al agențiilor de presă în Republica Moldova. Ulterior aceasta va cădea sub influența factorului politicului, sistându-și activitatea la sfârșitul anului 2009. La 12 noiembrie 1993 apare agenția „Infotag", iar în 1995, agenția de presă *Flux*. Ulterior acestora le urmează agenția de știri locale *Deca-Press*, care a fost fondată pe 4 noiembrie 1996.

Audiovizualul public. Compania de Stat a Republicii Moldova „Teleradio-Moldova" (TRM) a fost fondată în aprilie 1958. În 1990, această instituție făcea parte din GOSTELERADIO, conglomeratul de instituții TV și radio de stat din URSS. După proclamarea independenței, în 1993, TRM obține prima licență de emisie. Legea audiovizualului, adoptată în octombrie 1995, menționează că instituția este una „publică", în fapt aceasta a fost mai degrabă „de stat", profesând partizanatul politic pentru partidele care s-au succedat în această perioadă la guvernare. Chiar dacă în perioada 1992-1996, TRM, potrivit experților, a practicat un jurnalism echidistant, aceasta oricum a continuat să fie controlată, ca să lustruiască imaginea partidelor care s-au aflat la guvernare[8]. Controlul era susținut și

---

7 Centrul pentru Jurnalism Independent, *Ghidul mass-media din Republica Moldova*, Chișinău, 2007. Varianta revizuită la zi poate fi accesată electronic la http://goo.gl/ceLirg.

8 Constantin Marin, *Mass-media din Moldova: implicații politice*. În revista „Mass-media în Republica Moldova", Decembrie 2000, p. 2, accesibil online la http://goo.gl/sWDvUx.

menținut în primul rând prin procedura de numire de către Parlamentul Republicii Moldova a președintelui Companiei și a directorilor televiziunii și radioului public, și/sau prin procedura de finanțare din bugetul de stat a acestei instituții.

Audiovizualul privat. Situația televiziunilor și posturilor de radio private a fost una dificilă, din simplul considerent că: a) în Republica Moldova încă nu exista o tradiție de creare și administrare a unei instituții audiovizuale (TV sau radio); b) nu exista un cadru legal care să reglementeze domeniul audiovizualului; c) lansarea unui post TV sau de radio necesita investiții private, care la momentul respectiv nu prea existau în Republica Moldova.

Primele posturi de radio private apar în perioada 1993–1995: „Unda Liberă", lansat în 1993 de către Facultatea de Jurnalism și Științe ale Comunicării a Universității de Stat din R. Moldova; Radio „Nova", lansat la 20 mai 1994; Radio „Micul Samaritean", un post de radio religios, lansat de asemenea în 1994; Radio „Polidisk", care este lansat în noiembrie 1997, iar în scurt timp, în urma unui contract de retransmisie încheiat cu postul de radio „Russkoe Radio", va retransmite grila de emisie a acestuia. Același scenariu va fi aplicat și de către radio „El Dorado", lansat oficial în 1998, și care după numai 10 luni de activitate, ca urmare a semnării unui contract de retransmisie cu postul de radio „Evropa Plius", se va obliga să retransmită emisiunile acestui post de radio din Federația Rusă. Un element foarte important în ceea ce privește piața radio este că, până în 1997, toate posturile de radio emiteau fără a deține licențe de emisie. Abia în aprilie 1997, Consiliul Coordonator al Audiovizualului (CCA) inițiază procedura de legiferare a presei electronice. Astfel, în luna iulie 1997, doar șase posturi de radio dispuneau de licențe de emisie eliberate de CCA (Chișinău: „Micul Samaritean", „Unda Liberă", „Radio Nova", „Radio-Delta", „Radio d'Or" și „El Dorado"; și Bălți: „Radio Blue Star")[9]. De menționat că Radio „Polidisk", care

[9] Vitalie Dogaru, *Radio în Republica Moldova – particularități și tendințe*. În revista „Mass-media în Republica Moldova", iunie 2000, p. 15, accesibilă online la http://goo.gl/PNeruJ.

emitea în Chisinau din noiembrie 1994, în iulie 1997 nu dispunea încă de licenţă de emisie.

În 1998 este lansat unul din puţinele posturi de radio independente din acea perioadă, „Antena C", post de radio al municipiului Chişinău, care acoperea prin reţeaua sa de relee majoritatea teritoriului republicii. Totodată, în anul 1999, au fost lansate patru staţii radio: „Pro FM", „Hit FM", „Serebreanâi Dojd" şi „Naşe Radio", care vor continua „tradiţia" începută de Radio „Polidisk", cea de retransmisie a conţinutului posturilor–„mamă" radio din Federaţia Rusă şi România. În luna iunie 2000, la Nisporeni este lansat postul de radio „Vocea Basarabiei", a cărui redacţie în 2005 este transferată la Chişinău.

Primul post TV privat autohton, „Catalan TV", a apărut în spaţiul audiovizual din municipiul Chişinău. Acesta a emis pentru prima dată în luna august 1995, iar majoritatea emisiunilor erau realizate în emisie directă. Încă de la începuturile emisiei sale, „Catalan TV" s-a poziţionat ca o alternativă a TRM. În perioada sa de existenţă şi activitate, 1995-2000, echipa instituţiei şi-a propus „să facă reportaje adevărate în care libertatea de expresie să se manifeste din plin"[10]. Totuşi, pe perioda alegerilor prezidenţiale din 1996 şi a celor parlamentare din 1998, „Catalan TV" se apropie de Partidul Forţelor Democratice, iar mai târziu de Partidul Popular Creştin-Democrat. Acest fapt a dus la disensiuni interne şi la plecarea celor mai buni jurnalişti din această redacţie, printre care: Alina Radu, Aneta Grosu şi Valeriu Saharneanu[11].

În 1996 este lansat postul de televiziune de limbă rusă „TVC21", iar în 1997 pe piaţa audiovizuală apare postul de televiziune „NIT TV" (Noile Idei Televizate), cu emisie aproape exclusivă în limba rusă, controlat de către Partidul Comuniştilor din Republica Moldova. În anul 2001, odată cu ascensiunea la putere a Partidului Comuniştilor, „NIT TV" va fi favorizat de guvernarea de atunci prin

---

[10] Victor Nichituş, *Rolul audiovizualului autohton în cadrul procesului de integrare europeană a Republicii Moldova*. În „Moldova şi integrarea europeană. Colaborarea în cadrul Pactului de stabilitate", Institutul de Politici Publice, Chişinău, 2002, accesibil online la http://goo.gl/ud2mBD.

[11] *Ibidem*.

faptul că va obține pe bandă rulantă frecvențe de emisie prin eter, ceea ce va face ca în puțin timp să devină una din cele patru televiziuni cu acoperire națională.

La sfârșitul anului 1999 este lansat postul de televiziune „ProTV Chișinău". În perioada incipientă, această televiziune emitea prin eter în raza orașelor Chișinău, Bălți, Cahul, Anenii Noi și suburbiile acestor orașe și prin rețeaua de cablu în toată republica. În mare parte, grila de emisie era formată din retransmisia programelor postului „ProTV" din România, cu câteva emisiuni produse la Chișinău („În profunzime", „Vip magazin" și „Autoexpert").

Marea lacună a spațiului audiovizual privat al perioadei 1989-2001 a fost faptul că sectorul privat nu a avut un concept și o strategie clară de dezvoltare și, lucru important, a fost defavorizat prin susținerea presei de stat (Compania Teleradio-Moldova) și prezența masivă pe piața informațională din Republica Moldova a posturilor radio și tv străine, în special de cele din Federația Rusă.

Majoritatea problemelor cu care s-a confruntat presa din aceasta perioadă a fost lipsa unui cadru legal corect și democratic care să reglementeze domeniul. Astfel, Legea presei a fost adoptată spre sfârșitul anului 1994. Aceasta a fost criticată de jurnaliști încă de la apariția ei prin simplul fapt că conținutul acesteia era mai mult un atac la adresa libertății de exprimare. În forma sa inițială, legea făcea o discriminare clară între publicațiile scrise: între cele de stat și cele private. Spre exemplu, autorităților le era oferită posibilitatea să scutească anumite instituții media de impozite, acestea fiind, bineînțeles, selectate în baza unor principii politice. Ulterior legea a suferit opt modificări (1995, 1996, 1999, 2000, 2001), culminând cu anul 2001, când a fost introdusă o prevedere în lege care interzicea finanțarea publicațiilor din Republica Moldova de către guvernele altor țări[12].

Domeniul audiovizualului a început a fi reglementat legal prin Legea audiovizualului nr. 603-XIII din 3 octombrie 1995 (!), ulterior amendată de șapte ori, prin 18 modificări. La momentul adoptării, legea a fost apreciată favorabil, însă cea mai mare lacună a acesteia

[12] Tamara Cărăuș, *op. cit.*

era, ca și în cazul Legii presei, că aceasta acorda prioritate instituțiilor media de stat/publice, în defavoarea celor private. Altceva e că, prin intermediul acestei legi, se înființa instituția de reglementare în domeniul audiovizualului – Consiliul Coordonator al Audiovizualului (CCA), care va deveni o pârghie perfectă de control a acestui sector[13].

Concluziile privind perioada 1989–2001. Clasa politică dar și breasla jurnalistică aveau misiunea să rezolve trei probleme majore în această perioadă, și anume: a) edificarea unei prese independente – atât publice/de stat, cât și private; b) elaborarea și adoptarea unui cadru legal democratic, care să reglementeze domeniul mass-media; c) deetatizarea presei.

Prima dintre acestea a început și a decurs anevoios, în primul rând din cauza lipsei unor cadre calificate și instruite în domeniu, care să dețină capacități ce să poată face schimbarea/trecerea de la presa de partid (sovietică) la una bazată pe pricipiile democratice. A doua problemă: cadrul legal de reglementare a domeniului a fost elaborat în mod defectuos din capul locului, lucru care a frânat dezvoltarea unei prese independente. A treia problemă: deetatizarea presei a fost un proces mai degrabă mimat de către conducerea politică de atunci. Chiar dacă, potrivit experților media, procesul deetatizării presei în Republica Moldova se desfășura rapid în acea perioadă – spre exemplu, potrivit unor date, cota publicațiilor controlate de instituțiile de stat a scăzut de la 90%, în anul 1990, la aproximativ 50%, în 1994 –, totuși, statul continua să dețină controlul asupra celor mai mari și importante instituții de presă: Compania de Stat „Teleradio-Moldova" și cele două publicații de presă scrisă de circulație republicană, *Moldova suverană* și *Nezavisimaia Moldova*[14].

---

[13] Și în prezent membrii CCA sunt numiți pe criterii politice. Acest fapt a fost sesizat de către multe rapoarte ale organizațiilor naționale și internaționale. Astfel, potrivit Articolului 42 (1) din Codul audiovizualului al Republicii Moldova, publicat la 18.08.2006 în Monitorul oficial nr. 131-133, mebrii CCA sunt „desemnați de Parlamentul Republicii Moldova".

[14] Victor Moraru, *Dezvoltarea mass-media ca factor al bunei guvernări*. Studiu elaborat în cadrul proiectului „Raportul național al dezvoltării umane", Institutul de Politici Publice, Chișinău, 2002, p. 12, accesibil online la http://goo.gl/9OxbPc.

Presa „liberă" la început de mileniu. Dictatura audiovizualului

Cea de a doua perioadă din istoria presei din Republica Moldova începe odată cu venirea la putere a Partidului Comuniștilor din Republica Moldova (PCRM) în urma alegerilor parlamentare din februarie 2001. PCRM își adjudecă 50% din numărul total de voturi și obține, la redistribuție, 71 din cele 101 mandate în Parlament. Cu o majoritate parlamentară asigurată, în aprilie 2001, liderul PCRM, Vladimir Voronin, este ales în funcția de președinte al Republicii Moldova.

Situația presei din anii 2001–2009 poate fi divizată în două etape, care practic se suprapun cu cele două mandate de guvernare ale PCRM. Astfel, dacă în prima perioadă menționată anterior (1989–2001), jucătorul principal pe piața media din Republica Moldova era presa scrisă, atunci începând cu anul 2001 și până la începutul anului 2009, televiziunea (și într-o anumită măsură, radioul) se consolidează drept cel mai popular mijloc de informare pentru cetățenii. Dominația audiovizualului, în special a televiziunii, în sectorul media este reflectată și de către rezultatele sondajelor de opinie, unde, în noiembrie 2009, 84% din respondenți declarau că privesc televizorul zilnic, iar 51% ascultă radioul zilnic[15].

Prima etapă a acestei perioade cuprinde anii 2001–2004 și se caracterizează printr-o politică blândă și permisivă a autorităților față de sectorul media, apariția și lansarea mai multor instituții de presă, finalizarea procesului de deetatizare a presei, consolidarea presei locale independente, modificarea și revizuirea cadrului media legal, „reformarea" TRM, care devine (doar!) pe hârtie una „publică". În anul 2004, pentru prima dată de la independență, Republica Moldova este inclusă de organizațiile internaționale îi caterogia țărilor cu o presă care **nu este liberă**[16] („not free"). Calificativ care va fi menținut până în anul 2010.

---

[15] Institutul de Politici Publice (IPP), *Barometrul Opiniei Publice – mai 2010*, accesibil online la http://goo.gl/A6K8Be.

[16] Freedom House, *Freedom of the Press 2002-2009*, accesibil online la https://goo.gl/YwcxW7.

A doua etapă cuprinde anii 2005–2009 și este, probabil, cea mai dificilă perioadă din punctul de vedere al activității și libertății presei. Limitarea accesului la informație, intimidarea jurnaliștilor și a instituțiilor media autohtone, dar și a celor internaționale[17], înăsprirea controlului asupra instituțiilor media publice (TRM și cele două ziare, *Moldova Suverană* și *Nezavisimaia Moldova*), dar și a instituțiilor de reglementare în domeniu (CCA, Agenția Națională pentru Reglementare în Comunicații Electronice și Tehnologia Informației etc.) reprezintă, probabil, procesele definitorii ale dezvoltării sectorului mass-media în acești ani. Anume din aceste considerente, presa din Republica Moldova a înregistrat o evoluție negativă la capitolul independență și libertate de exprimare. Spre exemplu, potrivit organizației internaționale Reporters without Borders, indicele libertății mass-mediei în republica noastră a scăzut cu 40 de poziții, de la locul 74 în lume, în anul 2005, la locul 114, în 2009[18].

Audiovizualul privat. În perioada 2001–2009, pe piața media din Republica Moldova își fac apariția mai multe instituții media. Astfel, în domeniul audiovizualului, în anul 2001, este lansată televiziunea „DTV", care va activa până în anul 2007, când își va sista emisia. În 2002, este lansată televiziunea „RIF TV", care va fi redenumită mai târziu în „N4 TV". În luna iunie 2002, este lansat postul de televiziune municipal „EuTV Chișinău", care va rezista până la sfârșitul anului 2006, când va fi lichidat împreună cu postul de radio municipal „Antena C", ca urmare a adoptării unui nou Cod al audiovizualului, care interzice autorităților publice locale să fie fondatori de instituții

---

[17] Cazul TVR 1 în 2007 este unul sugestiv în acest sens. Instituțiile statului au acționat concertat, retrăgând licențele de emisie pe teritoriul Republicii Moldova. *Scenariu:* în iunie Ministerul Dezvoltării Informaționale (MDI) solicită CCA să scoată la licitație frecvențele postului TVR1 chiar dacă acestea erau valabile până în 2011, în iulie Î.S. „Radiocomunicații" oferă oarecum avizul și susținerea în acest sens, iar în septembrie 2007, licența de transmitere a TVR1 a fost retrasă de către CCA în favoarea unei alte companii. Mai multe detalii vezi în raportul Centrului pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova (CJI), *Raport anual 2007 Libertatea de exprimare și informare în Republica Moldova*, accesibil online la http://goo.gl/hbIm55.

[18] Reporters without Borders, *World Press Freedom Index 2002-2009*, accesibil online la https://goo.gl/NDKeMC.

ale audiovizualului. În anul 2007, ambele instituții media municipale au fost scoase la licitație. „Antena C" a fost cumpărată cu 1,5 milioane de lei de către Dumitru Liuticov, iar „EuTV Chișinău" a fost cumpărat cu 2 milioane de lei de către Igor Boldureanu, fost coleg de școală al lui Iurie Roșca, care în acel timp era președintele PPCD și vicepreședinte al Parlamentului. În 2008, Igor Boldureanu a fost demis din poziția de manager al „EuTV Chișinău", iar Iacob Roșca, un văr al lui Iurie Roșca, i-a luat locul. Rapoartele de monitorizare făcute de organizațiile media naționale menționau că „Antena C" susținea deschis PCRM, iar „EuTV Chișinău" era loial PPCD-ului[19]. La începutul anului 2009, „EuTV Chișinău" a ajuns în incapacitate de plată, astfel s-a renunțat la redacția de știri și la emisiunile proprii, difuzându-se doar filme artistice dublate în limba rusă și subtitrate în română. În 2009, radio „Antena C" își schimbă numele în radio „Prime FM", devenind parte a ÎCS „PRIME TV" SRL, ulterior parte componentă a trustului media „General Media Group".

La 1 martie 2006, este lansat postul de televiziune „TV7", care retransmitea în mare parte conținutul media al postului de televiziune rus „NTV", dar care a început să producă și conținut propriu: buletinele de știri „Segodnea v Moldove" (în limba rusă) și „Cotidian" (în limbă română), dar și emisiuni de divertisment („Vedete cu șorț" etc.). Actualmente acesta face parte, alături de alte instituții media din trustul media „Analitic Media Group", care este deținut de Chiril Lucinschi, deputat în Parlament pe listele Partidului Liberal-Democrat din Moldova (PLDM)[20].

În 2007, a fost lansat „Prime TV". Inițial, canalul retransmitea programele televiziunii publice din Federația Rusă, „ORT", redenumită „Pervâi Kanal", iar din septembrie 2010, a început să producă propriile buletine de știri, talk-show-uri și programe de divertis-

---

[19] Victor Gotișan, Olivia Pârțac, Vitalie Dogaru, Roxana Teodorcic, Tatiana Ețco, Cristina Mogâldea, *Harta mediilor digitale: Republica Moldova*, ianuarie 2012, p. 76, accesibil online la https://goo.gl/gmkV49.

[20] Mold-street.md, *Proprietarii televiziunilor din Moldova: Miliardari americani, afaceriști locali, bănci din Rusia și milionari de la Tiraspol*, 14 noiembrie 2015, accesibil online la http://goo.gl/O70B5C.

ment. Începând cu anul 2010, „Prime TV" va deveni unul din jucătorii principali pe piața media din Republica Moldova.

Probabil cele mai notorii apariții pe piața media audiovizuală din Republica Moldova în această perioadă au fost lansarea birourilor de țară a „BBC World Service" (oficial lansat în august 2006, însă încă din 1993 activa un grup de jurnaliști/reporteri în Republica Moldova care faceau știri și reportaje despre evenimentele din țară care erau difuzate de BBC România) și Radio „Europa Liberă" (oficiul activează încă de la sfârșitul anilor '90, însă este lansat oficial în anul 2002). Pe parcursul anilor de activitate, ambele instituții media au stabilit standarde de calitate înalte în ceea ce privește activitatea presei audiovizuale din Republica Moldova. Buletinele de știri și emisiunile tematice elaborate de către echipele radio „BBC Chișinău" și Radio „Europa Liberă", oficiul Chișinău, sunt preluate și transmise de mai multe posturi de radio: Radio „Antena C", „Vocea Basarabiei", Radio „Veritas", Radio „Albena", Radio „Național" etc. În luna august 2008, „BBC World Service" sistează activitatea redacțiilor din România și Republica Moldova[21]. Radio „Europa Liberă", pe de altă parte, și-a diversificat produsele media, și-a mărit echipa redacțională și activează până în prezent, practicând cel mai calitativ, echidistant și corect jurnalism din Republica Moldova. Printre jurnaliștii notorii care au făcut parte din redacția acestor posturi de radio (dar care sunt și în prezent parte a redacției Radio „Europa Liberă", oficiul Chișinău) și care au devenit nume de referință pentru presa din Republica Moldova pot fi numiți aici: Alexandru Eftode, Vasile Botnaru, Alexandru Cantâr, Liliana Vițu, Maia Metaxa, Radu Benea, Iulian Ciocan, Valentina Ursu, Vitalie Dogaru, Liliana Barbăroșie și mulți alții.

Audiovizualul public. Compania Publică „Teleradio-Moldova" (TRM) se află în această perioadă într-o continuă refacere. În anul 2002, este adoptată de către Parlament Legea cu privire la Instituția Publică Națională a Audiovizualului Compania „Teleradio-Moldova", care a intrat în vigoare tocmai în anul 2004. În 2006, Parlamen-

[21] Centrul pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova (CJI), *Raport anual 2008 Libertatea de exprimare și informare în Republica Moldova*, Chișinău, 2008, accesibil online la http://goo.gl/pwWksD.

tul Republicii Moldova adoptă Codul audiovizualului Republicii Moldova, care va stabili modalitatea de activitate și funcționare a instituției audiovizuale publice. În perioada de referință, controlul și influența guvernării (comuniste) asupra TRM s-au înăsprit. La conducerea companiei au fost numite persoane comode guvernării de atunci, iar membrii Consiliului de Observatori al Companiei – un fel de „guvern" al instituției – erau numiți pe criterii politice, procedura fiind în totalitate controlată de către partidele de la guvernare[22]. Modalitatea de finanțare a TRM de asemenea era (și este!) un mecanism eficient de control și influență din partea factorului politic asupra acestei instituții media. Astfel, bugetul atribuit TRM este decis de către Ministerul Finanțelor al Republicii Moldova și aprobat de către Parlament. O scurtă analiză arată că în anii electorali (2005, 2007, 2009) resursele financiare acordate din bugetul de stat pentru TRM creștea cu minimum 10-15%[23].

Problema deetatizării publicațiilor de presă de stat „continuă" și în această perioadă. În 2005, Guvernul Republicii Moldova decide, prin Hotărârile nr. 515 din 01.06.05 și nr. 587 din 20.06.05, „lichidarea" ziarelor *Moldova suverană* și *Nezavisimaia Moldova*. Procedură care va dura până în 2010 și care se va finaliza între timp cu o „privatizare", care a ridicat mai multe semne de întrebare. Ulterior, în 2010, Guvernul a anulat procedura de lichidare și privatizare a acestor instituții de presă[24], care, potrivit experților media, a fost „produsă, contrar legii, într-o măsură netransparentă"[25]. Faptul că aceste două instituții media s-au aflat sub controlul politic al guvernării comuniste în perioada 2001–2009 poate fi dedus din politica editorială

---

22 Tatiana Puiu, Victor Gotișan, *Activitatea Consiliului de Observatori al IPNA „Teleradio-Moldova": între reforme și „stabilitate"*, Chișinău, 2015, p. 4, accesibil online la http://goo.gl/mz3tEw.

23 A se vedea *Legile privind bugetul de stat din 2005–2010*, accesibile online la http://goo.gl/NLb2K8.

24 Unimedia.md, Guvernul a întrerupt procesul de lichidare a ziarelor *Moldova suverană și Независимая Молдова*, 24 februarie 2010, accesibil online la http://goo.gl/w8ibci.

25 Info-Prim Neo, *PCRM ar trebui să-și aducă aminte ce a făcut în 2006 cu niște posturi populare până atunci, ex-director Antena C*, 15 aprilie 2011, accesibil online la http://goo.gl/FWMaI2.

proguvernamentală a acestor publicații[26], dar și din subsidiile foarte mari care le-au fost atribuite[27].

Presa scrisă se dezvoltă cu pași rapizi, în perioada 2001–2009 au apărut multe din publicațiile de referință din Republica Moldova. 5 iunie 2001 poate fi calificată drept „ziua de naștere" a jurnalismului de investigație. În această zi apare primul număr al săptămânalului *Accente*, fondat de către Sergiu Afanasiu și un grup de jurnaliști, care în mare parte au plecat de la „Catalan TV", din cauza partizanatului politic pe care a început să îl facă managementul acestei televiziuni. În 2003, *Accente*-le își sistează activitatea, „ca urmare a dosarelor inițiate de instanțele de judecătă la adresa publicației, a conturilor blocate și hărțuirea jurnaliștilor de guvernarea comunistă", după cum va declara directorul publicației, Sergiu Afanasiu.

Pe 14 septembrie 2001 se lansează săptămânalul *Timpul*. În iulie 2004, în urma unor investigații privind afacerile dubioase ale companiei „DAAC-HERMES", ziarul își încetează activitatea. În aceeași lună, echipa de redacție lansează ziarul sub o nouă denumire, *Timpul de dimineață*. Începând cu luna octombrie 2005, publicația devine cotidian național, care va fi editat de cinci ori pe săptămână.

La 27 iulie 2004 este lansat *Ziarul de gardă* de către jurnalistele Alina Radu și Aneta Grosu. Pe parcursul anilor, această instituție de presă publică mai multe articole de investigație despre cazuri de corupție în rândul persoanelor oficiale, ceea ce va face ca instituțiile oficiale să lanseze o întreagă campanie de intimidare și hărțuire a jurnaliștilor care făceau parte din redacția acestei publicații[28].

---

[26] Rapoartele de monitorizare elaborate de către organizațiile naționale (CJI, API) menționează că aceste publicații făceau partizanat politic deschis pentru partidul de guvernare de atunci (PCRM).

[27] Spre exemplu, doar în decembrie 2006, Guvernul a alocat aproximativ 450 de mii de lei redacției ziarului *Moldova Suverană* pentru *Nezavisimaia Moldova* pentru achitarea serviciilor tipografice, cu titlu de „ajutor financiar unic". Centrul pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova (CJI), *Raport anual 2006 Libertatea de exprimare și informare în Republica Moldova*, Chișinău, 2006, accesibil online la http://goo.gl/lmXzqN.

[28] Rapoartele Centrului pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova (CJI) menționează despre numeroase situații în care jurnaliștii de la *Ziarul de gardă* au

În pofida unor intimidări venite din partea autorităților, presa scrisă locală începe să se consolideze și să se dezvolte activ în această perioadă. Apar noi publicații, printre care *Cahul expres* (2003) sau *Expresul de Ungheni* (2007).

Pentru **agențiile de presă** această perioadă nu este una tocmai optimistă. Astfel, la 17 mai 2005, Consiliul Municipal Chișinău decide lichidarea agenției de știri *Info-Prim*. Potrivit directorului agenției, Valeriu Vasilică, decizia a fost una cu caracter politic, care urmărea să elimine de pe piața informațională concurența instituțiilor media controlate de PCRM și PPCD. Decizia de lichidare s-a produs pe neașteptate, fără ca aceasta să fie cel puțin discutată atât cu echipa de redacție, cât și cu societatea[29]. Ulterior, la 7 iunie 2005, echipa acestei instituții media va (re)lansa același produs, însă sub o altă denumire, Agenția de Presă *Info-Prim Neo*. La mijlocul anilor 2000, una dintre cele mai profesioniste agenții de presă – *Basa-Press* – este „înghițită" de holdingul media al PCRM. Momentul de „cotitură" în acest sens ține de începutul anului 2004, când unul din fondatorii agenției (Valeriu Reniță) este numit consilier al președintelui comunist Vladimir Voronin. În decembrie 2009, echipa agenției anunța că „își întrerupe activitatea pe o perioadă nedeterminată, din cauza

fost intimidați sau hărțuiți. Spre exemplu, la 16 decembrie 2005, Anetei Grosu, redactor-șef al săptămânalului, fără a i se oferi explicații, este reținută de către Serviciul de pază, timp de o jumătate de oră, la Curtea de Apel Chișinău. La 15 ianuarie 2006, Diana Răilean, reporter la *Ziarul de gardă*, a fost reținută în incinta Curții de Apel Chișinău de către un membru al escortei unei autorități a lumii interlope, care este acuzat de trafic de ființe umane. La 24 martie 2006, Anastasia Nani, reporter al *Ziarului de gardă*, a fost agresată verbal de polițiști, fiind împiedicată să-și exercite normal profesia. La 10 octombrie 2008, Veronica Russu, jurnalistă la *Ziarul de gardă*, a fost intimidată de către unul dintre gardienii care însoțeau un inculpat în sala de judecată. Incidentul s-a produs în incinta Judecătoriei Militare din Chișinău. La 24 aprilie 2009, trei ziare independente, printre care și *Ziarul de gardă*, au fost somate de MAI să divulge numele surselor confidențiale pe care le-au citat în materiale și să nu publice mărturiile despre torturile și brutalitățile comise de poliție față de arestați în timpul și după evenimentele din 7 aprilie 2009.

[29] Centrul pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova (CJI), *Raport anual 2005 Libertatea de exprimare și informare în Republica Moldova*, Chișinău, 2005, accesibil online la http://goo.gl/CMS9CT.

unor probleme tehnice”[30]. De asemenea, în 2006, după 11 ani de activitate, Agenția de Presă *Flux*, controlată de PPCD, și-a sistat activitatea, menționând drept cauză principală „…motive economice”[31].

Începuturile online-ului. La mijlocul anilor 2000, pe piața media din Republica Moldova apar primele platforme informative online. Inițial majoritatea acestora (ex: yam.ro, Moldova.org, news. ournet.md etc.) activau ca niște platforme de agregare și diseminare a informației/știrilor publicate de instituțiile media tradiționale (presă scrisă, agenții de știri, radio sau TV), ulterior, începând cu 2009, instituțiile de informare online prind a produce și conținut propriu. Spre sfârșitul anului 2009, numărul platformelor online informative ajungea cam la 150. În mare parte, acestea nu erau altceva decât versiunea online a ziarelor, televiziunilor și posturilor de radio din Republica Moldova. Printre cele mai populare platforme informative online în această perioadă se numărau Protv.md, Moldova.org, Allmoldova.com, Jurnal.md și Timpul.md.

„Revoluționarizarea” presei online începe în septembrie 2005, când este lansată platforma de știri online Unimedia.md, aceasta avându-i ca fondatori pe Sergiu Galușca, Dumitru Ciorici, Tudor Darie și Vasile Galușca. În scurt timp, Unimedia.md va ajunge de la câteva sute de vizitatori zilnic la una din cele mai importante și populare surse de informare online din Republica Moldova. Statisticile din 2009 arătau că Unimedia.md avea un trafic lunar de aproximativ 200-250 de mii de vizitatori unici[32].

Concluziile privind perioada 2001–2009. A doua perioadă în istoria presei din Republica Moldova este, probabil, cea mai complicată din punctul de vedere al activității instituțiilor media.

---

[30] Timpul, *Fără BASA-press. Oleg Voronin își strânge catrafusele?*, 29 decembrie 2009, accesibil online la http://goo.gl/w8xwLy.

[31] Centrul pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova (CJI), *Raport anual 2006 Libertatea de exprimare și informare în Republica Moldova*, Chișinău, 2006, *op. cit.*

[32] Victor Gotișan, Olivia Pârțac, Vitalie Dogaru, Roxana Teodorcic, Tatiana Ețco, Cristina Mogâldea, *Harta mediilor digitale: Republica Moldova*, op. cit., p. 28, accesibil online la https://goo.gl/gmkV49.

Este perioada când presa scrisă începe să piardă teren în fața celei audiovizuale și acest fapt s-a reflectat mai ales la capitolul principalelor surse de informare. Televiziunea și-a consolidat locul de frunte ca primă sursă din care se informează cetățenii Republicii Moldova.

În această perioadă se conturează primele elemente de concentrare media (chiar dacă acestea sunt atestate încă în anii '90) prin crearea unor grupuri mediatice, constituite sau controlate în mare parte de partide politice sau politicieni. Exemple: Grupul de Presă Flux, controlat de PPCD, din care făceau parte ziarele *Flux* și *Țara* (până în 2003, când a fost închis), agenția de presă *Flux*, „EuTV Chișinău" (din 2007); *Grupul media* controlat de PCRM, din care făceau parte televiziunea „NIT TV", agenția de presă *Basa-Press* (din 2005), agenția de presă *Interlic*, ziarele *Comunistul*, *Moldova suverană*, *Nezavisimaia Moldova*, *Delovaia gazeta* etc.

Intimidarea și atacurile la adresa presei libere au atins frecvența cea mai înaltă în această perioadă, indicator reflectat și în rapoartele organizațiilor naționale și internaționale de profil (Centrul pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova, Institutul pentru Dezvoltare și Inițiative Sociale „Viitorul", Asociația Presei Independente, Freedom House, Reporters Without Borders etc.). Astfel, pe parcursul celor opt ani, sunt înregistrate peste o sută de cazuri de intimidare și agresare a jurnaliștilor. Instituțiile care au avut cel mai mult de suferit în acest sens au fost: *Ziarul de gardă*, *Timpul de dimineață*, *Jurnal de Chișinău*, *Kommersant plus*, *Moldavskie vedomosti*, ProTV Chișinău, platforma online Unimedia.md, „DTV", ziarul local *SP*. Printre jurnaliștii intimidați și agresați pot fi menționați aici: Oleg Brega, Anastasia Nani, Alina Anghel, Pavel Bălan, Aneta Grosu, Vlad Culiomza, Angela Gonța, Diana Răilean, Ion Robu, Cornelia Cozonac și mulți alții.

Unele cazuri de intimidare a instituțiilor media și a jurnaliștilor vor ajunge și la Curtea Europeană pentru Drepturile Omului (CEDO). Anii 2001-2009 reprezintă perioada când Republica Moldova va pierde cele mai multe procese ce țin de sectorul mass-media la CEDO. Printre cele mai importante în acest sens sunt cauzele: „Flux (1, 2, 3, 4) c. Republicii Moldova", „Timpul Info-Magazin și Anghel c. Republicii Moldova" sau cea a fotografului moldovean Pavel Bălan etc.

În această perioadă, guvernarea comunistă, iar din 2005 alături de cea PPCD-istă, a făcut o diviziune clară, împărțind presa în două tabere. Prima dintre acestea, cea apropiată guvernării, era favorizată și susținută de către conducerea de atunci a statului, inclusiv financiar. Cea de a doua, presa independentă, era intimidată, amenințată ori de câte ori se ivea ocazia. Totuși antagonismul produs artificial de guvernare în interiorul breslei jurnalistice a avut și un efect benefic. Acesta s-a manifestat în mare parte prin acțiunile de solidaritate ale presei independente, susținerea instituțiilor de presă și a jurnaliștilor intimidați, apariția mai multor publicații de presă independente care au profesat un jurnalist echidistant, corect și de calitate.

Presa „democrată" după 2009. (R)Evoluția online

Presa din perioada 2009–2016 poate fi divizată în trei etape scurte. Prima dintre acestea ține de anii 2009–2010, când presa începe să își revină și să ia o tendință ascendentă, mai ales în ceea ce privește libertatea de exprimare. Mișcările tectonice care au avut loc în politică și care au dus la schimbarea guvernării politice în urma alegerilor parlamentare din aprilie și iulie 2009 au modificat situația și în domeniul mass-mediei. Chiar dacă în acești ani (2009-2010) organizațiile media internaționale încă mai mențin Republica Moldova în grupul țărilor cu o presă care **nu este liberă („not free")**, există câteva elemente ce semnalează îmbunătățirea situației în domeniu, și anume: lansarea unor publicații noi, reforma în audiovizualul public, micșorarea numărului de cazuri de intimidare a jurnaliștilor etc.

A doua perioadă (2011–2013) poate fi calificată drept un fel de „perioadă de aur" a presei din Republica Moldova. Indicele libertății presei, lansat de organizația internațională Reporters Without Borders, ajunge la cel mai înalt nivel din istorie, locul 55 din 177 de țări, iar organizația Freedom House plasează presa din Republica Moldova în categoria țărilor cu presă **parțial liberă**. 2013 este anul în care sunt înregistrate cele mai puține atacuri, intimidări sau amenințări la adresa jurnaliștilor și a instituțiilor de presă.

În cea de a treia perioadă (2014–2016), situația presei se înrăutățește din nou, și asta se întâmplă îndeosebi din cauza faptului că pe arena

noastră politică încep reglările de conturi dintre partidele politice și politicieni. Deoarece presa în Republica Moldova continuă a fi politizată, iar instituțiile media sunt deținute mai cu seamă de politicieni, ea (presa) a fost folosită drept instrument de lupte politice, dar nu de informare a societății. Acest recul este oarecum reflectat și de rapoartele organizațiilor internaționale. Astfel, în doar doi ani (2014-2016), indicele libertății presei în Republica Moldova cade cu 20 de poziții, de pe locul 56 (2014) pe locul 76, la începutul anului 2016.

Principalele caracteristici ale perioadei de referință (2009–2016) în presa din Republica Moldova:

Online-ul/Internetul devine a doua sursă de informare în preferințele consumatorilor media, după televiziune, depășind la acest capitol presa scrisă și radioul.

Pe piața media pătrund (mai curând, sunt permise) mai multe investiții din străinătate (Germania – „Jurnal Trust Media", Romania – „Publika TV", ziarul *Adevărul*, relansarea TVR1 etc.).

Factorul politic în presă se retrage pentru puțin timp (2010-2013), pentru ca ulterior să revină cu mai multă forță. În prezent, probabil putem număra pe degete instituțiile de presă care sunt cu adevărat independente și libere și nu sunt controlate sau influențate de anumite partide politice sau politicieni. Experții vor numi acest proces: „berlusconizarea" sau „oligarhizarea" presei[33].

Concentrarea mass-mediei e din nou la ordinea zilei, la mijloc de 2016, constituindu-se deja câteva trusturi de presă mari, majoritatea acestora – în jurul unor partide politice sau politicieni[34]. De menționat aici e că, potrivit amendamentelor legale privind transparența proprietății media, instituțiile media au fost obligate din noiembrie 2015 să își declare proprietarii.

Reformarea audiovizualului public începe promițător (2009–2013), dar se încheie foarte repede și revine la „normalitate" după anul 2013.

---

[33] Jurnal.md, *Expert media, despre berlusconizarea presei în RM: „Din câine de pază al societății, mass-media s-a transformat în câine de pază al patronului"*, 27 octombrie 2015, accesibil online la http://goo.gl/46SaoV.

[34] Liana Ganea, Oana Ganea, Ludmila Gamurari, Cristian Ghinea, *Pluralismul extern al mass-media în Republica Moldova – între oportunitate și realitate*, Chișinău, 2014,

Instituțiile de reglementare din domeniu (CCA, Consiliul de Observatori al TRM, ANRCETI) continuă să rămână sub influența factorului politic.

În contextul conflictului din Ucraina, se conștientizează faptul că securitatea spațiului informațional și a celui mediatic al republicii este foarte șubredă. Lucrul acesta poate fi lesne dedus din dominația programelor rusești în televiziunea prin cablu și cea terestră.

În ceea ce privește presa scrisă, atunci, la sfârșitul anului 2015, potrivit datelor Biroului Național de Statistică, în Republica Moldova erau înregistrate 171 de ziare și 258 de reviste. Un aspect foarte important aici este că presa în limba română apare într-un tiraj (cumulat) mult mai redus decât presa de limbă rusă[35]. În ultimii șase ani, presa scrisă este marele perdant al domeniului. Aceasta pierde teren în fața televiziunii, dar mai ales în fața online-ului/internetului. Drept rezultat, majoritatea publicațiilor scrise, dacă nu chiar toate, se „mută în internet"[36], care este văzut drept o platformă ideală pentru diseminarea conținutului.

În ceea ce privește aparițiile editoriale, în 2009 este lansată revista *Felinarul*, prima publicație pentru nevăzători. Tot în 2009, este lansat ziarul de limba rusă *Panorama*. De asemenea, în septembrie 2009 a început să fie editată la Chișinău o publicație bilunară, axată pe problema integrării europene – *Europeanul* –, iar în luna noiembrie a aceluiași an ziarul *Flux* sistează apariția săptămânalelor sale: *FLUX Economic*, *FLUX Studentul*, *FLUX Sănătate* și *FLUX Anchetă*[37].

---

pp. 18-22. Raport redactat de Centrul Român de Politici Europene și ActiveWatch – România pentru Fundația Soros Moldova.

35 Centrul pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova (CJI), *Raport anual 2015 Libertatea de exprimare și informare în Republica Moldova*, accesibil online la http://goo.gl/ck60Om.

36 Vladimir Soloviov, *Ziarul se mută în Internet*. În resvista „Mass-media în Republica Moldova", iunie 2013, accesibil online la http://goo.gl/g1IYmD.

37 Centrul pentru Jurnalism Independent din Republica Moldova (CJI), *Raport anual 2015 Libertatea de exprimare și informare în Republica Moldova*, accesibil online la http://goo.gl/ck60Om.

Anul 2010 este unul prolific în ceea ce privește apariţiile inedite. Pe parcursul acestui an au fost lansate mai multe publicaţii scrise, printre şi *Evenimentul zilei,* ziar care îşi va sista activitatea în 2011, *Gazeta de sud* (care este de fapt o nouă denumire a publicaţiei *Business info*, editată la Cimişlia) şi *Novosti dnea,* care la fel îşi va sista activitatea în scurt timp, în 2011.

În 2010 este lansat cotidianul *Adevărul*, parte componentă a trustului *Adevărul Holding* din România. În scurt timp, ziarul devine unul din cele mai apreciate şi populare publicaţii din Republica Moldova. În 2014, ca urmare a datoriilor şi problemelor financiare apărute, majoritatea jurnaliştilor părăsesc redacţia (Alina Ţurcanu, Valentina Basiul, Eugenia Pogor, Ion Preaşcă, Anastasia Nani şi Andrei Rizescu). O nouă echipă vine în loc, însă spre sfârşitul anului 2015 această publicaţie îşi sistează activitatea.

În anul 2012 au fost înregistrate zece publicaţii periodice la Ministerul Justiţiei al Republicii Moldova, printre cele mai importante fiind: *Basarabia literară*, *Gazeta Basarabiei* şi *Ora Moldovei*. De asemenea, apar şi două publicaţii periodice locale: *Adevărul de Ştefan-Vodă* şi *Curierul de Căuşeni*. În 2013 sunt înregistrate 15 publicaţii periodice, printre acestea 7 suplimente ale ziarului *Timpul de dimineaţă*. Cea mai importantă apariţie în acest an în presa scrisă este însă lansarea publicaţiei *Ziarul naţional*, având în redacţia sa jurnalişti şi colaboratori ca Raisa Lozinschi, Sorina Ştefârţă, Nicolae Negru, Petru Bogaru, Vasile Gârneţ, Vitalie Ciobanu, Mariana Raţă şi alţii.

În 2014 se lansează cele mai multe publicaţii ale partidelor politice, deoarece a fost un an electoral. Astfel, Partidul Democrat lansează *Expresul PDM – Vocea Moldovei*, Partidul Liberal – *Libertate*, iar Partidul Liberal-Democrat – *Stejarul*.

Audiovizualul… La jumătatea anului 2015, CCA menţiona despre existenţa a 126 de servicii de programe, dintre care: 70 de posturi de televiziune (32 difuzate prin canale terestre, inclusiv 4 şi prin satelit, 31 distribuite doar prin reţelele de cablu şi 7 difuzate exclusiv prin satelit) şi 56 de posturi de radio (55 difuzate prin frecvenţe terestre, inclusiv unul şi prin satelit, precum şi unul cu difuzare prin fir). Din totalul celor 70 de televiziuni, 5 sunt cu acoperire naţională: „Moldova 1", „Prime TV", „Canal 2", „Canal 3" şi „Publika TV". De

asemenea, potrivit CCA, existau 74 de posturi de radio care își au sediul în municipiul Chișinău, iar 52 de posturi de radio în regiuni.

…public. Activitatea audiovizualului public în această perioadă (2009-2016) poate fi divizată în două etape. Prima dintre acestea se întinde pe parcursul anilor 2010-2013. Este una ascendentă din punct de vedere calitativ, mai ales datorită faptului că anume în această perioadă s-a încercat o reformare a Companiei Publice „Teleradio-Moldova" (alegerea noii conduceri – Constantin Marin, Angela Sârbu și Alexandru Dorogan –, elaborararea cadrului normativ, jurnaliști tineri și de perspectivă atrași în echipele de la televiziunea și radioul public, parteneriate naționale și internaționale cu instituții din republică și de peste hotare, grile de emisie cu emisiuni și buletine de știri noi și făcute profesionist etc.).

A doua etapă în activitatea audiovizualului public este calificată drept o perioadă de stagnare și începe cu prezentarea, în martie 2012, a demisiei directoarei de atunci a televiziunii publice, Angela Sârbu, cauza fiind „… sistemul putred, care nu mai este bun la nimic și care pur și simplu nu funcționează"[38]. La scurt timp, și-a prezentat demisia și șefa Departamentului știri de la Moldova 1, Liliana Vițu, exemplul său urmându-l și alți câțiva jurnaliști. Din 2013 până în 2015 se înregistrează o perioadă de criză totală: un Consiliu de Observatori al TRM nefuncțional, cazuri de delapidări de fonduri ale Companiei înregistrate de Curtea de Conturi a Republicii Moldova, lipsa unui management stabil etc. În prezent, problema majoră rămâne aceeași – influența politicului asupra acestei instituții, prin numirea membrilor Consiliului de Observatori, sau procedura de finanțare din mijloacele bugetului de stat[39].

…privat. În martie 2010, pe piața media din Republica Moldova și-a făcut apariția postul de televiziune de știri „Jurnal TV" (din 2012,

---

[38] Jurnal de Chișinau, *Angela Sârbu: „Trebuia să candidez în 2010 la funcția de președintă a TRM"*, 23 martie 2012, accesibil online la http://goo.gl/0wqxxm.

[39] Tatiana Puiu, Victor Gotișan, *Activitatea Consiliului de Observatori al IPNA „Teleradio-Moldova": între reforme și „stabilitate"*, Chișinău, 2015, accesibil online la http://goo.gl/mz3tEw.

acesta va deveni un post de televiziune generalist). În scurt timp, tot în acest an va fi lansat și radio „Jurnal FM". Astfel, spre sfârșitul lui 2010, se va consolida un nou grup media, „Jurnal Trust Media". Pe lângă televiziunea și postul de radio menționate, din acest grup media vor mai face parte publicațiile „Jurnal de Chișinău", tabloidul „Apropo", ziarul cu tematică economică „ECOnomist", portalul de divertisment „Jurnal live", portalul de știri „Jurnal.md" și agenția de publicitate „Reforma Advertising".

La 7 aprilie 2010 a fost lansată o altă televiziune de știri, „Publika TV". Aceasta a fost o investiție a holdingului media românesc „Realitatea-Cațavencu", al cărui proprietar la acea vreme era omul de afaceri Sorin Ovidiu Vîntu. Ulterior, în același an, au fost lansate postul de radio „Publika FM" și platforma online „Publika.md". Potrivit mai mult experți, la începutul anului 2011, atât televiziunea, cât și celelalte instituții media aferente au fost cumpărate de către Vlad Plahotniuc, pe atunci vicepreședinte al Partidului Democrat și vice-președinte al Parlamentului. În prezent televiziunea „Publika TV" face parte din trustul media „General Media Group", al cărui proprietar este Vlad Plahotniuc. Din trust mai fac parte televiziunile „Canal 2", (anterior „2 Plus"), care a fost lansat în 2007, în urma retragerii licenței de emisie a TVR 1; „Canal 3", lansat în luna august 2012; și „Prime TV". Totodată, pe moment trustul „General Media Group" mai deține alte două posturi de radio, „Megapolis FM" și „Maestro FM".

În 2010 au fost lansate posturile de radio „Radio Sport" și „Aquarelle FM". În 2011, Confederația Națională a Sindicatelor din R. Moldova și-a lansat o televiziune pe internet – „Sindicat" TV (STV), iar Asociația Studenților Creștini Ortodocși din R. Moldova – televiziunea on-line „Tineretul Ortodox.TV".

În 2011 este lansat postul „Radio Chișinău". Acesta este un produs al „Radio România". În 2012 este lansată televiziunea „Acasă în Moldova", o filieră a postului „Acasă TV România", parte a trustului Media Pro.

În 2014 sunt lansate două televiziuni de nișă: „Moldova Sport", televiziune dedicată exclusiv evenimentelor sportive din R. Moldova; și „Moldavian Business Channel", cu tematică economică. Tradiția

televiziunilor de nișă este continuată și în 2015, când în luna octombrie este lansat postul de televiziune „Agro TV Moldova".

Online. Potrivit unor date, piața media online număra la începutul anului 2016 aproximativ 300 de site-uri de știri/media[40]. Anii 2009-2016 sunt calificați drept perioada de glorie a media online din Republica Moldova. Aceasta se datorează dezvoltării ascendente a pieței serviciilor de acces Internet la puncte mobile și fixe, care a devenit principalul motor al sectorului comunicațiilor electronice[41]. Potrivit datelor Agenției Naționale pentru Reglementare în Comunicații Electronice și Tehnologia Informației (ANRCETI), la sfârșitul anului 2015, mai mult de jumătate din populația Republicii Moldova avea acces la internet.

„Boom"-ul internetului duce la migrația consumatorilor media către presa online. Astfel, la sfârșit de 2013, presa online depășește presa scrisă și radioul la capitolul preferințe de informare și devine a doua sursă de informare după importanță, cedând doar în fața televiziunii în acest sens. De asemenea, presa online, pe parcursul ultimilor șase ani (2010-2016), a făcut un salt foarte mare și la capitolul încredere[42]. Dacă în 2010 doar 10% din respondenți declarau că au încredere în presa online, atunci în 2016 fiecare al patrulea respondent declara online-ul drept cea mai credibilă sursă de informare. Astfel, televiziunea a pierdut 27% în doar 5 ani, de la 67% în 2010, la 40% în 2016. Cauza principală a acestei pierderi a încrederii ține de faptul că mass-media tradițională (televiziunea, radioul și presa scrisă) este politizată și influențată/controlată de factorul politic. Internetul însă este privit (încă!) de majoritatea drept o sursă liberă de informare și exprimare, „o oază a libertății de expresie". Popularitatea online-ului a determinat companiile și instituțiile media tradiționale (TV, radio

---

[40] Este foarte greu de făcut o statistică în acest sens, din simplul considerent că numărul acestora se schimbă de la o zi la alta.

[41] Agenția Națională pentru Reglementare în Comunicații Electronice și Tehnologia Informației (ANRCETI), *Evoluția pieței de comunicații electronice în 2015*, Chișinău, 2016, accesibil online la http://goo.gl/gfJDbQ.

[42] Vezi mai multe detalii în Institutul de Politici Publice, *Barometrul Opiniei Publice Aprilie 2016*, accesibil online la http://goo.gl/E4HGxK.

și presă scrisă) să își diversifice serviciile și să propună consumatorilor media produse cu un conținut nou și calitativ. Online-ul a oferit, pentru presa tradițională din Republica Moldova, în primul rând noi posibilități de diversificare și răspândire a conținutului[43].

Dezvoltarea presei online în Republica Moldova se produce în două direcții. Prima dintre acestea o reprezintă platformele online ale instituțiilor media tradiționale (TV, radio, presă scrisă, agenții de știri). Mai mult ca atât, începând cu 2010, lansarea unei instituții media (TV, radio, presă scrisă) nu este percepută fără lansarea versiunii online a acesteia. A doua direcție e legată de platformele media care sunt lansate exclusiv pe online și care produc conținut inedit.

Principalele apariții în acest domeniu în perioada de referință (2009–2016): Vesti.md (2009); Enews.md (2009); HotNews.md (2010); Stirilocale.md (2011); Noi.md (2011); 24h.md (2011); Actualitati.md (2011); Anticoruptie.md (2012); Deschide.md (2013); Diez.md (2013); Newsmaker.md (2014); Agora.md (2014); Rise.md (2014); Sputnik.md (2014); Today.md (2015).

Potrivit datelor Biroului de Audit al Tirajelor și Internetului din Republica Moldova (BATI), cele mai populare site-uri de știri și informative din RM în luna mai 2016 erau Point.md, Protv.md, Unimedia.md, Noi.md, Diez.md, Sputnik.md, Timpul.md, Kp.md, Agora.md și Realitatea.md[44]. Patru dintre acestea sunt site-uri care activează exclusiv pe online, celelalte șase sunt versiunile online ale instituțiilor media tradiționale (TV, presă scrisă).

Din anul 2014 are loc un nou proces – „politizarea online-ului"[45]. Politicienii și partidele politice încep să cumpere și să investească din ce în ce mai mult în platformele de știri online.

---

43 Victor Gotișan, *Mass-media digitală în Moldova: evoluții și perspective*. În revista „Mass-media în Republica Moldova", iunie 2002, p. 9, accesibil online la http://goo.gl/2EGePS.

44 Biroul de Audit al Tirajelor și Internetului din Republica Moldova (BATI), *Studiul de măsurare a traficului și audienței pe internet*, mai 2015, accesibil online la http://goo.gl/WAa9rp.

45 Punctul de cotitură în acest sens poate fi socotit achiziționarea Unimedia.info de către compania Miraz SRL, fondată de jurnalistul Cristian Jardan. Cu toate acestea, po-

Concluzii privind perioada 2009–2016. Perioada 2009–2016 este una sincopată în ceea ce privește evoluția presei în Republica Moldova. Dacă inițial presa cunoaște o ascensiune în evoluția sa, atunci spre final (2014-2016), aceasta se confruntă cu tot mai multe probleme. Astfel, începând cu anul 2014, intimidările sistematice împotriva jurnaliștilor și a instituțiilor media revin; concentrarea massmediei continuă[46]; cadrul legal este unul foarte vechi și neadaptat la noile realități, iar guvernarea, în loc să adopte legi noi, se rezumă la modificarea și amendarea unor articole din acestea[47]; spațiul mediatic și informațional rămâne în continuare neprotejat, neexistând strategii, legi pentru securizarea acestuia; drept rezultat, nivelul de propagandă externă, mai ales prin intermediul instituțiilor media din Federația Rusă, atinge cote îngrijorătoare.

Concluzie. Dragă presă, *Quo vadis*?

Corectitudinea, imparțialitatea și echidistanța sunt, probabil, cele mai importante valori ale unei prese independente. A reflecta

---

trivit mai multor experți și surse, cumpărătorul real și proprietarul acestui portal de știri este fostul prim-ministru Vlad Filat, ex-președinte al PLDM. Potrivit unor surse, Partidul Democrat din Republica Moldova controlează prin diverși intermediari mai multe platforme de informare online, care au fost lansate în 2015, printre acestea: Politics.md; Mesaj.md și Democracy.md. Alte platforme online, cum ar fi Tsn.md, Aif.md, Actualitati.md și Replika.md au legături personale sau sunt deținute de către membri sau susținători ai socialiștilor din PSRM. Un alt portal online care devine din ce în ce mai popular, Sputnik.md, este deținut de „Rossiia Segodnea", o companie înregistrată de Vladimir Novosadiuk, care, potrivit unor surse, este apropiat de omul de afaceri Ilan Shor, liderul partidului „Ravnopravie". Vezi mai multe detalii la Victor Gotișan, *Next Target for Moldovan Politicians: Occupy the Internet*, 4 februarie 2016, accesibil online la http://goo.gl/31M4AD; și în *Ziarul de gardă*, *Transparența și stăpânii portalurilor de știri*, 1 februarie 2016, accesibil online la http://goo.gl/Xf2FVg.

46 Spre exemplu, potrivit experților media, pe moment aproximativ 60-70% din piața media și cea de publicitate este controlată de un singur grup media, „General Media Group".

47 Spre exemplu versiunea actuală a Codului audiovizualului adoptată în 2006 a suferit pe parcursul celor 10 ani mai mult de 30 de amendamente, în timp ce un alt proiect de lege, care a fost depus de către Asociația Presei Electronice din Republica Moldova în Parlament încă din anul 2011, este dezbătut și discutat deja de 6 ani fără niciun rezultat.

evenimentele în presă din perspectiva acestor norme de bază ale eticii jurnalistice este unul din aspectele principale spre o societate democratică sănătoasă. Iar presa este cea căreia îi revine acest rol, să fie câinele de pază al democrației. O democrație pe care o naștem încă din 1991 încoace.

Rolul presei este unul vital, din simplul considerent că anume ei, presei, îi revin cele două roluri importante într-o societate: primul dintre ele – și cel mai important – e de a informa corect, în conformitate cu normele profesionale și etice, și cel de al doilea – de a educa o societate, alții numesc asta culturalizare. Anume de această ordine trebuie să țină cont presa în activitatea sa, în primul rând să informeze și mai apoi, în baza informării corecte, se educe valorile unei societăți democratice. Doar în acest caz putem vorbi de o societate sănătoasă din punct de vedere informațional și mediatic.

Am avut noi până în prezent o presă liberă și independentă? Cred și sper că cei care au citit articolul de mai sus vor putea să răspundă la această întrebare. Dacă nu le reușește, e și aceasta o concluzie.

O țară sau o societate poate avea o presă liberă și independentă doar atunci când își dorește acest lucru. Or, cel mai important lucru e ca aceasta să fie dorința comună a tuturor: guvernare, clasă politică, jurnaliști și societatea în general. Republica Moldova, poate cu excepția unui grup mic de oameni, pe parcursul celor 25 de ani de independență, se pare că nu prea și-a dorit acest lucru – o presă liberă și independentă –, și asta ne-o arată la începutul fiecărui an rapoartele organizațiilor internaționale. Potrivit acestora, presa din Republica Moldova s-a aflat întotdeauna „între": între liber și neliber, între independență și dependență, între Vest și Est, între comunism și democrație, între… Vă las pe voi să continuați șirul.

Republica Moldova este un stat „între"…

Snejana Druță-Sulima

Este licențiată în științe juridice la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași (1998) și deținătoare a unei Diplome de un doctorat de la Universitatea Montesquieu Bordeaux IV (2010) pentru o teză premiată în 2011 de Fundația Varenne (Franța) la categoria „Drept comparat, științe politice, tranziție democratică". În prezent, este cercetător postdoctoral la Universitatea din Geneva și lector titular la Facultatea de Drept a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași.

Evoluția protecției drepturilor omului în Republica Moldova (1990–2015)

Introducere

În concordanță cu doctrina marxist-leninistă, individul trebuie să-și subordoneze necesitățile și dorințele cu scopul de a îndeplini nevoile colectivității[1]. Toate Constituțiile sovietice includeau un catalog substanțial de drepturi civile, politice, sociale și economice. În același timp, art. 6 din Constituția URSS (1977) recunoștea Partidului Comunist (PC) unic puterea de a conduce și a dirija societatea și suprima orice opoziție îndreptată împotriva guvernării comuniste. Totodată, contestarea intereselor colective în detrimentul unor interese individuale „egoiste"[2] era sancționată legal în URSS prin „reeducare" psihiatrică[3], statul având un rol activ de formare și disciplinare a individului.

---

1 Dean, R. N., „Beyond Helsinki:The Soviet View of Human Rights In International Law", 21 Va. J. Int'l L. 55 (1980-1981).

2 Andropov, Y., *Speeches & Writings* (2d ed. 1983), nota 12, p. 292.

3 A se vedea în acest sens Titlul al cincilea din Codul penal al RSSM din 24.03.1961 (abrogat) intitulat „Măsurile de constrângere cu caracter medical și educativ" (art. 55-60). Aceste dispoziții se regăseau în codurile penale ale tuturor republicilor componente ale URSS.

Post-totalitarismul[4] impune restabilirea demnității umane și luarea acesteia în considerare ca indicator al restricțiilor și acțiunilor impuse statului pentru limitarea încălcării drepturilor individului și pentru valorificarea acestora. La începutul anilor '90, elitele constituante din țările estice în tranziție au preluat grila drepturilor fundamentale din patrimoniul constituțional occidental și au utilizat-o ca model pentru valorificarea drepturilor omului în noile Legi fundamentale adoptate în statele lor.

Dihotomia artificială a conceptului de „drepturi ale omului"

În 1948, autorii Declarației universale a drepturilor omului[5] achiesează la o interpretare holistică a drepturilor fundamentale indivizibile și interdependente[6]. În perioada Războiului Rece asistăm la o divizare a acestora în două mari grupuri, în funcție de prioritatea acordată unora dintre ele în cele două „tabere" antagoniste, respectiv în spațiul comunist sovietic și în cel occidental. Această divizare a condus la adoptarea, în 1966, la nivelul ONU a două instrumente di-

---

[4] Potrivit lui Raymon Aron, regimul totalitar se definește prin următoarele: o ideologie care animă un partid monopolist, căruia i se conferă o autoritate absolută și care, drept urmare, ajunge să dețină adevărul oficial al statului; pentru a răspândi acest adevăr oficial, statul își rezervă monopolul asupra mijloacelor de forță constrângătoare și asupra mijloacelor de persuasiune, *cf.* Aron, R., *Démocratie et totalitarisme,* Collection Folio/Essais, Gallimard, 1965, p. 284-285. Regimul politic din URSS a avut drept caracteristică fundamentală confuzia dintre stat și Partidul Comunist, care deținea controlul asupra societății prin intermediul unui sistem construit pe criteriul concentrării totale a puterii de stat. Puterea era exercitată prin intermediul delegării sarcinilor în cascadă spre organe din ce în ce mai restrânse. Totodată, respingerea principiului separării puterilor (legislativă, executivă și judecătorească) în stat și aplicarea principiului unității puterii dădeau forță și control suveran celui plasat în vârful ierarhiei organelor statului. În URSS, Secretarul PC era *de facto* șeful statului și deținătorul controlului asupra puterii statale.

[5] URSS nu s-a regăsit printre statele semnatare ale Declarației universale a drepturilor omului în 1948.

[6] Donnelly, J., *Universal Human Rights in Theory and Practice*, 2d Edition, Cornel University Press, 2003, pp. 27-32.

ferite de protecție a drepturilor omului: Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice și Pactul internațional cu privire la drepturile economice, sociale și culturale.

Recunoașterea drepturilor civile și politice are la origine mișcarea revoluționară franceză și pe cea americană de la sfârșitul secolului XVIII. Aceste drepturi sunt strâns legate de existența și dezvoltarea individului și se referă la viață, la libertate și siguranță, la viață privată și de familie, la libertatea exprimării, a gândirii și a religiei sau la libertatea asocierii. Protecția lor implică interdicția discriminării, a torturii și a tratamentelor sau pedepselor inumane și degradante, a sclaviei și a muncii forțate. Ele fac parte dintr-o primă generație a drepturilor umane[7].

Drepturile economice, sociale și culturale considerate mai „idealistice"[8] au apărut mai târziu și fac parte dintr-o așa-zisă a doua generație de drepturi fundamentale. Ele se referă la locul de muncă, la securitatea socială, la viața de familie, la participarea la viața culturală, la accesul la locuință, la alimentație, la serviciile de îngrijire a sănătății și la serviciile de educație. Aceste drepturi implică o asistență sporită din partea statului în scopul valorificării lor. Importanța protecției drepturilor economice, sociale și culturale rezidă în necesitatea de a evita o serie de efecte grave asupra ființelor umane, precum sărăcia extremă, deteriorarea gravă a stării de sănătate a persoanelor și mai ales a copiilor și a bătrânilor, discriminarea cu privire la accesul la locuri de muncă, la ajutor social sau privind implicarea în viața culturală. Negarea acestor drepturi poate induce violarea altor drepturi fundamentale, e. g. lipsa accesului la educație duce la diminuarea sau chiar la lipsa posibilității de a accede la un loc de muncă, de a participa și de a influența viața politică etc. Ineficiența protecției lor accentuează flagrant inegalitățile sociale și economice și atrage situații de sărăcie extremă în societate.

---

[7] Cu privire la divizarea drepturilor omului în diverse generații a se vedea, printre altele, Bribosia, E., Hennebel, L. (dir.), *Classer les droits de l'homme*, Bruylant, 2004.

[8] Smith, R., *Textbook on International Human Rights*, Second edition, Oxford University Press, 2005, p. 46.

Deşi implică o anumită dimensiune cu caracter colectiv, drepturile economice, sociale şi culturale sunt în primul rând drepturi individuale. Ele necesită eforturi ale statului pentru elaborarea unor politici speciale ai căror destinatari sunt diverse categorii de persoane: copii, femei, bătrâni, lucrători, minorităţi etc. În acelaşi timp, un mecanism eficient de protecţie a acestor drepturi trebuie să implice posibilitatea de revendicare juridică individuală a respectării lor.

În filosofia politică occidentală, pentru interpretarea conceptului de drepturi ale omului se acordă prioritate unui nucleu de drepturi civile şi politice. Doctrina sovietică, referindu-se la acelaşi concept, a privilegiat în principal drepturile sociale. Astfel, în funcţie de aceste două priorităţi s-a cristalizat o interpretare dihotomică a noţiunii de „drepturi ale omului". Pentru sovietici, drepturile omului cuprindeau în principal: dreptul la muncă, la locuinţă, la îngrijiri medicale, la educaţie. Însă, atunci când occidentalii criticau încălcarea drepturilor omului în statul sovietic, se refereau la lipsa libertăţii de exprimare, a libertăţii de asociere sau la nerespectarea dreptului la religie[9].

Prioritatea abordării juridice a drepturilor omului

În mod normal, judecătorii din instanţele naţionale sunt cei abilitaţi să controleze respectarea drepturilor omului în statul respectiv. Atunci când autorităţile statului nu îşi îndeplinesc obligaţiile pentru a proteja eficient individul, iar judecătorul naţional a eşuat în această privinţă, intervine un mecanism supranaţional căruia statul i-a recunoscut în prealabil competenţa pentru a controla autorităţile naţionale. Intervenţia acestui control poate fi justificată pornind de la universalitatea drepturilor omului, care, potrivit lui Jean Rivero, se fondează pe natura fiinţei umane[10], în afara unor ideologii, deoarece ideologiile ar putea produce interpretări contradictorii. Abor-

---

[9] A se vedea în acest sens Lambelet, D., „The Contradiction between Soviet and American Human Rights Doctrine: Reconciliation trough Perestroika and Pragmatism", *Boston University International Law Journal*, Vol. 7, 1989.

[10] Rivero, J., «Les libertés publiques, Les droits de l'homme», *Revue internationale de droit comparé*. Vol. 26 Nr.2, avril-juin1974, p. 431.

darea lui Rivero este în același timp juridică și socială, el vorbește despre judecător ca despre cineva obligatoriu ancorat în realitățile sociale. Mijloacele de punere în aplicare a acestor libertăți sunt luate în considerare din perspectiva ancorării lor în realitate[11].

Aderarea unui stat la un tratat care protejează drepturile fundamentale, precum este Convenția Europeană a Drepturilor Omului, presupune acordul autorităților statelor de a se supune controlului judecătorului supranațional abilitat să controleze aplicarea tratatului în statul semnatar. Ceea ce particularizează mecanismul european de protecție a drepturilor omului și, în același timp, îi fortifică valoarea este procedura accesului direct al individului la Curtea Europeană a Drepturilor Omului (CEDO). Recursul direct, exercitat de justițiabil persoană fizică, persoană juridică sau „grup de particulari" în fața instanței europene, are menirea de a asigura controlul modalităților în care autoritățile statului își îndeplinesc obligațiile de a proteja drepturile individului pe teritoriul lor și chiar în afara acestui teritoriu. În țările care s-au angajat de curând pe calea democratizării, unde nu există o tradiție de protecție juridică a drepturilor fundamentale, asistența unor experți supranaționali este benefică atunci când judecătorul național eșuează. Această intervenție ar funcționa ca un control și, în același timp, ca o sursă de recomandări pentru alte probleme asemănătoare pentru viitor. Totodată, o abordare pozitivistă a drepturilor omului implică în mod necesar un „proces de tratare"[12] a dreptului violat prin repararea prejudiciului cauzat cu ajutorul unui mecanism care să permită individului revendicarea respectării dreptului său împotriva autorităților abuzive sau indiferente.

În continuare vom analiza interacțiunea dintre indivizi și autoritățile publice în societate bazându-ne pe o interpretare juridică a drepturilor omului. Mai întâi, vom utiliza jurisprudența referitoare la protecția acestor drepturi în Republica Moldova la modul general, pentru a decela ponderea și gradul lor de valorificare în această

---

[11] *Ibidem*.

[12] Tomuschat, Ch., *Human Rights, Between Idealism and Realism*, Oxford University Press, 2003, p. 4.

țară (I). Apoi, ne vom referi la câteva probleme specifice care au ca efect încălcarea drepturilor unor anumite categorii de persoane și persistența discriminării lor în societatea moldovenească (II).

I – Probleme generale privind violarea drepturilor omului în Republica Moldova

De la declararea independenței Republica Moldova a ratificat ansamblul principalelor tratate internaționale relative la respectarea drepturilor omului și chiar unele protocoale facultative[13]. Ea este membră a Organizației de Cooperare și Securitate în Europa, care a avut un prim mandat pentru participare la reglarea conflictului din Transnistria și care apoi și-a lărgit activitatea și la alte domenii, cum ar fi democratizarea și protecția drepturilor omului.

Prin aderarea la Consiliul Europei și semnarea Convenției Europene a Drepturilor Omului (în continuare „Convenția") de către Republica Moldova în 1995, asistăm aici la schimbarea abordării privind protecția acestor drepturi, mai ales, sub imboldul constrângerilor aplicate de hotărârile pronunțate de Curtea de la Strasbourg împotriva autorităților moldovenești.

O nouă Constituție fondată pe principii democratice a fost adoptată în 1994. Titlul II din noua Lege fundamentală este consacrat drepturilor, libertăților și îndatoririlor fundamentale, iar articolul 4 prevede că „Dispozițiile constituționale privind drepturile și libertățile omului se interpretează și se aplică în concordanță cu Declarația universală a drepturilor omului, cu pactele și cu celelalte tratate la care Republica Moldova este parte", iar „Dacă există neconcordanțe între pactele și tratatele privitoare la drepturile fundamentale ale omului la care Republica Moldova este parte și legile ei interne, prioritate au reglementările internaționale".

---

[13] Convenția Națiunilor Unite contra torturii și a altor tratamente crude, inumane și degradante, în 1995; al Doilea Protocol facultativ la Pactul internațional privind drepturile civile și politice pentru abolirea pedepsei cu moartea, în 2008; Protocolul facultativ la Convenția contra torturii și a altor tratamente crude, inumane și degradante, în 2006.

De la adoptarea sa Constituția Republicii Moldova a suportat mai multe modificări, iar cele referitoare la protecția drepturilor omului s-au produs în principal sub influența hotărârilor CEDO. Prima cauză prezentată Curții de la Strasbourg spre judecare s-a încheiat prin pronunțarea unei hotărâri la data de 13 decembrie 2001 și s-a referit la refuzul înregistrării Mitropoliei Basarabiei de către autoritățile moldovenești. Acest refuz a constituit o violare a libertății enoriașilor de a-și manifesta religia în mod colectiv, așa cum prevede art. 9 din Convenție. Imposibilitatea pentru reclamanți de a beneficia de un recurs efectiv privind încălcarea libertății lor religioase a atras de asemenea încălcarea articolului 13 din Convenție, care protejează drepturile justițiabililor în acest sens. Statul a fost obligat atunci să plătească 20 000 de euro pentru prejudiciul moral cauzat reclamanților și 7 025 de euro cu titlu de cheltuieli de judecată la Curte.

Paleta încălcării drepturilor omului în R. Moldova este foarte largă și devoalează violarea majorității articolelor Convenției. O scurtă statistică a Curții referitoare la perioada de până în anul 2015 arată un total de 316 hotărâri pronunțate de Curte. În cazul a 288 dintre ele instanța europeană a constatat violarea cel puțin a unui articol din Convenție și doar în patru situații pretențiile reclamanților cu privire la încălcarea drepturilor lor nu au fost confirmate. Numărul cererilor declarate inadmisibile este mult mai mare, de exemplu, doar în anul 2015, dintr-un total de 1 223 de cereri, 926 au fost inadmisibile, 1022 au fost atribuite unei formațiuni judiciare, 121 au fost comunicate Guvernului, iar 19 s-au soldat cu pronunțarea unor hotărâri[14], dintre care 18 au relevat cel puțin o încălcare și doar una a fost reglată pe cale amiabilă[15].

Încălcarea Convenției europene se referă cel mai des la dreptul la un proces de justiție echitabil (118), la durata procedurilor judiciare prea lungi (11) și la neexecutarea hotărârilor definitive (21), la dreptul la un recurs efectiv (46), la violarea dreptului de proprietate

[14] Conseil de l'Europe, *Analyse statistique 2015*, ianuarie 2016, accesibilă on line la: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2015_FRA.pdf.

[15] *Ibidem*.

(104), la tratamente inumane și degradante (70) sau chiar tortură (9), adesea în aceste cazuri s-a putut constata lipsa unei anchete efective privind privarea ilegală de libertate(70). S-au constatat, de asemenea, cazuri de violare a vieții private și de familie (22), a libertății de expresie (17), a libertății de reuniune și asociere (14), a dreptului la viață (2) și absența unor anchete efective pentru a descoperi faptele legate de aceste încălcări, a libertății de gândire, a conștiinței și religiei (4), a dreptului la alegeri libere (2) și unele situații de discriminare (4).

Analiza condamnărilor pronunțate împotriva Republicii Moldova arată mai multe disfuncții ale sistemului moldovenesc de protecție a drepturilor omului. Principalii responsabili sunt legislatorul, care adesea nu a știut să adapteze legile la cerințele CEDO, puterea executivă, pentru neaplicarea sau aplicarea incorectă a legii și, foarte des, judecătorul național, care n-a ținut cont de jurisprudența anterioară privind chestiuni asemănătoare.

Pentru a descrie pe scurt problematica protecției drepturilor fundamentale în R. Moldova, vom aminti câteva dintre cele mai relevante cauze în care s-a pronunțat Curtea.

În cauza *Ilașcu și alții c. R. Moldova și Rusia* (2004), Instanța europeană a atras atenția asupra interzicerii tratamentelor inumane și degradante la care au fost supuși reclamanții în timpul detenției penitenciare. Aceștia și-au văzut încălcat dreptul la libertate și siguranță în lipsa unor motive temeinice, așa cum prevede expres art. 5 din Convenție, motive pentru care ar fi putut fi reținuți reclamanții.

Adoptarea unei legi care ar fi împiedicat reclamantul în cauza *Tănase* (2010) să participe la alegeri pe motiv că era titular al unei cetățenii străine și obligarea de a renunța la un mandat de deputat pentru aceleași motive a atras condamnarea autorităților moldovenești pentru încălcarea dreptului la alegeri libere.

În cauza *Iorga* (2010) Curtea a constatat inefectivitatea anchetei autorităților naționale cu privire la decesul fiului reclamantei, dispărut din unitatea militară unde se afla încorporat și care a fost găsit câteva zile mai târziu spânzurat de un copac nu departe de acea unitate. Acest fapt a atras constatarea încălcării dreptului la viață sub aspect procedural în lipsa unei anchete care să determine cu precizie circumstanțele în care și-a pierdut viața și responsabilii pentru

aceasta. De asemenea, pentru a fi eficientă, ancheta trebuie să ducă la sancționarea celor vinovați de încălcarea dreptului la viață. În caz contrar, Curtea va constata, precum în cauza citată, lipsa protecției eficiente a acestui drept.

Comportamentul violent al soțului și tatălui polițist și lipsa reacției adecvate din partea autorităților la acest comportament au determinat Curtea Europeană să constate încălcarea dreptului la viață privată și de familie, discriminare și perpetuarea unor tratamente inumane și degradante cu privire la reclamanții în cauza *Eremia și alții* (2013).

Pretinzând că a fost violată de către una dintre cunoștințele sale la vârsta de 14 ani, reclamanta nu a beneficiat de asistența necesară din partea autorităților care au eșuat în a conduce o anchetă efectivă în cauză. Fapt ce atras o nouă condamnare a autorităților moldovenești pentru lipsa unei anchete efective în cauza *I.G.* (2012).

Multiple cauze devoalează comportamentul violent al reprezentanților forțelor de ordine în contactele lor cu reclamanții în situații de reținere, arest preventiv sau detenție (*Sochichiu*; *Eduard Popa*). Lipsa sau ineficiența anchetelor cu privire la aceste alegații a dus de multe ori la condamnarea autorităților naționale (*Pădureț*). De asemenea, lipsa acordării unor îngrijiri medicale reclamanților în timp ce se aflau în custodia autorităților statului și neglijența autorităților de a asista respectivele persoane, precum și condițiile neadecvate de detenție au fost percepute de cele mai multe ori de către judecătorii europeni ca niște tratamente inumane sau degradante (*Mitrofan; Plotnicova; Culev; Arseniev*).

Supunerea reclamanților la un regim de cenzură prin intermediul direcției postului de televiziune publică unde își desfășurau activitatea a dus la condamnarea Republicii Moldova pentru încălcarea libertății de exprimare în cauza *Manole ș. a.* (2009). Interdicția unei manifestații în sprijinul adoptării legii cu privire la protecția drepturilor persoanelor aparținând minorităților sexuale și a nediscriminării acestora a fost calificată drept ingerință disproporționată a autorităților statului în dreptul la liberă reuniune în cauza *Genderdoc-M* (2012).

În 2009 Curtea de la Strasbourg a pronunțat o hotărâre-pilot împotriva Republicii Moldova în cauza *Olaru ș.a.* prin care a atras

atenția autorităților spre necesitatea de a executa deciziile de justiție naționale care acordau locuințe sociale reclamanților. Problema structurală pe care s-a fondat această cauză, precum și multe altele asemănătoare ține de legislația moldovenească, care în materie de locuințe sociale acordă privilegii unei importante categorii de persoane, în timp ce colectivitățile locale duc lipsă de credite pentru aceste locuințe. În astfel de situații, hotărârile de justiție legate de locuințele sociale sunt arareori puse în aplicare. Luând decizia de a suspenda examinarea cauzelor similare, Curtea a cerut statului moldovenesc să creeze în termen de șase luni o cale de recurs efectiv pentru cauzele de neexecutare sau executare tardivă a hotărârilor definitive privind locuințele sociale și în termen de un an să redreseze situația tuturor persoanelor victime ale neexecutării și care au sesizat Curtea Europeană. În urma acestei hotărâri-pilot Guvernul moldovenesc a întreprins o reformă legislativă și astfel, din 2011, un nou recurs este aici posibil în vederea remedierii neexecutării hotărârilor definitive și a duratei excesive a procedurilor.

II – Încălcări discriminatorii ale drepturilor persoanelor în funcție de diverse criterii

Orice diferență de tratament având la bază criterii legate de sexul persoanei, de rasa acesteia, de culoarea pielii sale, de limba pe care o vorbește, de religia sa, de originea sa națională sau socială, de averea sau de nașterea persoanei sau orice alt criteriu, atunci când nu poate fi justificată, este considerată discriminare. În aceeași măsură lipsa unor adaptări speciale față de persoanele care au nevoie de astfel de adaptări poate fi calificată drept discriminare. Prin urmare, pentru a evita tratamentele discriminatorii, situațiilor comparabile trebuie să li se aplice măsuri egale, iar față de situațiile diferite abordarea trebuie să fie una diferențiată, adecvată necesităților.

Femeile

Comunismul a dat drepturi femeilor într-un spirit egalitar fără a fi vorba despre o egalitate reală a șanselor acestora. În prezent, în societățile postcomuniste, femeile sunt în continuare discriminate

în societate, în familie, în viața profesională și în cea politică. În ciuda unor cote impuse de către majoritatea partidelor politice din R. Moldova, femeile sunt în continuare subreprezentate în viața politică a acestei țări. Statistica de gen produsă de Biroul Național de Statistică din R. Moldova pentru anul 2013 arată, de exemplu, că femeile beneficiază de un venit cu 13 % mai mic decât bărbații, precum și de pensii mai mici, deși, în general, au un nivel mai ridicat de formare.

Copiii

Drepturile copiilor sunt un subiect larg dezbătut în societatea moldovenească, mai ales în contextul unei migrații parentale masive și al unui număr foarte mare de copii rămași acasă fără îngrijirea unuia sau ambilor părinții. Diferite cercetări efectuate de organizații internaționale sau ONG-uri naționale relevă situația dramatică a acestor copii. Potrivit rezultatelor altor cercetări, copiii lucrătorilor migranți au acces ameliorat la o educație de mai lungă durată și o situație economică mai bună. Este adevărat că în imediat majoritatea acestor copii se descurcă mai bine economic cu banii trimiși de părinți, totuși, pe termen mai lung ei sunt suspuși unor riscuri majore de a dezvolta probleme de ordin psihologic și social[16].

---

[16] Salah, M. A., „The Impacts of Migration on Children in Moldova." *United Nations Children's Fund Working Paper*. United Nations Children's Fund, Division of Policy and Practice: New York, 2008; UNIFEF Moldova, *Migration and the Rights of the Children in Moldova*, March 2008; Irimescu, G., Stan, D., Cojocaru, M., Pitea, M., „Copii în dificultate. Studiu comparativ Iași – Chișinău", on line: http://www.rcis.ro/ro/section1/22-volumul-22-2008-septembrie/239-copii-in-dificultate-studiu-comparativ-iasi-chisinau-children-in-dificulty-comparative-study-iasi-chisinau-2.html; Cheianu-Andrei, D., «Migrația și necesitățile copiilor lăsați fără îngrijire de către persoanele migrante», Chisinau, 2012, on line: http://www.brd.gov.md/sites/default/files/document/attachments/migratia_si_necesitatile_copiilor_lasati_in_urma_migratiei_prezentare.pdf; Luecke, M., Stoehr, T., „The Effects of Migration in Moldova and Georgia on Children and Elderly Left Behind. Country Report: Moldova", The Kiel Institute for the World Economy, EuropeAid Project: DCI-MIGR/210/229-604, on line: mgsog.merit.unu.edu/research/docs/moldova_georgia_researchpaper03.pdf; Yanovich, L., „Children Left Behind: The Impact of Labor Migration in Moldova and Ukraine", *Migration Policy Institute*, 23 January 2015.

Minoritățile sexuale

Legea privind egalitatea șanselor, adoptată de Parlamentul moldovenesc în 2012 (în vigoare din 1 ianuarie 2013), a fost subiect de dezbateri contradictorii în societate, suscitate de reprezentanții Bisericii Ortodoxe asistați de unele partide politice (PCRM, PS, PD, PL). Sintagma „orientare sexuală" a fost exclusă din proiectul inițial, nefiind utilizată decât într-un singur articol privind discriminarea la locul de muncă pe baza criteriului orientării sexuale.

Potrivit raportului anual al Amnesty International[17], persoanele comunității LGBT sunt adesea discriminate în societatea moldovenească. Ele sunt victime ale crimelor și faptelor motivate de ură. Defilările lor au nevoie de protecție polițienească deoarece suscită contramanifestări ale unor curente religioase, în special ale adepților Bisericii Ortodoxe.

Minoritățile etnice

Cea mai discriminată minoritate etnică din R. Moldova este cea a romilor. Ei sunt discriminați în instituțiile de sănătate, în sistemul de justiție sau în ceea ce privește accesul la angajare. Se înregistrează o participare redusă a romilor la educație, ei prezentând un nivel de instruire extrem de redus[18]. În societatea moldovenească se observă tendințele de „izolare" a romilor din cauza stereotipurilor și a prejudecăților non-romilor față de acest grup etnic[19]. Femeile de etnie romă sunt victime ale dublei discriminări, fondată pe criterii de sex și de etnie.

Persoanele cu handicap

Un raport holistic privind monitorizarea drepturilor persoanelor cu dizabilități din 2014[20] relevă un grad foarte slab de integrare soci-

---

17 Raport disponibil on line la: https://www.amnesty.org/fr/countries/europe-and-central-asia/moldova/report-moldova/.

18 United Nation Moldova, *Romii din Repubica Moldova în localitățile locuite preponderent de romi*, Chișinău, 2013, disponibil on line la: http://www.unicef.org/moldova/ro/Raport_ROMA_rom2013.pdf

19 *Ibidem*.

ală a acestor persoane și chiar victimizarea lor crescută. Repercusiunile sistemului sovietic, care nu prevedea măsuri de protecție reală a acestor persoane, sunt resimțite și în prezent în ciuda cadrului legal reformat și aliniat, mai mult sau mai puțin, la standardele drepturilor omului.

Aceste persoane au un acces limitat la spațiul public, la infrastructura socială, economică și culturală, precum și multe alte probleme. Corupția masivă împiedică adesea ca asistența materială legal stabilită să ajungă în buzunarele destinatarilor – persoanele cu handicap[21].

În ciuda standardelor adoptate din punct de vedere legal, copiii cu handicap suportă adesea situații de segregare din partea cadrelor lor de învățământ.

Potrivit unui sondaj[22] al Institutului de Politici Publice de la Chișinău privind percepția fenomenului discriminării de către cetățenii moldoveni, în octombrie 2014, 82,8% dintre cei chestionați consideră că în societatea moldovenească există discriminare. 45,3% consideră că discriminările au crescut în ultimii 5 ani și 32,3%, că aceste situații au cunoscut aceeași frecvență pe parcursul perioadei luate în considerare. Cauza principală, potrivit a 56% dintre respondenți, este creșterea diferențelor dintre cei mai săraci și cei mai înstăriți, iar 34% consideră că această cauză rezidă în pierderea valorilor morale. Potrivit aceluiași sondaj, 75% dintre chestionați numesc handicapul ca fiind cauza principală a discriminării alături de sărăcie. Originea etnică și orientarea sexuală sunt considerate de asemenea cauze frecvente de discriminare.

Dacă majoritatea respondenților s-au simțit discriminați, acest fapt li s-a întâmplat în instituțiile de sănătate (39,2%), deci ei consideră că dreptul la sănătate este unul dintre cele mai violate (35,1%), după dreptul la un loc de muncă (35,3%).

---

[20] Raport disponibil on-line la: http://www.monitor.md/attachments/article/250/Raport-holistic-Monitorizarea-drepturilor-persoanelor-cu-dizabilitati-in-Republica-Moldova.

[21] *Ibidem*.

[22] IPP, *Fenomenul discriminării în Republica Moldova: percepția cetățeanului*, 10 octombrie 2014.

Concluzii

Drepturile omului sunt indivizibile și interdependente. Un anumit „nucleu dur" al acestor drepturi nu suportă niciun fel de restrângeri, nici chiar în situații de criză socială, politică sau economică. Ierarhia acestor drepturi nu este lineară. Ea depinde de contextul politic, economic, social și cultural al statului. Divizarea drepturilor omului în cele două grupuri evocate, pe de o parte, cele civile și politice și, pe de altă parte, cele economice, sociale și culturale, este artificială și nu poate fi justificată după niște criterii bine stabilite.

Interdependența tuturor drepturilor omului a fost demonstrată mai ales pe cale jurisprudențială. De exemplu, s-a considerat că sărăcia extremă și încălcarea dreptului de a nu suferi de foame (drept social) este echivalentul unor tratamente inumane și degradante (dreptul de a nu fi supus la astfel de tratamente este un drept civil)[23]. Protecția drepturilor sociale nu implică întotdeauna exclusiv un sistem de protecție de stat. Însă acolo unde funcționează mecanisme private de asigurare, statul este cel care are obligația de a controla în ce măsură prețurile furnizorilor este echitabil pentru a fi accesibil unei pături largi a societății. Chiar și atunci când serviciile de asistență sunt puse în funcțiune printr-un mecanism privat, statul trebuie să intervină prin resurse proprii pentru categoriile cele mai defavorizate care nu se pot descurca fără acest ajutor direct.

Încă de la începutul tranziției în țările postcomuniste observăm o tendință de omogenizare a modelului occidental de protecție a drepturilor omului[24] fără a se încerca revalorificarea drepturilor sociale promovate cu prioritate în epoca anterioară. Realizarea drepturilor economice și sociale trebuie evaluată prin monitorizarea constantă a progreselor înregistrate cu „maximum de resurse disponibile" din partea statului. Standardele statelor nu sunt uniforme, ele variază în

---

[23] A se vedea în acest sens cauzele *Larioshina c. Rusiei* (2002) sau *Budina c. Rusiei* (2009) în privința cărora s-a pronunțat Curtea Europeană.

[24] A se vedea în acest sens Cossman, B., „Reform, Revolution, or Retrenchment?: International Human Rights in the Post-Cold War Era", *Harvard International Law Journal* 32.2 (1991), pp. 339-352.

funcție de capacitățile economice ale statului în chestiune. Dacă o uniformizare a angajamentelor asumate nu este posibilă, cel puțin o grilă mai mult sau mai puțin uniformă de sancționare a violării acestor drepturi ar putea ajuta la valorificarea acestora. Încălcarea lor, ca rezultat al unor acțiuni, politici sau legislații inadecvate, poate fi asimilată încălcării drepturilor civile și politice[25] și deci sancționate corespunzător, la aceeași scară. Valorificarea unora dintre drepturile economice, dar mai ales sociale, implică un efort mai mare din partea statului și investiții financiare suplimentare. Teoria obligațiilor pozitive ale statului presupune implicare activă și uneori alocarea unor resurse economice pentru respectarea acestora.

Republica Moldova dispune de un cadru legal robust pentru combaterea sărăciei și promovarea drepturilor omului, însă realitatea cu privire la punerea în aplicare a acestora nu reflectă obiectivele promovate de politicile statului în domeniu. Odată cu dispariția URSS s-a remarcat tendința de abandon al vechilor structuri de protecție socială fără a fi luată în considerare înființarea unor noi rețele eficiente de asistență, lucru regretat de marea majoritate a cetățenilor acestei țări. Totodată, potrivit rapoartelor ONU[26], corupția rămâne obstacolul major în calea reducerii sărăciei în R. Moldova deoarece împiedică creșterea economică și descurajează investițiile externe. Ea distorsionează politicile publice și reorientează resursele care ar putea fi investite în infrastructura publică și în servicii esențiale pentru implementarea strategiilor de eradicare a sărăciei.

Putem conchide că în Republica Moldova schimbările de atitudine ale autorităților naționale privind respectarea și valorificarea drepturilor omului sunt lente și anevoioase și au loc, mai ales, pe calea constrângerilor juridice exercitate prin hotărârile instanțelor supranaționale specializate în acest domeniu.

---

[25] Chapman, A., „A new approach to monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights", în Steiner, H. J., Alston, Ph, *International Human Rights in Context. Law Politics, Morals. Text and materials*, Second Edition, Oxford University Press, 2000, p. 314.

[26] ONU, *Rapport de la Rapporteuse spéciale sur les droits de l'homme et l'extrême pauvreté,* Magdalena Sepúlveda Carmona, A/HRC/26/28/Add.2, 20 iunie 2014.

Bibliografie

Andropov, Y., *Speeches & Writings*, 2d ed., 1983.

Bribosia, E., Hennebel, L. (dir.), *Classer les droits de l'homme*, Bruylant, 2004.

Cassin, R., „Science des droits de l'homme: méthodologie et enseignement", Colloque de Nice 1971, *RDH*, vol. V, 1972.

Chapman, A., „A new approach to monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights", în Steiner, H. J., Alston, Ph, *International Human Rights in Context. Law Politics, Morals. Text and materials*, Second Edition, Oxford University Press, 2000.

Cossman, B., „Reform, Revolution, or Retrenchment? International Human Rights in the Post-Cold War Era", *Harvard International Law Journal* 32.2, 1991.

Dean, R. N., „Beyond Helsinki: The Soviet View of Human Rights In International Law", 21 Va. J. Int'l L. 55 (1980-1981).

Donnelly, J., *Universal Human Rights in Theory and Practice*, 2d Edition, Cornel University Press, 2003.

IPP, *Fenomenul discriminării în Republica Moldova: percepția cetățeanului*, 10 octombrie 2014.

Lambelet, D., „The Contradiction between Soviet and American Human Rights Doctrine: Reconciliation trough Perestroika and Pragmatism", *Boston University International Law Journal*, Vol. 7, 1989.

ONU, *Rapport de la Rapporteuse spéciale sur les droits de l'homme et l'extrême pauvreté,* Magdalena Sepúlveda Carmona, A/HRC/26/28/ Add.2, 20 iunie 2014.

Rivero, J., «Les libertés publiques, Les droits de l'homme», *Revue internationale de droit comparé*. Vol. 26 Nr.2, avril-juin1974.

Smith, R., *Textbook on International Human Rights*, Second edition, Oxford University Press, 2005.

Tomuschat, Ch., *Human Rights, Between Idealism and Realism*, Oxford University Press, 2003.

United Nation Moldova, *Romii din Repubica Moldova în localitățile locuite preponderent de romi*, Chișinău, 2013.

Vitalie Sprînceană

Sociolog și intelectual public, cofondator și coeditor al platformei de gândire critică PLATZFORMA. A făcut studii de licență în științe politice la Sofia (Bulgaria), master în filosofie la Chișinău (USM); în prezent este doctorand la George Mason University, Fairfax, Virginia, SUA. Interesele sale cuprind sociologia urbană, sociologia religiilor, sociologia politică, mișcările sociale, filosofia politică, literatura, critica literară, cinematografia.

Cum ne revoltăm? O istorie subiectivă a protestelor în Republica Moldova (1989–2016)

În imagine, unul din corturile Platformei Civice „Demnitate și Adevăr", în Piața Marii Adunări Naționale, septembrie 2015. Textul inscripției: Sărăcia nu are naționalitate! (rus. У бедности нет национальности!)

Intro

A scrie o istorie a protestelor[1] în epoca postsovietică a Republicii Moldova înseamnă a ține cont de câteva poziții contrare care nu doar că se contrazic, ci chiar par, în anumite momente, să se excludă reciproc.

Întâi, de faptul că, în iunie 2016 (momentul când scriu acest text), discursul public dominant cu privire la situația din țară este cel al unui stat slab, capturat de puternice interese economice – așa-zișii oligarhi, cu rădăcini în lumea semicriminală. Ceea ce sugerează un eșec (cel puțin) al mișcărilor de protest din țară – ce fel de istorie a protestelor cetățenilor de vreme ce aceste acțiuni nu au reușit să stăvilească ascensiunea dominației oligarhice?

În al doilea rând, doar pe durata anului 2015, în țară s-au petrecut câteva proteste masive, uneori cu mobilizări de câteve zeci de mii de participanți, ce au generat orășele de corturi și care au rezistat vreme de câteva luni (inclusiv în timpul iernii și cu ajutorul susținut din partea cetățenilor în formă de mici donații de bani, îmbrăcăminte, produse alimentare etc.), ocupări (de scurtă durată) ale unor artere publice, asedii și încercări de ocupare a unor clădiri private sau publice. Unele proteste au ajuns chiar să dea naștere unor partide politice. Adică, spiritul protestatar al societății pare mai viu decât oricând, în pofida lamentărilor uzuale cu privire la faptul că „mămăliga nu explodează" și că „moldovenii sunt docili" (precum și alte clișee politico-culturale ce servesc ca descrieri ale situației protestatare din țară).

Istoria pe care o propun ține cont de aceste poziții contrare și încearcă să le integreze într-o istorie unică ce le conține deopotrivă pe ambele, chiar dacă într-o măsură inegală. Pentru că scopul

---

[1] Dintre multele opțiuni semantice pentru a descrie diversele forme de revoltă socială, atât individuală, cât și colectivă – „protest", „mișcare de protest", „revoltă", „activism" –, am ales să utilizez termenul „protest", din motivul că acesta mi s-a părut a fi cel mai larg și cel mai puțin excluziv cu putință. Formula „mișcare de protest" are marele neajuns de a ignora protestele ce rămân la nivelul unor actori individuali, iar „revoltă" are conotații ce trimit spre forme violente, de scurtă durată, de protest și ignoră formele latente, ocupațiile, sit-inurile și alte forme de protest ce se întind pe durate mai lungi de timp.

acestui capitol este de a face o descriere[2] a celor mai relevante forme și acțiuni de protest ale cetățenilor Republicii Moldova în cei 25 de ani de independență, voi stărui mai ales pe varietatea formelor de acțiuni de protest, pe repertoriul simbolic și discursiv, galeriile de figuri, formele de organizare și acțiune. În același timp, voi acorda mult mai puțină atenție eficienței politice a protestelor, modurilor în care acestea au reușit sau, dimpotrivă, nu au reușit să transforme presiunea protestatară în schimbare politică.

Considerații metodologice

Orice încercare de a scrie o istorie a unui proces social este dificilă[3], dar scrierea istoriei protestelor întâmpină dificultăți sporite. Mai ales când epoca despre care se scrie este și epoca în care autorul trăiește. Cu atât mai mult cu cât autorul însuși, departe de a fi un observator imparțial al realității, este un om implicat activ în treburile cetății, cu poziții și atitudini vocale pe multe probleme de interes social. Și deci ar fi „condamnat" să fie părtinitor în multe privințe.

Odată însă ce aceste părtiniri sunt recunoscute explicit și asumate conștient, cred totuși că este posibilă o istorie a protestelor din Republica Moldova, chiar și din această poziție subiectivă.

Aceasta și din motivul că, în afara constrângerilor ce țin de idiosincrazii și simpatii ideologice personale sau ale celor tipice profesiei de istoric, o istorie a protestelor din R. Moldova postsovietică mai are de rezolvat câteva dificultăți majore:

a) Problema surselor. Diversitatea purtătorilor de informație – ziare, radio, TV, internet, forumuri, rețele sociale pe internet – nu înseamnă cu necesitate și o abundență de informații cu privire la organizarea și desfășurarea protestelor politice. Mass-media tradițională,

---

[2] Autorul nu pretinde în niciun fel că descrierea sa este exhaustivă, iar lista de figuri și acțiuni invocate ar fi cea mai reprezentativă. Selecția figurilor, acțiunilor și momentelor e un act subiectiv pe care mi-l asum în totalitate.

[3] Dintre toate lucrările despre scrierea istoriei, cea mai accesibilă pentru „nespecialiști" mi se pare a fi cartea clasică a lui Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (1949).

adică cea care se ghidează în procesul relatării, cel puțin la nivel formal, de regulile breslei jurnalistice[4] – verificarea știrilor, utilizarea surselor multiple – tinde în mod inevitabil să ignore protestele mici, neregulate, cele care nu prezintă mesaje formulate clar sau liste complete de revendicări, protestele individuale sau cele care contravin în linii generale consensului ideologic[5]. (De exemplu, protestele anticapitaliste sau cele care abordează probleme precum încălcarea dreptului muncitorilor de a se asocia în sindicate[6] nu apar decât în sursele media ale protestatarilor înșiși și aproape deloc în mass-media tradițională.)

b) Reflectarea limitată a protestului. Un alt aspect problematic al mass-mediei tradiționale, care ține de un factor metaidelogic, se referă la faptul că acestea aleg să se concentreze pe elementele spectaculoase și excepționale ale protestului – violență, lideri charismatici, proteste cu participare masivă – și ignoră aspectele mai puțin spectaculoase, de rutină ale protestelor, precum munca de organizare, discuțiile și polemicile interne, construirea repertoriilor protestelor, procesele prin care inițiatorii mișcărilor de protest construiesc campaniii de informare și sensibilizare ce au drept scop final mobilizarea. Altfel spus, din toate etapele dezvoltării unui protest, mass-media relatează, de obicei, despre o secvență limitată – manifestarea protestului în spațiul public.

Mass-media nouă (așa-zisele *new media*[7]) e infinit mai dinamică, mai participativă și mai flexibilă, dar e limitată, la rândul ei, de câte-

---

4 Vezi, de exemplu, Codul deontologic al jurnalistului din Republica Moldova: http://consiliuldepresa.md/fileadmin/fisiere/fisiere/Cod_deontologic_al_jurnalistului_din_Republica_final.pdf

5 Despre constrângerile și limitele câmpului mediatic tradițional vezi Edward S. Herman and Noam Chomsky. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books, 2002, și Pierre Bourdieu. *Sur La Télévision: Suivi de L'emprise Du Journalisme. Raisons d'agir*. Paris: Liber Editions, 1996.

6 Un exemplu ar fi acțiunile Mișcării Rezistența Populară. Vezi: http://rezistenta.info/aboutus/ și http://rezistenta.info/work/

7 Discuția despre „new media" (numită și „social media") și inovația pe care o produce aceasta în câmpul mediatic este prea largă pentru a fi reluată aici. Pentru o discuție calificată vezi: Leah A. Lievrouw. *Alternative and Activist New Media. Digital Media and Society Series*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity, 2011. Pentru o examinare a noilor media din punctul de vedere al teoriei critice vezi: Christian Fuchs and Ma-

va condiționări majore foarte problematice: efemeritate – o mulțime de platforme *new media* care au fost cruciale pentru constituția mișcărilor protestatare în R. Moldova după 2001, au dispărut deja fără urmă[8], lipsa unor arhive centralizate ale mesajelor și comentariilor[9], inegalitate a accesului – diverse grupuri sociale au acces și competențe diferite de a accesa și a utiliza noile media[10]. Adițional, relația noilor media cu mass-media tradițională și cu instituțiile tradiționale de arhivare și stocare a informației societale relevante – muzeele, bibliotecile – este încă destul de tensionată: nu există încă un departament de arhivă digitală la Biblioteca Națională a Republicii Moldova, iar pentru evenimentele din 7 aprilie 2009, în colecțiile Bibliotecii se găsesc câteva articole din presa tradițională, capitole din cărți, dar niciun site sau portal on-line sau blog[11].

---

risol Sandoval. *Critique, Social Media and the Information Society*. New York, NY: Routledge, 2014, și Christian Fuchs. *Social Media: A Critical Introduction*, 2014.

8 De exemplu, forumurile Moldova.net și forum.yam.ro, două platforme on-line apărute la începutul anilor 2000 și care au funcționat ca spații mediatice alternative în contextul unui câmp mediatic centralizat și controlat, după venirea la guvernare a Partidului Comuniștilor din Moldova în februarie 2001. Ambele forumuri, și mai ales forum.yam.ro, reprezintă primele cazuri, în Republica Moldova, de sferă publică românolingvă transnațională, de vreme ce ele adunau vorbitori de română din câteva zeci de țări. Ambele au dispărut fără a lăsa vreo arhivă a dezbaterilor și discuțiilor.

9 La câtă carieră academică a făcut în plan local, dar și în Occident, termenul de „revoluție twitter" în legătură cu evenimentele din Chișinău din 7 aprilie 2009, e paradoxal să descoperi că nu există o arhivă locală a tuturor mesajelor twitter ce au legătură cu evenimentele din 7 aprilie. Între timp multe dintre mesajele ce aveau hashtagul #pman au fost șterse sau au dispărut. Unica arhivă relativ completă a fost compilată de cercetătorul american Ethan Zuckerman și a fost ulterior transmisă Bibliotecii Congresului. Vezi: Ethan Zuckerman, *Studying Twitter and the Moldovan protests*, http://www.ethanzuckerman.com/blog/2009/04/13/studying-twitter-and-the-moldovan-protests/

10 Astfel, unele grupuri (mișcări civice, rețele informale de activiști), datorită competențelor digitale pe care le au, reușesc să combine, în mișcările lor, diverse instrumente on-line și off-line: bloguri, facebook, twitter, galerii foto etc. Alte grupuri (mai ales cele care vin din mediul rural, persoanele de vârsta a treia, categorii precum fermierii) nu dispun de competențe suficiente de utilizare a noilor media și din acest motiv nu au o voce proprie în acest spațiu mediatic, ci sunt reprezentați de media „tradiționale".

11 Vezi http://catalog.bnrm.md/opac/subject/639294

c) Problema vocilor protestului. Mass-media, atât cea nouă, cât și cea veche, tinde să reflecte protestele după un model oarecum standardizat: lideri-revendicări-forme de protest. Acest model de reprezentare, atunci când este aplicat fără adaptări la contextul protestului, poate distorsiona reflectarea acestuia. Acest lucru este mai ales vizibil în protestele urbane – protecția monumentelor, protejarea patrimoniului arhitectural istoric, protejarea spațiilor publice, opoziția față de construcțiile ilegale – când grupul de protest e compus din inițiative și activiști informali, adunați ad-hoc, lipsiți de leadership formal sau organizați în jurul câtorva nuclee și lideri care organizează și dirijează împreună protestul. În aceste condiții, mass-media reflectă, în mod tradițional, vocile cele mai cunoscute (staruri, activiștii ce se bucură de popularitate, vedetele mondene etc.). O dificultate de alt ordin, care însă privește și ea chestiunea vocilor protestului, ține de faptul că, de foarte multe ori, mișcările de protest dispun de o rețea proprie de surse media ce reflectă protestul. Adică, aceștia apar în spațiul public deopotrivă ca protestatari și ca informatori (surse) despre protest[12], lucru care face dificilă separarea celor două tipuri de mesaje: mesajul protestului și mesajul despre protest.

d) Chestiunea „naționalismului metodologic" și „imaginarului protestatar". O istorie a protestelor în Republica Moldova circumscrie subiectul cercetării, în mod inevitabil, în limitele relativ bine conturate ale societății Republicii Moldova, în hotarele ei recunoscute internațional (și cu excepția firească a Transnistriei). Cu alte cuvinte – o istorie a protestelor de pe teritoriul Republicii Moldova, cu mobilizarea și participarea cetățenilor Republicii Moldova, inițiate de cetățeni ai Republicii Moldova și ca reacție la realitățile din Republica Moldova.

---

[12] Fenomenul e dopotrivă caracteristic pentru mișcările protestatare mari – protestul Platformei Civice „Demnitate și Adevăr" a fost difuzat aproape în întregime live pe postul de televiziune Jurnal TV, în același mod în care protestele Partidului Socialiștilor sunt difuzate, cu începere din 2015, pe Accent TV. Mișcările de protest mai mici, precum activiștii urbani, mențin și ele surse proprii: site-ul gradina-publica.blogspot.com reprezintă vocea mișcărilor de activiști urbani ce militează pentru protecția Grădinii Publice „Ștefan cel Mare și Sfânt", blogurile scuarulcehov.wordpress.com și parculzaikin.wordpress.com relatează despre acțiunile de reabilitare a Scuarului Cehov și, respectiv, a Parcului Zaikin.

În acest sens, cercetarea ia ca unitate de analiză „societatea națională a Republicii Moldova", în tradiția naționalismului metodologic[13], și își asumă toate criticile și limitele acestei metodologii.

Este evident, bunăoară, că protestul numit generic „revoluția twitter" a fost un eveniment ce a depășit la fiecare etapă – organizare, desfășurare, reflectare mediatică – granițele Republicii Moldova: la el au participat deopotrivă cetățenii moldoveni prezenți în Piața Marii Adunări Naționale, moldovenii din diaspora (prin intermediul rețelelor de socializare, forumuri on-line), o mare comunitate de internauți români, dar și multe surse media internaționale[14]. Deși cadrul analitic de referință rămâne Republica Moldova, protestul a depășit cu mult limitele acestui cadru, fiind influențat de factori ce își au originea în alte contexte social-politice: utilizarea tehnologiilor informaționale pentru diseminarea informațiilor și organizarea protestelor, platforme on-line ce angajează în conversații simultane audiențe situate în puncte geografice diferite etc.

La fel, cadrul simbolic și de „imaginar social" („imaginar protestatar")[15] (adică repertoriul de nume pentru acțiunea de protest[16], inter-

---

[13] Naționalismul metodologic ia statul-națiune ca unitate de analiză și în calitate de receptacul al proceselor sociale. Altfel spus, prezumția naționalismului metodologic este că procesele sociale pot fi explicate de factori ce își au originea în interiorul societății naționale date. Discuțiile despre globalizare, migrație, comerțul transfrontalier, procesele integraționiste, mișcările sociale transnaționale, cosmopolitismul au problematizat această prezumție și i-au adresat o serie de critici. Pentru o discuție mai elaborată a limitelor naționalismului metodologic vezi: Andreas Wimmer and Nina Glick Schiller. „Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology." International Migration Review, 37, no. 3 (February 23, 2006): 576–610; Daniel Chernilo. „Social Theory's Methodological Nationalism: Myth and Reality." European Journal of Social Theory, 9, no. 1 (February 1, 2006): 5–22; Ulrich Beck. *Power in the Global Age: A New Global Political Economy*. Cambridge. Malden MA: Polity, 2005, pp.1-51.

[14] Ion Marandici, „Suntem toți Twitter revoluționari și patrioți" sau despre transcrierea unei revoluții." Platzforma.md: http://www.platzforma.md/suntem-twitter-patrioti-si-twitter-revolutionari-pman-sau-despre-transcrierea-revolutiei-de-pe-twitter/

[15] Arjun Appadurai. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Public Worlds. Minneapolis, Minn: University of Minnesota Press, 1996, p. 31.

[16] Despre variile încercări de a da un nume evenimentelor din 7 aprilie – revoluție, puci/lovitură de stat, act de provocare, act de vandalism, vezi Vitalie Sprînceană. „O isto-

pretarea generală a evenimentului, arsenalul de practici, tactici și forme de organizare, orizontul de posibilități, articularea revendicărilor) se poate inspira din evenimente ce au avut loc în alte societăți. Ion Marandici a arătat, bunăoară, că o mare parte din discuția de pe twitter legată de evenimentele din 7 aprilie se desfășura „în umbra Revoluției Române din 1989" – majoritatea mesajelor twitter aplicau situației din PMAN logica evenimentelor din decembrie 1989 în București[17].

Altfel spus, protestul e un proces fluid, influențat de factori, istorii, contexte atât interne, cât și externe, susceptibil de a se transforma rapid, de a adapta referințe simbolice eclectice și diverse ca proveniență. Analiza lui exclusiv în limitele cadrului național pune mari probleme metodologice și e nevoie de cercetări în baza unor alte metodologii ce ar ține cont de factori subnaționali (locali, în termeni de filiații de idei), dar și supranaționali – globalizare, schimburi culturale, consumerism, activism transnațional etc.

Scurtă tipologie a protestelor

Am operat o distribuire a tipurilor de protest în 4 categorii: protestele identitare, protestul social, mișcările civice urbane, activismul individual.

De departe, protestele identitare constituie categoria cea mai mare, mai largă, mai vizibilă de proteste. Dintr-o anumită perspectivă, a vorbi despre protest în R. Moldova înseamnă a vorbi mai ales despre protestul identitar. Pe scurt, protestul identitar e o formă de protest ce apără sau militează pentru valori culturale considerate a fi fundamentale pentru un grup.

Protestul social se referă la acțiuni de protecție sau militantism pentru revendicări ce țin de protecția socială (ex. indemnizații pentru copii sau creșterea tarifelor sau mărirea salariilor), măsuri economice (șomaj, reduceri de personal, datorii la salarii) etc.

---

rie terminologică a crizei moldovenesti". http://www.spranceana.com/2009/04/11/o-istorie-terminologica-a-crizei-moldovenesti/

17 Ion Marandici. *Suntem toți…*

Mișcările civice urbane sunt un fenomen de dată recentă și se compun dintr-o mulțime eterogenă de inițiative formale și informale, organizații și activiști individuali ce sunt activi pe teme precum orașul, spațiul public urban, politicile de discriminare și excluziune în spațiul urban, cetățenia urbană, dreptul la oraș, transparența decizională în administrația publică locală, egalitatea de gen.

Ultima categorie, activismul individual, are în vedere acțiuni de protest inițiate de indivizi concreți și care, cu mici excepții (precum este Oleg Brega), au drept scop rezolvarea unor probleme concrete ale persoanelor în cauză.

1. Protestele „identitare"

O întreagă serie de mișcări de protest pot fi calificate ca fiind „proteste identitare". Această categorie este suficient de largă încât să cuprindă, pe de o parte, mișcări ample precum Mișcarea de Renaștere Națională din anii 1989-1990, protestele împotriva introducerii limbii ruse ca a doua limbă de stat din 2002, protestele studenților din 1995 împotriva înlocuirii obiectului „Istoria Românilor" cu „Istoria Moldovei", protestele din aprilie 2009, demonstrațiile împotriva semnării Memorandumului Kozak din noiembrie 2003, iar pe de altă parte mișcări și proteste de dimensiuni mai mici, precum Marșurile pentru diversitate ale comunității LGBT, feminismul, protestele religioase împotriva altor culte religioase, împotriva prezentării publice a unor lucrări artistice[18], împotriva unor fenomene culturale, precum pașaportul biometric, sau împotriva comunității LGBT. Ce unește aceste grupuri atât de diverse (etnice, culturale, religioase etc.) și care, de foarte multe ori, luptă unul împotriva altuia, este importanța pe care acestea o acordă „identității" (adică suma unor trăsături culturale) în raport cu alți factori – bunăstare a grupului, politici economice etc.

[18] De exemplu, Asociația Creștinilor Ortodocși din R. Moldova „Fericita Maică Matrona" a protestat de câteva ori împotriva proiecției filmului „Codul lui Da Vinci", dar și împotriva prezentării spectacolului „Monoloagele vaginului".

(În mod evident, anumite elemente ale protestelor identitare – importanța chestiunii lingvistice, apartenența la un spațiu geo-politico-cultural comun (România, UE sau Rusia), instrumentalizarea trecutului sovietic și a celui presovietic, primordialitatea valorilor culturale în raport cu cele economice – se regăsesc și în alte mișcări de protest, pe teme sociale de exemplu. În acest sens, protestele identitare nu reprezintă o categorie separată de proteste, ci mai degrabă un repertoriu protestatar tematic care se regăsește în aproape toate celelalte proteste, dar cu precădere în cadrul protestelor identitare.)

Teoria protestelor identitare este foarte diversă. În mediul anglofon, cu precădere cel american, cadrul conceptual general al așaziselor proteste identitare este reprezentat de „războaiele culturale"[19]. Acestea reprezintă conflicte culturale pe teme actuale – avort, drepturile minorităților, căsătoriile între persoanele de același sex, chestiunea imigranților, secularismul, islamul – în care părțile își argumentează pozițiile în baza unor sisteme morale diferite. Miza războaielor culturale este definirea „esenței" Americii, constituirea înțelesului a ce (și cine) este american și ce nu etc.

Identitatea și toate derivatele sale reprezintă termenii preferați în dezbaterile de pe continentul european. Identitatea nu e nici pe departe un concept fără probleme. O sursă de probleme ale conceptului ține de faptul că aceasta reprezintă deopotrivă o categorie descriptivă, performativă și prescriptivă[20]. Termenul „identitate" descrie o serie de procese sociale, creează alte procese și conține anumite prescripții des-

---

[19] Termenul a fost propus de James Davison Hunter, în *Culture Wars the Struggle to Define America*; [Making Sense of the Battles over the Family, Art, Education, Law, and Politics]. New York, NY: Basic Books, 1994. Conform definiției lui Hunter, războiul cultural este o „ostilitate politică și socială, justificată de sisteme morale diferite", p. 42. Pentru alte discuții asupra „războiului cultural" și a semnificației lui în mediul american vezi Stephen R. Prothero. *Why Liberals Win the Culture Wars* (Even When They Lose Elections): The Battles That Define America from Jefferson's Heresies to Gay Marriage, 2016.

[20] Literatura asupra identității este imensă. Dintre sursele de referință menționez: Claude Dubar. *La crise des identités: l'interprétation d'une mutation*. Paris: Presses universitaires de France, 2010; Rogers Brubaker and Frederick Cooper. „Beyond 'identity.'" Theory and Society 29, no. 1 (2000): 1–47.

pre modul în care trebuie prezentată, trăită și performată identitatea. Pe de altă parte, termenul „identitate" este unul recent[21] și își are originile în afara științelor socioumane, mai exact în matematică, unde desemnează deopotrivă câteva lucruri – similaritate, echivalență, interșanjabilitate[22]. În al treilea rând, influența „identității" asupra comportamentului indivizilor este un fapt foarte greu de măsurat deoarece instrumentele care ar cântări cantitativ intensitatea adeziunii unui individ la valori, veridicitatea cantitativă a pretențiilor că acțiunile sunt motivate de valori lipsesc ori sunt imprecise[23]. Alți cercetători reproșează științelor sociale că ar fi adoptat necritic termenul de „identitate", care reprezintă cel mult un clișeu jurnalistic, și că ar lua drept „veridic" și „explicativ" un concept cu o puternică încărcătură politică. Drept urmare, termenul „identitate" devine unul rezidual, utilizat pentru explicația tuturor lucrurilor, un concept larg și cețos, care nu ar avea o „esență" proprie și greu de utilizat în toate cazurile[24]. Apoi, „identitate" mai e și eurocentric: el are drept fundament ideea profund europeană că un individ are o singură persoană. Antropologii atrag atenția că în alte culturi identitatea individuală și relația ei cu identitatea colectivă este construită altfel decât în culturile europene: triburile Ojibwa din Canada cred că și unele ființe și lucruri, precum pietrele sau păsările, sunt persoane, poporul Hopi crede că gândurile umane pot acționa ca o forță în lumea exterioară, în unele culturi din Bali, identitatea personală este depersonalizată prin faptul că prenumele sunt alese aleatoriu și compuse din silabe fără sens[25], iar propoarele Tallensi din Africa de Vest concep individul ca fiind compus din mai multe personalități care acționează autonom și se-

---

21 Richard Handler, 'Is „identity" a useful cross-cultural concept?', în Gillis, John R., ed. Commemorations: the politics of national identity. Princeton, NJ: Princeton Academic Pr, 1996, p. 34.

22 Siniša Malešević. *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*. Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan, 2006., pp. 14-15.

23 *Idem*, pp.18-19.

24 Mervyn F. Bendle, „The Crisis of 'Identity' in High Modernity." British Journal of Sociology 53, no. 1 (March 1, 2002): 1-18.

25 Richard Handler, 'Is „identity" a useful cross-cultural concept?… pp. 31-32.

parat[26]. În fine, identitatea mai conține în sine o contradicție internă nerezolvată, construită între doi poli ce se exclud reciproc: cea dintre „identitate individuală" (concepută ca fiind asumată în mod voluntar, afirmată chiar în mod activ) și „identitate colectivă" (concepută ca fiind moștenită, dobândită din experiența nașterii și traiului în cadrul unei comunități, adică prescrisă).

Un cort unionist în centrul orașului Chișinău, 2015

[26] Mary Douglas. *Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*. Routledge Classics. London; New York: Routledge, 2005, pp. 84-85.

Imaginea de mai sus, realizată în centrul orașului Chișinău, în cadrul unei acțiuni de mobilizare a celor care se simt români în Republica Moldova, ilustrează excelent această contradicție. Pe o latură a cortului citim sloganul „Moldovenii sunt Români" – un mesaj esențialist din seria „Suntem români și punctum!", „Suntem români pentru că suntem români!" care sugerează că un grup (moldovenii) ar fi români pentru că, dincolo de dorința lor individuală, ar exista o serie de elemente „primordiale" – neam, teritoriu, crez, tricolor (toate menționate cu o culoare mată pe fundal!) – care îi încadrează într-o națiune. Moldovenii ar fi deci români independent de capriciile și considerațiile lor personale. Pe cealaltă latură citim îndemnul „Alege să fii Român!", un mesaj cu sensul: e în puterile tale să-ți alegi identitatea și dacă tot o faci, în loc să te declari cetățean al universului, marțian, feminist, ecologist, corporatist, de ce nu ai alege să te declari român? Pe această latură sugestia e că identitatea ta națională ar fi de fapt o alegere conștientă și deliberată, un gest personal asumat, dincolo de orice condiționări colective[27]…

În mediul intelectual local, două cele mai originale abordări ale discuțiilor identitare moldovenești aparțin Tamarei Cărăuș[28] și lui Petru Negură[29].

Pentru Petru Negură, „identitatea"/„criza identitară" (și alte derivate) sunt concepte care au invadat recent discursul public moldovenesc, mai ales în mediul intelectual românolingv, care au transformat termenul într-un fel de fetiș, aceștia „atribuie expresiei de „criză identitară" o întreagă paletă de metafore și conotații politice, morale, medicale, psihiatrice etc., care trimit rând pe rând sau laolaltă la ideile de ruptură (internă și față de întreg), eroare (deformare, patologie) sau lipsă (maladie, suferință).[30]" Totuși, constată Petru Negură,

---

27 Vitalie Sprînceană. Postmodernism identitar moldovenesc. http://www.sprinceana.com/2015/07/02/postmodernism-identitar-moldovenesc/

28 Tamara Cărăuș. *Capcanele identității*. Chișinău: Cartier, 2011.

29 Petru Negură. „Criza identității naționale în Republica Moldova: o problemă a maselor sau o problemă a elitelor?", CriticAtac: http://www.criticatac.ro/18605/criza-identitii-naionale-republica-moldova-problem-maselor-sau-problem-elitelor/

30 Petru Negură, *Criza identității naționale*…

în pofida popularității explicațiilor identitare printre intelectuali, în pofida pretenției acestora că „identitatea" ar fi un fel de cheie a tuturor problemelor societății, alte grupuri sociale ce nu fac parte din grupul intelectualilor nu se confruntă cu vreo criză identitară. Altfel spus, dincolo de un grup restrâns (dar foarte vocal) de intelectuali, criza identitară și dezbaterile identitare nu reprezintă o problemă de actualitate pentru restul societății. Un argument în susținerea tezei lui Petru Negură ar fi faptul că, de-a lungul anilor, în cadrul sondajelor ce conțin întrebări de tip deschis despre problemele cu care se confruntă locuitorii Republicii Moldova – Barometrul Opiniei Publice, de exemplu – aceștia nu au indicat probleme ce pot fi asociate în vreun fel cu identitatea națională, ci au arătat doar spre probleme economice și sociale, precum șomaj, sărăcie, salarii scăzute etc. Altfel spus, concluzionează Petru Negură: „Criza identitară" este mai degrabă o „problemă" a elitelor și nu privește populația largă din Republica Moldova[31].

Scriitoare și filosoafă, Tamara Cărăuș a scris, probabil, cea mai personală și mai originală explorare a identității în spațiul Republicii Moldova. Cartea ei, *Capcanele identității*, e deopotrivă o explorare teoretică exhaustivă și o trăire personală a crizei identitare. La capătul periplului teoretic, după ce a trecut în revistă teoriile majore ale naționalismului și identității etnice, Tamara Cărăuș găsește că identitatea e un concept fluid, fără caracteristici esențiale (chiar și teritoriul sau statul, prezente în orice discurs identitar, sunt subiect de conflict și controverse) și primordiale, dar anume prin asta important: a vorbi despre identitate, în opinia autoarei, înseamnă deopotrivă „a o schimba, a o revizui, dar, păzea! și a o reafirma"[32]. În cazul moldovenesc, zice autoarea, discursurile identitare sunt parțiale (adică acoperă doar unele grupuri ale societății), dar au pretenția de a încadra întreaga populație, de a vorbi în numele celorlalți, pentru că ei ar fi rătăciți, nedumeriți, prost informați etc[33].

---

31 *Idem*.

32 Tamara Cărăuș, *Capcanele*…, p. 7.

33 *Idem*, p. 95

Deși foarte relevante pentru studierea conflictelor identitare în Republica Moldova, ambele contribuții comit, involuntar, aceeași eroare metodologică: dintre diversele forme de identitate (religioasă, de grup, corporativă, de clasă, de profesie/ocupație), atât Petru Negură, cât și Tamara Cărăuș aleg să vorbească despre un singur tip de identitate, cea etnică. Ambii autori utilizează „identitate" și „identitate etnică" ca fiind echivalenți, fapt care ignoră alte forme de identitate, apariția, difuziunea și transformarea acestora.

Prin faptul că „identitatea" e un termen-container ce transportă o diversitate de forme de conflict, probleme și relaționări în contextul Republicii Moldova, o abordare ce ar căuta „esența tare" a acesteia sau anumite caracteristici primordiale mi se pare foarte problematică (ar găsi că nu există niciun criteriu „tare", ci doar asamblaje conceptuale și simbolice de circumstanță).

Mult mai fertilă mi se pare o abordare ce ar investiga de ce „identitatea" a ajuns să transporte aceste forme de conflict, de ce limbajul „identitar" este limbajul politic prin care grupurile sociale, etnice, culturale și religioase din R. Moldova înțeleg să își formuleze demersurile și revendicările?

Din această perspectivă, conflictul identitar și utilizarea acestuia în proteste nu ține neapărat de amenințări asupra identității, ci reprezintă mai degrabă limbajul politic curent al epocii, epistema (sau paradigma) politică ce fundamentează cunoașterea, discursul și lupta politică și reprezintă condiția lor de posibilitate a priori[34].

Chestiunea privind motivele din care limbajul politic identitar a ajuns limbajul politic cel mai popular în detrimentul altor limbaje politice – cel social, cel al unor tematici „locale", precum orașul, – e una foarte complexă și nu pot încerca decât să ofer câteva răspunsuri parțiale.

În forma sa standard, adică nu ca prototip real, ci mai degrabă ca un model ideal ce se reproduce în varii mișcări de protest,

---

[34] Pentru o discuție a epistemei ca condiție de posibilitate a discursului, vezi Michel Foucault. *Cuvintele și lucrurile*. București: RAO, 2008. Pentru o discuție a conceptului de „paradigmă", vezi Thomas S. Kuhn. *Structura revoluțiilor științifice*. București: Humanitas, 2008.

circumstanțe temporale și politice, protestul identitar conține următoarele elemente:

- Predominanța absolută a chestiunilor culturale – limbă, identitate, tradiție, valori tradiționale, trecutul istoric – asupra unor chestiuni de ordin economic și social, considerate a fi secundare.
- Cadrul de referință utilizat este cel al identității de grup: în această perspectivă toate problemele sociale își au originea, dar și rezolvarea, în problemele identitare. Rezolvarea problemelor identitare înseamnă rezolvarea celorlalte probleme. Amenințările reale sau imaginare ce sunt aduse identității de grup sunt văzute ca amenințări cu potențial sporit și mult mai importante decât alte amenințări.
- Mobilizarea apartenenței de grup – se face referință la un „Noi" pe care „Ei", construiți ca fiind un grup străin, vor să îl distrugă/erodeze/pericliteze (această logică funcționează atât în cazul grupurilor etnice, cât și în cazul altor grupuri).
- Utilizarea unor discursuri moralizate și moralizatoare ce invocă principii transcendentale, precum „adevărul istoric", „destinul predeterminat al grupului etnic", „dușmanul extern" (ex. Rusia, de cele mai multe ori, dar și, în cadrul protestelor grupurilor „statalist-moldoveniste", România), „Dumnezeu" etc.
- Invocarea unei versiuni convenabile a trecutului (instrumentalizarea istoriei), cu accentul pe momentele „glorioase" (în care intră Unirea din 1918, unirea din 1859, Mișcarea de Eliberare Națională din 1989) sau, din contra, pe momentele „traumatice" (28 iunie 1940, deportările din 1949, anexarea unei părți a Moldovei la Imperiul Rus în 1812).
- Utilizarea unui repertoriu muzical și poetic eclectic, asamblat atât din contribuțiile interpreților autohtoni – Ion și Doina Aldea-Teodorovici, Gheorghe Țopa, Angela Bucico[35] –, cât și

[35] Repertoriul muzical al protestelor identitare este destul de stabil și constant, iar standardizarea lui îl face recognoscibil. Uneori însă se întâmplă ca unele piese să fie

ale interpreților români (cu precădere cântece apărute în cadrul Cenaclului Flacăra, dar și piese prilejuite de mineriada din 1990).

– Invocarea unui panteon național de martiri ce justifică revendicările grupului cu pricina și le legitimează acțiunile. Printre figurile menționate cel mai des sunt Mihai Eminescu, Gheorghe Ghimpu, Grigore Vieru, Ștefan cel Mare[36].

De regulă, protestele identitare au o scenografie elaborată, ce conține deopotrivă acompaniament muzical, discursuri patetice, ritualuri naționale (interpretarea imnului național, comemorarea strămoșilor) sau religioase, un bogat decor vizual, ce include steaguri, flamuri, icoane, participanți îmbrăcați în haine naționale, măști și costumație specială.

Protestul-model, mitul tutelar al majorității protestelor identitare, este Marea Adunare Națională din 27 august 1989[37]. Prin grandoarea sa, prin participarea masivă, prin hotărârile decisive adoptate, acest eveniment a capturat imaginația protestatară din R. Moldova și a jucat rolul de eveniment-model pentru un protest popular reprezentativ la nivel național. Nu e de mirare că sintagma „Marea Adunare Națională" cu referire la acțiuni de protest a fost utilizată de mai multe ori în perioada 1989–2015. Îmi vin în minte cel puțin două asemenea cazuri: adunările organizate de Iurie Roșca și Partidul Po-

scoase din repertoriu din cauza unor certuri între mișcări. Astfel, Partidul Liberal, unul dintre partidele care au insistat cel mai mult pe „identitate", a eliminat la un moment dat din repertoriu piesa Angelei Bucico, „Libertate", din motivul că autorul versurilor acesteia, Ion Hadârcă, vicepreședintele formațiunii, a părăsit partidul și a creat o nouă formațiune, Partidul Liberal Reformator, act perceput de conducerea PL ca fiind unul de trădare.

[36] Ștefan cel Mare reprezintă, probabil, referința istorică cea mai des utilizată (și abuzată). În contextul protestelor identitare, numele lui Ștefan cel Mare este citat cu regularitate de moldovenii românolingvi, de moldovenii alolingvi, de unele grupuri religioase radicale (Anatolie Cibric l-a invocat, în decembrie 2009, pentru a-și justifica sentimentele și acțiunile antisemite).

[37] Ea însăși inspirată dintr-un eveniment similar – Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918.

pular Creștin-Democrat în septembrie 2003 și adunările de protest organizate de Platforma Civică „Demnitate și Adevăr" în 2015.

2. Protestul social

Dacă protestul identitar este foarte vizibil și atât de omniprezent încât a ajuns să însemne protest în genere, protestul social a fost protestul prezent, dar surd, nelegitim și invizibil al epocii postsovietice.

În fiecare an dintre cei 25, au existat numeroase proteste sociale legate de deteriorarea continuă a nivelului de trai, creșterea prețurilor, reducerea salariilor, disponibilizări masive etc. Unele proteste sociale au efecte ce sunt resimțite la nivel național (ex. protestele regulate ale șoferilor de microbuze privind creșterea tarifelor la călătorii, grevele generale din învățământ, precum cea din martie 2000), altele rămân la nivel local, nevăzute pentru mass-media națională (cum sunt, bunăoară, acțiunile de protest ale angajaților Fabricii de Zahăr din Glodeni, care au luptat, cu începere din 2009, pentru recuperarea salariilor și datoriilor pe care fabrica le avea față de ei[38]).

În pofida acestei omniprezențe a protestului social, acesta nu a reușit să își creeze un imaginar, o moștenire protestatară, un panteon de figuri din trecut ce ar fi putut să inspire alte grupuri aflate în situații similare.

Motivele țin, desigur, nu doar de logica protestului social însuși, ci și de schimbări sociale de ordin mai general, cum ar fi procesul radical de transformare a societății moldovenești de după 1989, reprezentată prin sintagma „trecere la economia de piață". Această trecere[39] a îngustat câmpul de acțiune și legitimitatea protestelor sociale prin faptul că a scos din repertoriul de revendicări „acceptabile" cerințe precum protecția socială, creșterea salariilor, protecția mun-

---

[38] Cornelia Cozonac. „Gustul amar al zahărului de la Glodeni". Platzforma.md: http://www.platzforma.md/gustul-amar-al-zaharului-de-la-glodeni/

[39] Pentru o discuție privind impactul transformării economiei Republicii Moldova de la una socialistă cu planificare de stat la una capitalistă, vezi Vitalie Sprînceană, Victor Pușcaș, Adrian Lungu. *Instanțe specializate în litigii de muncă*. Cartier, 2016, pp. 9-11.

cii și sănătății, politici demografice proactive, discriminarea pozitivă a categoriilor dezavantajate, echitatea, pensii decente etc.

Pentru a oferi o reflecție mai informată asupra protestelor sociale din R. Moldova, am ales ca studiu de caz protestele studențești din primăvara lui 2000, una din acțiunile cele mai spectaculoase, dar și cele mai controversate.

Studiu de caz: protestele studențești din 2000

La 30 martie 2000, Consiliul Municipal Chișinău a adoptat o decizie prin care studenții înmatriculați la instituțiile de învățământ din capitală pierdeau dreptul de a călători gratuit în transportul public cu începere din ziua de 15 aprilie[40]. (Studenții din majoritatea țărilor socialiste beneficiau de acest drept, care făcea parte din strategia statului socialist de a descuraja utilizarea automobilului personal și de a încuraja utilizarea transportului public[41]. Dreptul la călătorii gratuite pentru studenți a fost anulat pe parcursul primei decade post-1990. În Sofia, Bulgaria, bunăoară, gratuitatea transportului public pentru studenți a fost anulată în 1999.)

Decizia a trezit nemulțumire în rândul maselor studențești din Chișinău: pe fundalul scăderii dramatice a nivelului general de trai al populației și ținând cont de faptul că majoritatea studenților proveneau din mediul rural, cel mai afectat de transformările economice, sau din mediul urban cu venituri modeste – pentru majoritatea studenților gratuitatea transportului juca un rol însemnat în economia veniturilor lor. Sindicatele studențești au cerut anularea deciziei CMC, amenințând că, în caz de refuz, vor declanșa grevă generală. Anterior, doar cu câteva săptămâni în urmă, avuseseră loc o gre-

---

40 Alina Radu. „Consiliul Municipal după lungi meditații și calcule a decis: de la 15 aprilie elevii și studenții vor merge pe jos, ca apostolii". *GPF FLUX*, miercuri, 12 aprilie 2000.

41 John Pucher. „Capitalism, Socialism, and Urban Transportation Policies and Travel Behavior in the East and West." Journal of the American Planning Association, 56, no. 3 (September 30, 1990): 278–96.

vă generală a lucrătorilor din învățământ, dar și câteva proteste ale organizațiilor de veterani ai războiului din Afganistan.

Consiliul Municipal Chișinău a refuzat să își revizuiască decizia, așa că studenții, mobilizați de sindicatele studențești de la câteva universități mari, au ieșit în stradă cu începere din 17 aprilie.

În prima zi de protest[42], de la 10 la 15 mii de studenți au ieșit în centrul orașului strigând „Jos taxa!"[43]. Protestatarii au ajuns ulterior lângă clădirea Primăriei municipiului Chișinău, pe care, după aproximativ două ore de scandări, au bombardat-o cu ouă, sticle și pietre, deteriorând toate geamurile amplasate în partea bulevardului Ștefan cel Mare și Sfânt. În urma altercațiilor, un polițist a fost rănit, iar aproximativ 15 studenți au fost reținuți pentru vandalizarea clădirii Primăriei. Ulterior, în jurul orei 17.00, polițiștii au atacat protestatarii cu bastoane, reușind să-i disperseze. Studenții s-au retras de lângă clădirea Primăriei, formând cordoane la intersecțiile străzilor Pușkin cu Ștefan cel Mare și Vlaicu Pârcălab cu Ștefan cel Mare. Ca rezultat, bulevardul Ștefan cel Mare a fost blocat. Spre seară polițiștii au arestat încă vreo 80 de studenți mai activi, așa încât numărul studenților arestați atingea cifra de 100.

A doua zi, pe 18 aprilie, în primele ore ale dimineții, Consiliul Municipal Chișinău, întrunit în ședință extraordinară, a decis prelungirea călătoriilor gratuite pentru studenți și elevi până pe 28 aprilie, când urma să fie examinat bugetul local pentru anul curent. În pofida acestei decizii, câteva zeci de mii de studenți au ieșit în Piața Marii Adunări Naționale. În paralel, un alt pichet, compus din studenți, elevi și profesori, protesta lângă sediul Parlamentului. La setul de revendicări ale protestatarilor s-a adăugat și cerința ca studenții arestați în ziua precedentă să fie eliberați. În jurul amiezii, primarul Serafim Urechean, însoțit de alți câțiva rectori, a venit în

---

[42] Am recompus cronica evenimentelor utilizând câteva surse: *GPF FLUX*, *Jurnal de Chișinău*, comunicatele și comentariile agenției *Info-Prim*, *Europa Liberă*.

[43] Cea mai completă cronică a protestelor studențești din 2000, realizată de *BASA-press,* se poate citi în *Jurnal de Chișinău*, ediția din 21 aprilie 2000.

Piață să dialogheze cu protestatarii și să-i convingă să își exprime nemulțumirea în mod pașnic. Încercarea de dialog a eșuat: pe de o parte, studenții nu l-au crezut pe Urechean atunci când le-a promis că va căuta soluții privind păstrarea gratuității transportului. Pe de altă parte, primarul s-a pus prost cu mulțimea protestatară după ce a făcut, în timpul zilelor de luni și marți, câteva declarații problematice prin care sugera că protestul ar fi influențat politic și că ar fi legat de campania electorală pentru alegerile prezidențiale care urmau să se desfășoare mai târziu. (Ulterior, Urechean a învinuit unele forțe politico-economice că ar aproviziona cu pietre și băuturi spirtoase studenții participanți la protest. În special era vizat Oleg Onișcenco, pe vremea aceea președinte constituant al mișcării social-politice „Patria–Отечество", actualmente, în 2016, consilier municipal din partea Partidului Socialiștilor.) Astfel, studenții nu doar că nu l-au ascultat pe edilul de Chișinău, ci chiar au strigat „Jos Primarul!" și au aruncat în el și în rectorii care îl însoțeau cu pietre. Ulterior studenții au încercat să ajungă din nou la clădirea Primăriei, dar au fost opriți de un cordon de polițiști. Încercarea a eșuat, așa că studenții au rămas în PMAN și au scandat lozinci: „Nu loviți în viitorul țării!", „Noi vrem drepturi!", „Jos taxa!", „Jos Primarul!", „Jos Lucinschi!", „Unica soluție – încă o revoluție!" etc[44].

Miercuri, 19 aprilie, protestele au fost reluate, cu participarea aproximativ a 10 mii de studenți. Aceștia au blocat din nou circulația pe bulevardul Ștefan cel Mare, dar iarăși nu au reușit să ajungă la clădirea Primăriei, care era încercuită de câteva cordoane de polițiști. Studenții au scandat: „Jos mafia!", „Vrem să supraviețuim!", „Braghiș, la răspuns!", „Țară, salvează-te!" etc[45]. În jurul orei 13.00, prim-ministrul Dumitru Braghiș, însoțit de primarul Serafim Urechean și de ministrul de interne Vladimir Țurcan au mers în piață să discute cu protestatarii. Prim-ministrul a refuzat să negocieze cu protestatarii, motivând că aceștia nu ar fi subiecți legali, că protestele lor nu ar fi autorizate și că studenții nu ar avea un comitet legal constituit și re-

[44] *Idem.*
[45] *Idem.*

prezentativ, care ar putea purta negocierile cu autoritățile. Premierul le-a acordat protestatarilor 3 ore pentru a părăsi Piața Marii Adunări Naționale și le-a solicitat crearea unui comitet studențesc, ce ar reprezenta studenții la negocieri, susținând că acestea sunt unicele condiții pentru reluarea negocierilor. Studenții au organizat un comitet care a mers în Casa Guvernului la negocieri. Către orele 17.00 grupul de negociatori a revenit în piață. Nemulțumiți de rezultatul negocierilor, studenții au reluat protestele. Inițial aceștia s-au deplasat spre clădirea Primăriei, apoi au mers spre Gara Feroviară. Spre finalul zilei, o parte din studenți s-au întors spre PMAN, încercând să blocheze clădirea președinției, dar au fost izgoniți și bătuți de polițiști[46].

În zilele de joi-vineri (20-21 aprilie) energia protestatară s-a redus considerabil. În aceste zile la protest au ieșit sub 5 mii de studenți. O altă mare parte de studenți, mai ales cei de la Universitatea de Stat din Moldova, s-au întors în sălile de curs. Negociatorii s-au mai întâlnit și în zilele următoare când au stabilit câteva modalități de soluționare a problemei. Gratuitatea călătoriei în transportul public pentru studenți și elevi – marea revendicare a protestatarilor – nu a fost restabilită. Autoritățile au propus însă alte câteva înlesniri: o reducere de 50% pentru două călătorii tur-retur pe an în transportul urban și feroviar pentru studenții din afara Chișinăului, creșterea cuantumului bursei pentru studenții bugetari, eliberarea studenților reținuți de către forțele de ordine[47]. Primarul Chișinăului, Serafim Urechean, estima pagubele produse de protestele studenți la peste un milion de lei.

Protestele studențești din aprilie 2000 au fost ultimele proteste studențești din istoria politică a Republicii Moldova. Totuși, în pofida participării câtorva zeci de mii de persoane, bilanțul politic al protestelor este totuși destul de modest.

Pe de o parte, la modul cel mai direct, al revendicărilor, protestul nu și-a atins scopul major – menținerea facilităților la transportul public urban pentru studenții din universitățile din Chișinău.

---

46 *Idem.*

47 *GPF FLUX*. „Revendicările studenților au fost soluționate", 25 aprilie 2000.

Pe de altă parte, acest protest nu a reușit să construiască un imaginar politic și protestatar durabil, un repertoriu de teme, simboluri și idei. Organizat și coordonat formal de sindicatele studențești, protestele din 2000 nu au reușit nici măcar performanța de a scoate pe scena publică un nou lider. Pe termen lung, nicio mișcare socială sau politică nu și-a asumat, în vreun fel, moștenirea protestelor studențești din 2000.

De ce?

Câteva ipoteze mi se par plauzibile.

Prima, protestele studențești nu au fost revendicate, susținute sau sprijinite explicit de niciuna dintre forțele politice ale vremii: partide, sindicate etc. La nivel politic, interpretările au oscilat între două poziții. Pe de o parte, unele voci influente au susținut că protestele ar fi fost organizate și manipulate de anumite forțe politice care ar fi căutat dividende politice în protestele îndreptate împotriva primarului Serafim Urechean, în ciocnirile violente dintre studenți și poliție etc. În cadrul acestei narațiuni, vina era aruncată pe rivalul politic (Urechean, Lucinschi, Braghis, Onișcenco etc.). Pe de altă parte, alte voci au susținut că protestele nu au fost organizate/manipulate politic, dar au degenerat în violențe și ciocnici în urma unor influențe fie venite din afara protestelor (interese de afaceri și politice), fie din interiorul protestelor (datorită prezenței unor manipulatori, provocatori și „elemente lumpen")[48]. În acest fel, revendicările justificate (și legitime) ale studenților, dar și protestele lor, au fost afectate profund de bătăliile politice curente ale epocii, de confruntările dintre partidele politice din parlament, de conflictele dintre alți actori sociali (sindicatele, mediul de afaceri)[49].

---

[48] Vezi: „Cine stă în spatele studenților? Nimeni nu știe." (*GPF FLUX*, 25 aprilie 2000); Val Butnaru. „Ce vor studenții?" (*Jurnal de Chișinău*, 21 aprilie 2000); Nicolae Negru. „Președintele și studenții." (*Jurnal de Chișinău*, 21 aprilie 2000); „Cine stă în spatele protestelor studențești?" (*GPF FLUX*, 19 aprilie 2000); Natalia Cojocaru. „Mânioși că nu vor mai putea circula pe gratis, studenții au spart geamurile Primăriei" (*GPF FLUX*, 18 aprilie 2000).

[49] Într-un alt context, deși societatea moldovenească a discutat aproape obsesiv incendiul din octombrie 2015 din Clubul Colectiv (București), precum și protestele ce au

A doua, protestele studențești au avut parte de o presă foarte proastă. Câteva din cele mai importante surse media ale vremii – *Jurnal de Chișinău*, *GPF FLUX*, *Info-Prim* – au publicat mai multe comentarii negative la adresa protestelor, care, pe de o parte, discreditau revendicările studenților (considerate a fi egoiste), iar pe de altă parte, reflectau și comentau mai ales aspectele problematice ale protestului – violențele, incoerențele etc. În felul acesta discursul mediatic s-a pliat perfect pe discursul politicienilor vremii. Unul dintre rezultatele campaniei mediatice negative împotriva protestelor studențești a fost singularizarea lor și imposibilitatea construcției unor platforme de solidaritate sau conectarea protestelor studențești la alte proteste sociale. Câteva exemple: Aneta Grosu învinuia studenții, pe paginile ziarului *Flux*, că nu știu decât să spargă geamuri, să arunce pietre și să-și ceară violent „un drept aproape minor”[50]; Constantin Tănase reproșa studenților că ar reprezenta o categorie apolitică, preocupată „mai mult de muzică și baruri și indiferentă față de problemele societății, inclusiv față de propriile ei probleme” (sic!), că „nu ar ști ce vor”[51]; agenția de presă *Info-Prim* reproșa studenților că cerințele lor nu ar fi de bun-simț pentru că „în lumea civilizată studențimea nu circulă gratis în transportul urban” și că revendicările lor ar pune o povară prea mare pe bugetul municipal[52]. Acestea și multe comentarii ale jurnaliștilor și politicienilor au contribuit la crearea unei imagini negative a protestatarilor și protestelor, aceștia fiind construiți în discursul public ca fiind un grup capricios, violent, predispus spre comportament și atitudini

urmat acestuia, care au dus la căderea guvernului Ponta, la doar câteva luni distanță, în ianuarie 2016, un incident asemănător s-a produs în cantina „La Soacra” din Piața Centrală din Chișinău, unde au murit câțiva oameni, iar alții au fost răniți. Protestul social a fost inexistent deoarece Chișinăul se găsea, în acea vreme, într-o confruntare politică între „opoziția unită” (Platforma DA, PSRM și Partidul Nostru) și putere („regimul Plahotniuc”).

50 Aneta Grosu. „Tineri care n-au măsele de minte”. (*GPF FLUX*, 18 aprilie 2000).

51 Constantin Tănase. „Azi „Jos taxa!”. Dar mai departe?” (*GPF FLUX*, 20 aprilie 2000).

52 „De ce studenții au greșit adresa? Comentariu al agenției de presă Info-Prim”. (*Jurnal de Chișinău*, 12 mai 2000).

irațională, egoist, lipsit de empatie, gata să-și apere un capriciu fără grija costului pe care acest capriciu îl implică.

A treia, protestele studențești din anul 2000 nu au avut viitor politic. Dincolo de micile meschinării politice de a pune responsabilitatea pentru proteste pe umerii rivalului politic, observăm un consens aproape deplin în privința negării caracterului legitim al revendicărilor sociale ale studenților. Altfel spus, protestul (și revendicările acestuia!) a fost interpretat ca fiind unul manipulat politic sau stârnit de elemente suspecte, însă în niciun caz legitim și justificat. Revendicarea principală (și principială) – acordarea de înlesniri pentru o categorie socială concretă – mergea în răspăr cu orientarea ideologică oficială a conducerii țării, care își asumase proiectul de implementare în R. Moldova a economiei de piață. Într-un context politic în care sensul reformelor mergea spre sporirea competitivității, consolidarea concurenței libere, privatizarea proprietății publice, optimizarea aparatului de stat, capacitarea indivizilor și demontarea statului asistențial – într-un asemenea context, revendicările privind protecția socială a unui grup au stârnit puternice reacții contrare. Acest consens ideologic implicit (în pofida diferențelor „partinice") poate fi observat și în alte proteste sociale similare: mișcarea de protest a muncitorilor de la Fabrica de Zahăr din Glodeni, acțiunile de protest ale muncitorilor de la Orlact și Moldcarton etc.

În al patrulea rând, eșecul protestului social ține și de un deficit de solidaritate caracteristic pentru epoca zisă de „tranziție", ce a antrenat schimbări dramatice în organizarea economică a țării, în structura familiei (mai ales prin migrația temporară și permanentă, prin depopularea satelor), reducerea radicală a încrederii în instituțiile de stat (în toate sondajele privind încrederea în instituțiile statului, respondenții acordă un scor foarte mic Parlamentului, Guvernului, Președinției, Administrației Publice Locale), lipsa de implicare (sondaje paneuropene, precum European Values Study din 2008[53], arată un nivel foarte scăzut de implicare a cetățenilor mol-

[53] EVS. „European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008)." GESIS Data Archive, 2016. http://dx.doi.org/10.4232/1.12458, dar și Bădescu, Gabriel, Paul Sum,

doveni în instituții ale societății civile, precum asociațiile obștești, organizațiile religioase, sindicate sau cluburi de interese). Faptul că majoritatea populației țării a trecut printr-un proces dificil de transformare socială de o amploare dramatică, comparabilă doar cu construcția socialismului câteva decenii mai devreme, că fiecare familie a fost afectată de dificultățile economice rezultate din performanța economică scăzută a țării, a făcut ca grupurile să fie antrenate într-o competiție a suferinței și victimelor în care fiecare grup a crezut că revendicările sale sunt cele mai legitime și justificate, iar celelalte sunt exagerate. Politicienii de toate culorile au știut să exploateze această competiție a suferinței, manipulând cu abilitate revendicările grupurilor și pornindu-le unul asupra altuia: de exemplu, tinerii „progresiști" contra „pensionarilor retrograzi".

3. Protestele individuale

O categorie aparte în peisajul protestatar moldovean îl reprezintă protestele individuale. Acestea se caracterizează prin faptul că purtătorul mesajului de protest este o singură persoană.

Figuri precum Oleg Brega, Tudor Pânzari, Varvara Zingan, Domnica Cemortan, familiile Proțiuc și Galițin fac parte din această serie.

De cele mai multe ori protestele individuale țin de faptul că unui individ i s-a încălcat un drept sau a fost comisă, față de el, un act pe care acesta îl consideră a fi o mare nedreptate. Astfel, Tudor Pânzari protestează în scuarul de lângă Palatul Republicii cu începere din iulie 2010 (unul dintre cele mai lungi proteste încontinuu din istoria Republicii Moldova) pentru că i-a fost demolat apartamentul, dar nu i-a fost dat altul în loc; Varvara Zingan protestează împotriva sentinței pe care a primit-o feciorul său, bănuit că ar fi fost implicat într-un caz de omor la începutul anilor 2000[54].

---

and Eric M. Uslaner. „Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova." East European Politics and Societies, 18, no. 2 (May 1, 2004): 316–41. doi:10.1177/0888325403259915.

[54] Nelly Gâștemulte. „Protestatari care îmbătrânesc în centrul Chișinăului". Timpul de dimineață. 10 august 2011. Sursă: http://www.timpul.md/articol/protestatari-care-imbatranesc-in-centrul-chisinaului---26056.html

De obicei, protestele individuale nu implică revendicări colective sau solidarizarea cu forme colective de protest, sunt de scurtă durată (până la soluționarea problemei sau până la momentul în care persoana protestatară își pierde motivația de a protesta din cauza procesului administrativ lung prin care să-și rezolve problema; Varvara Zingan și Tudor Pânzari reprezintă, prin durata impresionantă a protestului lor, excepțiile majore).

Formele de protest individual sunt diverse, dar de cele mai multe ori ele fac uz de mijloace precum: greva foamei, ocuparea unui spațiu public (Tudor Pânzari a mers cel mai departe în această privință după ce și-a amenajat o locuință temporară în plin centrul Chișinăului), ocuparea unei poziții vizibile (Varvara Zingan a stat multă vreme pe scările de la intrarea în clădirile Procuraturii Generale și Guvernului), acțiuni de satiră și parodie socială (Domnica Cemortan a organizat două acțiuni satirice de colectare de ajutor material pentru doi politicieni deținuți, Vlad Filat și Ilan Shor, artistul-activist Anatol Mătăsaru a făcut câteva intervenții artistico-politice – o paradă cu un porc în uniformă de polițist, un falus în fața Procuraturii Generale).

Regula protestului individual local este că acesta nu creează o mișcare de protest.

Figura excepțională din această listă este, desigur, Oleg Brega[55]. Jurnalist, activist civic, cineast, Oleg Brega intră în spațiul public local prin emisiunea nocturnă interactivă *Hyde Park*, pe care o modera, la începutul anilor 2000, la postul de radio municipal Antena C. Emisiunea, prima de acest gen în R. Moldova, implica ascultătorii în dezbateri pe teme politice curente. În iunie 2003 emisiunea *Hyde Park* a fost închisă la presiunile guvernării comuniste de atunci.

Din acel moment, cariera civică a lui Oleg Brega ia o turnură importantă. Jurnalistul devine un activist care nu doar că protestează împotriva închiderii emisiunii sale, ci militează pentru lărgirea libertății de exprimare în R. Moldova, respectarea pluralismului de opinii, permisiunea filmării angajaților publici (funcționari,

[55] O biografie concisă a lui Oleg Brega poate fi consultată pe wikipedia: https://ro.wikipedia.org/wiki/Oleg_Brega

polițiști) în spații publice etc. În același timp, prin platformele online și off-line pe care le creează/gestionează/inspiră – curaj.net, ziarul *Curaj*, *Microfonul Liber*, televiziunea civică curaj.tv, organizația Hyde Park – Oleg Brega reușește să consolideze în jurul său o comunitate mică, dar foarte activă de colaboratori și activiști împreună cu care organizează proteste, filmează și creează vizibilitate pentru protestele altora, se solidarizează cu acțiuni de protest ale unor grupuri marginalizate sau ignorate de discursul public mainstream (comunitatea LGBT etc.). În 2010, Oleg Brega se angajează la postul de televiziune Jurnal TV, unde conduce emisiunea *Inamicul public*, într-un format similar cu cel al emisiunii *Hyde Park* – discuții libere cu telespectatorii pe teme de actualitate curentă. Emisiunea e sistată în iulie 2013, fără o explicație clară (și fără ca moderatorul emisiunii să fie anunțat din timp!). La alegerile parlamentare din 2014, Oleg Brega se înregistrează în calitate de candidat independent. Reușește să obțină 14,085 de voturi, adică 0.88% din numărul total de voturi, insuficient însă pentru a trece pragul electoral[56]. Ulterior, în 2015, participă la alegerile locale, în calitate de candidat la funcția de primar general al mun. Chișinău pe listele partidului „Democrația Acasă", dar nu ia decât 3,630 de voturi, adică 1.25 % din sufragii[57].

Oleg Brega reprezintă cazul excepțional (și fericit!) al unui protest individual care nu se refugiază/retrage în problema sa proprie, ci, conștient că mecanismele de represiune aplicate în cazul personal nu reprezintă decât regula generală, încearcă să modifice aceste reguli și să mobilizeze susținerea unor grupuri diverse și eterogene. În acest sens, Oleg Brega s-a afirmat ca protestatarul-mișcare de protest.

Reușita sa modestă la alegerile parlamentare și mai ales la cele locale indică totuși anumite limite ale traducerii civismului în activitate politică și, mai ales, ale translării activismului individual în mișcare socială. Activistul civic Oleg Brega nu a reușit să prindă un

[56] Rezultatele alegerilor parlamentare din 30 noiembrie 2014. http://www.e-democracy.md/elections/parliamentary/2014/results/

[57] Rezultatele alegerilor în Consiliul Municipal Chișinău din 14 iunie 2015. http://www.e-democracy.md/elections/local/2015/chisinau-council/

loc în politica moldovenească oficială, parțial din motivul marginalizării la care este supus constant, parțial și din cauză că pentru mulți oameni activismul civic nu se traduce direct în valori echivalente în susținere politică (numărul de vizitatori constanți ai platformelor on-line ale activistului Oleg Brega este mult mai mare decât numărul celor care au votat cu concurentul politic Oleg Brega)[58].

4. Mișcările civice urbane

La modul general, eu împart mișcările civice urbane în două mari categorii, mișcări reactive (adunate în jurul conceptului „opunere") și mișcări proactive (adunate în jurul categoriei „propunere").

Categoria proteste reactive include proteste ce pot fi trecute în categoria proteste anti, adică acțiuni prin care mișcarea socială/grupul de activiști/societatea civilă se opune unei acțiuni a autorității de stat/locale sau a agentului economic sau acțiunilor altor grupuri de cetățeni. Protestele împotriva demolării monumentelor istorice, împotriva construcțiilor ilegale sau a unor construcții ce au ca efect distrugerea spațiului public/spațiile verzi fac parte din acest tip de protest.

Categoria proteste proactive include acțiuni de protest în care mișcarea socială/grupul de activiști/societatea civilă nu doar că se opune unui tip de acțiune considerată a fi amenințătoare pentru spațiul public, ci avansează și implementează proiecte de reformă sau oferă modele de practici alternative.

Această categorizare ar trebui percepută mai degrabă ca un continuum flexibil decât ca o dihotomie. Abordările ce așază aceste categorii într-o ierarhie evolutivă ar trebui să țină cont că protestul nu se desfășoară conform unei scheme liniare, ci mai degrabă conform

---

[58] Într-un mod similar, încrederea pe care o au cetățenii Republicii Moldova în Biserica Ortodoxă nu se traduce direct în susținere politică. Exemplul cel mai concludent este cel al participării Partidului Umanist din Moldova la alegerile parlamentare din 28 noiembrie 2010. În pofida susținerii masive pe care a avut-o partidul din partea conducerii Mitropoliei Moldovei, în frunte cu Mitropolitul Vladimir, partidul nu a reușit să ia decât 0,9 % din sufragii, ceea ce s-a dovedit a fi prea puțin pentru depășirea pragului electoral de 4 %.

unei logici dinamice în care, la fiecare pas, coexistă deopotrivă un aspect reactiv și un aspect proactiv.

Mișcările civice urbane reprezintă un fenomen destul de recent (primul grup cât de cât constant care a durat ceva mai mult de un an și a încercat să fie mai mult decât o mișcare legată exclusiv de un caz aparte este grupul Poștașii Chișinăului[59]).

Caracteristica lor principală e că abordează teme „noi" ce funcționează la un nivel suprapartinic, supraetnic și supraeconomic: orașul, spațiul public urban, politicile de discriminare și excluziune în spațiul urban, cetățenia urbană, dreptul la oraș, transparența decizională în administrația publică locală, patrimoniul cultural și arhitectural al orașului, dezvoltarea urbană, participarea, revitalizarea unor zone publice (parcuri, scuaruri, zone verzi), bunurile comune în oraș (WC, apă potabilă, ecologie etc.).

Aceste teme sunt construite nu doar ca fiind deasupra conflictelor identitare sau de partid, pe care încearcă să le asimileze și să le depășească[60], ci având drept scop modificarea cadrului general spațial și simbolic în care se desfășoară celelalte conflicte: orașul.

Protestele civice reactive sunt, de regulă, cele mai vizibile, întrucât ele prezintă opoziția față de un act/ o măsură/ o intervenție într-un mod clar, concis și direct. Din acestea fac parte proteste precum cel împotriva construcției Pizzeriei *Sbarro* în Scuarul Europei din Grădina Publică în 2012, mișcarea împotriva construcției unui hotel în locul Cafenelei *Guguță* din Grădina Publică (2014-2016), protestele împotriva construcției unei necropole în scuarul din fața clădirii Kentford în 2012 etc.

Protestele civice proactive sunt mai rare din motivul că efortul de a elabora și a implementa o alternativă unei intervenții de defrișare, de exemplu, este mult mai mare și de o durată mult mai lungă decât

---

59 Poștașii Chișinăului: https://www.facebook.com/groups/114320211990668/

60 Vezi, de exemplu, descrierea protestelor împotriva construcției Pizzeriei Sbarro în Scuarul Europei: Vitalie Sprînceană. „Orașul aparține tuturor: revendicarea spațiului public în Chișinău". Platzforma.md http://www.platzforma.md/orasul-apartine-tuturor-revendicarea-spatiul-public-in-chisinau/

efortul de a organiza un protest rapid împotriva aceleiași defrișări. Dintre cele mai vizibile proteste civice proactive ar fi de menționat: reabilitarea Rotondei din Parcul Valea Morilor (2013 – prezent), proiectul de reabilitare a Parcului Zaikin[61] (2012 – prezent), Scuarul Cehov[62] (2014 – pezent), proiectele Asociației Parcurile Viitorului[63].

Mișcările civice urbane împărtășesc câteva trăsături comune:

- Sunt construite, de regulă, în jurul unei singure teme/probleme – ecologie, protecția unui monument, reabilitarea unui scuar și sunt, cel puțin la nivelul formal și explicit, apolitice.
- Sunt inițiate, de obicei, de persoane concrete – activiști civici, cetățeni implicați – care le inspiră, poartă responsabilitatea formală pentru munca de organizare, relația cu presa. Aceste persoane ajung să reprezinte „fața mediatică" a mișcării civice.
- Forme de organizare informale, flexibile și fluide: rețele civice urbane orizontale, lipsite de organe formale de conducere, asociere benevolă și efemeră, lipsă de obligații pe termen lung[64].
- Utilizarea sofisticată și competentă a noilor tehnologii – rețele sociale, bloguri, platforme de distribuție a conținutului video, precum youtube, privesc.eu și vimeo, platforme de petiții, platforme de finanțare participativă (crowdfunding), abilități avansate de comunicare cu presa prin intermediul flash-mob-urilor, conferințelor de presă. Majoritatea participanților la mișcările civice urbane sunt oameni-conectați-în-rețea (engl. *networked individuals*[65]), adică indivizi cu o rețea extinsă de contacte (în temei prin intermediul rețelelor sociale), cu acces

---

61 https://parculzaikin.wordpress.com/

62 https://scuarulcehov.wordpress.com/

63 http://www.parcurileviitorului.md/ro/home.html

64 Așa este, bunăoară, Rețeaua Civică Urbană din Chișinău.

65 Discuția despre activism și noile tehnologiii este destul de largă și complexă. Câteva lucrări de referință: Paul Mason. *PostCapitalism: A Guide to Our Future*. Allen Lane, 2015; Howard Rheingold. *Smart Mobs: The next Social Revolution*. Cambridge, MA: Basic Books, 2003, iar pentru o perspectivă critică asupra relației dintre tehnologie și activism, vezi Evgeny Morozov. *To Save Everything, Click Here: Technology, Solutionism and the Urge to Fix Problems That Don't Exist*. London: Allen Lane, 2013.

la audiențe proprii diverse, atât locale, cât și internaționale (ceea ce îi ajută să depășească filtrele mediatice tradiționale), cu abilități avansate de comunicare în câteva limbi (scriere și diseminare de informații).

– Ignorarea clivajelor politice tradiționale: diviziuni etnice, religioase, lingvistice prin construcția unor metateme, Orașul ca spațiu și mod de locuire în primul rând, care fac distincțiile și conflictele politice tradiționale irelevante. De exemplu, majoritatea textelor diseminate de activiștii urbani sunt traduse, cu resurse proprii, în cel puțin două limbi: română și rusă. La fel, temele și momentele divizatoare – simpatiile geopolitice, adeziunea de partid – sunt prezentate ca fiind dăunătoare pentru dinamica protestului pentru că ar fi nocive și ar distrage atenția de la adevăratele probleme.

În acest fel, mișcările civice urbane creează un nou spațiu politic, cu temele și discursurile sale și care se află într-o relație tensionată cu celălalt spațiu politic.

Concluzii

Această istorie parțială (și subiectivă) a protestelor din Republica Moldova în perioada postsovietică arată că cel puțin stereotipul că „moldovenii ar fi docili și cuminți" este fals[66]. Din contra, vom descoperi, de fiecare dată când ne aplecăm asupra subiectului, dovada existenței unei vieți protestatare foarte active, sofisticate, conectată la inovațiile tehnologice ale zilei.

Chestiunea privind incapacitatea protestelor de a fi împiedicat ascensiunea „societății captive" e din alt registru și necesită o discuție aparte, ce ar trebui să includă nu doar mișcările de protest, ci să țină

[66] La nivelul încărcăturii emoționale și aspectului simbolic, utilizarea acesteui stereotip semnalează totuși un fenomen subteran de care vorbeam în punctul cu privire la limitele naționalismului metodologic și consolidarea imaginarului protestatar: audiența locală privește cu interes mișcări de protest din alte contexte, se inspiră din ele, le compară cu realitățile și mișcările de pe loc etc.

cont și de alți factori și alte procese: partidele politice, mediul de afaceri, lumea semicriminală, contextul regional etc.

Orice abordare critică, sceptică sau cinică ce ar contesta rolul și rostul protestelor ar trebui să țină cont de principiul fundamental al acestora: protestul opune un individ/grup puterii, în contextul unei asimetrii acute de putere. Organizarea protestului, repertoriul de acțiuni și strategii nu reprezintă decât modul în care oamenii, asociați în mișcări sau conectați în rețele, încearcă să depășească această inegalitate de putere, resurse și pârghii.

Rebecca Chamberlain-Creangă

Antropolog social, organizațional și economic (și-a susținut doctoratul la London School of Economics). A fost cercetător invitat la Institute for European, Russian and Eurasian Studies (George Washington University), Woodrow Wilson International Center for Scholars – Kennan Institute și câștigătoare a bursei Marshall, Londra. Interese de cercetare: schimbare economică și inegalități socioeconomice în contexte de tranziție.

Minorități prinse între suflet și bani: transformarea relațiilor de muncă și economia morală într-o întreprindere globală din Republica Moldova postsovietică

Introducere

Mai mult decât o simplă schimbare economică, trecerea postsocialistă la economia de piață reprezintă și o conversiune morală, culturală și comunitară. Acest text face parte dintr-un studiu mai larg, care analizează modalitățile în care diferitele categorii de muncitori ai epocii postsocialiste, precum și omologii lor mai tineri, răspund, prin intermediul limbajului, la expansiunea și modernizarea pieței europene în Republica Moldova, țară aparținând spațiului ex-sovietic. El se bazează pe o cercetare etnografică efectuată între 2005 și 2006 în cadrul Fabricii de Ciment Rezina, deținută de o corporație europeană transnațională (CTN) pe care o voi denumi Egrafal Group Ltd. Studiul ia în considerare efectele propriu-zise și cele percepute ale modernizării neoliberale asupra ideilor de muncă și persoană, precum și relația dintre individ și colectivitatea mai largă.

Această parte a cercetării este despre Laboratorul Egrafal Ciment S.A., un spațiu industrial vechi, cu caracteristici specific rusești și ucrainene. Ea se referă la zbuciumul resimțit de fostele elite slave, devenite acum minorități, într-o întreprindere privată, condusă de

români și aflată în plină restructurare, dintr-o Republică Moldova proaspăt devenită independentă. Mai mult, ea tratează relațiile ierarhice în schimbare, modificarea valorilor muncii și ceea ce consider a fi apariția unei economii morale a protestului în cadrul minorităților din uzină.

Cea mai mare parte a minoritarilor slavi care lucrează în prezent în fabrică sunt muncitori calificați, încadrabili în categoria funcționarilor, dar, ca vorbitori de limbă rusă, nu împărtășesc niciuna sau doar foarte puține dintre caracteristicile etnolingvistice recent valorizate de majoritatea moldoveană din țară și din întreprindere. Lipsa de capital lingvistic și cultural a minoritarilor le subminează eforturile de a obține o anume siguranță a locului de muncă și a-și recăpăta statutul pierdut. Faptul că minoritarii slavi erau odinioară „specialiști" (*speţialistî)* ai industriei grele sovietice, dar acum posedă un statut social fluctuant, nesigur, îi deosebește de alți lucrători moldoveni cu statut precar din uzină, care nici nu au avut și nici nu simt că au, în aceeași măsură ca omologii lor de etnie slavă, dreptul moral la o anume siguranță și poziție economică.

Lucrarea se apleacă, cu precădere, asupra modului în care personalul feminin al Laboratorului își organizează munca de zi cu zi, practicile sociale și valorile sindicale ca răspuns la presiunile marketizării de la Egrafal Ciment S.A. Studiul sugerează că, pentru informatorii mei, socialitatea din timpul lucrului și tiparele de muncă – asociate nostalgiei pentru trecutul sovietic, specificității caracterului rus și *sufletului (duşa)* moral – devin un soi de „economie morală" (înrudită cu cea a lui Thompson 1971) a comportamentului industrial, care protestează împotriva noii administrații corporatiste românești. Cu toate acestea, împotriva presupozițiilor gândirii lui E.P. Thompson asupra economiei morale (1971), pe care le vom discuta mai încolo, înseși practicile și discursurile asociate acestei economii morale ar putea, de fapt, acționa înspre comodificarea acestei minorități, împingând-o și mai mult pe calea către subordonarea față de economia de piață. Ceea ce ne aduce înapoi la problema teoretică mai largă a tezei potrivit căreia participarea muncitorilor la o economie de piață proaspăt apărută conduce inevitabil la apeluri de a fi protejați de aceasta (Polanyi, 1944), sau la cu totul altceva.

În cele ce urmează, textul debutează printr-o analiză a nesiguranței locului de muncă al lucrătorilor de la Ciment S.A. în toiul restructurării fabricii și a modului în care minoritatea rusă este afectată diferit decât alți angajați. Apoi, sugerează că minoritățile educate, calificate, reacționează la restructurarea limbajului și a relațiilor de muncă de la Egrafal România nu printr-un naționalism etnic reacțional, așa cum presupun unii cercetători (ex. Chinn și Kaiser, 1996), ci prin intermediul unei economii morale legate de limbaj. Restul studiului arată cum se desfășoară aceasta în Laboratorul dominat de ruși, cercetând, în primul și în primul rând, organizarea sa socială și spațială. Scopul acestei examinări este acela de a prezenta contextul în care funcționează noile așteptări corporatiste privitoare la regimul de muncă. Aceasta este urmată de o secțiune împărțită în patru părți, care tratează modul în care noile valori referitoare la limbaj, atingerea obiectivelor, calculabilitate și relaționare ale Egrafal sunt diametral opuse standardelor din perioada sovietică, diferență resimțită puternic de minoritatea slavă. Consecința acestei stări de fapt este apariția unei economii morale fluctuante în cadrul angajaților Laboratorului care au posibilitatea de a rezista în fața schimbării. Asta chiar în timp ce economiile morale ale minorităților se întrepătrund cu elemente de piață, ilustrând modul în care economiile morală și de piață nu sunt întru totul distincte – la fel cum protestul și adaptarea nu sunt două răspunsuri clare, pe de-a-ntregul separate, la reforma de piață. Iar această indistincție pare să fie înrădăcinată în mediul economic imprevizibil, aflat într-o perpetuă transformare, de la Egrafal Ciment S.A.

„Vrem un psiholog!": Reforma întreprinderii și stresul locului de muncă în rândul minorităților

Teama pierderii locului de muncă

„Angajații funcționează ca o mașină cu defecte. Dacă sunt foarte stresați, nu pot să producă." (*lider sindical*)

E opt dimineața și soarele de vară pătrunde deja prin ferestrele mari și înalte ale Laboratorului. Aflând că urmează să mă întâlnesc

cu Xavier Dupont, directorul francez al uzinei, tehniciana de laborator, rusoaică, Svetlana, mă roagă să-i transmit ceva. Pare important. Se apropie mai tare de mine: „Spuneți-i domnului Dupont că vrem un psiholog!”[1] Tonul ei pragmatic, dar imperativ, tulbură liniștea dimineții. Prin asta, Svetlana, în vârstă de aproape cincizeci de ani, îmi transmite stresul ei de a fi obligată să învețe limbi străine și de-a se obișnui cu noi echipamente de laborator. Se simte obligată să facă ore suplimentare. Ceva mai târziu de-a lungul zilei aud aceeași remarcă din partea liderului de sindicat: muncitorii sunt stresați; au *cerut* un psiholog. Muncitorii se tem să nu-și piardă locurile de muncă (*le e frică să-și piardă lucrul)*; nu mai muncesc de bunăvoie (*liberi)*, ci constrânși. Liderul de sindicat pune această temere pe seama faptului că locurile sigure de muncă (*lucru sigur)* au dispărut.

Pierderea siguranței locului de muncă este cea mai mare adaptare căreia muncitorii epocii socialiste au trebuit să-i facă față în noua economie de piață. Asta datorită deceniilor întregi de contracte pe termen nedeterminat în sistemele de stat socialiste. „Toată lumea avea o slujbă garantată,” își amintește un mecanic, în timp ce un altul se îngrijorează: „Acum lucrez pentru Egrafal, dar nu știu dacă mai încolo o să mai am un loc de muncă […]” În ziua de azi, toți angajații Ciment S.A., fie ei muncitori manuali sau calificați, se tem de pierderea locului de muncă. Iar această spaimă permanentă se reflectă în temperamentul lor, în ritmul lor de lucru și în starea lor fizică și emoțională din afara programului. Tensiunea nervoasă se citește în frecvența automedicației, în îndârjirea cu care fumează și în iritații ale pielii apărute pe fond de stres, puse, spun informatorii, pe seama stresului de la locul de muncă[2]. Atât de neliniștiți sunt muncitorii în-

---

[1] Pentru clarificare, cererea acestei rusoaice, aceea de-a aduce un psiholog, nu-mi era adresată doar mie, unui străin, ca modalitate de a-și exprima nemulțumirea față de condițiile de lucru. Din câte se pare, angajații îi făcuseră o solicitare similară și liderului de sindicat, cerând ca Egrafal să angajeze un specialist în resurse umane cu pregătire psihologică. Am aflat toate astea la o întâlnire cu lidera de sindicat, Valeria Dmitrov. Apelul pentru un psiholog, survenit într-un context neoccidental, m-a surprins suficient de mult cât să-l menționez aici.

[2] David Kideckel descrie exemple similare de anxietate și ceea ce el numește „patologii domestice și personale” în rândul muncitorilor industriali români, nu cu mult

cât se supun neîncetat controalelor medicale și își iau concedii „pentru stres" la tot felul de sanatorii și baze de tratament[3]. O anxietate atât de evidentă pune sub semnul întrebării studiile care sugerează că muncitorii postsocialiști exercită un grad considerabil de control asupra proceselor de muncă, chiar și în toiul restructurărilor (Clarke, 1999; Morrison, 2007). În cazul muncitorilor din industria cimentului cuprinși în studiul de față, manifestările exterioare ale stresului par să fie o expresie a unui sentiment aflat undeva între resemnare și rezistența fățișă (Ong, 1987). Toți muncitorii atribuie neliniștea care îi macină lucrului într-o întreprindere globală, recent privatizată. Și totuși, e evident că anxietatea lor nu ține de incapacitatea lor de a se adapta la noile regimuri de lucru transnaționale (Dunn, 2005), ci de răsturnarea ierarhiilor și modificarea modului de încadrare socială și morală a peisajelor industriale. Acestea se combină cu nesiguranța locului de muncă, provocată chiar de capitalismul de piață.

Cazul muncitorilor minoritari ruși de la Ciment S.A.

Deși, pe parcursul reformei întreprinderii, toți angajații Ciment S.A. au fost puternic afectați de pierderea siguranței locului de muncă, teza noastră a descoperit că grupul cel mai alarmat de aceste schimbări era cel al etnicilor ruși și ucraineni (sau, de-aici încolo, categoria emică a „rușilor"). Aceasta, susțin eu, se datorează diferențelor dintre fostul statut al rușilor și statutul lor actual și viitor (nesigur) în cadrul uzinei.

Ca avangardă a revoluției proletare, în trecut, etnicilor ruși li se atribuise destinul moral de a conduce misiunea civilizatoare de transformare a ținuturilor rurale și înapoiate ale Uniunii Sovietice într-o modernitate industrială împărtășită de toate populațiile imperiului (Fitzpatrick 1999, 103)[4]. Trimiși în cele mai îndepărtate

diferite de cele întâlnite la Ciment S.A., pe care le atribuie alienării crescânde a acestora și temerii lor pentru viitor (2008, 210).

[3] Vizitele la centre de odihnă și sanatorii erau frecvente în timpul socialismului, e-adevărat că mai mult pentru relaxare și odihnă decât pentru recuperarea după o perioadă de tensiune nervoasă. Deși motivele s-au schimbat, practica a rămas aceeași.

[4] Vezi și Grant 1995; Hirsch 2005; Payne 2001.

colțuri ale Uniunii Sovietice, rușii se bucurau de privilegii imperiale, deși, din punct de vedere numeric, în republici sovietice precum RSSM, ei nu erau decât o minoritate[5]. Ca elite, filiațiile și legăturile lor de rudenie penetraseră toate nivelurile Fabricii de Ciment de la Rezina. Astăzi, numai o mână de asemenea înrudiri mai subzistă, nu mai mult de patru cupluri mixte ruse sau rusofone, mai ales în domenii de monitorizare și control[6]. Acest număr redus are legătură cu restructurările personalului rusesc produse începând cu 1999, când Ciment S.A. a ajuns sub conducerea diviziei din România a Egrafal. Preluarea Fabricii de Ciment Rezina a dat naștere unor noi politici lingvistice care au afectat slujbele minorităților[7].

Astăzi, relativ puținii ruși rămași la Ciment S.A., în principal femei, se găsesc la un nivel aflat undeva între clasa muncitoare și cea de mijloc. Ca și în timpul socialismului, câștigurile și priceperea lor tehnică îi clasează în categoria „gulerelor albe", dar lipsa importantului capital cultural – recent valorizata limbă română – le pune în pericol locurile de muncă și le retează aspirațiile burgheze. Ca și muncitorii moldoveni necalificați, ei resping cu cea mai mare tărie restructurarea Fabricii Egrafal. Ceea ce include și opoziția față de cursurile de limba română, obligatorii pentru toți rușii și ucrainenii[8]. Nonconformismul fățiș, atât în plan lingvistic, cât și la nivelul practicilor de lucru, al specialistelor ruse, lasă conducerii Egrafal impresia că ele ar fi de fapt mai „tradiționaliste", având mai multe în comun cu aparent învechiții lucrători din ateliere, de *la teritoriu*, decât cu colegii lor moldoveni mai „moderni" de la etajul al treilea, ocupat de administrație.

---

5 Statisticile sovietice arată că, în 1977, 54% dintre muncitorii industriali din RSSM erau ruși sau ucrainieni, la fel și două treimi dintre membrii Partidului Comunist din RSSM (vezi Kaufman2001, 135; și Eyal 1990, 127; Crowther 1991, 2.).

6 Un exemplu este Olga, o tehniciană rusă care lucrează în Laborator. Soțul rus al Olgăi lucrează la concasorul de calcar al fabricii.

7 Nu poate fi uitat faptul că declinul personalului „rusesc" de la Ciment S.A. se datorează, poate mai mult decât oricărui alt fapt, naționalismului moldovenesc de la sfârșitul anilor '80 și conflictului separatist din 1991-'92, care a gonit mulți ruși „venetici", așa cum am mai amintit, înapoi către locurile lor de baștină.

8 Rușilor li s-au alăturat și acei moldoveni obișnuiți să vorbească mai mult în limba rusă sau în dialect.

Minorități ruse din fosta Uniune Sovietică

Etnicii ruși de la Ciment S.A. se aseamănă rușilor din alte state succesoare ale Uniunii Sovietice prin aceea că se adaptează cu dificultate la noul lor statut minoritar. Percepția de sine este o parte esențială a situației complicate în care se găsesc. Înaintea dezintegrării, etnicii ruși se considerau grupul dominant din Uniunea Sovietică, și nu o minoritate a republicilor constituente în care locuiau. De asemenea, cercetările sugerează că, în 1989, rușii erau deja divizați în privința autoidentificării, jumătate dintre ei considerându-se „ruși", cealaltă jumătate privindu-se ca cetățeni „sovietici" (Chinn și Kaiser 1996, 10)[9]. Mulți dintre aceștia din urmă erau, de fapt, implicați în mariaje mixte sau întrețineau relații strânse cu alți etnici ucraineni și bielorusi vorbitori de limbă rusă. Acești factori ajută la explicarea slabei coeziuni sociopolitice în jurul categoriei de „etnici ruși" în centrele urbane puternic rusificate ale fostei Uniuni Sovietice. Această lipsă de coeziune se produce în ciuda faptului că rușii refuză în masă să se acultureze la modurile de viață (cu precădere la limba) din țările-gazdă, recurgând, ocazional, la un „naționalism reacțional" îndreptat împotriva puseurilor exclusiviste ale grupurilor titulare[10]. În R. Moldova, un factor suplimentar este acela că, după ce naționalismul a slăbit în intensitate, mulți ruși și-au recăpătat vechiul statut economic și, în diverse proporții, și pe cel politic și cultural. Așadar, prin

---

[9] După cum se vede și din disputele interne despre definirea națiunii sovietice și locul rușilor în ea (vezi, spre exemplu, Brudny 1988), această confuzie asupra identității rusești ar putea fi rezultatul relației ambigue, controversate dintre „stat" și „națiune" în marea și extrem de diversificata din punct de vedere etnic Uniune Sovietică. Ambiguitatea în privința națiunii i-a făcut pe unii politologi sovietici să pună accent pe „statul sovietic" ca ideal, nu pe „etno-națiune" (Rosenberg 1994), fapt care s-ar putea afla la rădăcina preferinței multor ruși pentru o identitate sovietică în locul uneia etnice.

[10] Fapt interesant, în R. Moldova, dat fiind că majoritatea localnicilor s-au acomodat destul de bine cu rușii, șovinismul e adesea perceput de către etnicii ruși ca fiind un import străin, din România (cum ar fi mesajul de unificare cu România al Frontului Popular), nu o reacție locală. Foarte rar s-au simțit rușii din R. Moldova obligați să strângă rândurile ca minoritate etnică sau lingvistică.

încercările sale de asimilare lingvistică a rușilor, Egrafal Ciment S.A. reprezintă nu doar o excepție, ci și un remarcabil studiu de caz[11].

Rusicitatea ca Economie Morală

Luând în considerare toate cele de mai sus, avansez ideea că minoritățile de la Ciment S.A. nu se opun conducerii Egrafal doar printr-un „naționalism reacțional" tipic, așa cum ar putea sugera Jeff Chinn și Robert Kaiser (1996). Argumentul acestui studiu este că rușii reacționează la restructurare mai degrabă prin instituirea unei „economii morale" legate de limbaj, nostalgică după epoca sovietică, dar contemporană; iar asta, ezitând permanent între a se lăsa sau nu acaparați de atracțiile identificării cu clasa de mijloc. Naționalismul etnic de grup are o slabă incidență, dat fiind că puțini dintre rușii de la Ciment S.A. se simt legați prin etnie sau națiune[12]. Prin urmare, antipatia lor față de Egrafal se manifestă printr-un melanj de consternări lingvistice *și* economice. Ca foști lideri sovietici, mulți ruși simt că au un dreptul moral de a decide asupra organizării locului de muncă, utilizării limbii și siguranței propriilor slujbe, după cum se va vedea și dintr-o discuție ulterioară legată de modificarea valorilor muncii.

De-a lungul perioadei în care Egrafal și-a inițiat „programul de integrare" la Ciment S.A. (2005–2006), am asistat la sporirea numărului de aluzii la trecutul sovietic și metafore ale „sufletului" (*dușa*), utilizate de minoritățile ruse pentru a-și descrie îndelungatele cutume lingvistice și de muncă, pe care le opuneau celor mai noi standarde economice liberale ale managerilor români. „Sufletul" (*dușa*) a devenit important ca metaforă a moralității vechilor obiceiuri. Odată cu presiunea noilor solicitări, intensificarea ritmului de pro-

---

[11] Cu toate acestea, situația e exact opusă față de puternicul naționalism reacțional al rușilor din regiunea moldoveană separatistă Transnistria. Acolo, nefiind vorba atât de un naționalism rusesc, cât de unul de „limbă rusă". Pe malul basarabean, nici naționalismul etnic, nici cel lingvistic rusesc nu sunt foarte puternice.

[12] În acest caz, definesc „națiunea" ca o comunitate ai cărei membri își *imaginează* că împărtășesc un simț al originii comune (genealogice sau geografice), precum și o dorință de a-și controla presupusul destin comun (vezi Andreson 1983).

ducție, impunerea învățării accelerate a limbii române și o dispariție a colegialității, însoțită de pierderea siguranței locului de muncă, rușii au început să vadă ordinea de funcționare de la Egrafal ca fiind lipsită de civilitate, cultură (*kulturnost'*) și socialitate, apropiind-o de o „economie amorală." Activitățile și relațiile economice erau „amorale" în sensul în care erau percepute ca fiind desprinse de tradiționalele legături și privilegii sociomorale.

Faptul că utilizez sintagma „economie amorală" nu înseamnă că aș considera vreo clipă (nici eu, nici informatorii mei) economia ca fiind separată de moralitate, așa cum n-o considera nici E.P. Thompson (vezi 1991, 270-272; și, de asemenea, Dilley 1992, 3), care și-a petrecut foarte mult timp construind teorii asupra acestui subiect. Thompson respinge celebra *Fabulă a albinelor* a lui Mandeville, în care economia este considerată un domeniu separat, aflat deasupra și dincolo de moralitate (1991, 270), susținând în schimb, pe baza unui citat din P. S. Atiyah, că moralitatea, așa cum era și pentru Adam Smith, există și în economia de piață: „[…] asta nu însemna atât să separi moralitatea de economie, cât să adopți un anume tip de moralitate în interesul unui anume tip de economie" (Atiyah 1979, 84, în Thompson 1991, 270-271). Thompson dă exemplul lui Adam Smith, a cărui gândire asupra pieței era bazată pe o filozofie morală liberală, de tip iluminist, considerându-l ilustrativ pentru modul în care moralități diferite pot funcționa împreună cu economii diferite.

Viziunea lui Thompson asupra întrepătrunderii dintre moralitate și piețe contribuie la înțelegerea percepției informatorilor mei din Laborator potrivit căreia noua economie de piață era „amorală" sau lipsită de moralitate. Și nu e atât vorba de faptul că angajatele văd moralitatea ca fiind separată de economie, ci că privesc economia capitalistă ca funcționând potrivit unei alte moralități, una greșită, care desprinde munca de socialitate. În acest punct, cercetarea se întâlnește cu rezultatele Monicăi Heintz (2006), potrivit cărora, ceea ce-i determină pe angajații din sectorul român de servicii nu e atât o etică a muncii, cât una a relațiilor umane. Pentru informatorii lui Heintz, dar și pentru ai mei, relaționarea umană este o parte atât de vitală a mediului de lucru (vezi și Polanyi 1944) încât rezistă, așa cum vom vedea și din etnografie, încercărilor capitalismului corporatist

de a îndepărta socialitatea de la ora ceaiului din tabieturile fiecărei zile de program. Expresiile protestului lucrătorilor de laborator sunt înrudite cu reacțiile protectoare ale lui Polanyi (1944), chiar dacă Thompson este cel care definește mai bine condițiile care provoacă aceste reacții și care sunt relevante pentru acest studiu.

Revenind la Ciment S.A., lucrurile românești sau liberale din punct de vedere economic au fost catalogate ca fiind „străine" și fără legătură cu normele locale, în timp ce limba rusă era, în imaginarul informatorilor mei, o antiteză perfectă a limbii române, considerată fiind, mai mult sau mai puțin „băștinașă". În acest cadru mental, unele lucrătoare ruse ale Laboratorului, prezentate în cele ce urmează, au mers până într-acolo încât să protesteze împotriva economiei amorale și liber-schimbiste a capitalului refuzând, uneori, să vorbească limba română sau să se supună reorganizării ritmurilor de lucru, afirmându-și, în schimb, o „economie morală" proprie a comportamentului industrial. Astfel, pentru lucrătoarele ruse de la Ciment S.A. aflate în posturi tehnice înalt calificate, vorbitul limbii ruse a devenit emblematic pentru o nouă economie morală, intimă și contemporană. Rusicitatea, așa cum s-a întâmplat și dincolo de râu, în Transnistria, a devenit asociată unui protecționism moral și economic.

În cele ce urmează, studiul pornește de la conceptualizarea inițială a „economiei morale" care i-a aparținut lui E.P. Thompson (Thompson 1971, 76-136), deosebită de înțelegerea lui James C. Scott (1976), pentru care economia morală e conectată cu formele tradiționale de dreptate socială, reciprocitate și relații de protecție (între chiriaș și proprietar), aflate în opoziție cu forțele pieței sau periclitate de acestea. Interpretarea lui Scott sugerează că toate condițiile pieței subminează formele preexistente de reciprocitate și coeziune din societate (vezi argumente similare și la Polanyi 1944, 150). Thompson, pe de altă parte, nu merge într-atât de departe încât să susțină că *toate* condițiile pieței provoacă revolte moral-economice în rândul țăranilor, ci doar acelea care nu le favorizează subzistența (vezi 1991, 304-305). Acest din urmă argument al lui Thompson este mai apropiat de situația minorității ruse de la Ciment S.A., ale cărei slujbe se află în pericol și care se simte cu mult mai vulnerabilă în faza de integrare pe piață a Egrafal România (2005–2008) decât în fazele ca-

pitaliste precedente ale Egrafal, cum era cea în care se aflau la prima mea vizită la fabrică, în primăvara lui 2005.

Cercetările lui E.P. Thompson asupra economiei morale tratează țăranii, revoltele și modurile capitaliste timpurii de punere pe piață a produselor alimentare diferit față de contextul și actorii acestui studiu. Cu toate acestea, consider că economia morală a lui Thompson poate fi aplicată cazului meu, atâta timp cât amândoi cercetăm „[…] *mentalitatea* sau […] așteptările, tradițiile și chiar superstițiile populației de lucrători cel mai frecvent implicate în acțiunile de pe piață […]" (1991, 260), inclusiv relațiile dintre conducători și cei conduși, precum și obligațiile pe care cei dintâi *ar trebui* să și le asume față de cei din urmă (1991, 269)[13]. Deși, din punctul meu de vedere, granițele dintre economia morală și cea de piață sunt estompate, atât în practică, cât și la nivel discursiv, la fel ca și Thompson, eu mă aplec asupra modului în care economia morală este adusă la viață prin rezistența în fața a ceea ce protestatarii consideră a fi condițiile economice nedrepte ale pieței libere (1991, 304-305).

Aplicată la sfera producției postsocialiste, economia morală a angajaților minoritari de la Ciment S.A. este construită ca un model alternativ (sau protestatar) de rutine și relații de lucru, întemeiate pe norme și valori „tradiționale", nemonetare („munca se referă la suflet, nu la salariu," cu cuvintele unuia dintre informatori). Această economie morală apără un trecut economic iliberal, nostalgic față de perioada sovietică, fiind construită în relație cu o lipsă percepută

[13] Pentru mai multă claritate, am ales să folosesc modelul „economiei morale" al lui Thompson (1971) și nu pe cel al lui James C. Scott (1976), chiar dacă amândouă izolează economiile morale de cele de piață, când, de fapt, după cum susține partea etnografică a acestui studiu, granițele dintre cele două sunt estompate. Utilizez conceptul lui Thompson pentru că tratează mai limpede tipul de privilegii pe care oamenii simt că le au față de actorii economici și practicile de piață, și modul în care încălcarea acestora le stârnește protestul (sau nașterea unei economii morale). Scott, pe de altă parte, e interesat de tradițiile utilizării pământului de către țărani și dreptul acestora de a-i folosi produsele, în vreme ce Thompson e mai preocupat de punerea pe piață a produselor alimentare – înrudită cu marketizarea slujbelor și a muncii din această teză. În plus, Thompson e deschis față de utilizarea conceptului de „economie morală" și în alte contexte, dincolo de cel pentru care a fost creat (vezi 1991, 349).

de drepturi (cum ar fi dreptul specialiștilor ruși la siguranța slujbei [în epoca socialistă] sau „prețul corect" pentru țărani, în cazul lui Thompson, 1971) provocată de niște așa-zișii profitori lipsiți de scrupule. Atât rușii de la Ciment S.A., cât și țăranii lui Thompson apără ceea ce consideră a fi „un vechi mod de viață" – un model paternalist (socialist sau precapitalist) – împotriva unor principii ale economiei de piață care nu țin cont de ei, chiar dacă, așa cum o recunoaște și Thompson, atât economia morală a muncitorilor ruși, cât și cea a țăranilor englezi nu sunt nici întru totul învechite și paternaliste, nici întru totul desprinse de piața liberă (Thompson 1971a, 98):

> „Nu se poate concepe o economie fără piață; și chiar și cei mai înfocați dintre răsculați, cum ar fi muncitorii din industria conservelor din Cornwall, minerii din Kingswood sau textiliștii din vestul Angliei, erau inextricabil implicați în piață, ca producători și consumatori deopotrivă. Cum ar fi putut supraviețui o lună și chiar o săptămână fără ea? Ceea ce descoperim, de fapt, sunt moduri diferite de reglementare a pieței sau de manipulare a schimburilor dintre producători și consumatori în avantajul uneia sau alteia dintre părțile implicate. Preocuparea noastră a fost cazul special al *circulației 'bunurilor esențiale' în vremuri de penurie* [sublinierea îmi aparține – n.a.],[14] iar modelul preferat de mase a fost tocmai cel al 'pieței libere', în care micii producători concurau liber, și nu cel al pieței închise, în care marii distribuitori se târguiau pe mostre de produse prin încăperile dosnice ale vreunui han (1991, 304-305)[15].

---

[14] „Circulația bunurilor esențiale în vremuri de penurie" (Thompson 1991, 304) nu se deosebește mult de marketizarea sau comodificarea posturilor muncitorilor de la Egrafal, esențiale supraviețuirii în R. Moldova postsocialistă, într-o perioadă de raritate a ofertei de muncă – un argument în plus în favoarea aplicării conceptului lui E.P. Thompson de economie morală la minoritățile cu un grad ridicat de nesiguranță a locului de muncă de la Ciment S.A.

[15] Furia muncitorilor în fața deciziilor referitoare la slujbe și prețuri luate în camere dosnice nu diferă cu mult de plângerea unuia dintre angajații de la Ciment S.A., care spune „zilele astea, conducerea [europeană] alege pe cine vrea ea…deciziile sunt luate foarte departe de porțile uzinei".

> Ceva asemănător economiei morale e musai să apară oriunde se întinde capitalismul industrial [mai ales în anumite circumstanțe particulare]. Ceea ce are avantajul de a descalifica ideea că o 'economie morală' trebuie să fie întotdeauna tradițională, 'retrogradă' etc.; dimpotrivă, ea se regenerează încontinuu sub forma criticii anticapitaliste (1991, 341)."

În linii mari, atât țăranii lui Thompson, cât și muncitorii mei din industria cimentului recurg, în protestele lor moral-economice, la valori tradiționale, dar par să o facă în moduri extrem de moderne și particulariste din punct de vedere cultural, caracteristice identității de sine și eticii lor relaționale[16]. Cu alte cuvinte, economiile lor morale par să aibă trăsături precapitaliste (comunicarea în limba rusă, practicată în epoca socialistă, spre exemplu), dar acestea au cu totul alte valori și semnificații atunci când sunt utilizate în prezentul capitalist. La Ciment S.A., minoritarii ruși rememorează principiile muncii socialiste – de limbaj, drepturi sau colegialitate –, deși unele dintre aceste vechi idealuri, cum sunt obiceiurile legate de munca axată pe obiective, au, fără să vrea, ceva în comun cu valorile economice liberale actuale ale Egrafal sau capătă noi înțelesuri și motivații în prezentul capitalist. Ceea ce sugerează existența unei distincții încărcate de tensiune între „vechi" și „nou", „moral" și „amoral", atâta vreme cât economiile morale însele sunt fluide, instabile – prezentând trăsături ale pieței și mutualității (Gudeman 2008, 121) –, fapt ce păstrează destulă ambiguitate în opera lui Thompson.

Restul relatării noastre se concentrează asupra unuia dintre atelierele-cheie ale fabricii, dominat de etnici ruși și minoritari ucraineni. Acești foști reprezentanți ai modernizării sovietice sunt, astăzi, printre cei mai afectați de marketizarea corporatistă, caracterizată de introducerea unor noi condiții temporale, lingvistice și a unui mediu de lucru nesigur. Studiul cataloghează modurile în care conducerea occidentală încearcă să producă subiecți românofoni, individualizați

[16] Cu alte cuvinte, economiile lor morale par să aibă trăsături precapitaliste, dar, de fapt, au cu totul alte valori și semnificații, puse în scenă în prezentul capitalist.

și cuantificabili în rândul minorităților, precum și diversele modalități prin care angajații Laboratorului contestă sau acceptă acest lucru, negociindu-și fostele și actualele ideologii lingvistice și de muncă (atât din punct de vedere cultural, cât și moral și relațional). El evaluează modul în care lucrătorii își organizează practicile de lucru, ritmurile temporale, valorile, identitatea socială și relațiile dintre grupuri. În plus, el acordă atenție și ideilor concurente de economie morală și amorală, precum și amintirilor referitoare la fostele raporturi de muncă, pentru a arăta cum reinventarea fostelor practici poate părea să modeleze trecutul, dar are, de fapt, un rol de jucat în gestionarea prezentului. Crucial, după cum o arată și mărturiile etnografice, este faptul că, odată cu instituirea unei economii morale ale cărei practici sunt lent penetrate de aspirații caracteristice clasei de mijloc, care dau, la rându-le, naștere unei tensiuni între bani și moralitate, minoritățile rusofone ar putea contribui la propria lor comodificare. Înainte însă de a examina aceste tensiuni, studiul își propune să contureze contextul în care muncitorii ruși își desfășoară activitatea.

Organizarea socială și spațială a Laboratorului

Activitatea Laboratorului constă în controlul calității. El monitorizează ce intră și ce iese din procesul de producție și fie încetinește, fie susține munca de producție a operatorilor. Mediul său de lucru steril, de tip gulere-albe, camuflează adevăratele primejdii ale lucrului cu substanțe radioactive, echipamente periculoase și verificări nesfârșite ale calității. Experimente obositoare efectuate pe materii prime, livrări de mostre de clincher făcute în ultimul moment și comunicarea constantă la aparatele de emisie-recepție între tehnicienii de laborator și mașiniștii din camera de control ilustrează interfața dinamică, relațională dintre producție și asigurarea calității.

Laboratorul este unic prin faptul că este singurul departament în întregime feminin de la Ciment S.A. Alte secții care aveau un mare număr de angajate sunt acum dominate de bărbați. Externalizarea și reducerile de personal realizate de capitalul global în vederea creșterii profitabilității au făcut ca toate posturile industriale ocupate de personal feminin necalificat sau semicalificat să fie redundante. La-

boratorul, care, pe vremea socialismului, ocupa întreaga clădire de patru etaje a Administrației, ocupă acum doar trei sferturi din etajul al doilea. În prezent, doar zece tehnicieni de laborator, doi ingineri specializați în controlul calității și un supraveghetor alcătuiesc personalul Laboratorului, care avea, odinioară, aproape de patru ori mai mulți angajați. Tehnicienii realizează experimente asupra produselor finite și a materiilor brute, iar inginerii monitorizează acuratețea acestora. Cei din urmă au un grad de expertiză și un salariu mai ridicat decât cei dintâi[17].

Laboratorul este divizat spațial potrivit diverselor specializări, inginerii ocupând două camere aflate pe partea nordică a culoarului central, iar tehnicienii, două încăperi de pe partea sudică. Cele mai periculoase aparate și elemente radioactive se găsesc în aceste ultime două încăperi. Șefa de laborator are propriul birou, alăturat spațiului rezervat controlului calitativ. În realitate, se circulă mult între cele două încăperi, dar inginerii, cu statutul lor mai înalt, sunt cei mai mobili. Dacă nu au nevoie de ajutor, tehnicienii rareori se aventurează în partea de laborator a inginerilor. Diferențele spațiale și de statut presupun și reproduc diviziunile sociale din interiorul Laboratorului.

În activitatea de zi cu zi, angajatele folosesc prescurtări ale numelor mici (cum ar fi informalul „Sveta", în locul mai oficialului patronimic „Svetlana Petrovna") – un obicei rusesc, menit să arate apropierea. Cu toate acestea, între ele există o ierarhie ușor de identificat. Când laborantele iau prânzul, o fac doar în partea lor – în vreme ce inginerele care se ocupă de controlul calității mănâncă mereu împreună. Acestea din urmă iau un prânz relaxat, de aproximativ 40 de minute, în care bârfesc despre muncă sau soți, schimbă rețete și opinii politice. Împart felurile de mâncare aduse de acasă, cum ar fi *șci* (ciorbă de varză), *cașă* (terci) sau chiftele de porc, pe

[17] Asta înseamnă peste 300 de dolari americani pe lună pentru ingineri, versus 200 de dolari pentru tehnicieni. Dată fiind natura sensibilă, concurențială, a structurii salariale, sumele precise nu sunt cunoscute. Estimările au fost făcute pe baza mărturiilor rudelor și copiilor angajaților Laboratorului.

care le reîncălzesc pe arzătoarele Bunsen din Laborator. Ceaiul și prăjiturile de după masă sunt împărțite cu alți ruși din afara Laboratorului, printre care fiica șefei de laborator, care lucrează la contabilitate, și ingineri precum Natalia, care lucrează la departamentul administrativ, dar vin să se alăture cercetătorilor. Etnicii români și moldoveni nu sunt invitați niciodată. Pe de altă parte, tehnicienii de laborator rareori mănâncă împreună. Pauzele lor sunt scurte, solitare și luate în fugă, pentru că unul dintre ei trebuie mereu să efectueze o *probă* pe vreo bucată de clincher, zgură, ghips sau ciment. Salariul tehnicienilor depinde de ritmul și acuratețea experimentelor pe care le desfășoară. Munca lor e repetitivă și obositoare. Ei lucrează în ture epuizante de câte douăsprezece ore (de la 8:00 la 20:00, sau de la 20:00 la 8:00), în vreme ce inginerii lucrează în ture de opt ore (de la 8:00 la 16:00). Spre deosebire de tehnicieni, a căror muncă de laborator îi obligă să lucreze sâmbetele și duminicile, inginerii rareori lucrează în weekend. Iar lipsa de entuziasm a rușilor pentru lucrul în weekend îi deosebește de inginerii și managerii moldoveni, dintre care mulți renunță de bunăvoie la familie și la statul acasă pentru un sfârșit de săptămână petrecut la uzină[18]. Așa cum vom vedea în următoarea secțiune, pentru toți angajații, tiparele de muncă excesivă sau orele suplimentare efectuate fără nicio tragere de inimă, deși nu sunt o noutate, reprezintă acum reformularea unor aspirații și valori legate de stilul de viață.

Valori și semnificații ale muncii în schimbare

Un fundament al rusicității: munca-limbaj

„*Totu-i rusesc aici*", așa îmi descrie un informator Laboratorul. Acesta este unul dintre puținele bastioane ale rusicității rămase la Ciment S.A. De la preluarea Egrafal de către francezi, în 1999, majoritatea celorlalte sectoare sunt lipsite de orice element rusesc. În

[18] Aceste foste „gulere albastre" devenite „gulere albe" muncesc în exces nu pentru că ar construi un măreț viitor sovietic, ca odinioară, ci pentru că trudesc împreună la construirea viitorului fiecăruia în parte.

prezent, Laboratorul este unicul spațiu din interiorul uzinei unde lucrurile rusești continuă să domine. Și asta pentru că e singurul departament al fabricii care duce lipsă de etnici moldoveni calificați, vorbitori de română, care să-i poată înlocui pe ruși și pe ucraineni, pe care sovieticii i-au îndreptat cu precădere înspre domenii științifice (Kaufman 2001). Simboluri ale „slavismului" sunt pretutindeni, de la calendare cu poze din Odesa (Ucraina), până la un vechi samovar de argint nefolosit, ce decorează un colț mai liniștit. Practic, toate obiectele, de la fiole până la afișe și etichete de soluții sunt scrise cu caractere chirilice (cum este semnul „лаборатория"/*Laboratoria*" de la intrare*),* aspect total atipic față de celelate ateliere. Limba română nu apare decât pe inscripțiile oficiale ale Egrafal, cum sunt tabelele cu obiective de „dezvoltare personală" ale angajaților,[19] de neînțeles pentru lucrătorii din Laborator și, în general, complet ignorate de aceștia. Obiectele și articolele sunt clasificate ca personificând Laboratorul vorbitor de limbă rusă (noi) sau restul companiei Egrafal, vorbitoare de limbă română (ei).

Femeile care lucrează în Laborator sunt un grup mixt de origine rusă, ucraineană, bielorusă și moldoveană. Dintre cele nouă tehniciene, șapte sunt slave (ruse, ucrainene, bieloruse sau mixte), iar două sunt moldovence vorbitoare de limbă rusă[20]. Toate lucrătoarele sunt de vârstă mijlocie (între 35 și 50 de ani), cu excepția unei proaspăt angajate tehniciene moldovence, în vârstă de aproximativ 25 de ani. Șefa de laborator și cele două inginere sunt de etnie rusă. Datorită acestei distribuții etnice, limba vorbită în Laborator este tot timpul

[19] Între vara lui 2005 și 2006, aceste ținte de dezvoltare personală s-au schimbat constant. Un exemplu grăitor: în mai 2006, am observat că obiectivele Laboratorului în domeniul „dezvoltării personale" includeau studiul limbii engleze și două programe informatice (Excel și Cecil). Învățarea limbii române nu mai era unul dintre obiective. În mod surprinzător, acest lucru s-a schimbat două luni mai târziu, când până și angajații slavi cu state vechi de plată erau obligați să urmeze cursuri zilnice de limba română pe toată perioada verii. Responsabil pentru această politică e considerat directorul francez al uzinei (un vorbitor autodidact de limbă română).

[20] Cele două femei nu se consideră nici moldovence „rusificate", nici slave asimilate, niciuna dintre ele neascunzându-și etnicitatea și limba maternă – ceea ce etnicii moldoveni care aleg să vorbească rusește fac frecvent.

rusa – indiferent că e vorba de o schimbare de tură sau de ceaiul de după-amiază. Iar asta, așa cum am remarcat mai sus, în ciuda faptului că toate manualele de instrucțiuni și anunțurile oficiale răspândite prin uzină au ajuns, treptat, să fie scrise în limba română. Șefa de laborator este singura slavă care poate comunica în română, dar preferă hotărât limba rusă. Prin fabrică, umblă vorba că lucrătoarele de la Laborator au fost cele mai ostile schimbării lingvistice făcute de Egrafal. „La început, au făcut atât de mult scandal […]," îmi povestește o secretară moldoveană despre inginerii de laborator. Refuzul lor de a învăța limba română înseamnă că toate documentele și instrucțiunile tehnice ale Egrafal trebuie să fie însoțite de traduceri informale (adică neaprobate de companie) în limba rusă. Cu toate acestea, informatoarele raționalizează utilizarea limbii ruse drept o limbă comună, unificatoare, doar a Laboratorului. Lucrătoarele în chestiune au puține motive să învețe românește, o limbă pentru care nu au niciun respect și în care nu văd nicio valoare.

Apatia constantă față de învățarea limbii române n-a cunoscut nicio modificare până la instalarea lui Călin Dumitru, un manager de creștere a performanței din România (care se ocupa de controlul calității din partea fabricii), la conducerea Laboratorului, din toamna lui 2005 până în primăvara lui 2008[21]. Din acel moment, angajații Laboratorului au fost obligați să învețe limba română – „prioritatea A – imperativ" era trecut pe caietul lor de obiective de dezvoltare personală în 2005. Așa că au cedat iritați sau și-au petrecut timpul frământându-se încontinuu în legătură cu cerințele lingvistice ale Egrafal, acutizate de prezența la fața locului a conducerii românești. Singura angajată care știa românește la un nivel de bază, coordona-

[21] Și nu e vorba doar de faptul că „[angajații laboratorului] au văzut cât de bună e plata și au tăcut din gură […] Au început să învețe," după cum îmi mărturisește un informator. În primele șase luni ale șederii mele la uzină (mai – octombrie 2005), n-am observat mari progrese. Vocabularul lucrătoarelor continua să fie limitat la *oleacă*, *făină* (pudră de ciment) și alte materii brute. Ceea ce s-a dovedit a fi problematic, spre exemplu, în timpul unei vizite a celor de la Egrafal România: „Ele [tehnicienele] nu înțelegeau nimic din ce spuneau reprezentanții de afaceri români," își amintește un martor.

toarea laboratorului, Tatiana (văduvă a unui moldovean), era acum *obligată* să vorbească românește cu șeful ei străin.

Și totuși, chiar și în aceste condiții, deși în prezența șefului Călin, Tatiana asculta cu atenție și răspundea îndatoritor într-o română stricată, imediat ce acesta pleca, revenea, față de colegii ei ruși sau moldoveni slavi, la limba rusă. Acest comportament nu diferă mult de cel observat în alte părți ale uzinei, cum ar fi Camera de Control. Spre deosebire însă de moldovenii rusofoni care lucrau acolo, majoritatea angajatelor Laboratorului au refuzat cu încăpățânare să persevereze în perfecționarea limbii române, rezistând incursiunii acesteia în regimul lor cotidian de lucru – după cum am putut observa zi de zi în Laborator, de-a lungul unui an (același lucru petrecându-se și în casele angajatelor). Aceasta a fost una dintre modalitățile prin care rusicitatea s-a exprimat și a persistat în cadrul uzinei, în pofida încercărilor Egrafal de-a o redirecționa. Utilitatea cotidiană a limbii române – și individualismul amoral pe care îl reprezenta aceasta pentru ruși – a fost respinsă în favoarea a ceea ce lucrătorii slavi percepeau ca un soi de comunitarism moral al limbii ruse. Cele mai vechi și mai bine poziționate lucrătoare ale Laboratorului au protestat împotriva faptului că trebuiau să-și petreacă verile la cursuri intensive de limba română în loc să meargă cu familiile pe vreo plajă din Odesa. S-au plâns de reducerea vacanțelor pentru învățarea limbii, cu toate că știau că noua limbă le era esențială pentru a-și păstra slujbele. Și totuși, până la urmă, principala motivație de a învăța limba română a fost dorința de a-și menține actualele poziții. În rândul acestor specialiste din epoca sovietică, obișnuite să-și îndeplinească țintele de producție, teama de a eșua în atingerea obiectivelor din cauza deprinderii prea lente a limbii a fost foarte mare.

Munca, obiectivele și Sinele: munca – dorință de atingere a unor obiective

Sloganurile „obiective" și „siguranța pe primul loc" împânzesc pereții camerei tehnicienilor de laborator. Patru dintre cele șase afișe de pe un singur perete vorbesc despre obiective și criterii de siguranță.

Rezina și Râbnița erau pline de tineri veniți din tot URSS-ul. Și toți împărțeau – nu era vorba de o posesiune egoistă. […] (*Svetlana, tehniciană de laborator de vârstă mijlocie*)

Pentru foștii specialiști ruși înalt-calificați, urmărirea unor obiective de lucru precise făcea parte din practicile obișnuite de muncă. În ziua de azi însă, ei nu sunt obișnuiți ca atingerea obiectivelor individuale să fie un criteriu necesar menținerii locului de muncă și nici ca munca să fie privită ca un mijloc de autoîmplinire, nu unul de progres colectiv al familiei sau statului. Cercetările etnografice asupra transformărilor de piață în lumea postsocialistă au arătat că, în fostul bloc sovietic, munca a fost multă vreme apreciată pentru rolul pe care îl juca în bunăstarea familiilor și a colectivităților mai largi. Acel tip de muncă și de activitate economică (cum ar fi comerțul), menit să îmbogățească individul în dauna colectivității de producție, era privit ca lipsit de moralitate (Hann 1992, 257; Holy 1992; Humphrey și Mandel 2002,1; Pine 2002).

Pe acest fundal, corporațiile transnaționale presupun că urmărirea unor obiective personale este o calitate occidentală contemporană, chiar dacă ea este o trăsătură înnăscută și care poate fi perfecționată a întregii umanități (Dunn 2005, 20-21)[22]. Programele de perfecționare ale Egrafal, cum ar fi „Siguranța acasă" sau „Liderii de mâine", încurajează participarea și autorealizarea angajaților. Deși sunt concepute în niște zgârie-nori din Paris, ele sunt traduse și diseminate din sediile regionale de elită ale Egrafal, și se crede că sunt inspirate de conceptele euro-americane despre muncă și individualitate. Cu toate acestea, așa cum mi-a mărturisit unul dintre informatorii mei, noile sloganuri ale Egrafal, cum ar fi *„să facem azi mai bine decât ieri și mâine mai bine decât azi",* reproduc fără să o știe formule de propagandă ale comsomolului sovietic (organizația de tineret a partidului comunist) (*zavtra budet lucișe* […]) 'Nu-i nimic nou pentru noi!', exclamă informatorul meu, protestând, prin aceas-

[22] Munca e proslăvită ca formă de autoîmplinire sau autoactualizare (vezi Bear 2007, 10 -12, 14). Ca dovadă a existenței unei culturi a muncii axate pe obiective la Ciment S.A., vezi „Calea Egrafal" în cuprinsul lucrării de față.

ta, împotriva ignoranței Egrafal, și lăsând, în același timp, de înțeles că noțiuni capitaliste, neoliberale, precum atingerea obiectivelor („să facem mai bine mâine") existau și în zilele socialismului, dar din cu totul alte motive[23].

Atât economia comunistă de comandă din trecut, cât și economia neoliberală de piață de astăzi se axează pe viitor și pe îndeplinirea obiectivelor (Burawoy și Lukacs 1992; Kotkin 1995)[24]. În pofida acestei asemănări, între ele există importante diferențe. Una dintre deosebirile dintre cele două sisteme economice ține de locul „sinelui" sau, mai precis, de modul în care sinele ar trebui *să se simtă* față de valorile muncii și comunității. Egrafal, spre exemplu, își învață salariații să muncească pentru „client", salariu și autosatisfacție[25]. Munca și atingerea obiectivelor trebuie să te facă să ai o părere bună despre tine însuți (autosatisfacție)[26]. Munca ar trebui să te ajute să te desprinzi de relațiile de rudenie. Acest mod de valorizare a muncii e croit pe modelul managerilor străini de la Ciment S.A., care și-au lăsat familiile din România și Franța pentru promovări în R. Moldova, America și, în curând, Rusia și, foarte posibil, chiar și China. Mulți dintre aceștia își găsesc temporar iubiți/iubite în R. Moldova sau în alte țări în care lucrează. Acest flux global de manageri Egrafal trece

---

[23] Atât informatorul de față, cât și lucrătoarele Laboratorului consideră că Uniunea Sovietică le-a pregătit, într-un fel, pentru lumea capitalistă – axată doar pe succes și pe „a fi mai bun mâine decât azi". Fostele discursuri și practici familiare sunt investite cu noi înțelesuri. Atât economia comunistă de comandă de ieri, cât și economia de piață de azi rămân fixate pe viitor și atingerea obiectivelor (Kotkin 1995; vezi și Buck-Morss despre asemănările dintre socialism și capitalism). Principala diferență este că cea dintâi era planificată la nivel central și axată pe producție, iar cea de-a doua era influențată de consumatori și axată pe consum. Una pune accentul pe producția individualității prin munca productivă, iar cealaltă încearcă s-o creeze prin consum (vezi Harvey 2005, 42 despre rolul consumismului în economia neoliberală).

[24] Accentul, aici, cade pe ceea ce ideea împărtășită de „atingere a obiectivelor" a capitalismului și socialismului, nu pe caracterul atemporal al acesteia, bunăoară, satisfacția imediată oferită de succes, atât de importantă în capitalism.

[25] În opinia mea, faptul că vrea să-și învețe muncitorii ce înseamnă „autosatisfacția" sau cum să te simți bine cu tine însuți prin intermediul atingerii obiectivelor e, pentru Egrafal, și o cale de a-i disciplina și a-și asigura cooperarea lor, aceștia autotransformându-se în subiecți ai capitalului prin intermediul propriilor plăceri.

[26] Vezi *Știrile*. Buletinul de știri al Egrafal Ciment, decembrie 2005, vol. 25: 7.

de la o economie în curs de dezvoltare la alta, transferând o cunoaștere considerată fără limite geografice. Îndelungatele ore și weekendurile petrecute la uzină (de regulă, între 8:00 și 21:00) sunt menite să îndeplinească obiective care să aducă satisfacție sinelui[27]. Cu toate acestea, după cum vom discuta și în continuare, acest „sacrificiu făcut pentru sine" se opune tuturor noțiunilor sovietice anterioare despre muncă și persoană. Această disjuncție e o sursă permanentă de anxietate pentru lucrătoarele din Laboratorul Ciment S.A.

Pentru acești foști fruntași comuniști, industrializarea URSS-ului a reprezentat nu doar o bătălie materială, ci una morală, în care era implicată întreaga societate sovietică (Kotkin 1995, 35-37, 71-73, 363-366)[28]. Muncitorii, precum legendarul miner din Donbas Alexei Stahanov, erau distinși, în mod individual, pentru excepționalele realizări în beneficiul statului sovietic. Informatorii mei mi-au vorbit cu mândrie despre transformarea peisajului industrial și a propriilor vieți în perioada socialistă, arătându-mi locurile în care participarea lor directă la construcția fabricii a reînnoit terenuri stâncoase și părăsite, permițându-le familiilor din mediul rural să se mute la oraș[29]. Prin aceasta, munca informatorilor mei căpăta valoare pentru familiile și pentru patria lor[30]. A munci pentru binele patriei făcea ca activitatea ta să fie virtuoasă, aproape sacrificială. Vizibilitatea

---

[27] Acest sacrificiu făcut Sinelui – a deveni un „egrafalist", cum se autodenumesc angajații – idealizează o conexiune cu fluxurile globale, când, în realitate, niciun „egrafalist" nu e cu totul rupt de obligațiile față de familie și comunitate.

[28] Un exemplu grăitor erau planurile cincinale sovietice (*peatiletka*) care țineau progresul economic și moral al statului și al societății. Munca grea era prețuită pentru rolul pe care îl juca în „prinderea din urmă și depășirea capitaliștilor" (Kotkin 1995, 14- 16, 29, 42, 123). Bătălia morală se purta în privința căruia dintre modele, cel al socialismului de stat sau cel capitalist, puteau satisface mai bine masele.

[29] Asta se realiza mai ales prin asigurarea unor extrem de căutate apartamente noi și a unor permise de rezidență în oraș pentru familiile din mediul rural. Munca la uzină a făcut posibile ambele aceste variante. (vezi Cash 2008, 80 despre obstacolele cu care se confruntau moldovenii în epoca sovietică în a obține astfel de privilegii).

[30] Ideea potrivit căreia industria și sindicatele au contribuit la construirea statului sovietic corespunde descoperirilor lui Catherine Alexander despre fabricile din Turcia de azi, construite ca reprezentare a unui stat ideal: „un microcosmos de comunități armonioase, care se împărtășesc din aceeași cultură și contribuie la dezvoltarea națională și industrială" (2002, 129).

construcțiilor era importantă prin aceea că era o dovadă palpabilă a pretinsei superiorități sovietice și a moralității economice (față de capitalism). Și totuși, astăzi există o nouă vizibilitate a muncii, care, din perspectiva lucrătorilor cuprinși în acest studiu, ține de individualitate și disciplină, nu de moralitate și comunitate. În zilele noastre, muncitorii Laboratorului și familiile lor se plâng adesea că nu știu pentru ce lucrează. Unul protestează: „Scriu toate rapoartele astea. Dar unde se duc ele? […]" Odinioară, angajații lucrau pentru ameliorarea unor bunuri comune pe care le puteau vedea – pentru familie, colectivul de muncă și statul socialist – teme constante în narațiunea idealizată pe care angajații Laboratorului au construit-o despre activitatea lor din trecut[31]. Cu toate acestea, astăzi, angajații muncesc pentru ceva care pare intangibil, pentru o corporație transnațională. Pentru lucrătorii de vârstă mijlocie, cum e șefa de laborator Tatiana, stresul provine din faptul că Egrafal pare să le repudieze trecutul. Faptul că Tatiana și colegii ei au deja un simț al sinelui și o abordare orientată către realizarea de obiective extrem de dezvoltate, deprinse în perioada sovietică, face ca expunerea ei la ideile economico-liberale despre muncă să fie cu atât mai confuză. Ceea ce Tatiana și ceilalți lucrători poate că nu realizează pe deplin este că ei nu învață doar noi practici de muncă, ci și cu totul alte tipuri de motivații și rezultate așteptate. Reacția lor plină de stres și indignare fiind îndreptată tocmai împotriva acestor din urmă caracteristici ale noului mediu.

Munca vizibilă/invizibilă: munca în calitate de timp și vizibilitate

Pe o pancartă atârnată pe holul Laboratorului scrie (în română, textual): „Calea Egrafal – principii de acțiune: 1. Facem ca oamenii noștri să reușească (așteptăm să dea tot ce au mai bun, să conducă prin exemplu, obținând rezultate mai bune prin lucrul în echipă) 2. Ne axăm pe îmbunătățirea performanței (care rezultă din activitatea tuturor, facem ca performanța să fie un angajament de zi cu zi, îm-

[31] Pentru mai multe informații despre ideile socialiste despre muncă și sine, vezi Steinberg 2002 și 1992. În plus, vezi și Fitzpatrick 2005 și Siegelbaum & Suny 1994.

părțim sistemele și uneltele de lucru) 3. [Toate acestea se întâmplă] într-o organizație multilocală. Totul pentru a construi o cultură proprie a performanței."

În pofida acestei preocupări corporatiste pentru performanță și deși simt că n-au nicio putere să-și modifice ritmurile de lucru, rușii se grăbesc să susțină că acestea din urmă ar trebui să favorizeze colegialitatea. Exact așa simte și tehniciana de laborator Olga. Ea e o rusoaică mândră, cu studii universitare, angajată de 18 ani la fabrica de ciment de la Rezina, după ce a îndurat grozăviile nucleare de la Ciornobâl. Olga îmi explică rutina ei de lucru. E răspunzătoare de efectuarea unor teste pe clincheri și alte produse din ciment la fiecare 60 de minute (sau mai repede). Repetă aceeași operațiune la fiecare oră, de douăsprezece ori pe zi[32]. Tehnicienii de laborator rareori lucrează împreună. În timp ce termină o rundă de teste și începe iute o alta, colega (sau „perechea") ei, Irina, lucrează cu două mașini grele. Una dintre acestea folosește elemente radioactive pentru a analiza compoziția chimică a materialelor. Irina și Olga de-abia dacă au timp să-și ia pauză, darămite să ia un ceai tihnit. Din când în când, vorbesc între ele în timp ce efectuează experimente în colțuri diferite ale încăperii, dar cel mai adesea sunt stresate și se concentrează fiecare pe sarcina ei. Amândouă încearcă să-și îndeplinească țintele de lucru. Diverse afișe amplasate peste tot prin Laborator le reamintesc că trebuie să efectueze un anumit număr de experimente reușite pe zi. Salariul lor depinde de îndeplinirea acestor ținte. Pragurile salariale răsplătesc cantitatea, *dar și* calitatea, ceea ce-i îndeamnă pe tehnicieni să lucreze cât mai eficient. Acest lucru e important pentru că ritmul testelor de laborator încetinește sau accelerează întreaga producție, afectând în mod indirect capacitatea Egrafal Ciment S.A.

---

[32] Dosarul de „instrucțiuni" al Egrafal pentru tehnicienii de laborator le descrie principalele responsabilități de lucru: „1. Rezultatele trebuie să fie transmise Camerei de Control. 2. Analizele trebuie făcute corect și la timp […]" Se menționează, de asemenea, și „răspunderea pentru echipamentele folosite și munca efectuată". Astfel de indicații semnalează importanța pe care Egrafal o acordă relației lucrătorilor cu aparatura și echipamentele pe care le folosesc. Conducerea Egrafal, printre care și directorul fabricii, se plânge, ocazional, de muncitorii care nu respectă noile mașinării: „Atunci când ceva e nou, trebuie să ai grijă de el […] nu să-l strici!"

de-a-și satisface comenzile sau țintele de vânzări. În vara lui 2005, când mi-am început observarea la Laborator, obiectivele zilnice de producție erau stabilite la: „3150 de tone de clincher pe zi (24 de ore)". Astfel că, pentru a ține pasul, în Laborator, masa de prânz era luată pe fugă. Nu exista nicio întrerupere în experimente, pentru că altfel, producția ar fi fost încetinită. „Lucrăm repede […]" (*mî rabotaem bâstro*), o aud pe Olga asigurându-l, printr-un aparat de emisie-recepție, pe unul dintre operatorii ruși din camera de control. Olga mi s-a plâns odată că lucra de două săptămâni încontinuu, fără nicio zi liberă, pentru că „perechea" ei, Irina, era în vacanța de vară, o altă tehniciană în concediu de maternitate, iar o alta bolnavă. Ea consideră vinovată compania pentru reducerea personalului și munca suplimentară. Chiar dacă productivitatea era esențială și în trecut, Olga susține că ritmul de realizare a sarcinilor nu era într-atât de rapid încât să împiedice manifestarea colegialității cotidiene de la serviciu, acum mult mai sporadică, într-o uzină restrânsă ca dimensiuni și axată pe maximizarea profitului[33]. Olga consideră că regimul de lucru ar trebui să permită în continuare socializarea între colegi.

La fel de perturbator a fost și modul în care spațiul și regulile s-au schimbat încontinuu. În fiecare anotimp, apăreau noi mașini și noi reglementări. Regulile de purtare a căștii de siguranță au fost apilcate și tehnicienilor de laborator care nu intrau decât ocazional în halele de producție (*teritoriul*). În vara lui 2006, când am lipsit doar două săptămâni, am găsit afișe proaspete cu „siguranța înainte de toate" și „o cultură a performanței" răspândite peste tot prin Laborator. Pentru lucrători ca tehniciana Olga „a face din performanță un angajament de zi cu zi" nu înseamnă decât o presiune suplimentară de a-și face treaba mai repede și mai bine, știind că salariul ei depinde de cantitatea și calitatea experimentelor. În mod similar cu cele descoperite de Dunn (2004, 7), în rândul muncitorilor la liniile de producție pentru mâncarea de copii ale TNC, tehnicienii simt că Egrafal

[33] Deși benefică pentru profiturile Egrafal, reducerea interacțiunilor colegiale din timpul lucrului e greu de acceptat pentru lucrătorii obișnuiți ca munca să fie un melanj de efort și socialitate.

monitorizează în permanență modul în care își îndeplinesc sarcinile de serviciu. Proaspăta achiziție a unor computere de ultimă generație și a altor echipamente avansate, care au înlocuit aparatura sovietică, nu numai că a conferit o imagine europeană Laboratorului – aducându-l, după cum mândru afirma unul dintre manageri, „la standarde europene" –, ci a avut și efectul de a face munca tehnicienilor mai vizbilă. Acum, experimentele lor pot fi înregistrate pe fișe scoase la imprimantă. Ceea ce face sau nu face un angajat devine acum vizbil prin intermediul tehnologiei. Capitalul global vrea ca munca *individului* – și nu doar cea a colectivității sau a întregului atelier, ca în socialism[34] – să devină cuantificabilă și, prin aceasta, să poată fi făcută răspunzătoare de îndeplinirea obiectivelor de producție strânse, uneori necorespunzător bugetate, ale conducerii întreprinderii. Tehnicienii de laborator incarnează această caracteristică cuantificabilă a capitalului tocmai prin alegerile lor conștiente de a-și reduce o pauză de masă, a nu discuta cu un coleg sau a se abține de la pornirea unei conversații în timpul realizării unei sarcini de muncă. Cuantificarea pare, astfel, să devină o formă de autodisciplină a muncii, în sens foucauldian. Din perspectiva tehnicienilor, stresul – al cărui nivel a crescut de-a lungul anului petrecut de mine la uzină – ar putea fi ceea ce șefa de sindicat Valeria a vrut să spună prin faptul că angajații nu mai „lucrează de bunăvoie".

Până la urmă, asemenea tehnicienilor de laborator, inginerii responsabili de controlul calității acceptă, până la un punct, așteptările pe care capitalul le pune pe umerii lor (de la orele suplimentare în timpul iernii, până la cursurile de limbă română). Cu toate acestea, cei din urmă par să aibă mai mult loc de manevră în a submina disciplina impusă de conducere decât cei dintâi. După cum se vede și din exemplul următor, cuantificarea pare să aibă un impact mai mare asupra unora dintre muncitori:

---

[34] Vezi albumul Fabricii de Ciment de la Rezina, din anii '80, în care se omagiază realizările diverselor ateliere. Indivizii cuprinși în album sunt prezentați ca lideri („faruri călăuzitoare") ai atelierelor. Cu toatea acestea, după cum se înțelege din indicațiile scrise ce însoțesc albumul, isprăvile lor nu sunt realizări în sine (pentru autoîmplinire), ci fapte remarcabile, făcute pentru binele uzinei și progresul statului sovietic.

Laboratorul a primit un aparat nou – un nou desktop pătrățos, maro cu dungă albastră, pentru 'rularea de soluții Rio'. Svetlana și Tatiana, șefele de laborator, trebuie să învețe să-l folosească, dar instrucțiunile sunt doar în limba engleză. Le întreb de ce nu le-au fost puse la dispoziție instrucțiuni și în limba rusă. 'Nu vor' (*oni ne hoteat*), răspunde Svetlana, arătând cu capul în sus, înspre etajul trei, unde se află conducerea. Mașinăria a stat degeaba timp de aproape un an de zile, Svetlana și Tatiana ignorând-o cu desăvârșire.

Mașinile pot crea noi forme și moduri de existență ale muncii. Și totuși, cel puțin pentru un timp, inginerele au scăpat de necesitatea de a se deprinde cu un nou aparat, care le-ar fi putut disciplina rutinele de lucru. Astfel, munca inginerelor pare „invizibilă", iar cea a tehnicienelor nu. Tiparele de lucru (ex. ritmul de lucru, frecvența și durata pauzelor) ale celor dintâi au fost reordonate într-o mai mică măsură decât ale celor din urmă – și asta în pofida ideii des întâlnite potrivit căreia cu cât este mai calificat muncitorul, cu atât schimbarea e mai mare. Dimpotrivă, se pare că anumite activități (mai puțin calificate) sunt mai ușor cuantificabile și disciplinabile decât altele, tot așa cum anumite activități (înalt calificate) se dovedesc mai rezistente la disciplinare decât altele. „Invizibilitatea" inginerelor le conferă libertatea de-a-și organiza munca așa cum doresc, spre deosebire de tehnicienele vizibile, evaluabile, care se tem că munca lor nu e indispensabilă, ci ușor de înlocuit. Invizibilitatea și controlul inginerelor asupra propriei munci se datorează priceperii lor tehnice și importanței pe care o au pentru firmă, care le lasă în pace, ceea ce le face cu-atât mai „invizibile". Invizibilitatea este importantă în măsura în care permite desfășurarea unor activități precum pauzele de ceai din timpul programului, care, pentru muncitori, sunt adevărate momente de socialitate (morală) îndreptate împotriva măsurilor individualizante de cuantificare[35].

[35] În relație cu procesul de lucru, pauzele din timpul programului, cum sunt cele pentru ceai, pot contribui și la întărirea coeziunii sociale, mediind, în același timp, între colectivism și așteptările pieței libere. Ele spun ceva despre modul in care oamenii

Ceaiul la serviciu ('hai să bem un ceai') și relațiile de muncă: munca-relaționalitate

„Acasă, fiecare avem familiile noastre, dar la serviciu, noi toți suntem familia. […] Fabrica e viața noastră. […] E locul în care râdem și în care plângem […] Cea mai mare parte a zilei ne-o petrecem la uzină, așa că firește că vrem să avem relații apropiate cu cei alături de care lucrăm." (contabil)

Niciun alt grup social de la Ciment S.A. nu era atât de obișnuit să ia pauze comune de ceai ca inginerele rusoaice de la Laborator. Acestea se succedau cu precizie de ceasornic la orele 9:00 dimineața, timp de jumătate de oră, în jurul orelor 13:30, când se lua o scurtă pauză imediat după masa de prânz, și apoi la 16:00. În timpul acestor pauze, rareori se efectuau teste de control al calității, și asta numai dacă erau comandate direct de managerii străini; scopul fiind renunțarea la sarcinile individuale în favoarea socialității comune, chiar și cu prețul unor eventuale mustrări din partea Egrafal.

Pe lângă pauzele propriu-zise, Laboratorul găzduia „ceaiuri" constante cu ocazia zilelor de naștere și a onomasticilor. Onomasticile ortodoxe sunt ocazii la care colegii se adună să bea și să mănânce la un prieten al cărui nume corespunde celui al sfântului sărbătorit în ziua respectivă. De Sfântul Valentin, spre exemplu, sunt sărbătoriți toți bărbații și femeile care poartă numele Valentin sau Valentina. Într-o astfel de zi de 14 februarie 2006, laboratorul de la Ciment S.A. a reunit la ceai și prăjituri vreo șase rusoaice și o Valentina. A apărut chiar și un furnizor rus care lucrase acolo. Indiferent de ocazie, ceaiul era slab, dulce și călduț, asezonat cu o linguriță de zahăr, miere sau gem de fructe (*varenie*), uneori, și cu o felie de lămâie. Ca și ceaiul însuși, am descoperit că momentele amare, vulnerabile sau dulci din viața lucrătoarelor ieșeau cel mai pregnant la iveală atunci

---

își negociază practicile, valorile și dorințele cotidiene ce alcătuiesc mediul postcolectiv. Și totuși, cum secțiunea următoare se ocupă de munca și repausul angajaților înalt-calificați ai Laboratorului, e important să ne amintim că poziția ocupată în ierarhie constrânge, dar și permite existența unor strategii cu totul diferite referitoare la așteptările cotidiene față de muncă.

când luau ceaiul împreună. Atunci când o colegă apropiată spune dintr-odată „*hai să bem un ceai*" (sau *davai pit' ceai* în limba rusă), asta înseamnă, de fapt, „hai să lăsăm munca deoparte și să ne deschidem sufletul."

Să fii o persoană „sufletistă" (*duşevnâi*) înseamnă să te preocupe cei din jur (Pesmen 2000, 55).[36] Și tocmai asta este băutul ceaiului în timpul programului – să bei și să simți amărăciunea sau „dulceața" celorlalți. Este un repaus menit să încurajeze relaționalitatea într-un sistem de lucru considerat a fi complet lipsit de așa ceva. Băutul ceaiului, ca act de comensualitate, funcționează ca un „conductor social" (Bloch 2005, 45-59). Prin intermediul consumului în comun și al împărtășirii emoțiilor, sufletul și virtutea socialității sunt reimplantate în Laborator. Obiceiuri ale „căldurii, stabilității și sprijinului" – sau ceea ce ar putea fi interpretat ca „practici ale sufletului" (*duşa*), cum e băutul ceaiului – reintegrează oamenii și locurile în cadrul unor regimuri de lucru din ce în ce mai individualizante[37]. „Sufletul" (*duşa*) ca atare devine important ca metaforă a limbii ruse, reprezentativ, din punctul de vedere al acestor femei, pentru moralitate și virtute – înseși acele lucruri pe care le considerau absente dintr-o perspectivă neoliberală, condusă de români, asupra lumii.

Cu toate acestea, Svetlana și colegele ei se tem că „colectivul" lor (*naş kollektiv*) din Laborator e în pericol de dezintegrare. Multe angajate au pierdut persoane dragi în urma restructurărilor, cum ar fi

---

[36] Cercetarea critică a lui Dale Pesmen asupra „sufletului rus" a descoperit că majoritatea informatorilor cred că: „Sufletul e legat de căldură, stabilitate, sprijin și un comportament moral" (2000, 58). Și totuși, alăturat volumului lui Pesmen și provocând dezbaterea, Engelstein și Sandler 2000 contestă ideea comună potrivit căreia caracterul rus este altruist și modest. Ei susțin că, în cultura rusă, există o istorie a individualului nu mult diferită de cea din Occident. Chiar dacă Engelstein și Sandler au, de fapt, dreptate, pentru studiul meu, interesant este modul în care informatorii mei ruși se percep a fi solidari și altruiști, mai ales în comparație cu „egoistul" capitalism de piață.

[37] Dacă ne concentrăm pe aceste „practici ale sufletului" din ritualurile de consum colectiv desfășurate în timpul programului de lucru, vom putea să ducem explorarea sufletului rus făcută de Pesmen și reproducerea sa discursivă până la un nivel fenomenologic, substanțialist.

soțul rus al Svetlanei, concediat de Egrafal acum câțiva ani. De aceea, inginerele se tem că dispariția legăturilor de familie prevestește o dispariție a colegialității, un sfârșit al sărbătoririi onomasticilor, zilelor de naștere și ceaiurilor de după-amiază – toate, acte de împărtășire „cu sufletul pe masă". Chipul Svetlanei, nostalgică după oameni dispăruți și vremuri de mult apuse, se luminează când frunzărește un vechi album foto al fabricii, scos de pe undeva de la păstrare. Totuși, trecând de la o pagină la alta, exclamă „ah, dar el nu mai e…" și această dispariție brusc conștientizată o face să devină melancolică. Vina e atribuită reducerilor de personal și individualizării asociate cu Egrafal și *românizarea* sa. Vina cade și asupra ideilor de piață cu privire la sine, rupte de orice viziune morală a solidarității – asemenea nostalgicelor valori ale muncii din trecut, pe care lucrătorii lui Elizabeth Dunn din industria hranei pentru bebeluși se luptă să le recapete în toiul presiunilor individualizante ale prezentului capitalist (2005, 7, 20-22). Observând individualizarea croită pe modelul managerilor străini ai Egrafal și al lucrătorilor din România ai companiei, angajații Ciment S.A. au motive să se teamă. Eugenia,[38] fiica șefei de laborator, care trece constant pe acolo, mi-a mărturisit părerea ei despre diferența dintre relațiile de muncă de acolo și cele dintre românii de la divizia Egrafal din România. Impresiile ei erau bazate pe patru călătorii în România, ocazionate de niște întâlniri de afaceri: „Nu cred că ei [românii] sunt la fel de apropiați ca noi […] *Nu* petrec așa cum o facem noi… și nu petrec timp împreună […] Sunt mai concurențiali. Bunăoară, noi ne întâlnim și gustăm niște bomboane cu Ivana, cu ocazia faptului că băiatul ei a absolvit liceul. […] Ne întâlnim pentru o oră – nu mai mult decât pauza mea de prânz – și bem ceai, mâncăm niște tort…" Din punctul de vedere al Eugeniei, lipsa românilor de relaționalitate și urmărirea egoistă a propriului interes la serviciu e considerată „amorală" pentru angajații ca ea[39]. Doar sinele angrenat în relații sociale dezinteresate moralizează munca într-o economie de

[38] Eugenia este recent angajată, tânără contabilă a fabricii.

[39] Vezi Pesmen (2000, 119, 149) depre rușii care gândesc asemănător (2000, 119, 149).

piață. Eugenia se teme că relațiile apropiate dintre angajații Laboratorului vor fi distruse de caracterul concurențial al Egrafal.

Astfel, actele de comensualitate din timpul programului, cum e băutul ceaiului, sunt menite să contracareze competitivitatea și individualismul dezlănțuite prin menținerea sinelui într-o „baie" de colectivitate – „un sine sacru, moral, care transcende individualismul îngust"[40]. Dacă acceptăm teza lui Maurice Bloch (2005), potrivit căreia comensualitatea creează coeziune interrelațională prin imitarea asocierilor dinamicii familiale și de rudenie – tocmai acele relații de care informatoarele mele se simțeau private –, atunci consumul colectiv de ceai și prăjituri, o activitate aparent banală, poate fi, în fapt, o cale de a re-afirma legăturile de relaționalitate în mediul de lucru. Acte de comensualitate, ca băutul ceaiului, unesc ceea ce forțele economiei de piață amenință să despartă.

Crearea conectivității moral-economice și burgheze

Economia morală a minorităților

Pentru minoritarii ruși, momentele împărtășite cu ceilalți în timpul programului sunt cele care păstrează vii, și la serviciu, virtutea (sau *duș*a, sufletul) și rusicitatea. În camera de control a Laboratorului, inginerele își organizează sarcinile individuale în jurul unor perioade constante de socialitate trăită în comun. Indiferent dacă șefa Tatiana tocmai analizează niște documente, Ivana supraveghează un test sau Svetlana face un experiment chimic, fiecare se oprește din activitate pentru masa de prânz sau ceaiul de după-amiază. Munca este cea care e ordonată în jurul socialității. Opusul este valabil pentru tehnicienii de peste hol, a căror socialitate limitată se ordonează în jurul muncii. Spre deosebire de aceștia, pauzele obișnuite și lungi ale inginerilor ruși reprezintă acte conștiente de control al tiparelor temporale de lucru. Imitând vechi ritmuri de lucru și odihnă, rușii refuză să-și sisteze pauzele, în pofida plângerilor managerilor,

[40] Pesmen 2000, 18; vezi și Steinberg 2002, 117.

de tipul: „Tot ce vor [rușii] să facă este să stea și să bea ceai […] nu le place să muncească din greu". Nemulțumirea Egrafal față de ruși face ca minoritățile să fie cu atât mai hotărâte să-și păstreze rutinele de muncă și relaxare „de suflet" – sau, cu alte cuvinte, „economia morală" a comportamentului industrial[41]. Tocmai în jurul acestei economii morale pare, în ultimul timp, să se dezvolte un simț comun al înrudirii economice și lingvistice între inginerele rusoaice minoritare. E limpede că apropierea lor, construită în jurul muncii și al rusicității, ca minoritari care au nevoie unul de altul, vine într-un moment de șomaj ridicat și creștere a nesiguranței locului de muncă. Acestea sunt greutățile economice citate de E.P. Thompson (1991, 261), care pot provoca protestul moral-economic. Izibitor este faptul că modul în care rușii își manifestă economia morală e similar obiceiurilor și comportamentelor din epoca socialistă, dar motivațiile și semnificația lor sunt cu totul diferite. Unică este și maniera în care noile aspirații burgheze penetrează practicile economiei morale.

Teama și atracția față de clasa mijlocie

Astăzi, gulerele-albe de la Ciment S.A. sunt împărțite între moldoveni care consideră influența Egrafal România ca fiind ceva util pentru stabilitatea și progresul social, și minorități care o privesc ca pe o pură dominație culturală. CTN Egrafal face modalitatea tipică clasei mijlocii[42] atrăgătoare prin călătoriile de afaceri în străină-

---

41 A lucra după placul lor înseamnă, în cazul rușilor, și a continua, cu încăpățânare, să vorbească limba rusă la serviciu, în ciuda cerințelor Egrafal privitoare la utilizarea limbii române. Asta face ca vorbitul limbii ruse să fie una dintre emblemele protestului moral-economic al minorităților.

42 Sociologii s-au aplecat, cu precădere, asupra apariției unor noi subclase urbane și rurale din fostele comunități privilegiate ale proletariatului industrial și fermelor colective din Europa de Est și fosta Uniune Sovietică (pentru munca industrială, vezi Ashwin 1999; Clarke et al. 1993; Crowley și Ost 2001; Kideckel 2002. Pentru fermierii din zonele rurale vezi Wegren 2005; Bridger și Pine 1998). Mult mai puțină atenție a fost acordată emergenței unei elite transformate (despre antreprenorii ruși vezi Yurchak 2006) și, posibil, a unei noi clase mijlocii, apărute în urma tranziției economice (Dunn 2005 despre vânzătorii polonezi, iar în legătură cu profesorii ruși, vezi Patico 2008). Există puține studii despre clasa mijlocie într-un context postsocialist. Asta

te și prin interacțiuni constante cu specialiști europeni invitați[43]. În încercarea lor de a-și recăpăta stabilitatea locului de muncă și recunoașterea socială, uneori, minoritățile ruse acceptă, fără să vrea, chiar acele lucruri cărora li se opun din toate puterile. Asta, susțin eu, pare să fie principala cauză a anxietății de care dau dovadă. La începuturile URSS-ului, și chiar și până în anii tranziției din 1990 (Pesmen 200, 48), un stil de viață „burghez" (*meșceanstvo* sau mic-burghez) era considerat defectuos și corupt moralmente (Dunham 1976, 17-19)[44]. Manifestările mic-burgheze sunt considerate la fel de ofensatoare chiar și în prezent, fiind asociate modernizării fabricii de către Egrafal România. Cum formarea clasei mijlocii are loc în relație cu dinamici ale consumului, printre alți factori non-productivi, aceasta face ca muncitorii să fie extrem de dependenți de adaptarea (nu de rezistența) la economia de piață și la influența investițiilor străine. Ceea ce, pentru foștii muncitori socialiști, creează, de regulă, „o relație ambiguă și *creatoare de anxietate* cu piața capitalistă […]" (Liechty 2002, 10-11).

Pe măsură ce Egrafal își sporește presiunile asupra timpului inginerilor de Laborator – prin noi mașini, limbaje și regulamente de lucru – punând sub semnul întrebării stabilitatea posturilor, relaționalitatea de tip *dușevnâi* (sensibilă/sentimentală/de suflet) este din ce în ce mai periclitată. Unii se tem că a și dispărut deja, motivația

---

s-ar putea datora dificultății definirii termenului, stabilirii multiplelor sale caracteristici materiale și ne-economice, precum și dubiilor legate de utilitatea folosirii acestui concept capitalist avansat cu referire la niște economii de piață relativ noi (Schröder 2006, 9-10). Cu toate acestea, sunt de părere că termenul poate fi aplicat cu prudență și în arii geografice neoccidentale, cum este Fabrica de Ciment de la Rezina.

43 Vezi Schröder 2006, 9-10, despre cum călătoriile în străinătate și practicile de consum fac parte din modul în care indivizii își asumă identități specifice clasei de mijloc în postsocialism.

44 Un studiu meritoriu care tratează acest segment social în contextul Rusiei urbane pornește de la presupoziția că interlocutorii săi făceau deja parte din clasa de mijloc încă din timpul socialismului (Patico 2008). Deși e cu siguranță adevărat, în contextul fabricii de la Rezina, puțini moldoveni au avut acces la dezirabilele profesiuni tehnice (vezi Munteanu 2002, 204, despre R. Moldova). La Fabrica de Ciment de la Rezina în particular, nu a existat nicio identitate veritabilă de clasă mijlocie. Indivizii erau catalogați fie ca simpli muncitori, fie ca specialiști.

muncii nemaifiind reușita colectivă, ci câștigul individual. Cu cuvintele Svetlanei, „Înainte, munca venea din suflet (*ot duși*) […] acum lucrăm pentru salariu (*dlea zarplatî*). […] Totul e despre *denghi* (bani)." Cuvintele Svetlanei vorbesc despre semnificațiile în schimbare ale muncii – „munca-bani (*denghi*)" caracterizează perfect tendința Egrafal Ciment S.A. de comodificare a muncii, în vreme ce „munca-suflet (*dușa*)" simbolizează trecutul socialist pe cale de dispariție și o economie morală contemporană. De fapt, susțin eu, linia despărțitoare dintre cele două tipuri de muncă (*denghi* versus *dușa*) e neclară.

Practicile moral-economice ca pauzele de ceai, și conversațiile cărora le dau naștere, sunt acte de rezistență și resemnare în fața pierderii sufletului. Într-un fel, ele sunt o formă de participare la procesul de comodificare. Reprezintă o acceptare a atracțiilor stilului de viață postsocialist (neoliberal), burghez, într-un univers în care subiectele specifice clasei mijlocii (sau micii-burghezii *meșceanstvo*) – ca discuțiile despre cumpăratul bijuteriilor de aur, amenajarea apartamentului (*remont*) și călătoriile de afaceri la Viena[45] – considerate, altădată, compromițătoare pentru *dușa* (Pesmen 2000), acaparează acum din ce în ce mai mult discuțiile rușilor din timpul ceaiului. Pe de o parte, lucrătorii Laboratorului au fost unii dintre primii din fabrică care și-au reamenajat apartamentele și au călătorit mai des în străinătate, în vacanță, decât colegii lor mai prost plătiți. Pe de alta, pentru a susține acest stil de viață, care amintește de zilele de privilegiu din epoca sovietică, rușii trebuie să-și însușească chiar acele aspecte în fața cărora rezistă – cum ar fi românitatea liberal-economică a Egrafal. Prin urmare, anxietatea muncitorilor, prezentată de la bun început („vrem un psiholog!") și în paginile de relatare etnografică, se datorează nu doar solicitărilor sporite de muncă, ci și unor tensiuni contradictorii mai largi și total insolubile. Identitățile sociale și semnificațiile muncii se detașează de concepțiile trecute despre muncă și limbaj. Vorbitorii de rusă tânjesc la restaurarea fos-

[45] La Viena, în capitala Austriei, se află sediul tehnic pentru Europa Centrală al Egrafal, așa că angajații Ciment S.A, printre care și Svetlana, în 2007, vin frecvent în vizită aici.

telor valori, aspirând, în același timp, să intre în „clasa mijlocie". Și cum, la Ciment S.A., participarea la clasa mijlocie e posibilă doar prin intermediul românității (care implică, printre altele, învățarea limbii române și orele suplimentare de lucru), rușii oscilează între dorința de a păstra un trecut mândru și cea de a atinge statutul social cu care fuseseră obișnuiți. Ei ezită între reunirea în jurul unei economii morale și asumarea propriei îmburgheziri. În termenii lui Stephen Gudeman (2008, 121), rezultatul pare a fi o formă hibridă de interconectare socioeconomică, cuplată cu o deconectare între mutualitate și piețe.

Concluzie: Minorități prinse între Bani și Suflet

Acest studiu este despre foști lideri proletari transformați în angajați ai unor firme particulare și modul în care reușesc ei să jongleze cu cerințele muncii la privat și angajamentele lor colective. El cercetează semnificațiile în schimbare ale muncii și ale sinelui, în raport cu actualele relații capitaliste și transformări ale grupurilor sociale din rândul minorităților ruse de la Ciment S.A. Partea etnografică detaliază modul în care conducerea transnațională încearcă să-și transforme angajații în subiecți individualizați și cuantificabili. Managementul de top își asigură cooperarea forței de muncă și o disciplinează predicând „autosatisfacția" („a te simți bine cu tine însuți") prin intermediul atingerii obiectivelor. Asta pe lângă așteptările specifice mediului transnațional corporatist legate de cuantificare și eficiență lingvistică. Toate acestea contribuie la menținerea nesiguranței locurilor de muncă, angajații fiind constant stresați cu privire la îndeplinirea așteptărilor Egrafal. Studiul arată cum o mentalitate corporatistă care favorizează „sacrificiul de sine", un tip de muncă ruptă de societate, calculabilă și fără trăsături culturale (*kulturnost'*) și lingvistice (rusești) distincte se intersectează cu, dar se și opune noțiunilor sovietice *idealizate* despre muncă și persoană. Deși primele patru atitudini corporatiste sunt constrângătoare și asupra altor lucrători din uzină – asemenea muncitorilor manuali, care mai protestează din când în când sau a moldovenilor rusificați, care ezită să ia atitudine –, inginerele ruse care lucrează în Laborator sunt cele

care resimt cel mai acut și într-un mod unitar faptul că standardele Egrafal România se află în opoziție cu ideea lor de rusicitate. În plus, acestea sunt singurele care folosesc metafore morale, legând „sufletul" (*dușa*) de viața în uzină într-un cu totul alt mod decât alți muncitori. Din aceste motive, relatarea de față se concentrează asupra angajatelor Laboratorului – un spațiu industrial în mod tradițional rusificat. Ea urmărește modul în care angajatele ruse ale Laboratorului își organizează activitatea și practicile sociale cotidiene ca replică la reforma de piață transnațională.

Prin intermediul lor, vedem cum folosirea limbii ruse și socialitatea din timpul programului, asociate unui trecut încărcat de emoție, se transformă, în rândul lucrătoarelor acestui Laborator, îndeosebi al celor care își permit disidența, într-o economie morală a comportamentului industrial, care, deși păstrează o aparență tradițională, este complet contemporană. Astfel de expresii ale disidenței sunt cel mai vizibile printre inginerele Laboratorului. Ele sunt cel mai unite și au cele mai multe posibilități de protest din întreaga uzină,[46] ceea ce, după părerea mea, și permite existența acestei economii morale a protestului (în spiritul ideilor lui Thompson 1971), pe care nu o vedem în alte spații ale fabricii. Cu toate acestea, studiul susține că dorințele specifice clasei mijlocii sunt, de fapt, bine implantate în acele practici moral-economice ale inginerelor menite să se opună valorilor pieței. Discuțiile din cadrul minorității ruse și experiențele lor împărtășite, referitoare la statut, limbă și pierderile declanșate de restructurarea economică, dau naștere unei întrepătrunderi a pieței cu moralitatea și unei fuziuni între ceea ce este personal și ceea ce este comun[47]. Aceasta, susțin eu, sugerează existența unei dialectici între piețe și mutualitate, pe modelul celei teoretizate de Stephen Gudeman:

---

[46] Potențialul protestatar al inginerelor ruse se bazează, după cum am amintit mai devreme, pe faptul că nu pot fi ușor înlocuite cu moldoveni.

[47] Atât noțiunea de economie morală a lui Thompson (1971), cât și cea a lui Scott (1976) pot pune un prea mare accent pe diferența dintre liantul moral reprezentat de rudenie și socialitate, versus anomia schimbului monetar și a muncii salariate. Un anumit tip de conexiune își face apariția odată cu estomparea nu doar a principiilor pieței, ci și a celorlalte principii ne-economice.

„Cele două sfere valorice, cea a piețelor și cea a mutualității, sunt înrudite dialectic în multe privințe. La piețe apreciem, bunăoară, eficiența, dar relațiile mutuale întruchipează numeroase valori, cum ar fi echitatea, egalitatea, vârsta, genul, poziția și meritul [și obiceiurile lingvistice]. Cele două sfere nu sunt comparabile, dar fiecare poate *include*, disimula, distinge sau *absorbi* [italicele îmi aparțin – n.a.] trăsături ale celeilalte (Gudeman 2008, 14)."

După cum demonstrează acest studiu, modul în care aspirațiile de consum capitaliste pot fi absorbite cu totul sau subsumate practicilor moral-economice nostalgic socialiste (cum e băutul ceaiului) arată că individualismul pieței libere și mutualitatea nu se exclud reciproc. Ca atare, consider că e prea tranșant să reprezinți diverse locuri din fosta URSS, cum e R. Moldova, ca fiind ocupate numai de comunități ale deposedaților, care se hrănesc doar din nostalgia după epoca sovietică și se opun fără drept de apel noii ordini economice (vezi Nazpary 2001). Dimpotrivă, studiul sugerează reconstruirea relaționalității sociale și a regimurilor de lucru din uzină într-o manieră difuză, nelineară, undeva între bani și suflet (*denghi* și *dușa*), reamintindu-ne că o reacție de protecție pur colectivistă (cum e cea propusă de Karl Polanyi [1944,150]) nu este neapărat cel dintâi și cel mai firesc răspuns al muncitorilor la reforma de piață.

Traducere de Alexandru Macovei

Bibliografie

Ashwin, Sarah. 1999. *Russian workers: the anatomy of patience*. Manchester: Manchester University Press.

Atiyah, P.S. 1979. *The rise and fall of freedom of contract, volume one*. Oxford: Clarendon Press.

Bear, Laura. 2007. Re-working the national in global capitalism: freedom and consumption in the lives of international call centre workers in Kolkata. Paper presented at the Moral Economies in Practice Seminar of the Rethinking Economies Series at King's College, University of Cambridge, 28 April 2007. Available at www.rethinkingeconomies.org.uk/web/d/doc_50.pdf. Accessed 30 May 2011.

Bloch, Maurice. 2004. Commensality and poisoning. In *Essays on cultural transmission*, Maurice Bloch, 45-59. New York: Berg Publishers.

Brudny, Yitzhak. 1998. *Reinventing Russia: Russian nationalism and the Soviet State, 1953-1991*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Buck-Morss, Susan. 2000. *Dreamworld and catastrophe: the passing of mass utopia in East and West*. Cambridge, MA: MIT Press.

Burawoy, Michael. 1979. *Manufacturing consent: changes in the Labor Process under monopoly capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.

_____ and János Lukács 1992. *The radiant past: ideology and reality in Hungary's road to capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.

_____ and Katherine Verdery, eds. 1998. *Uncertain transition: ethnographies of change in the postsocialist world*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

Cash, Jennifer R. 2002. After the folkloric movement: traditional life in postsocialist Moldova. *Anthropology of East Europe Review* 20 (2): 1-6.

_____. 2007. Origins, memory, and identity: 'villages' and the politics of nationalism in the Republic of Moldova. *East European Politics and Societies* 21 (4): 588-610.

_____. 2008. Memories of states past: identity salience and the challenges of citizenship. In *Weak state, uncertain citizenship: Moldova*, ed. Monica Heintz, 73-87. Frankfurt: Peter Lang.

_____. 2011. *Villages on stage: folklore and nationalism in the Republic of Moldova*. Berlin and Münster: LIT Verlag.

Chinn, Jeff and Robert Kaiser, 1996. *Russians as the new minority: ethnicity and nationalism in the soviet successor states*. Boulder, CO: Westview Press.

Clarke, Simon. 1999. *New forms of employment and household survival strategies in Russia*. Coventry: University of Warwick.

_____ and Peter Fairbrother, Michael Burawoy and Pavel Krotov. 1993. *What about the workers? Workers and the transition to capitalism in Russia*. London: Verso.

Crowley, Stephen and David Ost. 2001. *Workers after workers' states: labor and politics in postcommunist Eastern Europe*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers.

Crowther, William. 1991. The politics of mobilization: nationalism and reform in Soviet Moldavia. *Russian Review* 50 (2): 183-202.

_____. 1998. Ethnic politics and the post-communist transition in Moldova. *Nationalities Papers* 26 (1): 147-149.

Dilley, Roy. 1992. A general introduction to market ideology, imagery and discourse. In *Contesting markets: analyses of ideology, discourse and Practic*e, ed. Roy.

Dilley, 1-36. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Dunham, Vera. 1976. *In Stalin's time: middleclass values in soviet fiction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dunn, Elizabeth C. 1999. Slick salesmen and simple people: negotiated capitalism in a privatized Polish firm. In *Uncertain transition: ethnographies of change in the postsocialist world*, eds. Michael Burawoy and Katherine Verdery, 125-150. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

_____. 2004. *Privatizing Poland: baby food, big business, and the remaking of labor*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Eyal, Jonathan. 1990. Moldavians. In *The nationalities question in the Soviet Union*, ed. Graham Smith, 123-141. New York: Longman.

Fitzpatrick, Sheila. 1999. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.

_____. 2005. *Tear off the masks: identity and imposture in twentieth-century Russia*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Grant, Bruce. 1995. *In the Soviet house of culture: a century of perestroikas*. Princeton: Princeton University Press.

Gudeman, Stephen. 2001. *The anthropology of economy: community, market, and culture.* Oxford: Blackwell.

_____. 2008. *Economy's tension: the dialectics of community and market.* New York: Berghahn Books.

Hann, Chris M. 1992. Market principle, market-place and the transition in Eastern Europe. In *Contesting markets: analyses of ideology, discourse and practice*, ed. Roy Dilley, 244-259. Edinburgh: Edinburgh University Press.

_____. 2009. Embedded socialism? Land, labour, and money in eastern Xinjiang. In *Market and society:* The Great Transformation *today*,

eds. Chris Hann and Keith Hart, 256-271. Cambridge: Cambridge University Press.

_____ and Keith Hart. 2009. *Market and society:* The Great Transformation *today*. Cambridge: Cambridge University Press.

Harvey, David. 1990 [1989]. *The Condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Oxford: Basil Blackwell.

_____. 2005. *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Heintz, Monica. 2006. *'Be European, recycle yourself!': the changing work ethic in Romania*. Berlin and Münster: LIT Verlag.

_____. ed. 2007. *Stat slab, cetățenie incertă: studii despre Republica Moldova*. [Weak state, uncertain citizenship: studies on the Republic of Moldova.] Bucharest: Curtea Veche.

_____. 2008. State and citizenship in Moldova: a pragmatic point of view. In *Weak state, uncertain citizenship: Moldova*, ed. Monica Heintz, 1-18. Frankfurt: Peter Lang.

Hirsch, Francine. 2005. *Empire of nations: ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Humphrey, Caroline. 2002a. *The unmaking of Soviet life: everyday economies after socialism*. Ithaca: Cornell University Press.

_____ and Ruth Mandel. 2002b. The market in everyday life: ethnographies of postsocialism. In *Markets and moralities: ethnographies of postsocialism*, eds. Caroline Humphrey and Ruth Mandel, 1-16. London: Berg.

Kaufman, Stuart J. 2001. *Modern hatreds: the symbolic politics of ethnic war*. New York: Cornell University Press.

Kaufman, Stuart and Stephen Bowers. 1998. Transnational dimensions of the Transnistrian conflict. *Nationalities Papers* 26 (1): 129-146.

Kideckel, David. 1999. Workers as others in postsocialist Romania. Paper presented at the conference 'Construction of the other in Mitteleuropa.' Collegium Polonicum/University Viadrina, Slubice, Poland and Frankfurt-am-Oder, Germany.

_____. 2001. Winning the battles, losing the war: contradictions of Romanian labor in the postcommunist transformation. In *Workers*

after workers' states: labor and politics in postcommunist Eastern Europe, eds. S. Crowley and D. Ost, 97-120. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

_____. 2002. The unmaking of an East-Central European working class. In *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia* (ed.) Chris M. Hann, 114-132. London: Routledge.

_____ with Bianca E. Botea, Raluca Nahorniac and Vasile Şoflâu. 2000. A new „cult of labor:" stress and crisis among Romanian workers. *Sociologie Românească* 1: 142-161.

_____. 2008. *Getting by in postsocialist Romania: labor, the body, and working-class culture*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Kotkin, Stephen. 1995. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley: University of California Press.

Liechty, Mark. 2002. *Suitably modern: making middle-class culture in a new consumer society*. Princeton: Princeton University Press.

Morrison, Claudio. 2007. *A Russian factory enters the market economy*. London: Routledge.

Munteanu, Igor. 2002. Social multipolarity and political violence. In *National integration and violent conflict in post-Soviet societies: the cases of Estonia and Moldova*, ed. Pål Kolstø, 197-231. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

Nazpary, Joma. 2001. *Post-Soviet chaos: violence and dispossession in Kazakhstan*. London: Pluto Press.

Ong, Aihwa. 1987. *Spirits of resistance and capitalist discipline: factory women in Malaysia*. Albany, NY: State University of New York Press.

Patico, Jennifer. 2005. To be happy in a Mercedes: culture, civilization and transformations of value in a postsocialist city. *American Ethnologist* 32 (3): 479-496.

_____. 2008. *Consumption and social change in a post-soviet middle class*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Payne, Matthew J. 2001. *Stalin's railroad: Turksib and the building of socialism*.

Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.

Pesmen, Dale. 2000. *Russia and soul: an exploration*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Pine, Frances. 2002. Retreat to the household? Gendered domains in postsocialist Poland. In *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*, ed. C.M. Hann, 95-113. London: Routledge.

Polanyi, Karl. 1944. *The great transformation.* New York: Rinehart.

Rosenberg, William. 1994. Social Mediation and State Construction(s) in Revolutionary Russia. *Social History* 19 (2): 168-188.

Schröder, Ingo W. 2006. Anthropological approaches to capitalism and class: perspectives on identities in Eastern Europe. Paper presented at the Annual Meeting for the European Association for Social Anthropology, September 18-21, Bristol, United Kingdom.

Scott, James C. 1976. *The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in Southeast Asia.* New Haven, CT: Yale University Press.

Siegelbaum, Lewis H. and Ronald Grigor Suny. 1994. *Making workers soviet: power, class and identity*. Ithaca, NY: Cornel University Press.

Steinberg, Mark D. 2002. *Proletarian imagination: self, modernity, and the sacred in Russia, 1910-1925.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

_____. 1992. *Moral communities: the culture of class relations in the Russian printing industry, 1867-1907*. Berkeley: California University Press.

Steinberg, Mark D. and Stephen Frank, 1994. *Cultures in flux: lower class values, practices and resistance in late imperial Russia*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Thompson, E. P. 1971a. The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past and Present* 50 (February): 76-136.

_____. 1991. *Customs in common.* London: Merlin Press.

Walker, Michael. 1998. Survival strategies in an industrial town in east Ukraine. In *Surviving postsocialism: local strategies and regional responses in eastern Europe and the former Soviet Union*, eds. Sue Bridger and Frances Pine, 188-202. London: Routledge.

Wegren, Stephen K. 2005. *The moral economy reconsidered: Russia's search for agrarian capitalism*. New York: Palgrave Macmillan.

Yurchak, Alexei. 2006. *Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation*. Princeton: Princeton University Press.

Diana Cheianu-Andrei

Conferențiar universitar, doctor în sociologie la Universitatea de Stat din R. Moldova, director al Centrului de Investigații și Consultanță SocioPolis. Participant la *Regional Scholar Exchange Program*, Universitatea din Pittsburg, Pennsylvania, SUA. Domeniile de interes: istoria sociologiei, migrație și dezvoltare, sociologia populației, politici sociale, egalitatea de gen. A publicat peste 130 de articole și studii în limbile română, engleză, rusă, germană în domeniul sociologiei.

Migrația după independența Republicii Moldova: dimensiuni, valori, proiecte de viață

Fenomenul migrației din Republica Moldova: forme și tendințe

Republica Moldova este una din țările cel mai mult afectate de migrație [1], în procesele migraționiste fiind implicate estimativ 24,2% din populație [2]. Migrația este percepută de o parte însemnată a populației ca o posibilitate de a asigura un trai decent familiei, inclusiv de a oferi copiilor un nivel mai înalt de educație. Remiterile migranților moldoveni constituie o cotă importantă în Produsul Intern Brut – 26,2% în anul 2015 [3].

Fenomenul migrației continuă să fie o provocare pentru Republica Moldova, oferind oportunități, dar și amenințări în ceea ce privește nivelul și perspectivele de dezvoltare durabilă a statului. Oportunitățile migraționiste sunt atractive pentru populația neîncadrată în câmpul muncii, dar și pentru cea încadrată în sfera învățământului, științei agriculturii, administrării publice, industriei etc., pentru că salariile în aceste domenii sunt mici. În mod special, salariile mici, care nu asigură un trai decent, determină tinerii specialiști, iar uneori și pe cei cu experiență să migreze la muncă peste hotare.

Începând cu anul 1991, Republica Moldova a cunoscut diferite forme ale migrației: (i) migrație internă *versus* migrație externă[1]; (ii) migrație temporară *versus* migrație definitivă[2]; (iii) migrație legală *versus* migrație iregulară/ilegală[3]; (iv) migrație spontană *versus* migrație contractuală[4]; (v) migrație voluntară *versus* migrație forțată[5].

Emigrarea externă pentru reședință permanentă a început să se manifeste la sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea, luând amploare la începutul anilor '90, având un volum de 4000-5000 de persoane anual. În anii '90 emigrarea pentru a se stabili permanent peste hotare era determinată de factori precum plecarea în țara de origi-

---

1 Migrația internă presupune mobilitatea spațială între unitățile administrativ-teritoriale de pe teritoriul unui stat național. Migrația externă presupune traversarea hotarelor statale.

2 Migrația permanentă implică schimbarea definitivă a domiciliului (dintr-o țară în alta), iar migrația temporară – doar o rezidență pentru o perioadă delimitată. Subliniem că, în cazul migrației temporare, sistemele de evidență a proceselor migratorii și statisticile oficiale despre migrație fac distincție între migrația temporară de scurtă durată (pe o perioadă de la 3 luni până la 1 an) și migrația temporară de lungă durată (perioadă de migrație mai mare de 1 an).

3 Migranții legali se conformează tuturor rigorilor legale presupuse de procesul migrației și înregistrării în societățile care migrează (regimul pașapoartelor, regimul vizei, regimul rezidenței, regimul pieței locale a forței de muncă). Migrația ilegală, numită și nedocumentată sau iregulară, este migrația care nu se află în concordanță cu reglementările legale ale statelor implicate în migrație. Migrația iregulară se dezvoltă frecvent când fluxurile legale de migranți sunt limitate de autoritățile țărilor de destinație, chiar dacă în economie există o cerere pentru forța de muncă, ceea ce denotă că statele mențin în mod formal un regim restrictiv de imigrare, dar, din rațiuni economice, tolerează migrația iregulară. Autoritățile stopează migrația legală datorită costurilor financiare (drepturi sociale, educaționale etc.) și politice implicate de acest statut.

4 Migrația spontană desemnează lipsa oricărei forme de pregătire a procesului migrator, în special a integrării în societățile de destinație. Indivizii antrenați în această formă de migrație au la dispoziție puține informații despre țara de destinație, dispun de resurse modeste, nu au contacte în țările de destinație. Formele contractuale ale migrației implică existența unor legături în țările de destinație care facilitează accesul de integrare al migrantului prin oferirea de informații, formarea unor abilități socioculturale, oferirea resurselor în ce privește cazarea, masa etc.

5 Migrația forțată presupune că decizia unei persoane de a se angaja în migrație este luată sub presiunea directă sau indirectă exercitată de anumite persoane, instituții sau circumstanțe externe. A forța actul migrator înseamnă că rezidența într-un anumit teritoriu implică riscuri. Cauzele care generează migrația forțată sunt situațiile politice, calamitățile naturale, situațiile socioeconomice extreme.

ne, reunificarea familială, dar și plecarea într-o țară mai dezvoltată din punct de vedere economic. Principalele țări de destinație pentru moldovenii care plecau să se stabilească cu domiciliul permanent peste hotare erau Federația Rusă, Ucraina, Israel, Germania, ulterior SUA, Canada. Emigrarea pentru a se stabili permanent peste hotare a continuat și la începutul secolului al XXI-lea, tendințe de micșorare a acestor fluxuri observându-se în anul 2010, când au emigrat mai puțin de 4000 de persoane [4].

Fluxurile migratorii se deosebesc pentru cele trei direcții majore: țările CSI, țările europene și alte țări (a se vedea Figura 1). Or, pentru țările europene și alte țări de pe glob fluxurile migratorii s-au redus, fiind constante începând cu anul 2005, în timp ce pentru țările CSI urmărim creșterea intensității migrației pentru reședință permanentă în perioada 2001–2008, după care se atestă tendința de micșorare.

Figura 1. *Emigranții plecați din Republica Moldova pentru a se stabili cu domiciliul permanent în străinătate după principalele direcții de destinație, 1995-2014, mii persoane*

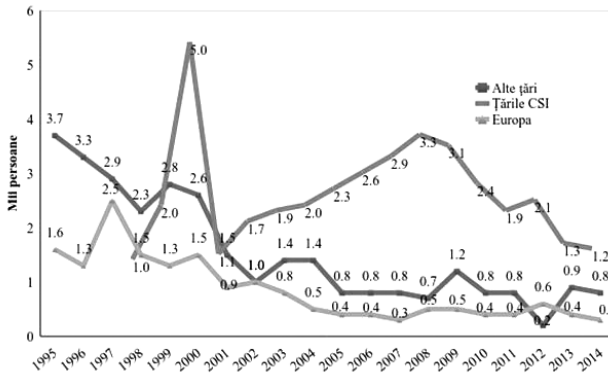

Sursa: Biroul Național de Statistică

Intensitatea cea mai mare a migranților spre țările CSI este pentru Federația Rusă și Ucraina, celelalte foste republici sovietice având un număr mult mai redus. În Europa, fluxurile cele mai mari s-au înregistrat spre Germania, iar din celelalte țări – în SUA, Israel (a se vedea Tabelul 1).

Tabelul 1. *Emigranții plecați din Republica Moldova pentru a se stabili cu domiciliul permanent în străinătate, 2001–2014, persoane*

Anul	Total	Federația Rusă	Ucraina	SUA	Germania	Alte destinații
2001	6446	2575	1350	941	861	719
2002	6592	2913	1531	627	964	557
2003	7376	3316	1712	1084	731	533
2004	7166	3252	1853	1082	487	492
2005	6828	3310	2057	568	373	520
2006	6685	2890	2350	612	253	580
2007	7171	3310	2663	695	253	250
2008	6988	2663	3163	588	195	379
2009	6663	1866	2952	899	264	682
2010	4714	1162	2227	523	220	582
2011	3920	858	1827	538	179	518
2012	3062	437	742	120	126	1637
2013	2585	360	554	81	154	1436
2014	2374	406	301	140	134	1393

Sursa: Biroul Național de Statistică

Analiza fluxurilor migratorii pe vârste relevă schimbări importante. Inițial, în fluxurile migratorii predomina populația din grupa de vârstă de 25-29 de ani. Treptat însă contingentele de emigranți permanenți au devenit tot mai tinere. Începând cu anul 2005, fluxurile migratorii cuprind copii în vârstă de 10-14 ani, iar din 2009 și copii de 0-4 ani și 5-9 ani. În același timp, ponderea persoanelor în vârstă de peste 65 de ani se reduce treptat. În anul 2014, ponderea copiilor în vârstă de 0-14 ani în volumul total al migranților a constituit 15,7%, iar conform grupelor cincinale de vârstă, pe prima poziție s-au plasat migranții în vârstă de 30-34 de ani – 10,7%, urmați de cei în vârstă de 25-29 de ani – 10% și cei de 20-24 de ani – 8%. Pleacă pentru reședință permanentă populația tânără, aptă de muncă și de reproducere. 44,4% dintre emigranți au avut vârsta de 0-34 de ani în anul 2014 (a se vedea Tabelul 2). Analiza fluxurilor migratorii care

pleacă pentru a se stabili permanent în străinătate prin prisma de gen relevă numărul mai mare al contingentelor feminine, fapt ce relevă micşorarea populaţiei feminine de vârstă reproductivă.

Fluxurile de emigranţi care pleacă pentru a se stabili cu domiciliul permanent peste hotare sunt completate de numărul de migranţi la muncă (migraţia externă temporară). Datele privind numărul migranţilor moldoveni plecaţi la muncă peste hotare se diferenţiază în diferite surse – de la 325 de mii în statisticile naţionale la 550-600 de mii în datele oferite de diverse organizaţii internaţionale [5].

Tabelul 2. *Emigranţii plecaţi din Republica Moldova pentru a se stabili cu domiciliul permanent în străinătate pe sexe şi principalele grupe de vârstă, 2001-2014, persoane*

Anul	Grupe de vârstă total		0-14 ani	15-29 de ani	30-44 de ani	45-64 de ani	+65 de ani
2001	Bărbaţi	2968	0	1161	857	735	215
	Femei	3478	2	1325	906	978	267
2002	Bărbaţi	2720	0	947	801	677	295
	Femei	3672	0	1256	948	972	496
2003	Bărbaţi	3280	2	1342	902	717	317
	Femei	4096	2	1463	1056	1019	556
2004	Bărbaţi	3193	2	1280	948	685	278
	Femei	3973	5	1421	1009	1011	527
2005	Bărbaţi	3093	7	1236	952	656	242
	Femei	3735	11	1304	1058	914	448
2006	Bărbaţi	3011	14	1134	957	664	242
	Femei	3674	11	1264	934	970	495
2007	Bărbaţi	3276	22	1258	1047	734	215
	Femei	3896	25	1328	1121	1027	395
2008	Bărbaţi	3237	42	1236	1092	663	204
	Femei	3701	38	1316	1057	952	338
2009	Bărbaţi	3138	470	1025	879	645	119
	Femei	3525	433	1129	907	770	286

2010	Bărbați	2193	357	657	593	445	141
	Femei	2521	303	700	616	628	274
2011	Bărbați	1761	275	506	436	424	120
	Femei	2159	288	547	500	547	277
2012	Bărbați	1392	215	364	357	234	222
	Femei	1670	190	385	396	324	375
2013	Bărbați	1201	198	317	282	224	180
	Femei	1384	194	318	321	253	298
2014	Bărbați	1119	191	314	259	210	145
	Femei	1255	182	271	315	247	240

Sursa: Biroul Național de Statistică

Statisticile naționale se bazează pe datele Anchetei Forței de Muncă, care iau în calcul numărul de migranți moldoveni care au membri ai gospodăriei în Republica Moldova, pe când estimările organizațiilor internaționale cuprind și acei migranți care au plecat cu întreaga familie peste hotare.

Fluxurile de migranți la muncă, conform datelor Biroului Național de Statistică, calculate în baza cercetării Anchetei Forței de Muncă, au fost în continuă creștere, atingând cel mai înalt nivel în anul 2005 – 394,5 de mii de moldoveni. O creștere lentă continuă se atestă și în perioada 2009–2014 (a se vedea Tabelul 3). Subliniem, în același timp, că o parte dintre moldoveni, deși au plecat la muncă inițial temporar, ulterior își prelungesc termenul de ședere peste hotare pe o perioadă nedeterminată, iar unii obțin cetățenia țărilor de destinație și se stabilesc permanent peste hotare. Anume acești migranți nu se regăsesc actualmente în statisticile oficiale.

Tabelul 3. *Migranții la muncă peste hotare după principalele țări de destinație, 2006-2015, mii persoane*

Anul	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
TOTAL	310,1	335,6	309,7	294,9	311,0	316,9	328,3	332,5	341,9	325,4
Federația Rusă	192,5	210,9	191,2	177,3	191,9	204,8	223,4	223,6	232,8	206,2
Italia	54,7	62,4	55,4	54,8	58,6	58,4	54,8	50,7	49,6	49,2

Turcia	12,4	10,7	7,9	8,4	9,0	7,4	5,8	7,5	5,5	11,0
Portugalia	9,6	7,4	5,6	6,4	5,1	4,4	3,2	4,1	2,0	2,4
Ucraina	8,3	10,2	10,9	8,6	6,5	5,1	3,9	5,4	4,4	4,6
Grecia	6,1	5,2	2,5	3,0	2,5	2,4	2,1	1,6	2,0	1,4
România	4,5	3,6	2,1	2,4	2,3	2,4	3,0	3,5	3,8	2,7
Israel	3,4	4,9	8,0	8,4	8,2	6,4	7,9	7,1	8,4	9,2
Alte	18,6	20,3	26,3	25,6	26,9	25,6	24,2	29,0	33,4	38,7

Sursa: Biroul Național de Statistică

În cadrul fluxurilor de migranți la muncă peste hotare ponderea cea mai mare o constituie grupul de vârstă de 25-34 de ani, care a crescut continuu, ajungând în anul 2015 la 38,7% din numărul total al migranților la muncă. Grupul de vârstă 25-34 de ani este urmat cu mici excepții de cel de 35-44 de ani, care atestă o anumită stabilitate în ultimii ani, constituind 29,9% în anul 2015. Constatăm că peste 64 la sută din migranții la muncă le constituie forța de muncă tânără în vârstă de 15-34 de ani (a se vedea Tabelul 4).

Tabelul 4. *Migranții la muncă peste hotare după principalele grupe de vârstă, 2006-2011, mii persoane*

Anul	**Total**	**Grupe de vârstă**					
		15-24 ani	**25-34 ani**	**35-44 ani**	**45-54 ani**	**55-64 ani**	**+65 ani**
2006	310,1	87,2	89,8	72,7	55,2	5,2	0
2007	335,6	82,6	99,2	82,8	63,7	7,3	0
2008	309,7	75,9	85,7	79,6	60,1	8,4	0
2009	294,9	69,9	84,1	69,4	60,6	10,7	0,2
2010	311,0	69,7	102,2	68,6	58,3	12,2	0
2011	316,9	71,2	105,9	65,8	58,7	15,1	0,2
2012	328,3	72,1	111,3	72,5	59,4	12,9	0,2
2013	332,5	69,1	111,7	74,6	61,3	15,5	0,2
2014	341,9	72,3	121,2	71,6	59,0	17,2	0,5
2015	325,4	60,6	125,8	70,3	50,6	17,4	0,7

Sursa: Biroul Național de Statistică

Cele prezentate relevă că fluxurile de emigrare ale moldovenilor pentru reședință permanentă peste hotare au devenit relativ constante în ultimii 5 ani, constituind 2,5-3,0 mii anual. Contingentele migraționale, atât pentru reședință permanentă, cât și pentru migrația de muncă, sunt tinere.

Dimensiunile capitalului uman al migrației versus integrarea profesională peste hotare

Migrația populației, în special, a persoanelor înalt calificate, poate avea diferite forme: (i) *câștig de creieri* – acumularea capitalului uman înalt calificat de țările de destinație și valorificarea acestuia conform nivelului de educație și calificarare deținut; (ii) *irosire de creieri* – capitalul uman înalt calificat, în țările de destinație, exercită munci necalificate, pentru care sunt supracalificați; (iii) *circulație de creieri* – migrația capitalului uman la studii prin acumularea de experiențe peste hotare și revenirea ulterioară și valorificarea experiențelor în țara de origine sau în alte țări.

Migrația capitalului calificat determină efecte pozitive când, în țara de origine a migrației, există un șomaj ridicat în cadrul populației înalt calificate sau aceasta este încadrată pe poziții care folosesc doar o mică parte din capacitățile dobândite. În asemenea situații, este vorba de valorificarea în țările de destinație a unor resurse neutilizate la origine la adevăratul lor potențial. Ideea potrivit căreia aceste persoane ar fi schimbat situația în țara lor de origine, dacă ar fi rămas, nu a fost demonstrată. Efectele negative ale migrației persoanelor înalt calificate se referă mai degrabă la nepotrivirea dintre calificările obținute în țara de origine cu munca exercitată în țările de destinație, pierderea parțială sau totală a calificării obținute în țara de origine. Evidențiem însă că depopularea instituțiilor de sănătate și a celor educaționale de cadre calificate, din cauza salariilor, este o pierdere importantă pentru Republica Moldova, deși în plan personal poate fi un câștig individual pentru persoanele în cauză și pentru familiile respective.

Datele privind migrația forței de muncă oferite de statistica oficială permit o analiză în dinamică a proceselor migraționiste din

perspectiva nivelului de studii al celor care migrează în căutarea unui lor de muncă peste hotare. Potrivit Anchetei Forței de Muncă, majoritatea migranților moldoveni au studii secundar profesionale, liceale și gimnaziale. În perioada 2000–2015 asistăm la procesul de creștere continuă a ponderii populației cu studii superioare în totalul migranților aflați la muncă peste hotare de la 7,7% la 13,2% (a se vedea Tabelul 5). Din 42,9 de mii cu studii superioare care au emigrat în 2015, 17,8 mii au plecat în Federația Rusă, 9,5 mii în Italia, 1,8 mii în România etc. [6]

Tabelul 5. *Nivelul de studii al persoanelor aflate la muncă peste hotare*

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Total migranți (mii)	138,3	394,5	311,0	316,9	328,3	332,5	341,9	325,4
Nivelul de studii în % față de numărul total al migranților								
Superioare	7,7	7,9	10,7	10,6	10,6	10,9	11,0	13,2
Medii de specialitate	13,6	12,4	13,1	12,7	12,1	11,8	11,9	10,8
Secundar profesionale	34,1	28,5	25,6	24,7	26,5	26,7	26,7	26,0
Liceale	26,5	28,2	25,5	25,9	24,3	24,9	23,6	24,2
Gimnaziale	17,7	22,3	24,5	25,5	26,0	25,1	26,4	25,7
Primar sau fără școală	0,4	0,7	0,6	0,5	0,5	0,6	0,4	0,1

Sursa: Calculele autorului în baza datelor Biroului Național de Statistică

Cunoașterea problemelor ce țin de integrarea profesională a moldovenilor în țările de destinație este posibilă prin realizarea studiilor în comunitățile de destinație. Însă numărul unor asemenea cercetări este redus [7].

Studiul *Moldovenii în Federația Rusă: profilul socioeconomic și provocările de politici* relevă că marea majoritate a migranților la muncă au avut experiență de muncă în R. Moldova (65,0%), fiind angajați, înainte de a migra, în domeniul agriculturii (24,7%), industriei prelucrătoare (16,7%), construcțiilor (11,4%), comerțului angro și al comerțului cu amănuntul (10,2%), educației (8,7%), transportu-

rilor și telecomunicațiilor (8,0%). În Rusia însă, marea majoritate a migranților moldoveni sunt nevoiți să-și schimbe domeniul de activitate economică: doar 25,3% practică același gen de activitate pe care l-au practicat în R. Moldova (a se vedea Tabelul 6).

Tabelul 6. *Domeniile de activitate economică ale migranților moldoveni în Republica Moldova și Federația Rusă, %*

Nr.	Domeniul de activitate economică	Au lucrat în R. Moldova (N=449), %	Lucrează în Rusia (N=682), %	Ponderea persoanelor care au lucrat în RM și nu și-au schimbat domeniul de activitate economică, %
1.	Agricultură	24,7	0,9	4,5
2.	Industria extractivă	0,9	0,1	0,0
3.	Industria prelucrătoare	16,7	4,4	13,3
4.	Distribuția de energie electrică, gaze și apă	2,0	0,6	0,0
5.	Construcții	11,4	38,7	82,4
6.	Comerț cu ridicata și amănuntul	10,2	27,0	67,4
7.	Hoteluri și restaurante	4,5	3,4	20,0
8.	Transport și comunicații	8,0	6,6	38,9
9.	Activitate financiară	2,4	0,6	0,0
10.	Operațiuni imobiliare, închirieri și servicii	0,2	0,4	0,0
11.	Administrație de stat, asigurări sociale	1,6	0,4	0,0
12.	Educație	8,7	0,4	2,6
13.	Ocrotirea sănătății și serviciile sociale	3,6	0,6	0,0
14.	Alte servicii comunitare, sociale și personale	2,2	9,1	20,0

15.	Servicii de administrare a gospodăriei casnice	0,4	5,6	50,0
16.	Altele	2,4	1,1	34,6
	Total	100,0	100,0	25,3

Sursa: Mukomel V., Cheianu-Andrei D. *Moldovenii în Federația Rusă: profilul socioeconomic și provocările de politici.* Chișinău: OIM, 2013, p. 54.

Numărul angajaților din agricultură s-a redus cu mult în rândul migranților în Federația Rusă. Aceștia se angajează masiv în construcții, în comerț, în prestări de servicii comunale și sociale, în servicii de administrare a gospodăriei casnice. Numărul de migranți angajați în aceste domenii a crescut substanțial – de 3,5 ori, 2,4 ori, 4,0 ori și 9 ori. Pe piața forței de muncă din Federația Rusă au rămas nesolicitate contingente semnificative de persoane antrenate anterior în sfera ocrotirii sănătății și educației pentru a lucra în aceleași domenii.

Numai 2,6% dintre migranții care au lucrat anterior în sistemul de educație sunt angajați în același domeniu în Federația Rusă; dintre persoanele care au lucrat în Republica Moldova în sistemul de ocrotire a sănătății niciuna nu activează în același domeniu în Federația Rusă. Majoritatea acestor lucrători actualmente sunt angajați în comerț (43,8% dintre foștii lucrători ai sistemului de ocrotire a sănătății și 43,6% dintre foștii lucrători ai sistemului de educație), în deservirea comunală și servicii sociale (38,3% dintre foștii lucrători ai sistemului de ocrotire a sănătății și 12,8% – ai sistemului de educație), în serviciile de administrare a gospodăriei casnice (12,8% – foștii lucrătorii ai sistemului de educație, 6,3% – ai sistemului de ocrotire a sănătății) [8].

Datele cercetărilor relevă că pe piața muncii din Federația Rusă nu sunt solicitate studiile și calificările pe care migranții moldoveni le-au deținut până la migrare. 41,0% din rândul migranților moldoveni în Federația Rusă aparțin aceluiași grup profesional la care au aparținut până la venirea în Rusia, cel mai frecvent lucrează în domeniul construcțiilor ca muncitori calificați (a se vedea Tabelul 7). Peste o jumătate din migranții care au avut experiență de muncă până la venirea în Rusia în prezent practică activități pentru care nu sunt înaintate niciun fel de cerințe legate de studiile și calificarea lucrătorului.

Tabelul 7. *Apartenența migranților la grupurile profesionale în Republica Moldova și Federația Rusă,%*

Nr.	Grupul profesional	Au lucrat în R. Moldova (N=449), %	Lucrează în Rusia (N =682), %
1.	Conducători de unități economico-sociale	1,3	1,5
2.	Specialiști înalt calificați	7,6	1,0
3.	Specialiști de calificare medie	5,1	3,1
4.	Funcționari de birou	3,1	1,0
5.	Muncitori calificați în domeniul serviciilor personale și de protecție	9,4	3,5
6.	Muncitori calificați în domeniul industriei extractive și al construcțiilor	21,8	31,8
7.	Operatori la mașini și mecanisme	18,9	7,5
8.	Muncitori necalificați	32,7	50,6
	Total	100,0	100,0

Sursa: Mukomel V., Cheianu-Andrei D. *Moldovenii în Federația Rusă: profilul socioeconomic și provocările de politici.* Chișinău: OIM, 2013, p. 55.

Studiul *Cartografierea diasporei moldovenești în Italia, Portugalia, Franța și Regatul Unit al Marii Britanii* evidențiază provocările integrării profesionale a moldovenilor în aceste țări. Analiza migranților, prin prisma domeniilor economice în care au activat în R. Moldova, relevă că pe primele trei poziții, în țările europene, se situează moldovenii care au plecat din sistemul educațional – 18,5%, domeniul comerțului – 14,4% și sistemul de ocrotire a sănătății și serviciilor sociale – 10,8%. Aceasta relevă gradul înalt de calificare al migranților moldoveni în țările europene. Moldovenii activează peste hotare în alte domenii, în care este solicitată forța de muncă – serviciile comunitare, sociale și personale – 33,3%, construcții – 19,6%, servicii de administrare a gospodăriilor casnice – 12,9% [9]. Angajarea în același domeniu de activitate economică peste hotare este caracteristică doar pentru 12,4% din numărul de migranți spre aceste țări de destinație, de obicei, pentru cei din domeniul con-

strucțiilor, ocrotirii sănătății și serviciilor sociale, transporturilor și telecomunicațiilor, serviciilor comunitare, sociale și personale (a se vedea Tabelul 8).

Tabelul 8. *Domeniile de activitate economică a migranților moldoveni în Republica Moldova și peste hotare, %*

Nr.	Domeniul de activitate economică	Au activat în R. Moldova, % (493 de persoane)	Activează peste hotare, % (621 de persoane)	Ponderea celor care nu și-au schimbat domeniul de activitate economică, %
1.	Agricultură	7,7	1,1	0,2
2.	Industria extractivă	0,2	-	-
3.	Industria prelucrătoare	9,1	6,3	0,8
4.	Producția și distribuția de energie electrică, gaze și apă	1,4	0,6	0,2
5.	Construcții	6,7	19,6	5,1
6.	Comerț cu ridicata și amănuntul	14,4	4,2	0,4
7.	Hoteluri și restaurante	4,5	9,7	0,6
8.	Transporturi și comunicații	6,9	6,0	1,0
9.	Activitate financiară	3,9	1,0	0,6
10.	Operațiuni imobiliare, închirieri și servicii	0,4	0,6	0,0
11.	Administrație de stat, asigurări sociale	8,5	1,0	0,4
12.	Educație	18,5	0,8	0,4
13.	Ocrotirea sănătății și serviciile sociale	10,8	2,9	1,4
14.	Alte servicii comunitare, sociale și personale	6,7	33,3	1,0

15.	Servicii de administrare a gospodăriei casnice	0,4	12,9	0,2
	Total	100,0	100,0	12,4

Sursa: Cheianu-Andrei D., *Cartografierea diasporei moldovenești în Italia, Portugalia, Franța și Regatul Unit al Marii Britanii.* – Chișinău: OIM, 2013, p. 30.

Dintre moldovenii care au fost încadrați în câmpul muncii până la emigrare, doar 21,7% activează în același grup profesional în care au lucrat în R. Moldova (conform Clasificatorului ocupațiilor ISCO-88). Mai mult de jumătate dintre aceștia sunt muncitori necalificați, dar o parte o constituie meșteșugarii și muncitorii calificați în domeniul construcțiilor, operatorii la mașini și mecanisme, specialiștii de calificare medie, muncitorii calificați în domeniul serviciilor și vânzătorii în magazine și piețe (a se vedea Tabelul 9). Constatăm că pe piețele de muncă ale țărilor europene nu sunt necesare cunoștințele specifice și competențele deținute de migranții moldoveni. Există o nepotrivire între calificările deținute de 78,3% dintre migranții moldoveni și muncile exercitate de către aceștia. De obicei, moldovenii exercită munci pentru care sunt supracalificați. Șanse mai mari de a se realiza pe plan profesional o au muncitorii din categoriile de tarifare medii. Marea majoritate a migranților moldoveni însă sunt nevoiți să-și schimbe domeniul de activitate.

Tabelul 9. *Apartenența migranților la grupurile profesionale în țara de origine și cele de destinație, %*

Nr.	Grupul profesional	Au activat în R. Moldova (N=493), %	Activează peste hotare (N=621), %
1.	Conducători de unități economico-sociale	6,1	0,6
2.	Specialiști înalt calificați	26,6	3,2
3.	Specialiști de calificare medie	12,0	8,2
4.	Funcționari de birou	2,2	3,4
5.	Muncitori calificați în domeniul serviciilor și vânzători în magazine și piețe	18,1	6,4

6.	Muncitori calificați în domeniul agriculturii	0	0,2
7.	Meșteșugari, muncitori calificați în domeniul industriei extractive, construcțiilor etc.	5,3	11,1
8.	Operatori la mașini și mecanisme	11,0	9,0
9.	Muncitori necalificați	18,9	57,8
	Total	100,0	100,0

Sursa: Cheianu-Andrei D., *Cartografierea diasporei moldovenești în Italia, Portugalia, Franța și Regatul Unit al Marii Britanii.* – Chișinău: OIM, 2013, p. 31.

Mai complicată este situația femeilor care au migrat la muncă în Turcia. Studiul *Cartografierea Asociațiilor de Diasporă și elaborarea unui Plan de consolidare a capacităților femeilor lidere din diasporă* relevă că marea majoritate a migranților în această țară muncesc ilegal în calitate de vânzătoare sau menajere, mai rar ca muncitori/-oare la fabrici. Numărul migranților moldoveni care muncesc legal este mic în această țară. Munca legală este posibilă în cazul celor cu calificări înalte (medici, surori medicale, traducătoare etc.). Oricum, în Turcia femeilor le este dificil să se afirme în domeniul profesional practicat în țara de origine. [10].

Studiile *Migrația cadrelor didactice din Republica Moldova: brain gain sau brain waste?* [11] și *Impactul migrației asupra cadrelor didactice și cercetătorilor din R. Moldova* [12] relevă că cunoștințele și competențele specifice ale cadrelor didactice nu sunt cerute peste hotare. Implicarea acestor specialiști în migrație produce consecințe negative profunde asupra sistemului de învățământ: lipsa de cadre didactice (în special la disciplinele moderne – informatică, limbi străine etc.), îmbătrânirea colectivelor didactice, scăderea calității învățământului. Nu în ultimul rând, migrația conduce la deprofesionalizarea cadrelor didactice. Revenirea în sistemul de învățământ după 4-5 ani de migrație afectează nivelul de familiarizare cu noile tehnici, tehnologii, strategii didactice.

O situație particulară avem în ceea ce privește migrația cadrelor medicale din Republica Moldova în România. Pe parcursul ultimilor 25 de ani, în societate se cunoaște o migrație a unui număr semni-

ficativ de lucrători medicali în sistemul de sănătate din România, amploarea fenomenului fiind confirmată de autorități, dar și de statistici neoficiale și reflectată în unele studii. Conform unui studiu din 2010 [13], România este menționată de către medicii intervievați printre primele trei țări care ar prezenta interes în „intenția de a părăsi țara", iar conform datelor unui studiu din 2012, România este prima țară în preferințele medicilor din Republica Moldova care au intenția de emigrare. Astfel, vectorul intenției de a migra pentru medicii din Republica Moldova în România s-a deplasat de la 16,6% dintre cei intervievați în anul 2010 la 31,7% în anul 2012 [14].

Cercetarea *Lucrătorii medicali originari din Republica Moldova care locuiesc și activează pe teritoriul României* [15] a identificat lipsa datelor oficiale cu referire la categoriile de specialiști în domeniul sănătății originari din Republica Moldova angajați în sistemul sănătății din România. În România nu se țin evidențe în privința originii persoanelor angajate în toate domeniile medicale, aceasta fiind considerată de către reprezentanții autorităților centrale și ai uniunilor profesionale incluse în cercetare ca fiind o monitorizare inutilă, pe de o parte, iar pe de alta, ca fiind discriminatorie, or, toți cei care activează în sistemul de sănătate sunt cetățeni români.

Datele cercetării menționate mai sus relevă că fiecare manager de instituție medicală sau de direcție județeană din România care a fost intervievat în cadrul cercetării a evidențiat că cunoaște personal, în instituția pe care o conduce, de la doi până la șase lucrători în domeniul sănătății originari din Republica Moldova. Directorul unui spital județean din vestul României susține că în instituția în care activează sunt 5 medici originari din Republica Moldova și, de asemenea, a semnalat inutilitatea unei evidențe separate a originii acestor specialiști: „*Eu cunosc de unde sunt acești medici, fiindcă i-am angajat nemijlocit, i-am ajutat la început… Dar ceva centralizat? Nu văd utilitatea unei astfel de evidențe!*".

Datele studiului *Lucrătorii medicali originari din Republica Moldova care locuiesc și activează pe teritoriul României* atestă că 95% dintre lucrătorii medicali originari din Republica Moldova care activează în sistemul de sănătate din România cunosc și alți specialiști medicali în domeniul sănătății originari din Republica Moldova sta-

biliți cu domiciliul în România. Numărul de medici din Republica Moldova pe care-i cunosc participanții la studiu că activează în sistemul de sănătate din România variază de la 2 la 50, media – 18; cel de medici dentiști de la 1 la 21, media – 7; iar cel de farmaciști sau asistenți medicali de la 1 la 10, media – 3.

Lucrătorii medicali care au emigrat din Republica Moldova în România se împart în 2 categorii: cei care s-au angajat în domeniul sănătății din România și cei care s-au angajat în alte sectoare ale economiei. Datele cercetării cantitative evidențiază că aproximativ 8 la sută dintre lucrătorii medicali originari din R. Moldova nu activează în sistemul de sănătate. Participanții la cercetare au evidențiat următoarele cauze ce determină această situație: activitatea în domenii mai bine plătite (31%), nu și-au recunoscut studiile (14%), nu și-au recunoscut calificările (14%), nu și-au găsit de lucru în domeniul sănătății conform calificării (13%), sunt la pensie (12%), nu și-au dat interesul (5%).

Spectrul lucrătorilor medicali originari din Republica Moldova care activează în sistemul de sănătate din România este divers: *„Medici pe diferite domenii – chirurgie, ortopedie, oftalmologie, urologie. Cam în toate domeniile… Stomatologi, câți cunosc eu, toți sunt integrați la locul lor*". Aceștia activează în diferite instituții din centrele universitare mari, precum București, Iași, Cluj, Târgu-Mureș, Oradea, spitalele județene sau municipale, orașele mici, inclusiv în localitățile rurale.

Contingentul lucrătorilor analizat din perspectiva anului de emigrare este extrem de eterogen, relevând că migrația cadrelor medicale a început în 1991 și continuă până în prezent. Este evident că factorii care au impulsionat migrația au suferit unele transformări de-a lungul celor 25 de ani, motiv care a permis autorilor diferențierea a 3 valuri în migrația specialiștilor medicali din R. Moldova în România: valul I: anii 1991-1996, determinat în mare parte de renașterea națională și posibilitatea de a face studiile și a locui în România; valul II: anii 1997-2006, până la aderarea României la Uniunea Europeană, când au emigrat cei mai mulți lucrători medicali din cauza problemelor financiare, dar și a situației social-politice din Republica Moldova; valul III: 2007–prezent, lucrătorii fiind atrași preponde-

rent de diferențele în salarizare, condițiile de muncă și posibilitatea de a activa într-o țară membră a Uniunii Europene.

Datele cercetării despre migrația cadrelor medicale din Republica Moldova în România relevă un *câștig de creieri* pentru România, numărul lucrătorilor medicali originari din R. Moldova care activează în sistemul de sănătate românesc este esențial, oscilând în unele instituții medicale de la 10 la 15% din totalul personalului medical.

Studiile analizate relevă că marea majoritate a migranților moldoveni (cu excepția migrației cadrelor medicale în România) realizează peste hotare munci pentru care sunt supracalificați: construcții, servicii de îngrijire a copiilor, servicii de îngrijire a persoanelor în etate, servicii de menaj și administrare a gospodăriilor casnice. Deci, migrația din Republica Moldova constituie, în general, un fenomen de *irosire a creierilor* întrucât forța de muncă calificată este angajată preponderent la munci subcalificate. Numărul persoanelor calificate care sunt valorificate în țările de destinație sau care revin și valorifică experiența acumulată peste hotare în țara de origine este mic.

Diaspora moldovenească: problemele de integrare socială și perspective de revenire în țara de origine

„*Diaspora moldovenească*" include cetățenii Republicii Moldova stabiliți temporar sau permanent peste hotarele țării, persoanele originare din Republica Moldova și descendenții acestora, precum și comunitățile formate din aceștia [16]. Diaspora moldovenească nu este formată doar din emigranții care au plecat oficial pentru a se stabili cu domiciliul temporar sau permanent peste hotare. Numărul de emigranți se completează cu migranții la muncă care, deși au plecat temporar inițial, ulterior își prelungesc termenul de ședere peste hotare pe o perioadă nedeterminată.

Din multitudinea dificultăților cu care se confruntă migranții moldoveni din țările europene, se evidențiază pe prima poziție problemele lingvistice, urmate de cele de angajare în câmpul muncii, legalizarea șederii pe teritoriul țărilor de destinație și exploatarea prin muncă (a se vedea Tabelul 10).

Există unele particularități specifice pentru fiecare țară europeană. Problemele de exploatare prin muncă sunt mai frecvente în Italia, fiind menționate în 36,3% de cazuri și caracterizează, în special, sistemul de servicii de îngrijire la domiciliu, care este mai puțin reglementat de legislația italiană. În Franța, sunt destul de frecvente, în rândul migranților, dificultățile în ceea ce privește accesarea serviciilor medicale – 32,1% dintre migranți au semnalat aceste probleme. Tot în Franța, s-au constatat cele mai frecvente cazuri de discriminare a migranților de către angajatori, aceștia semnalând probleme de violență verbală, interzicerea accesului la servicii publice etc., dar și probleme de neînțelegere între migranți.

Tabelul 10. *Dificultățile cu care se confruntă migranții moldoveni peste hotare, pe țări (%)*

	Italia	Franța	Portugalia	Regatul Unit al Marii Britanii
1. Probleme legate de angajarea în câmpul muncii[6]	52,3	66,0	41,6	61,0
2. Probleme de exploatare prin muncă	36,3	26,4	22,7	16,0
3. Probleme lingvistice	54,5	72,6	81,8	49,0
4. Probleme de comunicare cu familia rămasă în R. Moldova	11,5	25,5	5,8	5,0
5. Probleme de ordin medical/ sănătate sau imposibilitate de a apela la centre medicale, în lipsa banilor sau a serviciilor medicale prea scumpe	21,3	32,1	18,2	7,0
6. Probleme legate de legalizarea șederii pe teritoriul țării respective	46,5	60,4	29,2	30,0

[6] Dificultăți în identificarea unui loc de muncă, în angajarea în câmpul muncii datorită statutului deținut (iregular, inițial, pentru marea majoritate a migranților moldoveni din Portugalia, Italia, Franța) etc.

7. Probleme de discriminare din partea angajatorului	15,5	17,9	4,5	8,0
8. Probleme cu autoritățile locale	3,3	9,4	0,6	4,0
9. Probleme/ neînțelegeri cu cetățenii acestei țări	9,0	3,8	1,9	3,0
10. Probleme/ neînțelegeri cu migranții din R. Moldova	6,0	15,1	7,1	5,0
11. Probleme/ neînțelegeri cu migranții din alte țări	4,5	6,6	1,3	8,0

Sursa: Cheianu-Andrei D., *Cartografierea diasporei moldovenești în Italia, Portugalia, Franța și Regatul Unit al Marii Britanii.* – Chișinău: OIM, 2013, p.34.

Pentru soluționarea problemelor cu care se confruntă, migranții solicită, în primul rând, ajutorul rudelor/ prietenilor din țara în care se află, ulterior apelează la alte instanțe, care diferă pentru țările cercetate. Moldovenii din Italia apelează pentru susținere la organele de drept, sindicate, cetățenii acestei țări, inclusiv ambasada/consultatele Republicii Moldova în Italia. În ultimul rând, ei solicită ajutor din partea bisericii sau a reprezentanților organizațiilor de diasporă. Moldovenii din Portugalia cer frecvent susținere din partea organelor de drept, ambasadei/consulatului, inclusiv de la organizațiile de diasporă. În Portugalia, foarte rar se apelează la sindicate și la organizațiile care oferă diferite servicii migranților. Moldovenii din Franța apelează, de obicei, în cazul apariției unor probleme, la rudele din R. Moldova, la cetățenii francezi, la organele de drept, inclusiv ambasada/consulatul Republicii Moldova în această țară. În Franța, migranții foarte rar cer sprijinul sindicatelor și organizațiilor de diasporă. În Marea Britanie, dificultățile îi determină pe moldoveni să apeleze la organele de drept, cetățenii acestei țări, alți conaționali.

Cu mai puține dificultăți de integrare socială se confruntă cadrele medicale care au migrat în România. Majoritatea acestora au declarat că nu s-au confruntat cu nicio problemă în procesul de încadrare pe piața muncii. Fiecare al 5-lea lucrător medical la momentul angajării nu deținea cetățenia României, procedura de obținere a acesteia fiind apreciată mult mai dificilă decât cea de echivalare a

studiilor sau recunoaștere a calificărilor. Alte dificultăți ale cadrelor medicale care au emigrat din Republica Moldova în România se referă la cunoștințele limitate privind activitatea profesională și procedurile de echivalare a studiilor și recunoaștere a calificărilor. Barierele lingvistice au fost semnalate de unii participanți la studiu ca problemă la începutul activității profesionale: *„Primii ani mi-a fost foarte greu… Prima mea barieră a fost cea lingvistică. Învățam foarte mult, acordam atenție în special limbii române. Uneori pe seama mea la facultate se făceau glume, îmi spuneau „mai învață româna"* [17]. Diferența de accent (felul particular de pronunțare specific graiului moldovenesc) care a fost evidentă la începutul integrării pentru unii lucrători medicali originari din R. Moldova a creat o oarecare frustrare, cu o amprentă ulterioară asupra aprecierii de sine.

Problemele migranților moldoveni aflați în Federația Rusă sunt și ele specifice. Problema prioritară cu care se confruntă migranții moldoveni în Federația Rusă ține de angajarea în câmpul muncii, situație care este generată de faptul că majoritatea celor care pleacă în această țară nu au contracte de muncă încheiate. Extorcarea de bani din partea funcționarilor, a poliției este a doua problemă în ordinea ierarhică cu care se confruntă migranții moldoveni aflați la muncă în Federația Rusă. Situația respectivă este generată de faptul că mulți concetățeni nu cunosc suficient legislația cu privire la regimul de ședere în Federația Rusă. Condițiile dificile de muncă sunt a treia problemă pentru migranții la muncă în Federația Rusă/ altă problemă caracteristică e salarizarea inechitabilă. Studiile în domeniul migrației în această țară evidențiază că, indiferent de activitatea pe care o prestează – angajați în construcții, șoferi de maxi-taxi, șoferi de taxi, hamali, atitudinea patronilor în Rusia este mai rea decât în țările europene. Situația respectivă este determinată de faptul că majoritatea migranților moldoveni lucrează ilegal, de aceea este foarte simplu să nu le plătești sau să-ți bați joc de ei, mai ales că majoritatea patronilor sunt considerați a fi așa-numiții „noii ruși" care sunt cunoscuți pentru aspectul lor (i)moral în relațiile cu oamenii și, în special, cu angajații [18]. O altă caracteristică specifică patronilor ruși este și plata salariilor cu întârziere. Accesul la serviciile medicale este o problemă doar pentru fiecare al 5-lea moldovean care muncește în

Federația Rusă. Probabil, în mare parte, migranții nu s-au confruntat cu probleme grave de sănătate sau nu conștientizează importanța acestora pe teritoriul Federației Ruse. În plus, majoritatea migranților sunt de vârstă tânără, vârstă la care problemele de sănătate nu sunt atât de acute și accentuate. Lipsa accesului la serviciile medicale este o problemă serioasă pentru migranții moldoveni în condițiile în care aceștia sunt expuși riscurilor de sănătate în procesul de muncă, fiindcă în măsura în care majoritatea lucrătorilor sunt angajați ilegal, nu este considerat necesar să se respecte regulile privind securitatea muncii și din acest motiv patronii nu acordă atenție acestui domeniu. Totuși, condițiile în care migranții moldoveni muncesc și trăiesc le afectează starea de sănătate fizică și psihică.

Găsirea unui loc de trai nu constituie o problemă pentru cei mai mulți dintre moldovenii din Federația Rusă. Aceasta se datorează, în mare parte, faptului că majoritatea moldovenilor cunosc limba rusă, ceea ce le permite să comunice ușor cu populația băștinașă. Pe de altă parte, moldovenii se caracterizează adeseori prin seriozitate, ordine, ceea ce le asigură o încredere sporită în rândul gazdelor și angajatorilor. Nu în ultimul rând, menționăm că un mare număr de moldoveni activează în construcții, iar firmele angajatoare le asigură cu un loc de trai pe teritoriul șantierului, rezolvând astfel problema pentru un număr impunător de emigranți. Drept loc de trai servesc, în asemenea cazuri, vagoanele, în care de cele mai dese ori lipsesc căldura, energia electrică și blocul igienic. Așa cum s-a spus mai sus, comunicarea nu constituie o problemă pentru marea majoritate a moldovenilor ce migrează în Federația Rusă. Această dificultate este caracteristică mai mult migranților moldoveni cu studii generale și profesionale care lucrează individual. Faptul că migranții moldoveni cunosc limba băștinașilor facilitează procesul de acomodare în țara-gazdă: *„Știu bine limba rusă, iar dacă aș alege o altă țară din Europa, ar fi mai greu să mă acomodez”* [19]. Pe de altă parte, această problemă dispare și din considerentul că, de obicei, bărbații pleacă la muncă în Federația Rusă în grupuri, comparativ cu alte țări, unde migrația are un caracter mai individual. Posedarea limbii ruse de către migranții moldoveni este unul din factorii care contribuie ca

între aceştia şi populaţia rusă să nu apară conflicte interculturale însemnate. Integrarea comunicaţională formează baza pentru orice tip de interacţiune socială şi facilitează transmiterea cunoaşterii cumulative, precum şi realizarea procesului de socializare.

Aşa cum s-a pomenit, situaţia femeilor-migrante din Republica Moldova în Turcia este deseori mai dificilă. Unele dintre acestea, pe lângă faptul că sunt angajate ilegal, mai sunt silite de patroni, în multe cazuri, să menţină relaţii sexuale – *„munceşti, eşti plătită bine, dar mai trebuie să prestezi favoruri sexuale patronilor şi prietenilor patronilor"*. Femeile care muncesc ilegal s-au autocaracterizat ca fiind *„roabe"*, *„sclava Isaura"*, *„îţi plătesc şi pentru aceasta trebuie să faci ce-ţi spun"*. În acelaşi timp, mai multe respondente au semnalat că nu este rentabil să deţină contract de muncă, pentru că într-un asemenea caz remunerarea lor ar fi mult mai mică, din cauza taxelor care se reţin din suma promisă de patron.

În marea majoritate a cazurilor, nu putem vorbi de o integrare a femeilor din Republica Moldova în societatea turcă, ci de o asimilare a acestora. Femeile care să căsătoresc în Turcia adoptă tradiţiile turceşti, religia musulmană, cele care se opun acestei asimilări sunt excepţii. Conform tradiţiilor turceşti, femeia căsătorită devine casnică şi trebuie să se ocupe de creşterea şi educaţia copiilor, de gospodărie – *„până la primirea cetăţeniei turceşti, femeile din Republica Moldova sunt cetăţeni străini şi nu au nici dreptul de a se angaja şi nici dreptul asupra copilului"*. Copiii născuţi din aceste mariaje nu vorbesc deloc limba română. Marea majoritate a turcilor reduc cercul de prieteni al soţiilor după căsătorie, nu le permit să comunice cu persoane străine, să se întâlnească cu fostele prietene [20].

Analiza comparativă a bunurilor durabile deţinute de către migranţii moldoveni în ţara de origine şi cea de destinaţie relevă tendinţa unor moldoveni de a-şi procura imobil peste hotare, inclusiv de a-şi depozita economiile băneşti în această ţară. Cei mai mulţi dintre migranţi posedă şi afaceri, mai frecvent peste hotare decât în R. Moldova. Procurarea imobilului, deschiderea unei afaceri reflectă dorinţa acestor moldoveni de a se integra în ţările respective, inclusiv de a se stabili în aceste ţări.

Marea majoritate a moldovenilor din țările europene menționează că sunt „*în așteptare*" (situație calificată ca „*stand by*"[7]), atunci când sunt întrebați de planuri. De obicei, ei au planuri pe perioade scurte, iar viitorul depinde de mai multe circumstanțe, care sunt greu de evaluat în prezent. Numărul moldovenilor care se declară hotărâți de a reveni în R. Moldova în mod definitiv este destul de mic și determinat, în mare parte, de realizarea așteptărilor ce țin de migrație. În același timp, practic în fiecare țară cu un număr mare de migranți moldoveni, aproximativ 1/5 sunt decișii să nu revină niciodată cu traiul în R. Moldova (a se vedea Tabelul 11).

Tabelul 11. *Planificarea revenirii pentru totdeauna în Republica Moldova, pe țări (%)*

Intențiile de revenire	Italia	Portugalia	Franța	Marea Britanie
Da, intenționez să trăiesc și să lucrez în R. Moldova	30,0	14,9	28,3	34,0
Nu, niciodată	17,5	14,9	15,1	19,0
Nu știu/dificil de spus	52,5	70,2	56,5	47,0

Sursa: Cheianu-Andrei D., *Cartografierea diasporei moldovenești în Italia, Portugalia, Franța și Regatul Unit al Marii Britanii.* – Chișinău: OIM, 2013, p. 39.

Subliniem însă că trebuie să diferențiem migranții moldoveni care plănuiesc să nu revină niciodată cu traiul în R. Moldova de cei care nu vor reveni cu siguranță (cei care plănuiesc să nu revină, cei care au decis definitiv și au întreprins măsuri în acest sens (reîntregirea familiei, cetățenie, loc de trai etc.) și cei care nu-și vor schimba

[7] *Stand by* – situație în care migrantul nu are o viziune asupra viitorului său, obiective clare pe care să le obțină. Pe de o parte, migrantul nu este hotărât să rămână în țara de destinație, respectiv, nu depune eforturi de integrare culturală, lingvistică etc., dar, pe de altă parte, nu este nici hotărât să revină în țara de origine, respectiv, se interesează puțin de situația social-politică, economică din țara de origine. Acest tip de comportament face ca migrantul să nu se mai considere pe deplin cetățean al țării de origine, dar nici integrat în țara de destinație, fapt care îl conduce la „automarginalizare".

decizia sub nicio condiție). Numărul migranților moldoveni care declară că nu intenționează să revină în R. Moldova pentru totdeauna și îndeplinesc toate cele trei acțiuni descrise mai sus și nu vor reveni cu domiciliul în viitor în țara de origine este de 5-8% pentru fiecare țară de destinație a migranților moldoveni. Concluzionăm că cea mai mare parte a migranților moldoveni, chiar dacă dețin cetățenia statului de destinație, oricum intenționează într-o anumită etapă a vieții să revină cu traiul în R. Moldova.

O situație aparte este cea a cadrelor medicale care au emigrat în România. Marea majoritate a lucrătorilor medicali originari din Republica Moldova intenționează să locuiască și să activeze în continuare pe teritoriul României, alții au de gând să plece în alte țări, unde să activeze în domeniul sănătății, și un număr foarte mic își dorește să revină în țara de origine. Factorii care alimentează decizia de a nu reveni țin de cariera profesională, copiii integrați în societatea românească, relațiile personale și profesionale formate. În domeniul sănătății trebuie să muncești mult pentru a te afirma, iar revenirea în țara de origine înseamnă frecvent a începe totul de la capăt, lucru care e mai dificil de realizat odată cu înaintarea în vârstă: „*Până la 40 de ani muncești pentru a te determina, dar după aceea trebuie să culegi roade, nu? Și atunci ce rost are să iei valiza și să umbli încolo-încoace*?". Deciziile de a nu reveni în Republica Moldova sunt motivate și de faptul că România este o țară membră a Uniunii Europene, de posibilitățile care există actualmente în această țară pentru lucrătorii medicali. În comparație cu România, Republica Moldova nu oferă oportunități suficiente pentru cei care au făcut investiții în formarea lor profesională: „*Actualmente, R. Moldova nu are nici jumătate din ce are România. Nu mă refer doar la sistemul medical, dar în genere*" [21]. Totuși, unii lucrători medicali nu au exclus posibilitatea revenirii în Republica Moldova. Circumstanțele care ar putea să-i determină să se întoarcă sunt îmbunătățirea situației social-economice și politice și a situației din domeniul sănătății în special. Printre factorii care ar mai putea influența revenirea în Republica Moldova se situează și înrăutățirea situației social-economice și politice din România. În baza acestor considerente, mai mulți lucrători medicali originari din Republica Moldova au semnalat necesitatea unor acțiuni de pre-

venire a migrației cadrelor medicale care activează actualmente în sistemul de sănătate prin majorarea salariilor, îmbunătățirea condițiilor de muncă și a echipamentului, inclusiv elaborarea unei strategii de păstrare a specialiștilor în domeniul sănătății, în care au fost investite resurse importante: *„Situația e tristă, pentru că, atunci când pleacă spuma societății, nimeni nu câștigă. Lumea civilizată cumpără oamenii cu pregătire bună, inclusiv medici. Dar Republica Moldova ce continuă să facă? Le dă cu piciorul! Sfatul este mult prea simplu: ceea ce creștem noi trebuie să păstrăm în grădina noastră…"* [22].

Impactul migrației asupra copiilor și vârstnicilor rămași fără îngrijirea membrilor de familie

Migrația forței de muncă peste hotarele țării determină consecințe pozitive și negative în diferite domenii. Efectele cele mai mari sunt însă cele asupra membrilor familiei nucleare și lărgite. *Studiul național privind situația copiilor în dificultate și a copiilor ai căror părinți sunt plecați peste hotare,* realizat în anul 2012, a avut în calitate de obiective cunoașterea numărului copiilor rămași fără îngrijirea părinților în urma migrației și a necesităților specifice ale acestora. Astfel, au fost identificați 105.270 de copii cu cel puțin un părinte implicat în procese migratorii pe parcursul ultimului an, ceea ce constituie 14,5% din numărul total de copii din Republica Moldova. Dintre acești copii, 53.695 aveau plecat peste hotare tatăl, 29.950 – mama, iar 21.625 – ambii părinți [23].

Studiul *Necesitățile specifice ale copiilor și vârstnicilor rămași fără îngrijirea membrilor de familie plecați la muncă peste hotare* [24] elucidează aspectele impactului psihologic, social și economic al migrației asupra copiilor și vârstnicilor, prezentând consecințele la nivel de familie, comunitate și societate în general. Copiii și vârstnicii explică migrația membrilor de familie ca fiind determinată de intenția de a scăpa de sărăcie sau de a îmbunătăți condițiile de trai, lipsa oportunităților de angajare, imposibilitatea de a asigura continuarea studiilor pentru copii etc. Uneori, situațiile de violență în familie au influențat decisiv decizia de a migra.

Gradul de acceptare sau neacceptare a migrației părinților de către copii depinde de vârsta acestora, modalitatea prin care părinții au solicitat opinia copiilor, persoana în grija căreia au rămas și, nu în ultimul rând, frecvența comunicării dintre copii și părinți. Discuțiile sincere cu copiii sunt mai benefice pentru starea psihologică ulterioară a acestora. În cazul persoanelor vârstnice, acceptarea sau neacceptarea migrației este dependentă de gradul de autonomie financiară și capacitatea de autodeservire a persoanei în etate. Sarcina îngrijirii nepoților, în majoritatea cazurilor, favorizează acceptarea procesului de migrație, întrucât în acest mod persoanele în etate își recapătă unele roluri sociale noi, simțindu-se utile la bătrânețe.

Impactul psihologic al plecării părinților asupra copiilor se caracterizează prin sentimentul de singurătate, lipsa afectivității, deprivarea emoțională, acestea fiind însoțite de maturizarea precoce, anxietatea și frica de un eventual divorț al părinților. Lipsa afecțiunii și deprivarea emoțională nu pot asigura atașamentul, securitatea și protecția copiilor, iar aceasta influențează negativ dezvoltarea personalității copiilor. Ei devin frustrați nu doar din cauza imposibilității de a primi afecțiune, ci și de a o oferi. Defavorizarea emoțională își lasă amprenta asupra dezvoltării psihice a copilului, influențând autopercepția și împiedicând procesul de integrare socială și de asimilare a rolurilor sociale. Persoanele vârstnice, suplimentar la cele menționate, mai sunt afectate și de diminuarea capacității de a face față sarcinilor cotidiene, agravarea unor boli, probleme de securitate personală etc.

În rândul copiilor și vârstnicilor rămași fără îngrijirea membrilor familiei plecați peste hotare se atestă cazuri de abuz emoțional, fizic și sexual, exploatare prin muncă (în cazul copiilor, asumarea în totalitate a grijilor pentru îngrijirea, creșterea și educarea fraților/surorilor mai mici, a responsabilităților materne și/sau paterne etc.), care determină nu doar o extenuare psihică și fizică, ci și apariția tentativelor de suicid.

Comunicarea copilului/ lor cu părinții prin intermediul mijloacelor tehnice reduce efectele deprivării emoționale. Evidențiem că majoritatea copiilor au posibilitatea comunicării permanente cu părinții, există însă și copii care nu cunosc nimic despre soarta părinți-

lor plecați și care sunt privați de posibilitatea comunicării. Procesul de comunicare este mai frecvent în cazul copiilor decât al persoanelor vârstnice și mai des în cazul persoanelor vârstnice care au în îngrijire nepoți în comparație cu cele singure. Respectiv, nevoia de comunicare este mai acută la vârstele înaintate și la persoanele singure.

Un factor important în dezvoltarea personalității copilului îl reprezintă părintele rămas acasă/îngrijitorul. În situațiile cele mai frecvente, tatăl, rămas acasă, nu poate crea un climat favorabil și securizant pentru copii (în special, la vârstele mici). Unii copii au o relație tensionată cu tatăl, fiind privați de satisfacerea nevoilor de afecțiune, înțelegere, securitate.

Copiii cu părinți plecați la muncă peste hotare nu stabilesc relații amicale cu semenii lor din mai multe motive: nu sunt înțeleși, nedorința de a divulga secretele familiei, lipsa timpului liber etc. Rețelele de sprijin ale acestor copii sunt slab dezvoltate, rezumându-se cel mai frecvent la discuții cu diriginți, profesori, psihologi. Migrația condiționează slăbirea interacțiunii copilului/-lor cu părinți migranți cu instituția de învățământ din următoarele motive: (i) lipsa supravegherii și controlului din partea părinților; (ii) multiple responsabilități „noi" ale acestor copiii; (iii) neînțelegere din partea profesorilor, semenilor; (iv) lipsea parteneriatului dintre familie și școală etc. Acestea atestă necesitatea adoptării unor măsuri în cadrul instituției școlare pentru a micșora impactul negativ al migrației asupra copiilor: (i) instituirea obligatorie a serviciului psihologic care să acorde asistență copiilor cu părinți migranți, dar și cadrelor didactice pentru a oferi suportul necesar acestora; (ii) elaborarea și difuzarea diverselor surse informative pentru profesori și alți profesioniști; (iii) organizarea activităților de socializare pentru a diminua singurătatea și a spori nivelul de comunicare; (iv) elaborarea și difuzarea informațiilor pentru părinți etc.

Starea psihoemoțională tensionată prin care trec copiii și vârstnicii lăsați fără îngrijirea membrilor de familie generează stări de decompensare a organismului cu dezvoltarea unor dereglări organice și maladii, iar volumul crescut de responsabilități cauzează surmenajul psihic, fizic, iar în consecință apar diverse patologii etc. Migrația părintelui/-lor afectează regimul alimentar și echilibrul nutri-

țional al copiilor. Copiii se alimentează insuficient și incorect, fapt care își lasă amprenta asupra apariției și dezvoltării unor maladii. De asemenea, crește riscul formării unor condiții antiigienice atât în cazul copiilor, cât și al bătrânilor. Aceasta determină și pericolul unor infecții, boli parazitare, intoxicații. Persoanele în etate rămase fără îngrijirea membrilor familiei nu respectă regimul alimentar din cauza singurătății, depresiilor, insuficienței de bani etc., în rezultat fiind prezent riscul dezvoltării stărilor de denutriție și malnutriție etc.

O problemă aparte constă în faptul că copiii nu posedă cunoștințe și nu are cine-i informa despre comportamentele cu risc pentru sănătate, despre deprinderile de viață și educația sexuală. În aceste condiții, ei suplinesc acest vid informațional prin discuțiile cu semenii, căutarea informației pe internet etc., care nu întotdeauna oferă informații corecte. Lipsa cunoștințelor în acest domeniu este cauza principală a bolilor venerice, a sarcinilor nedorite și a avorturilor care au un impact negativ asupra sănătății reproductive. Astfel, există cazuri când copiii au recurs la avorturi chirurgicale fără a înștiința părinții plecați la muncă peste hotare și fără a se consulta cu aceștia [25].

Accesul la servicii medicale, conform legislației în vigoare, este oferit tuturor copiilor și persoanelor vârstnice gratis în limitele asigurării medicale obligatorii. Datele cercetării evidențiază însă că, atunci când copiii sunt lăsați în grija unui minor, aceștia nu cunosc și nu pot acționa prompt la schimbările de sănătate ale celor mici, respectiv crește riscul dezvoltării unor complicații și evoluții grave ale unei maladii acute. Tratarea surorilor/ fraților mai mici sau autotratamentul administrat de copii favorizează reacții adverse, complicații din cauza utilizării incorecte a preparatelor, inclusiv intoxicații medicamentoase. Nu în ultimul rând, lipsa tutelei, în cazul copiilor, complică procedura de acordare a asistenței medicale în cazul intervențiilor invazive. Persoanele vârstnice, în special cele din mediul rural, nu se adresează pentru consultații la specialiștii medicali, fapt ce crește costurile ulterioare de tratament și reduce posibilitatea diagnosticării timpurii a unor maladii.

Bătrânii singuratici deseori nu pot solicita servicii medicale de urgență, fapt ce determină necesitatea monitorizării lor permanen-

te. În paralel cu aceste probleme, există cazuri în care persoanele în etate, datorită susținerii financiare din partea copiilor aflați peste hotare, au urmat tratamente costisitoare, neacoperite de polița de asigurare medicală.

Veniturile câștigate de migranți peste hotare contribuie, în majoritatea cazurilor, la îmbunătățirea situației financiare a familiei, satisfacerea necesităților școlare cotidiene ale copiilor, la posibilitățile de continuare a studiilor la treptele liceală, profesională și chiar universitară. Remiterile permit o mai bună dotare a gospodăriilor, deseori o îmbunătățire a condițiilor de viață prin creșterea consumului de mărfuri și servicii, instalarea rețelelor de apă, canalizare, gaz etc. Situația rămâne însă dificilă pentru persoanele vârstnice abandonate și cele ai căror copii plecați la muncă peste hotare au dispărut sau au întrerupt orice relații cu părinții lor.

Problemele și dificultățile cu care se confruntă copiii și vârstnicii rămași fără îngrijirea membrilor de familie care au plecat la muncă peste hotare îi determină să mediteze asupra valorilor, dar și a viitorului. Astfel, familia și integritatea acesteia se află în ierarhia priorităților valorice ale acestora, dar alături de familie, tot mai frecvent este nominalizată situația financiară, dorința de a pleca din R. Moldova. Această situație este destul de alarmantă în condițiile actualei crize demografice cu care se confruntă Republica Moldova.

Copiii ai căror părinți sunt plecați la muncă peste hotare își apreciază viața proprie cu un șir de cuvinte cu **conotație afectivă:** *dor, durere, mângâiere, griji, tristețe, speranță, așteptare, luptă, indispunere, singurătate, neajutorate, singurătate, dezechilibru, orfan* (a se vedea Caseta 1). Aceste aprecieri sunt niște indici grăitori ai unei imaginii de sine puternic afectate de absența părinților. Copiii resimt lipsa părinților destul de dureros și-și manifestă emoțiile mai mult sau mai puțin evident. O parte din ei manifestă stări de apatie pe care nu le pot controla, iar alții devin închistați, retrași, rezervați. Adaptarea lor la condițiile de viață existente, în lipsa părinților, se produce destul de greu. O parte din copii se maturizează și reușesc să se adapteze constructiv la noile condiții de viață, în timp ce majoritatea copiilor nu găsesc strategii suficiente de a se descurca, fapt confirmat de emoțiile care îi copleșesc.

Caseta 1. Cuvintele care caracterizează viața copiilor cu părinți plecați la muncă peste hotare

„Dor. *Eu, de exemplu, sunt o fată care simt lipsa părinților, de foarte multe ori mă cuprinde dorul și nu mă pot abține de la lacrimi. Dacă îmi este dor, le sun…".*

„Durere. *Eu simt în suflet o durere, deoarece sunt foarte mulți părinți care stau acasă împreună cu copiii și au posibilitatea să stea acasă și poate să-i întrețină în condițiile pe care le au. Dar eu sunt conștientă că părinții mei îmi vreau doar binele și mă străduiesc și eu din toate puterile să nu-i dezamăgesc".*

„Mângâiere. *Nu simt mângâierea ceea… nu se transmite… nu este alături de tine".*

„Tristețea *este cuvântul care îmi vine în minte, deoarece umbrește sufletul atunci când simți lipsa părinților și dorești nespus de mult să ai alături un sprijin, care să te poată ajuta, să te poată susține atunci când ai nevoie. Deseori mi se întâmplă așa, mai ales atunci când ai nevoie de susținerea lor și înțelegi că așa-i viața. Eu sunt o persoană nu prea comunicativă, cam închisă în mine. Pur și simplu, sunt așa niște momente peste care trec și sper într-un viitor mai bun".*

„Speranța *este cuvântul ce înseamnă sper… Sper că, odată cu trecerea timpului, părinții vor reveni acasă și vom fi familia reunită, toți împreună, și să nu ne mai despărțim".*

„Așteptarea. *Uneori, înțelegi că totul este infinit și că nu se mai întoarce nimic, parcă a plecat pe vecie. Însă, totuși, cuvântul care răsună în telefon care spune: „Așteaptă-mă, dragul mamei, că voi reveni" și înțeleg că așteptarea este o speranță. Aștept".*

„Lupta. *Lupt pentru că doresc enorm de mult să fiu câștigătorul acestei lupte, acestui dor, acestei triste ți, acestui nebun fior, deoarece suntem cu toții majoritatea în îngrijirea bunicilor și luptăm, deoarece viața ne duce în diferite părți ale lumii, însă este o realitate și trebuie s-o purtăm".*

„Indispunerea. *O simt cel mai des, pentru că mă indispun de multe ori. Simt că sunt plecați din cauza mea, pentru că vor să am un viitor mai bun. Sper la ceva unic în această viață și mă simt indispusă, deoarece înțeleg prin ce greutăți trec ei acolo și totul doar pentru mine, doar pentru un copil care dorește uneori din capricii să aibă totul. Dar când mai înveți, îți dai seama că nu este atât de ușor să faci ceva, este foarte greu".*

„Foame. *Prietena mea cea mai bună stă fără părinți. Ambii sunt plecați peste hotare. Și vine la mine în fiecare zi și cam duce foame".*

„Singurătate. *Prietenea mea, care are părinții plecați, de multe ori vine la mine și spune „vin la tine sau hai tu la mine că-mi ies din minți”.*

„Neajutorați. *Copiii care sunt cu părinții plecați sunt neajutorați, pentru că nu le poate spune nimeni ceea ce le pot spune părinții, nici chiar bunicii”.*

„Singuratici. *Pot să aibă mulți prieteni, pot să aibă totul, oricum sunt singuratici de dragostea părinților. Asta am avut în vedere”.*

„Griji. *Deseori, copiii fără părinți pot să zâmbească, dar nimeni nu știe ce-i în sufletul lor și tristețea domină asupra lor. Sunt copii optimiști care nu arată pe fața lor, iar alții nu pot ascunde asta”.*

„Orfani. *Se simt orfani, chiar dacă au părinți. Aceștia nu sunt aproape de copiii lor și copiii sunt ca orfani. Ei simt când merg copiii, alți copii alături de părinții lor și se gândesc să fi fost și mama mea. În acele momente nu te simți ofensat sau îi urăști pe acești copii, pur și simplu, simți o durere, o indispunere, pentru că ai vrea să fii așa și tu”.*

Sursa: Cheianu-Andrei D., Gramma R., Milicenco S. etc. *Necesitățile specifice ale copiilor și vârstnicilor lăsați fără îngrijirea membrilor de familie plecați la muncă peste hotare.* – Chișinău: CEP, USM, 2011, p. 63-64.

Imaginea de sine a bătrânilor cu copiii plecați la muncă peste hotare este pronunțat marcată de senzația singurătății și abandonului. Vârstnicii își profilează imaginea de sine în raport cu situația de aflare în grija copiilor și/sau a altor persoane. Majoritatea se simt singuri, abandonați, înstrăinați și săraci – „*E greu. Toată vremea ieși din casă, te uiți poate îți apare o scrisoare. Vii de undeva, te uiți lângă prag, poate încălțăminte, cum să spun… A sunat telefonul, te gândești poate cineva*” [26]. Imaginea autoperceputâ le scade din respectul de sine și îi face să se autoaprecieze ca neprotejați și neputincioși. În general, vârstnicii fac față situației, se resemnează și nu doresc o schimbare esențială a situației cu excepția păstrării sau fortificării sănătății.

Îngrijirea nepoților constituie o gamă de „griji noi”, care marchează cel mai mult vârstnicii cu copii plecați la muncă peste hotare. Satisfacerea nevoilor fundamentale ale nepoților, îngrijirea acestora, asigurarea securității și a „bunei-creșteri” reprezintă grijile de zi cu zi ale vârstnicilor cu copii plecați la muncă în străinătate. Responsabilitățile de îngrijire a nepoților se realizează, în unele cazuri, parțial. Aceasta se explică uneori prin starea de sănătate precară a

vârstnicilor sau prin relațiile intrafamiliale conflictuale. Reducerea capacităților fizice și psihice specifice vârstei condiționează însă dificultăți serioase în îngrijirea nepoților.

Concluzionăm astfel că satisfacerea nevoilor fundamentale ale nepoților, îngrijirea acestora, asigurarea securității și a „bunei-creșteri" reprezintă grijile de zi cu zi ale vârstnicilor cu copii plecați la muncă peste hotare. Grija pentru nepoți se adaugă la grija pentru copiii plecați. Responsabilitățile de îngrijire a nepoților se realizează, în unele cazuri, parțial, deoarece mulți vârstnici au o stare de sănătate precară, capacități fizice și psihice reduse, stări afective depresive.

Afecțiunea, înțelegerea și îndrumarea din partea membrilor familiei sunt atribute importante atât pentru copiii, cât și pentru vârstnicii rămași fără îngrijirea membrilor familiei, motiv pentru care migranții trebuie să depună eforturi pentru a lăsa copiii și/sau vârstnicii într-un mediu securizant. La acest capitol, în prezent există multiple lacune: de la lipsă de înțelegere și conflicte până la exploatare prin muncă, abuz fizic, psihic sau sexual, care îi determină pe unii copii și vârstnici să aibă stări depresive și chiar, în cazuri disperate, să recurgă la tentative de suicid. Formele de suport și serviciile sociale oferite copiilor și vârstnicilor cu membri ai familiei plecați la muncă peste hotare sunt puțin dezvoltate, rezumându-se la unele inițiative ale organizațiilor nonguvernamentale (seminare cu profesorii și alți profesioniști care lucrează cu copii rămași fără îngrijire părintească, deschiderea centrelor de plasament cu locuri contra plată, servicii în centre de zi etc.) sau ale autorităților guvernamentale (instituții rezidențiale). Parteneriatul la nivel local este slab dezvoltat, forma cea mai răspândită de parteneriat fiind colaborarea cu organizațiile nonguvernamentale, mai rar cu instituțiile bisericești, și lipsește aproape în totalitate lucrul cu agenții economici.

Numărul mare al migranților moldoveni aflați la muncă peste hotare a determinat autoritățile guvernamentale să adopte unele măsuri legislative, pentru a minimaliza efectele negative ale migrației părinților asupra copiilor, mai puțin asupra persoanelor vârstnice. Respectiv, a fost adoptată *Legea nr. 140 privind protecția specială a copiilor în situație de risc și a copiilor separați de părinți,* care prevede evidența, monitorizarea, dar și protecția copiilor rămași fără îngri-

jirea părinților în urma plecării acestora la muncă peste hotare. O problemă ce trebuie să intre în atenția statului în cazul persoanelor în etate rămase fără îngrijirea copiilor ca rezultat al migrației este cea a relațiilor patrimoniale dintre persoanele vârstnice neajutorate și copii. Sunt frecvente cazurile în care aceste persoane sunt deposedate de bunurile imobiliare în mod fraudulos, rămânând ulterior în întreținerea statului.

Managementul migrației în Republica Moldova

Republica Moldova dispune, actualmente, de un cadru instituțional în domeniul managementului migrației și formulării politicilor migraționiste, cu participarea unui număr mare de actori instituționali (diferite ministere, agenții, birouri, comisii), însă nu este dezvoltat sectorul de reintegrare a persoanelor care revin din migrație. Actualmente lipsește un mecanism de referire a migranților reîntorși din migrație spre serviciile autorităților care să-i ajute în procesul de reintegrare socială și profesională.

În ultimii ani, în R. Moldova au fost adoptate un set de documente conceptuale și acte normative care determină politica migrațională și managementul migrației. Cadrul legislativ național în domeniul migrației vizează multiple aspecte: prevenirea și combaterea migrației ilegale și a traficului de ființe umane, migrația forței de muncă, reglementează drepturile și interesele refugiaților și migranților și controlul proceselor de migrație, cooperarea cu diaspora etc. [27].

În scopul promovării migrației circulare și al sporirii gradului de protecție al persoanelor aflate la muncă în străinătate, Republica Moldova a negociat și a semnat:

- *Acordul de colaborare în domeniul migrației de muncă între Ministerul Muncii, Protecției Sociale și Familiei și Serviciul Federal Migrațiune al Federației Ruse* (26.05.2011). Acordul cu Federația Rusă prevede doar colaborarea și schimbul de date între instituțiile semnatare;
- *Acordul între Guvernul Republicii Moldova și Guvernul Republicii Italiene în domeniul migrației de muncă* și *Protocolul de implementare a acordului* (05.07.2011). Acordul cu Guvernul

Republicii Italiene prevede cursuri de însușire a limbii italiene, testarea cunoștințelor obținute și eliberarea certificatelor de cunoaștere a limbii italiene, care permit deținătorilor să plece la muncă, inclusiv în mod individual;

– *Acordul între Guvernul Republicii Moldova și Guvernul Statului Israel cu privire la angajarea temporară a lucrătorilor din Republica Moldova în anumite sectoare din Statul Israel, precum și Protocolul de implementare a acestuia* (16.10.2012). Acordul cu Statul Israel prevede posibilități de plecare a moldovenilor la muncă în Israel.

O direcție prioritară a autorităților Republicii Moldova în colaborarea cu statele vecine în domeniul migrației o constituie semnarea acordurilor bilaterale în domeniul securității sociale. Până în prezent, Republica Moldova a semnat 10 acorduri în acest sens cu țările europene, și anume cu Bulgaria (05.12.2008), Portugalia (11.02.2009), Marele Ducat de Luxemburg (14.06.2010), România (27.04.2010), Austria (05.09.2011), Estonia (19.10.2011), Cehia (29.11.2011), Regatul Belgiei (12.09.2012), Polonia (09.09.2013) și Ungaria (28.11.2013). Totodată, actualmente Republica Moldova este în proces de negociere a acordurilor bilaterale în domeniul securității sociale cu Lituania, Letonia, Israel și Turcia.

Un rol aparte revine cooperării autorităților Republicii Moldova cu structurile internaționale – Banca Mondială, dar și cele de sub egida Națiunilor Unite – Organizația Internațională pentru Migrație (OIM), Organizația Internațională a Muncii (ILO), Înaltul Comisariat al Națiunilor Unite pentru Refugiați (ÎCNUR), UN Development Programme (UNDP) etc. Organizațiile internaționale și-au identificat prioritățile de activitate în R. Moldova în cooperare cu autoritățile guvernamentale.

Migrația este un fenomen complex, multidimensional și există mai multe provocări în acest domeniu la care Republica Moldova trebuie să facă față: volumul mare al migranților la muncă, pierderea capitalului uman calificat, facilitarea investirii remitențelor în economia Republicii Moldova, stimularea reîntoarcerii lucrătorilor migranți în Republica Moldova și reintegrarea lor în societate, rolul

în creștere al diasporei moldovenești în dezvoltarea Republicii Moldova, copiii și vârstnicii rămași fără îngrijirea membrilor de familie, combaterea migrației ilegale. Pentru atenuarea consecințelor negative ale migrației, cea mai importantă provocare este îmbunătățirea managementului migrației.

Bugetul public național a beneficiat de pe urma remitențelor, însă balanța comercială a evoluat în direcția unui deficit comercial alarmant. Respectiv, autoritățile moldovenești au recunoscut că creșterea economică bazată pe consum și remitențe expune economia țării la mai multe vulnerabilități. În aceste condiții este necesar să fie create condiții de muncă și de trai în Republica Moldova pentru ca familiile de migranți să se reîntregească acasă, dar și condiții pentru atragerea investițiilor în dezvoltarea economică a țării. Integrarea aspectelor ce țin de remitențe în politicile migraționale rămâne o provocare. Până în prezent acțiunile bazate pe încercarea de a determina migranții să investească în dezvoltarea afacerilor (Programul „PARE 1+1") au determinat deschiderea unor întreprinderi mici și mijlocii, acestea însă sunt mult mai puține în comparație cu afacerile deschise de migranții moldoveni peste hotare.

Nu mai puțin importante sunt provocările ce stau în fața autorităților guvernamentale în ceea ce privește cooperarea cu țările de destinație ale lucrătorilor migranți din Republica Moldova, în mod special, cele din spațiul estic; asigurarea protecției sociale a lucrătorilor migranți, în special în Federația Rusă; promovarea acordurilor de securitate socială cu principalele țări de destinație ale lucrătorilor migranți (Federația Rusă, Italia, Franța); încheierea și implementarea acordurilor de migrație circulară. Totodată, reîntoarcerea migranților cu vârstă de pensionare care au muncit iregular și nu au contribuit la fondul de asigurări sociale din R. Moldova va punea în următorii ani presiune pe bugetul asigurărilor sociale de stat și sistemul de protecție socială, dat fiind faptul că acestor migranți statul va fi obligat să le asigure un minim de existență.

O nouă provocare a migrației forței de muncă pentru autoritățile Republicii Moldova – revenirea migranților în dificultate. Problema migranților în dificultate reveniți a apărut în atenția prestatorilor de servicii sociale în ultimii 5-6 ani. Prin termenul „migranți în dificul-

tate" avem în vedere migranții care, indiferent de statutul lor regular sau iregular, se confruntă cu probleme de sănătate, documentare, au pierdut legătura cu familia și rudele și au nevoie de suport pentru a fi repatriați și integrați în țara de origine. Datele Unității de Coordonare a Sistemului Național de Referire din cadrul Ministerului Muncii, Protecției Sociale și Familiei relevă numărul în creștere al migranților în dificultate care revin în Republica Moldova și au nevoie de asistență și protecție în procesul de reintegrare. Aceasta este o nouă problemă pentru autoritățile Republicii Moldova, care pune în discuție necesitatea dezvoltării serviciilor de specializare înaltă. Plasarea migranților în dificultate în serviciile existente este dificilă din cauza nedocumentării acestora, a pierderii legăturii cu familia, a lipsei vizei de reședință în Republica Moldova, factori care condiționează dificultăți în perfectarea dosarului și încadrarea acestuia în serviciile de plasament.

Bibliografie:

1. *Education for some more than other?.* Geneva: UNICEF Regional Office for Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States, 2007, p. 32.
2. *Migration and Remittances Factbook 2016/* World Bank, 3nd edition, Washington, D.C., 2016.
3. *Ibidem*.
4. http://statbank.statistica.md/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=POP0704&ti=Emigranti+dupa+tara+de+destinatie%2C+sexe+si+grupe+de+virsta%2C+2001-2014&path=../Database/RO/02%20POP/POP07/&lang=1
5. Luecke M., Mahmoud T., Steinmayr A. *Labor Migration and Remittances in Moldova: Is the Boom Over?*IOM, Chișinau, 2009, p. 12.
6. http://statbank.statistica.md/pxweb/Dialog/Saveshow.asp
7. Mukomel V., Cheianu-Andrei D. *Moldovenii în Federația Rusă: profilul socioeconomic și provocările de politici.* OIM, Chișinău, 2013; Cheianu-Andrei D. *Cartografierea diasporei moldovenești în Italia, Portugalia, Franța și Regatul Unit al Marii Britanii.* OIM, Chișinău, 2013; Cheianu-Andrei D., Rusu-Gramma R. *Lucrătorii medicali*

originari din Republica Moldova care locuiesc și activează în România. OMS, Chișinău, 2014.

8. Mukomel V., Cheianu-Andrei D. *Moldovenii în Federația Rusă: profilul socioeconomic și provocările de politici*. OIM, Chișinău, 2013, p. 54.
9. Cheianu-Andrei D. *Cartografierea diasporei moldovenești în Italia, Portugalia, Franța și Regatul Unit al Marii Britanii*. OIM, Chișinău, 2013, p. 30.
10. http://sociopolis.md/cartografierea-asociatiilor-de-diaspora-si-elaborarea-unui-plan-de-consolidare-a-capacitatilor-femeilor-lidere-din-diaspora-1
11. Cheianu-Andrei D. *Migrația cadrelor didactice din Republica Moldova: brain gain sau brain waste?* Monitorul social nr. 15, octombrie 2012, IDIS Viitorul. http://www.fes-moldova.org/media/pdf/Monitor_social_15_ro.pdf
12. Cheianu-Andrei D. *Impactul migrației asupra cadrelor didactice și cercetătorilor din Moldova*. ILO, 2012.
13. Jelamschi N., *Particularities in the functioning of the Health System in the Republic of Moldova under conditions of migration of the medical personnel. Migration and Development in the Moldovan Health System*. Chisinau/Leipzig. 2012.
14. Jelamschi N., Rotundu D., *Destinații prioritare pentru recunoașterea diplomelor medicale eliberate de instituțiile de învățământ medical din Republica Moldova*. Chișinău, 2013, p. 13.
15. Cheianu-Andrei D., Rusu-Gramma R. *Lucrătorii medicali originari din Republica Moldova care locuiesc și activează în România*. OMS, Chișinău, 2014.
16. Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 780 din 19.10.12, art. 7 j^1, în: Monitorul Oficial, nr. 221 din 23.10.2012.
17. Cheianu-Andrei D., Rusu-Gramma R. *Lucrătorii medicali originari din Republica Moldova care locuiesc și activează în România*. OMS, Chișinău, 2014, p. 46.
18. Margarint A. *Imagini private și reprezentările sociale ale migranților de muncă – bărbați//* Moșneaga V. (coord.) Populația Republicii Moldova în contextul migrațiilor internaționale. Vol. II. – Iași, 2006. p. 14-15.

19. Cheianu-Andrei D. (coord.). *Migranții moldoveni în Federația Rusă în condițiile crizei financiare globale.* – Chișinău: CEP USM, 2010, p. 115.

20. http://sociopolis.md/cartografierea-asociatiilor-de-diaspora-si-elaborarea-unui-plan-de-consolidare-a-capacitatilor-femeilor-lidere-din-diaspora-1

21. Cheianu-Andrei D., Rusu-Gramma R. *Lucrătorii medicali originari din Republica Moldova care locuiesc și activează în România.* OMS, Chișinău, 2014, p. 54-55.

22. *Ibidem*, p. 57.

23. *Studiul național privind situația copiilor în dificultate și a copiilor ai căror părinți sunt plecați peste hotare.* – Chișinău: MMPSF, Chișinău, 2012. http://www.brd.gov.md/sites/default/files/document/attachments/studiu_privind_situatia_copiilor_in_dificultate_si_cu_parinti_plecati_rm_2012_date_profil_teritorial.pdf

24. Cheianu-Andrei D. (coord.), Gramma R., Milicenco S. etc. *Necesitățile specifice ale copiilor și vârstnicilor lăsați fără îngrijirea membrilor de familie plecați la muncă peste hotare.* – Chisinau: CEP, USM, 2011.

25. *Ibidem*, p. 57-58.

26. *Ibidem*, p. 96.

27. *Strategia națională în domeniul migrației și azilului (2011–2020),* aprobată prin Hotărârea Guvernului nr. 655 din 08.09.2011.

Jennifer Cash

Și-a obținut doctoratul în antropologie la Universitatea din Indiana, SUA. Este cercetătoare în antropologie socială la Institutul de Antropologie Socială Max Planck din Halle (Germania). Din 1999, a realizat cercetări etnografice în R. Moldova pe mai multe teme: folclor, identități etnice și naționale, ospitalitate, ritual și economie etc. A publicat cartea *Village on Stage. Folklore and Nationalism in the Republic of Moldova*, LIT Verlag, Berlin, 2011.

Limitele renașterii culturale: Viața sătească și mișcarea folclorică din Republica Moldova

Introducere

În paginile ce urmează, analizez limitele renașterii culturale în Republica Moldova postsocialistă. Cercetarea mea se axează, în principal, pe mișcarea folclorică din această țară, devenită, mai apoi, subiectul tezei mele de doctorat și al primei mele cărți (Cash 2011a), dar cuprinde și descoperiri făcute în urma unor cercetări ulterioare[1]. Problema pe care o pun ține de evaluarea vieții culturale locale, la douăzeci și cinci de ani după ce statul și-a câștigat suveranitatea politică. În pofida largului entuziasm pentru renașterea culturală de la începutul anilor '90, există numeroase indicii că eforturile de încu-

[1] Munca de teren a fost realizată în 2001 ca Oportunitate Avansată de Cercetare Individuală (IARO), finanțată de Comitetul Internațional pentru Schimburi și Cercetare (IREX); în 2005, cu sprijinul Consiliului Național pentru Cercetări Eurasiatice și Est-europene (NCEEER); în 2005 și 2006, printr-un grant pentru Cercetări Colective al National Endowment for the Humanities, acordat prin ACCTR. În 2009–2010 am efectuat cercetări de teren ca membru al grupului „Economie și Ritual" din cadrul Institutului de Antropologie Socială Max Planck. Le sunt recunoscătoare tuturor acestor instituții pentru generosul lor sprijin. Cu toate acestea, eu sunt unica responsabilă pentru părerile exprimate aici.

rajare a unei astfel de renașteri au „eșuat". În multe privințe, în epoca postsovietică, din cauza subfinanțării acute, închiderii unor instituții precum *casele de cultură*, scăderii interesului pentru concertele publice și a prezenței masive a culturii materiale și mediatice străine, „cultura" pare să fi fost abandonată. În același sens, se poate afirma și că cetățenii moldoveni nu și-au reasumat sau nu au continuat elemente-cheie ale fostelor lor practici culturale. Nu se poate spune nici că indivizii sau liderii lor s-au bazat prea mult pe „tradiție" în construirea identităților lor politice și sociale contemporane. Cert este că liderii și membrii marcanți ai mișcării folclorice mi-au semnalat aceste eșecuri încă de la începutul anilor 2000. Dar antropologii refuză de multă vreme să accepte că o cultură poate fi întru totul înfrântă. Ca atare, în acest eseu, încerc să estimez cât de serios ar trebui abordate evaluările privitoare la acest eșec în Republica Moldova. A eșuat oare cu adevărat renașterea culturală în epoca postsovietică? Și, admițând că ar fi făcut-o, poate identitatea culturală continua să prospere în aceste condiții?

Mișcarea națională și cea folclorică din Republica Moldova

În anii '80, în Republica Moldova și-a făcut apariția o mișcare folclorică. La diversele întruniri politice ale epocii, artiștii de muzică populară interpretau piese care smulgeau lacrimi de emoție celor prezenți. Au fost organizate numeroase festivaluri și concursuri de muzică populară rezervate artiștilor amatori, iar juriile au încurajat aceste grupuri să-și alcătuiască repertorii și costume din ce în ce mai autentice. De-a lungul a douăzeci de ani, spectacolele folclorice au devenit extrem de răspândite și de vizibile. În 2001, când mi-am desfășurat cercetarea asupra acestei mișcări, existau aproape 2000 de ansambluri folclorice de amatori, noi festivaluri care să prezinte și să pună în valoare patrimoniul folcloric. Muzica și dansurile populare erau prezente constant la televizor și în transmisiunile radiofonice; cu ocazia diverselor sărbători erau organizate concerte gratuite în aer liber, iar interpreții de muzică populară erau angajați nu doar de restaurante, ci și de particulari, pentru nunți sau petreceri private.

Și totuși, în ciuda acestei înfloriri a folclorului, membrii mișcării în chestiune și-au mărturisit eșecul în încercarea de a provoca acea renaștere culturală mai largă pe care și-o propuseseră.

Mișcarea folclorică din R. Moldova a apărut în același timp cu mișcarea națională, iar cei care încă erau activi în mișcare la începutul anilor 2000 și-au descris munca ca un proces de *renaștere națională*. Înțelesul acestei expresii era oarecum ambiguu: mișcarea națională devenise foarte repede una a etnicilor moldoveni, a căror principală preocupare era stabilirea unei identități românești, inițial însă eforturile lor fuseseră conjugate cu cele ale altor minorități înspre obținerea suveranității. La începutul anilor 2000, mișcarea folclorică reușise să păstreze această alianță inițială între moldoveni și minorități, deși, nu fără importante tensiuni intestine. Indiferent de etnie, participanții la mișcarea folclorică puteau accepta că munca lor se axa pe „cultură" (nu politică); că satele erau exponentele unei diversități culturale autentice; și că grupurile etnice (cel puțin cele care locuiau în zone predominant rurale) aveau mai multe asemănări decât diferențe.

Spre deosebire de alte mișcări folclorice, precum mișcarea *táncház* din Ungaria (Kurti 2001), ai căror membri își înregistrau și identificau cu minuțiozitate apariția și dezvoltarea propriilor activități, mișcarea moldovenească nu punea un prea mare accent pe conducere sau genealogie. Când am încercat să-i trasez contururile, am descoperit că mișcarea cuprindea o paletă largă de lucrători culturali și intelectuali profesioniști; uneori, toată lumea părea să fie implicată. Folcloriști de profesie, etnografi și muzicieni, alături de profesori de școală, istorici, dansatori, artiști vizuali, scriitori și jurnaliști, artiști populari și personal din Ministerul Culturii și de la direcțiile locale de cultură s-au mobilizat ca să promoveze „folclorul autentic". Deși mișcarea își propunea o „renaștere", principala activitate tangibilă în care a fost implicată a fost o reformă a ansamblurilor folclorice de amatori.

În măsura în care se poate spune că mișcarea avea un lider, majoritatea informatorilor mei au recunoscut influența călăuzitoare a lui Andrei Tamazlâcaru, întemeietorul ansamblului muzical etnofolcloric *Tălăncuța*. Cu accentul pus pe culegerea directă a materia-

lului repertorial prin muncă de teren, reproducerea atentă pe scenă și costume ce copiază fidel materiale, stiluri și motive decorative purtate înaintea celui de-al Doilea Război Mondial, ansamblul a impus standardele specifice unei performanțe autentice, așa cum vor fi descrise mai jos. Tamazlâcaru, profesor la departamentul de folclor al Institutului de Artă din Chișinău, a organizat treptat ansamblul dintr-un club studențesc extrașcolar. Principalii membri ai ansamblului s-au alăturat acestuia între 1980 și 1984, actualmente, formația cuprinzând șaptesprezece muzicieni. La începutul anilor '90, când s-a mutat la Uniunea Muzicienilor, Tamazlâcaru a luat *Tălăncuța* cu el, grupul devenind un „ansamblu de stat", cu toate beneficiile și detractorii asociați finanțării publice și reprezentațiilor comandate.

De-a lungul anilor '80, fiecare dintre membrii ansamblului a pus bazele cel puțin unei alte formații etnofolclorice pentru copii sau adolescenți în grădinițe, școli, case de cultură sau cluburi pionierești. Opera etnopedagogică a lui Tamazlâcaru (1986) le-a oferit și cadrul ideologic necesar pentru răspândirea folclorului autentic în rândul copiilor și adolescenților. Tamazlâcaru chiar este o figură importantă a mișcării – îndeosebi în postura sa frecventă de organizator de festival sau membru al juriului. Cu toate acestea, el nu revendică paternitatea sau conducerea mișcării, iar cei douăzeci și ceva de indivizi care au alcătuit, de-a lungul timpului, nucleul dur al formației, deși recunosc o dorință generală de a „face ceva pentru țară, pentru popor", își prezintă cariera oarecum ca pe un accident, negând că ar fi plănuit vreodată să inițieze sau să conducă o mișcare în sensul strict al cuvântului.

Informatorii rareori menționează existența influențelor externe, accentuând, în schimb, dezvoltarea locală a propriei mișcări. Acest aspect e important, deoarece mișcarea folclorică din R. Moldova a fost doar una dintre numeroasele mișcări apărute în Europa și America de Nord după cel de-al Doilea Război Mondial, dintre care unele sunt cunoscute pentru a fi dezvoltat o bogată rețea de schimburi cu alte inițiative similare (ex. Baumann 1996, Boyes 1993, Bröcker 1996, Cantwell 1996, de Sousa 2000, MacKinnon 1994). În estul socialist, mișcări folclorice au apărut în Ungaria, Lituania și Rusia încă de la începutul anilor '70 (Kurti 2001, Ciubrinskas 2000, Levin 1996, Ol-

son 2004), iar în 1990, mișcarea națională din Letonia a transformat din temelii festivalul de muzică populară al republicii invitând și participanți din afara granițelor (Carpenter 1996). Mișcarea folclorică din R. Moldova a apărut cu aproape un deceniu mai târziu decât cele din Ungaria, Lituania și Rusia, și e limpede că ar fi putut fi influențată de ele. Într-adevăr, unele asemănări accidentale sugerează faptul că ar fi fost influențată de mișcarea rusească[2]. Spre deosebire de mișcările din Ungaria și Lituania, care au întreținut importante legături cu o anume cultură emergentă de tineret, mișcarea din Rusia – ca și cea din R. Moldova – s-a extins prin intermediul unor ansambluri muzicale instituționalizate, care culegeau și reproduceau pe scenă repertorii „autentice". Cu toate acestea, membrii mișcării moldovene nu admit să fi avut cunoștință, să se fi inspirat și nici măcar să fi admirat activitățile similare care se petreceau în Rusia.

„Mișcarea" a fost considerată mai curând un efort local, cu baze largi, menit să educe populația cu privire la folclorul „autentic", să trezească admirația și mândria pentru codurile estetice locale și să reînsuflețească meșteșugurile tradiționale. Ca și în cazul mișcării naționale, membrii mișcării folclorice erau și continuă să fie divizați în legătură cu posibilitatea prezentării folclorului românesc ca autentic moldovenesc și cu existența unor tradiții distincte ale minorităților etnice din R. Moldova. În mod public însă, mișcarea a articulat și a instituționalizat un set de standarde care insistau pe documentarea riguroasă a folclorului la nivel local. Rezultatul a fost că festivalurile și concertele folclorice prezintă R. Moldova ca pe o „națiune de sate" mai degrabă decât ca una bazată pe etnicitate. Și totuși, după cum o demonstrează și sentimentul din ce în ce mai acut al eșecului care se manifestă în rândul participanților, speranța lor era că vor reuși să producă un set mai larg de schimbări sociale.

---

[2] Informatorii care nu susțineau că ar face parte din mișcare mă trimiteau uneori spre evoluțiile din muzica populară rusească a anilor '80, atât cele din Rusia, cât și cele din R. Moldova, ca precedent și sursă probabilă de influență asupra mișcării moldovene. Nu am încercat niciodată nici să verific, nici să resping această posibilitate.

Renașterea culturală ca reformă a spectacolului sovietic

Mișcarea folclorică nu a propus spectacolul folcloric ca gen nou, ci l-a preluat, prin reformarea unor structuri instituționale deja existente. Pe parcursul deceniilor anterioare ale dominației sovietice, în cadrul sistemului cultural al URSS fuseseră organizate peste 3000 de ansambluri de amatori, atât pentru copii, cât și pentru adulți[3]. Aceste grupuri au fost clasificate în nouă genuri diferite, reprezentând două tipuri de dans, două stiluri muzicale și trei feluri de teatru: grupuri de dansuri *populare*, orchestre muzicale *populare*, *fanfare*, coruri, teatre *populare*, teatre de tineret, teatre de păpuși, dansuri de societate și ansambluri de „muzică ușoară" (pop-rock). Toate ansamblurile *populare* (denumite *narodnîe* în limba rusă), cu excepția celor de teatru, cât și a *fanfarelor* și a anumitor coruri, interpretau materiale folclorice. Adică, aceste ansambluri – care erau și cele mai numeroase – interpretau muzică, dansuri sau o combinație între acestea două, bazate pe forme tradiționale moldovenești, care fuseseră însă substanțial modificate și stilizate în vederea reprezentării publice.

În perioada interbelică, alături de case și cămine culturale, ambele administrații, atât cea românească, cât și cea sovietică, au înființat grupuri de artiști folclorici amatori pe tot cuprinsul teritoriului moldovenesc[4]. După 1941, odată cu maturizarea sistemului cultural sovietic, alte case de cultură, fiecare cu brigada ei artistică, au fost înființate în aproape fiecare sat. La începutul anilor 2000, R. Moldova încă mai avea 1.245 de case de cultură funcționale, dar lipsa întreținerii și a reparațiilor a continuat să le restrângă activitatea, ducând la închiderea pe scară largă a acestora (Fundația Culturală Europeană și Fundația Soros Moldova 2009: 32, 133).

---

[3] Cifra este o estimare a numărului de ansambluri actuale, făcută de directorul Centrului Național pentru Creația Populară în 2001; pentru perioadele anterioare, reprezentanții Ministerului Culturii nu au reușit să îmi pună la dispoziție alte date.

[4] Ansamblurile folclorice înființate prin căminele culturale românești primeau manuale, ghiduri, cursuri și modele de costume de la instituții de la București. Aceste ansambluri timpurii au afectat și „autenticitatea" tradițiilor locale, având tendința să le „românizeze" (Buzilă, Livezeanu 1995).

Expansiunea grupurilor de artiști amatori cu tentă națională reflectă politicile culturale sovietice. Pe de o parte, spectacolele de amatori pentru copii și adulți ofereau un prilej de distracție și relaxare, considerată o componentă necesară în construirea unei clase muncitoare sănătoase și productive (Zvorykin 1970: 48). În același timp, formele naționale erau considerate deosebit de potrivite pentru republicile sovietice, mai ales pentru zonele lor rurale (spre deosebire de centrele metropolitane rusești), pentru că prezentau avantajul îndoit de-a stimula cultura națională și de a fi relativ ieftine (ex. în comparație cu orchestrele clasice) (Doi 2002, Swift 1968: 204-220). Cu toate acestea, cum membrii minorităților erau rareori încurajați să se specializeze în stiluri muzicale sau coregrafice occidentale (Doi 2002), sistemul cultural sovietic avea și dezavantajul de a promova inegalitatea etnică. În anii 2000 însă, membrii mișcării folclorice moldovenești internalizaseră, în mare, ideea că artiștii ar trebui să se specializeze în „propriile" tradiții etnice, promovând efectele pozitive (asupra sănătății, posturii, valorilor sociale și dezvoltării individuale) ale încurajării tinerilor de a se specializa în genurile specific naționale.

Mișcarea folclorică a apărut în cadrul sistemului reprezentațional sovietic, cu o dorință de a-l reforma. Ea s-a născut dintr-o nemulțumire crescândă, potrivit căreia spectacolele de amatori deveniseră suprastilizate și ideologizate. E un truism faptul că stilurile folclorice nu pot fi niciodată transferate „din teren" pe „scenă" fără o sumă de schimbări și stilizări. A muta dansurile pe scenă, spre exemplu, aproape întotdeauna creează o disjuncție profundă între spectatori și interpreți, una care nu existase înainte. Și totuși, după cum demonstrează Shay (2002), ansamblurile sovietice de dansuri populare au ocupat extrema unui continuu al stilizării, construit după principiile estetice ale ansamblului Moiseev. Ca și în alte colțuri ale Uniunii Sovietice, spectacolele populare din RSSM erau rareori lăsate să fie o „pură exprimare artistică", fiind utilizate ca mijloace de îndeplinire a unor obiective ideologice.

Parțial, reforma întreprinsă de mișcarea folclorică a fost una pur tehnică. Extrem de stilizatele spectacole sovietice necesitau muzică și dansuri atent orchestrate, care erau produse de niște profesioniști; aceștia, adesea, nu mai consultau materiale de arhivă sau cercetări de teren,

bazându-se pe motive din ce în ce mai convenționale care să semnaleze identitatea „moldovenească" sau a altor etnii. Folcloriștii, etnografii și etnomuzicologii profesioniști care luau parte la mișcarea folclorică au recunoscut discrepanța crescândă dintre repertoriul trupelor de amatori și tradițiile locale, protestând împotriva ei. La acest nivel, au insistat ca repertoriile să fie bazate pe materiale culese din teren.

Și totuși, aceste obiecții tehnice se împleteau cu alte trei critici înrudite, care le permiteau membrilor mișcării să considere că activitățile lor au o mai mare amplitudine – o critică morală bazată pe costumele folosite în reprezentările *populare*, o plângere împotriva modului de reprezentare a relațiilor etnice și o critică politică împotriva producției centralizate a culturii locale, controlată și coordonată, în ultimă instanță, de instituțiile federale de la Moscova. Costumele produse industrial nu respectau preceptele estetice și morale tradiționale: culorile erau prea țipătoare, modelele prea mari, iar fustele prea scurte se ridicau cu mult peste genunchii fetelor când dansau. În plus, firele narative ale spectacolelor de amatori transmiteau, adeseori, mesaje de prietenie și înfrățire interetnică bazate pe reprezentarea unei superiorități ierarhice culturale, în care rușii și ucrainenii îi „conduceau" pe moldoveni. În cele din urmă, cursurile și manualele ce conțineau piesele proaspăt montate erau alcătuite și distribuite de Ministerul Culturii din RSSM, costumele erau și ele produse în masă și distribuite de o autoritate centrală, iar experții erau trimiși direct de la Chișinău să-i instruiască pe directorii ansamblurilor locale cum să le implementeze. Prin combinarea acestor zone percepute ca fiind problematice, mișcarea folclorică și-a construit propria narațiune – a reînnoirii tradițiilor, esteticii și codurilor morale locale, a revigorării implicării comunităților în propriile tradiții și a renașterii unei identități naționale. Toate aceste trei obiecții s-au contopit cu discursul etnonaționalist din ce în ce mai prizat, privitor la distrugerea de către „ruși" a culturii locale „moldovene", articulat de mișcarea națională din republică.

Prin urmare, membrii mișcării folclorice erau, în principal, lucrători culturali profesioniști, stabiliți în nenumărate puncte ale sistemului cultural sovietic, cum ar fi Ministerul Culturii, Uniunea Muzicienilor, Academia de Științe, casele de cultură locale, școlile de arte și meserii și Institutul de Arte. Ei se aflau într-o poziție unică

pentru a reforma sistemul artistic de amatori, lucru pe care și l-au stabilit ca obiectiv principal. Au cules folclor autentic din sate, au încurajat directorii de ansambluri să facă la fel, au inițiat festivaluri și concursuri menite să evalueze autenticitatea performanțelor artistice și au produs programe de radio și televiziune care să pună în valoare caracterul „autentic" al creațiilor folclorice locale. În pofida tuturor acestor realizări, dorința lor era să aibă un impact social și mai larg, pe care l-ar fi obținut prin atenuarea sau anularea efectelor stilului de interpretare sovietic. Aceste aspirații au fost confirmate și întărite de participarea lor simultană la evenimentele mișcării naționale. În vreme ce unii dintre membri au participat în mod individual la mișcarea națională, alții au fost căutați de politicieni și de media ca experți în chestiuni de identitate și cultură națională, iar noile modele de ansambluri folclorice, precum *Tălăncuța*, erau adeseori invitate să cânte la întruniri publice.

Succes și eșec

La începutul anilor 2000, mie uneia, mișcarea folclorică mi se părea că a reușit. Spectacolele folclorice erau extrem de vizibile – într-o țară cu doar patru milioane de locuitori, existau 2000 de ansambluri de amatori, cu repertorii preponderent folclorice,[5] fiind înființate peste douăzeci de festivaluri de muzică noi. Mișcarea folclorică reușise și să introducă o terminologie referitoare la gradul de autenticitate al reprezentațiilor folclorice și să înființeze două noi forme de ansamblu – cel *folcloric* și cel *etnofolcloric*. Spre deosebire de precedentele ansambluri „populare/narodnîe", cele *folclorice* erau considerate „autentice", dar continuau să interpreteze un repertoriu regional mixt. Ansamblurile etnofolclorice reprezentau însă idealul: acestea erau formațiuni sătești care își culegeau singure materialul din rândul localnicilor, interpretându-l apoi, cât mai fidel, pe scenă. În realitate, numeroase formații muzicale se aflau în puncte intermediare ale

[5] Estimare bazată pe cifrele din 2001, puse la dispoziție de Centrul Național pentru Creație Populară și Ministerul Culturii.

acestui continuum al autenticității, iar juriile festivalurilor încurajau „purificarea" suplimentară atât a repertoriului, cât și a costumelor.

Toate aceste trei forme de folclor erau vizibile public, dar cunoașterea privitoare la modul de identificare a „autenticității" devenise deja extrem de răspândită. Într-adevăr, mulți cunoscuți din afara cercurilor de folcloriști profesioniști dezbăteau autenticitatea anumitor spectacole sau grupuri, unii chiar preferau prezentarea mai dramatică a unor formații mai puțin autentice, fiind gata să-și susțină cauza. Cu toate acestea, în 2001, membrii mișcării simțeau deja înfrângerea în aer, iar în 2006, în pofida continuării eforturilor, pierderea lor părea definitivă. Eșecul a fost atribuit scăderii interesului publicului și incapacității folclorului de a mai stârni reacții emoționale; spectatorii nu mai plângeau la reprezentații, iar interpreții simțeau că nu mai produceau, sau nu mai accesau, acele sentimente de „unitate" în rândul oamenilor. La jumătatea anilor 2000, „lucrătorii culturali" se simțeau înfrânți și de schimbările politice și culturale din țară: sărăcia, procentele mari de emigrație și renașterea puterii Partidului Comuniștilor i-a determinat să considere că munca lor era imposibilă, futilă și subapreciată. Cu toate că formele folclorice au continuat să se răspândească în festivaluri și pe alte scene, nu prea mai existau speranțe pentru ceva atât de cuprinzător ca o „renaștere" culturală.

Eșecul ca succes nerecunoscut

Pe de-o parte, percepția eșecului descrisă de unii membri ai mișcării folclorice arată limitele renașterii culturale în R. Moldova. Deși mișcarea se bucurase de importante succese instituționale (vezi mai jos), douăzeci de ani de activitate nu reușiseră să convingă „statul" să acorde importanța cuvenită tradițiilor și culturii locale, ca o componenta esențială a vieții publice. Pe la mijlocul anilor 2000, s-ar fi putut crede că organizarea activităților culturale în R. Moldova independentă nu se schimbase prea mult față de perioada sovietică. Ba chiar, statul părea și mai puțin interesat de cultură, retrăgându-și masiv sprijinul ideologic și financiar pentru organizațiile și lucrătorii culturali. Eforturile de remaniere a legislației existene, a structurilor instituționale și a opțiunilor de dezvoltare se făceau cu greu

simțite (Consiliul Europei 2001, Ministerul Culturii 2001, Fundația Culturală Europeană și Fundația Soros Moldova 2009). Noile direcții de acțiune și finanțare inițiate de Ministerul Culturii au fost interpretate (posibil, chiar corect) ca dovezi ale unor interese politice speciale (Congresul oamenilor de cultură și artă, 2009).

Totuși, asemenea multor altor antropologi care au documentat procese de revitalizare, renaștere și (re)inventare a tradițiilor în ultimele trei sferturi de secol,[6] preget să ajung la aceleași concluzii ca informatorii și colegii mei din zona respectivă. Pe baza următorului raționament:

---

[6] De-a lungul ultimelor două decenii, în ciuda evidentelor similitudini și fără vreo explicație adecvată, „inventarea tradiției" a înlocuit, în mare, conceptele anterioare de renaștere și revitalizare (Robbins 2001, McMullen 2004). Atracția exercitată de conceptul mai nou are legătură atât cu mai marea interacțiune dintre antropologie și istorie (Kelly și Kaplan 1990), cât și cu descreșterea interesului pentru „modelele universale ale comportamentului uman", pe care le reprezentau inițial studiile privitoare la revitalizare (Liebmann 2008: 361). „Tradițiile inventate" atrag atenția asupra dinamicii de putere implicate în crearea culturii, îndeosebi asupra interesului pe care îl are statul în tradiție și, mai pe larg, asupra puterii creatoare a indivizilor și comunităților de a genera cultura din nou. Cu toate acestea, criticii scot în evidență ruptura pe care conceptul o creează între agendele de cercetare și „inventatorii" locali, care, în numeroase cazuri, sunt același tip de activiști locali pe care antropologii tind să îi susțină (Briggs, 1996, Friedman 1992, Trask 1991). Cert este că membrii mișcării folclorice nu consideră că munca lor implică vreun fel de „invenție", ca atare, prefer să nu-l folosesc nici eu.
Deși renașterea și revitalizarea au continuat să apară ca teme frecvente de interes în cercetarea antropologică, teoretizarea lor a fost relativ slabă în perioada de ascensiune a conceputului de „invenție". Cei doi termeni, „renaștere" și „revitalizare", au origini și rezonanțe oarecum diferite, dar sunt adesea tratați ca echivalenți (ex. Boissevain 1992, Ronstrom 1996) sau sunt aplicați diferit în funcție de zona în care sunt folosiți. „Revitalizarea" provine din antropologie (Wallace 1956; cf. Manning 1977) și este rareori folosit pentru a descrie fenomene politice, culturale sau religioase din Europa, Africa și America de Nord ne-indiană; pentru aceste zone ale lumii, termenul preferat fiind cel de „renaștere" (Harkin 2004: xvii-xx). În consecință, în vreme ce studiile despre revitalizare se limitează, de regulă, la antropologie, „renașterea" e folosită în toate umanioarele, îndeosebi de folcloriști (Bendix 1997:209). Unele eforturi de a dinstinge între cele două concepte au dat naștere unor tipologii formale (Ronstrom 1996; cf. Feintuch 2006), dar mai convingătoare din perspectiva muncii de teren propriu-zise sunt modelele procesuale, precum cel al lui Balzer (2001:135, vezi și 1999), în care „renașterea" este o dorință, iar mișcările de revitalizare sunt doar una dintre multiplele manifestări ale acesteia. Din această perspectivă, o mișcare folclorică ar fi un semn de renaștere, asemănător mișcărilor de revitalizare religioasă arhetipale studiate inițial de antropologi.

Indiferent de regiunea lumii de care vorbim, de-a lungul ultimului secol, a devenit limpede că țesutul cultural e flexibil și rezistent. Identitățile etnice și naționale persistă, adeseori, prin prelucrarea a doar câteva simboluri sau valori-cheie, chiar în timp ce alte forme de schimbare culturală (inclusiv modernizarea și asimilarea) continuă să avanseze. În acest context, mișcările de renaștere și revitalizare par adesea să fi „eșuat" exact în momentul în care au reușit să instituționalizeze ceea ce Ronstrom (1996) numește „scopuri orientate în funcție de obiect". Mai mult, acestor tipuri de mișcări le reușește și partea de orientare către procese, dar nu atât prin revigorarea stilurilor de viață trecute, ci prin contribuția pe care o au la persistența identității și a valorilor în forme noi (vezi Spicer 1971).

Cât privește primul aspect al succesului, s-a constatat deja că însăși noțiunea de „mișcare" își anticipează propriul sfârșit (Robbins 2001). Descreșterea interesului public este, adeseori, un indiciu al faptului că mișcarea a reușit să-și instituționalizeze obiectivele. Constatare ce urmează interpretarea lui Joshua Fishman (1985: 489-526) despre dispariția renașterilor etnice din Statele Unite, după anii '80. Spre deosebire de alții, care văd în această dispariție un semn al eșecului, Fishman susține că renașterile își îndepliniseră obiectivul primar, acela de a conferi „etnicității alternative" nu doar un caracter acceptabil, ci chiar de a o transforma într-o componentă firească a identității americane. Odată produs acest fenomen, renașterile etnice n-au mai avut parte de același răspuns de masă ca atunci când largi segmente ale populației căutau modalități de afirmare publică a propriei moșteniri etnice. Din acest punct de vedere, s-ar putea susține că, odată cu câștigarea independenței Republicii Moldova, ideologia sovietică a dispărut, iar limba română a fost acceptată pe scară largă ca limbă de uz public – că diversele solicitări cuprinse în ceea ce părea a fi un front comun în sprijinul „tradiției" au fost satisfăcute prin alte mijloace. Într-o atare situație, spectacolul folcloric nu a mai fost necesar, dincolo de funcția sa instituțională ca formă de artă pentru amatori și divertisment participativ.

Ca mișcare axată pe proces, membrii mișcării folclorice le-au cerut concetățenilor lor, în special celor din mediul rural, să inițieze o re-tradiționalizare cât mai cuprinzătoare a vieții lor estetice

și culturale. În timpul propriilor expediții, spre exemplu, folcloriștii și etnografii pledează constant în fața sătenilor pentru superioritatea estetică a covoarelor locale, țesute de mână, accentuând valoarea estetică și efectele psihologice benefice ale vopselelor naturale și ale motivelor abstracte și geometrice ce împodobeau vechile covoare. Ei îi încurajează pe săteni și să folosească din nou stilurile vechi de dans, nu stilul disco modern, la dansurile publice săptămânale, să danseze afară, în timpul zilei și să poarte costume tradiționale. Muzica electronică stridentă, fustele scurte și posturile necorespunzătoare sunt criticate de experți ca nereflectând tradițiile și valorile locale. În incursiunile lor la sat, etnografii și folcloriștii încurajează chiar extinderea tradițiilor locale la modelele politice, implicându-se într-un proces de identificare a unor modele „alternative" față de multiculturalismul și democrația care le sunt prezentate ca venind „din afara" granițelor Republicii Moldova.

Ca revigorare mai largă a esteticii, a valorilor tradiționale și a modelelor „locale" de comportament politic și acțiune colectivă, „renașterea" urmărită de mișcarea folclorică pare să fi eșuat mai profund. Într-adevăr, confruntați cu opinii experte, adeseori, sătenii le respingeau explicit. Chiar și în zonele rurale, oamenii își doresc vieți moderne, oricât de zgomotoase și pripite ar fi unele dintre aspectele lor. Iar răbdarea și calmul nu sunt nici ele cele mai importante efecte emoționale pe care le poți obține din estetica decorațiunii interioare; după cum explică și o educatoare de grădiniță, care preferă roșul și rozul aprinse în covoarele pe care și le-a atârnat pe pereți: „Mă fac să mă simt fericită."

Eșecul încercării de a retradiționaliza viața culturală

Dintr-o perspectivă axată pe proces, mișcarea folclorică își dorea o retradiționalizare a vieții sociale și culturale. Nu-i greu de imaginat că aceste obiective s-ar fi bucurat de acceptul unor pături largi ale populației, atât din mediul rural, cât și din cel urban. În fond, plângerile în legătură cu tendințele dominante ale comportamentului moral și personal, și ale esteticii publice sunt frecvente: vestimentația indecen-

tă a tinerelor femei, manifestările publice de afecțiune ale tinerelor cupluri, lipsa de maniere și comportamentul social nepoliticos, mai ales cel acompaniat de proasta întrebuințare a formelor lingvistice codificate social, alcoolismul, muzica zgomotoasă și disonantă din piețe, de la evenimente publice și ocazii ritualice etc., etc. Și nu-i greu de imaginat nici că, odată ce terenurile agricole ale Republicii Moldova ar fi fost restituite, zonele rurale ar fi trecut printr-o retradiționalizare atât materială, cât și socială. Spre exemplu, cetățenii din zonele rurale ar fi putut reînvia formele tradiționale de organizare socială (ex. claca) pentru a realiza munci agricole necesare, în condiții de penurie financiară. În fond, asemenea strategii le erau cunoscute sătenilor din experiență personală până pe la jumătatea anilor '60; și erau venerate de ansamblurile folclorice prin culegerea și reprezentarea scenică a nenumărate variațiuni ale *clăcii* și *șezătorii*. Chiar și legislația privitoare la privatizarea fermelor colective părea să vină în sprijinul unei astfel de retradiționalizări, prin acordarea unei combinații de teren arabil, livezi și vii, care ar fi permis fiecărei gospodării să-și producă cele necesare traiului fără să recurgă la specializarea pentru piață; din punctul meu de vedere, politicile de redistribuire a pământului au încercat să creeze același tip de gospodărie ca cel descris de ansamblurile folclorice (vezi Cash 2014: 168 – 9).

Cu toate acestea, o astfel de retradiționalizare nu pare să se fi produs; ba dimpotrivă, numeroase dovezi sugerează adoptarea unei direcții total opuse. Puțini proprietari de teren aleg să-și lucreze pământul, preferând să-l închirieze unor „lideri" care îi plătesc, adesea, în grâu sau ulei. Acei săteni care își lucrează pământul eludează formele de reciprocitate a muncii, preferând să angajeze oameni pe bani sau vin. Banii intră în bugetele gospodăriilor sătești mai ales printr-o rată înaltă a migrației, îndeosebi în rândul femeilor – o tendință care constituie o dublă abatere – atât de la modelul tradițional al familiei coezive, cât și de la tiparele istorice ale migrației de muncă masculine. Și, în pofida declarațiilor demonstrative potrivit cărora „facem totul singuri", gospodăriile sătești sunt departe de a fi „autosuficiente" în orice sens împărtășit al termenului (Cash 2015a).

Și totuși, cercetările pe care le-am efectuat de-a lungul ultimilor cincisprezece ani demonstrează persistența unui important nu-

măr de elemente culturale, simboluri și valori. Despre multe dintre acestea am scris, cum sunt „firul roșu" al ospitalității sau „cei șapte ani de-acasă" (Cash 2013a), caracterul central al bucatelor și vinului „făcute în casă" pentru ideea de gospodărie (indiferent de participarea individului la piețele locale și internaționale de muncă și bunuri) sau faptul de a fi *gospodar/gospodină* pentru reputația publică a individului (2015b). Mai mult, cercetările mele atestă și intensificarea calendarului ritualic, în același timp în care diversitatea modului de celebrare a sărbătorilor scade (2011b). În cele din urmă, elemente ale practicii și credinței religioase pătrund cu repeziciune în viața cotidiană. Spre exemplu, un număr din ce în ce mai mare de oameni (cu mari variațiuni ale nivelului de religiozitate sau adeziune la preceptele Bisericii) participă la ritualuri de comemorare a morților, pâinea dată *de pomană* trecând prin numeroase mâini, pântece, bucătării – și, din întâmplare – minți și suflete (2013b). În ultimă instanță, renașterea religioasă și cea culturală sunt întrepătrunse, cel puțin temporar, dat fiind că *pomana* e recunoscută pe scară largă ca un element aparținând mai degrabă practicii populare religioase decât ortodoxiei. Când semnificațiile dispunerii cotidiene a muncii, producției și consumului gospodăresc sunt comparate cu cele din alte societăți est și sud-est-europene (ex. Gudeman și Hann 2015a și b), trăsăturile specifice ale vieții rurale din R. Moldova devin evidente. Astfel de comparații contribuie la o schimbare de perspectivă: ratele înalte de migrație a forței de muncă, rolurile de gen în schimbare, sărăcia, corupția endemică etc., etc. nu mai sunt o „problemă" provocată de condițiile postsovietice, ci un semn al faptului că vechile valori ale respectului și respectabilității sunt vii și nevătămate, până și tinerii săteni făcând tot ce le stă în putință să trăiască în spiritul lor.

Traducere de Alexandru Macovei

Referințe bibliografice:

Balzer, Marjorie Mandelstam

– 2001. Healing Failed Faith? Contemporary Siberian Shamanism. Anthropology and Humanism (26) 2: 134-149.

– 1999. The Tenacity of Ethnicity: A Siberian Saga in Global Perspective. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Baumann, Max Peter

– 1996. Folk Music Revival: Concepts between Regression and Emancipation. World of Music 38(3): 71-86.

Bendix, Regina

– 1997. In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies. Madison, Wisc: University of Wisconsin Press.

Boissevain, Jeremy, ed.

– 1992. Revitalizing European Rituals. London: Routledge.

Boyes, Georgina

– 1993. The Imagined Village: Culture, Ideology, and the English Folk Revival. Manchester: Manchester University Press.

Briggs, Charles

– 1996. The Politics of Discursive Authority in Research on the „Invention of Tradition." Cultural Anthropology 11(4): 435-469.

Bröcker, Marianne

– 1996. Folk Dance Revival in Germany. World of Music 38(3): 21-36.

Buzilă, Varvara

n.d. Portul popular – Marcă a identității culturale (Folk Clothing – A Mark of Cultural Identity). Unpublished manuscript written for UNESCO.

Cantwell, Robert

– 1996. When We Were Good: The Folk Revival. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Carpenter, Inta Gale

– 1996. Festival as Reconciliation: Latvian Exile Homecoming in 1990. Journal of Folklore Research 33(2): 93-124.

Cash, Jennifer R.

---. 2011a. *Villages on Stage: Folklore and Nationalism in the Republic of Moldova*. Berlin: LIT Verlag.

---. 2011b. „Capitalism, Nationalism, and Religious Revival: Transformations of the Ritual Cycle in Postsocialist Moldova." *Anthropology of East Europe Review*, 29 (2):181-203.

---. 2013a. „Performing Hospitality in Moldova: Ambiguous, Alternative, and Undeveloped Models of National Identity." *History and Anthropology*, vol. 24(1):56-77.

---. 2013b. Charity or Remembrance? Practices of *Pomană* in Rural Moldova. Occasional Paper, Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle.

---. 2014. „What do Peasants Want? Equality and Differentiation in Post-Soviet Moldova," *Martor: The Museum of the Romanian Peasant Anthropology Review* 19: 163-174.

---. 2015a. „How Much is Enough? Household Provisioning, Self-Sufficiency, and Social Status in Rural Moldova," in Stephen Gudeman and Chris Hann, eds., *Oikos and Market: Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. New York: Berghahn, pp. 47-76.

---. 2015b. „Economy as Ritual: The Problems of Paying in Wine," in Stephen Gudeman and Chris Hann, eds., *Economy and Ritual: Studies of Postsocialist Transformations*. New York: Berghahn, pp. 31-51.

Ciubrinskas, Vytis

– 2000. Identity and the Revival of Tradition in Lithuania: An Insider's View. Folk 42: 19-40.

Congresul Oamenilor de Cultură și Artă

– 2009. Rezoluția congresului oamenilor de cultură și artă. Resolution of the congress of culture and art workers. Congress of Culture and Art Workers, Chișinău, 12 December.

Council of Europe

– 2001. Cultural Policy in Moldova: Report of a European Panel of Examiners. Strasbourg: Council of Europe.

De Sousa, Carla

– 2000. The Inventions of Alte: The Most Traditional Village in Algarve, Portugal. Folk 42:101-118.

Doi, Mary

– 2002. Gesture, Gender, Nation: Dance and Social Change in Uzbekistan. Westport, Conn.: Bergin and Garvey.

European Cultural Foundation and Soros Foundation-Moldova

– 2009. Viziuni de viitor: Politica culturală a Republicii Moldova: de la schimbări la viabilitate. Visions on cultural policy of Moldova: From changes to sustainability. Chișinău: Editura Arc.

Gudeman, Stephen and Chris Hann, eds.

---. 2015a. *Oikos and Market: Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. New York: Berghahn.

---. 2015b. *Economy and Ritual: Studies of Postsocialist Transformations*. New York: Berghahn.

Harkin, Michael, ed.

– 2004. Reassessing Revitalization Movements: Perspectives from North America and the Pacific Islands. Lincoln and London: University of Nebraska Press.

Feintuch, Burt

– 2006. Revivals on the Edge: Northumberland and Cape Breton: A Keynote. Yearbook for Traditional Music 38:1-17.

Fishman, Joshua, et al

– 1985. The Rise and Fall of the Ethnic Revival. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton.

Friedman, Jonathan

– 1992. The Past in the Future: History and the Politics of Identity. American Anthropologist 94:837-859.

Kelly, John D. and Martha Kaplan

– 1990. History, Structure, and Ritual. Annual Review of Anthropology 19: 119-150.

Kurti, Laszlo

– 2001. The Remote Borderland: Transylvania in the Hungarian Imagination. Albany: State University of New York Press.

Levin, Theodore

– 1996. Dmitri Pokrovsky and the Russian Folk Music Revival Movement. *In* Retuning Culture: Musical Changes in Central and Eastern Europe. Mark Slobin, ed. Pp. 14-36. Durham and London: Duke University Press.

Liebmann, Matthew

– 2008. The Innovative Materiality of Revitalization Movements: Lessons from the Pueblo Revolt of 1680. American Anthropologist 110(3): 360-372.

Livezeanu, Irina

– 1995. Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918-1930. Ithaca: Cornell University Press.

MacKinnon, Niall

– 1994. The British Folk Scene: Musical Performance and Social Identity. Maidenhead, Berkshire: Open University Press.

Manning, Frank

– 1977. Cup Match and Carnival: Secular Rites of Revitalization in Decolonizing, Tourist-Oriented Societies. *In* Secular Ritual. Sally Falk Moore and Barbara Myerhoff eds. Pp. .Amsterdam: Van Gorcum.

McMullen, Ann

– 2004. „Canny about Conflict": Nativism, Revitalization, and the Invention of Tradition in Native Southeastern New England. *In* Reassessing Revitalization Movements: Perspectives from North America and the Pacific Islands. Michael Harkin, ed. Pp. 261-278. Lincoln and London: University of Nebraska Press.

Ministry of Culture, Republic of Moldova

– 2001. Politica culturală a Republicii Moldova, Raport național, Cultural Policy of the Republic of Moldova, National Report. Chișinău: Ministry of Culture.

Olson, Laura

– 2004. Performing Russia: Folk Revival and Russian Identity. New York and London: Routledge Curzon.

Robbins, Joel

– 2001. Whatever Happened to Revival? From Charismatic Movement to Charismatic Church in a Papua New Guinea Society. Journal of Ritual Studies 15(2): 79-90.

Ronstrom, Owe

– 1996. Revival Reconsidered. World of Music 38(3): 5-20.

Shay, Anthony

– 2002. Choreographic Politics: State Folk Dance Companies, Representation and Power. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press.

Spicer, Edward. 1971. „Persistent Cultural Systems," *Science* Nov 19;174(4011): 795-800.

Swift, Mary Grace

– 1968. The Art of the Dance in the U.S.S.R. Notre Dame, Ind.: Notre Dame Press.

Tamazlâcaru, A.

– 1986. Тэпушеле, тэпушеле (Tăpuşele, Tăpuşele). Chişinău, Moldova: Literatura Artistică.

Trask, Haunani-Kay

– 1991. Natives and Anthropologists: The Colonial Struggle. Contemporary Pacific 3:159-177.

Wallace, Anthony

– 1956. Revitalization Movements. American Anthropologist 58(2): 264-281.

Zvorykin, A.A.

– 1970. Cultural Policy in the Union of Soviet Socialist Republics. Paris: UNESCO